МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАВЛИШИН ОЛЕГ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ
СЕМІОТИКА ПРАВА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА НОВІТНЬОГО ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ

12.00.12 «Філософія права»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ **О. В. Павлишин**

Науковий консультант **Костицький Михайло Васильович**,
академік НАПрН України,
член-кореспондент НАПН України,
професор, доктор юридичних наук,
заслужений юрист України

Київ - 2018

АНОТАЦІЯ

Павлишин О. В. Семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Міністерство внутрішніх справ України, Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2018.

Наукова праця присвячена дослідженню теоретичних засад семіотики права як методологічної парадигми новітнього філософсько-правового дискурсу, а також вивченню можливостей використання семіотичного підходу для аналізу елементного складу правової реальності з метою визначення напрямів реформування правової системи України та пріоритетних шляхів удосконалення правової діяльності. У роботі визначено сутність, структуру та функції семіотики права як галузі знань. Доведено, що право як соціокультурне явище, форма суспільної свідомості та нормативний регулятор відносин між людьми має знаковий характер. Висвітлюється феномен права в контексті семіотико-правового підходу. Розкривається структура правової реальності як знакової системи, дано дефініцію та класифікацію правових знаків. Розглядаються базові складові частини правової системи України як правові знакові конструкції. За допомогою семіотико-правової методології окреслено перспективні напрями реформування правової системи та вдосконалення правової діяльності в сучасних умовах.

Основна частина дисертації складається зі вступу, п’яти розділів та висновків.

У вступі зазначається, що актуальність обраної теми дисертаційного дослідження обумовлюється, насамперед, складністю та багатогранністю правової реальності як системи, пронизаної численними соціальними та культурними зв’язками. Це зумовлює необхідність широкого використання відомих міждисциплінарних підходів (зокрема, семіотичного) у філософсько-правових пошуках, які спрямовані не лише на формування теоретичних засад інтегративного праворозуміння, придатного для вирішення проблем сучасної правової теорії, але й

визначення напрямів удосконалення правової діяльності, оптимізації правозастосування, підвищення ефективності юридичної кваліфікації та роботи всієї системи правоохоронних органів, реформування правової освіти в умовах масштабних соціально-політичних перетворень, посттоталітарної трансформації права та влади в українському суспільстві.

Зокрема, у цьому контексті наголошується, що інтерес до семіотичних досліджень зростає, а теоретико-методологічний потенціал семіотики як міждисциплінарної галузі знань далеко не вичерпаний. У зв'язку з цим, перспективними видаються семіотичні дослідження соціокультурних феноменів, які в контексті нової парадигми дозволяють осмислити проблеми реформування суспільного життя, у тому числі його правової сфери – правових принципів, законодавства, юридичної та правоохоронної практики. Враховуючи практичну значимість семіотичних досліджень правового буття, вони потребують належного методологічного та інструментального забезпечення, формування відповідного категоріального апарату. Звідси виникає потреба дослідження теоретичних і методологічних засад семіотики права як парадигми новітнього філософсько-правового дискурсу у зв'язку з актуальними напрямами та невирішеними проблемами сучасних філософсько-правових досліджень.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена також тим, що знаковий характер права дозволяє застосувати досягнення семіотики для аналізу правових феноменів, відповідно глибше пізнати право і побачити інші грані цього системного об'єкта.

Також у вступі визначено:

– мету роботи, яка полягає в окресленні теоретико-методологічних засад семіотики права як парадигми філософсько-правового пізнання та у вивченні можливостей використання семіотичного підходу для аналізу елементного складу правової реальності з метою визначення напрямів реформування правової системи України та пріоритетних шляхів удосконалення правової діяльності;

– його задачі, зокрема, висвітлити історію становлення семіотико-правових ідей від давнини до сучасності, а також визначити поняття, об'єкт, предмет,

структуру, функції, міждисциплінарні зв'язки семіотики права та з'ясувати її методологічне значення для новітнього філософсько-правового дискурсу, встановити ієрархічні зв'язки, які існують між рівнями та елементами правової реальності як знакової системи, та знаково-символічні характеристики ідеї права, визначити основні проблеми реформування правової системи України та напрями вдосконалення правової діяльності;

– об'єкт дослідження, яким визначено правову реальність та її знакову організацію;

– предмет дослідження, а саме – семіотику права як методологічну парадигму новітнього філософсько-правового дискурсу;

– методи дослідження, обрані з урахуванням загальної мети наукового пізнання, визначеної темою дисертації, ряду конкретних дослідницьких завдань, а також об'єкта і предмета дослідження;

– наукову новизну одержаних результатів, яка обумовлюється, зокрема, тим, що робота є одним із перших в Україні семіотико-правових досліджень загалом і першим комплексним дисертаційним дослідженням семіотики права як парадигми, яка визначає зміст і спрямованість *новітнього* філософсько-правового дискурсу, дозволяє розглядати правову реальність як знакову систему та встановити основні напрямки вдосконалення правової діяльності на сучасному етапі розвитку юриспруденції;

– практичне значення одержаних результатів, яке полягає в тому, що сформульовані в роботі положення, висновки та пропозиції можуть бути використані у сфері правотворчості, правозастосування, правоохоронної діяльності, а також у навчальному процесі.

У першому розділі дисертації розглянуто теоретико-методологічні передумови становлення семіотико-правових досліджень. Обґрунтовано, що розмаїття семіотико-правових ідей, які вважаються оригінальними досягненнями мислителів пізніших епох, зокрема, щодо природи й сутності знаку та наявності чітких паралелей між універсальною знаковою організацією людського буття та символічною реальністю політико-правових явищ, бере початок у античній і

середньовічній філософській спадщині. Встановлено, що семіотика в епоху Відродження та на початку Нового часу існувала як частина логіки, а семіотика права – як частина філософії права, водночас у ХХ ст. вона формує власну академічну традицію.

Доведено, що на сьогодні семіотика – це самостійна наука, яка вивчає знаки та знакові системи як засоби зберігання, передавання та переробки інформації у світі в цілому, людському мисленні та суспільстві, також цей термін використовується для позначення певних знакових систем (семіотика культури, семіотика мистецтва, семіотика права тощо). Обґрунтовано, що сучасні семіотичні дослідження мають прагматичний характер, та доведено, що східноєвропейська семіотична традиція концентрується на культурологічних і мистецтвознавчих аспектах дослідження знакових систем. Продемонстровано евристичний потенціал семіотичного підходу для досліджень соціокультурного простору та недостатність розробки конститутивних засад семіотики права.

У другому розділі наукової праці розглянуто та визначено поняття, структуру, систему міжпредметних зв’язків, методологічні принципи та категоріальний інструментарій семіотики права. Зокрема, доведено, що семіотика права – це особлива галузь міждисциплінарних досліджень права, основною метою яких є аналіз його знакової системної та структурної організації, а також сутності, властивостей, відношень та закономірностей функціонування правових знаків. Виокремлено інтерпретацію семіотики права як раціональної методологічної парадигми дослідження права, яка продовжує та розвиває намагання об’єктивно описати знакові структури, в які організована правова реальність. Визначено, що семіотика права розуміється також як знакова теорія, у якій право розглядається як засіб зберігання, обробки та передавання інформації в суспільстві, або теорія, яка розглядає природу та логіку права з точки зору знаковості як ключової його характеристики; специфічна знакова організація правової дійсності, тобто визначення і розуміння права як знакової системи.

Визначено, що правовим знаком є матеріальний предмет, який чуттєво сприймається і виступає в якості представника (репрезентанта) іншого предмету,

властивості або відношення та використовується для отримання, зберігання, переробки та передавання правової інформації, а правова знакова конструкція – це інтегральне поєднання правових знаків, яке має самостійне правове значення. Доведено, що єдність структурно-функціональної організації всіх форм суспільної свідомості є вихідним методологічним принципом семіотики права.

У третьому розділі дисертаційного дослідження через призму семіотико-правового підходу розкрито співвідношення ключових понять, які характеризують всесвіт правового буття, окреслено структуру правової реальності як знакової системи. Визначено, що в юридичній науці сьогодні потрібні широкі понятійні побудови (комплекси), які дозволяють здійснювати гнучкі та адекватні наукові операції, досягати високих рівней узагальнення, абстракції, а саме такий потенціал мають категорії правової реальності, правового універсуму, правового буття та правової системи, дано дефініції відповідних понять. Доведено, що право можна розглядати як знакову систему, в якій існує множина різноманітних знакових конструкцій, тобто стійких конфігурацій груп понять, які використовуються в теоретичній науці та юридичній практиці. Обґрунтовується, що основними знаковими елементами ідеї права є свобода, справедливість, рівність, всезагальне благо, порядок, солідарність і мир, а також в контексті семіотичного підходу послідовно проаналізовано складові правової системи.

Обґрунтовано, що правосвідомість взаємопов’язана та взаємодіє з іншими формами суспільної свідомості – насамперед із мораллю та політикою, відображає правове буття та соціально-економічні закономірності існування суспільства, рівень його розвитку, зумовлює поведінку правових суб’єктів, об’єднує уявлення, судження, почуття, емоції, які характеризують ставлення соціальних суб’єктів до дійсного та уявного права, впливає на позитивне право і водночас істотно залежить від нього. Висвітлена роль правової норми як базового елемента правової реальності та сполучної ділянки між знаковими конструкціями ідеї права (духовних принципів та ідеалів) та знаково-символічною організацією соціальної дійсності, трансформованої правом (унормованих суспільних практик). Висвітлено семіотичні

аспекти правотворчості, безпосередніх форм правореалізації (дотримання, виконання, використання) та правозастосування.

У четвертому розділі наукової праці досліджено актуальні проблеми реформування правової системи України в умовах посттоталітарної трансформації права та влади. Визначено, що солідаризм як ідейно-доктринальний базис динамічних суспільних перетворень та основа правової реформи є оптимальним для сучасної України, водночас, активне реформування всієї системи соціально-політичних інституцій потребує також нормативно-правового, організаційного, фінансово-економічного забезпечення та супроводження. Обґрунтовано, що в сучасних умовах право повинно виконувати функцію захисту й охорони загальнонаціональних інтересів, бути тим інструментом, що дозволяв би підтримувати певний баланс між різними політичними та економічними ідеологіями задля державного блага, забезпечувати реальний розподіл влади між різними її гілками, не знижуючи ефективності функціонування державних інституцій, стримувати транснаціональний «швидкий» капітал, протистояти загрозам національної безпеки, сприяти комунікації між суспільством і владою тощо. Правотворчість покликана встановлювати внутрішні «запобіжники» у механізмі правового регулювання, які б не дозволяли перетворювати силу владних повноважень закону на інструмент політичних маніпуляцій. Визначено основні світоглядні загрози безпеці держави та передумови їх подолання.

У п’ятому розділі дисертації обґрунтовано, що розширення сфери застосування досягнень семіотики права як методологічної парадигми філософсько-правового пізнання відбувається завдяки координації семіотичних досліджень правовою праксеологією, окреслено основні напрямки практично орієнтованих семіотико-правових досліджень. Розглянуто знаково-символічні елементи системи управління на основі детального вивчення процесу прийняття управлінських рішень у сфері права в контексті семіотичного підходу, методів і стратегій обрання оптимального правового рішення загалом, а також розроблено перспективні напрями вдосконалення процесу обґрунтування та прийняття правових рішень у межах головних форм правової діяльності. За допомогою семіотико-правового

аналізу узагальнено проблемні ланки законодавчого, правозастосовчого, правоосвітнього процесу та роботи правоохоронних органів, а також визначено напрями вдосконалення правової діяльності.

У останній частині дисертації – «Висновки» – узагальнено найбільш значимі для висвітлення мети дисертаційного дослідження результативні положення.

Ключові слова: семіотика права, філософія права, парадигма, методологія, дискурс, правова реальність, знакова система, правовий знак, правова знакова конструкція, правова діяльність.

SUMMARY

Pavlyshyn O.V. Semiotics of law as a methodological paradigm of the latest philosophical-legal discourse. – A qualified scientific study with the manuscript right.

The Doctoral thesis for conferring a Juris Doctor degree (LLD) at the qualification of 12.00.12 – Philosophy of Law. – Ministry of Internal Affairs of Ukraine, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2018.

The study is devoted to the research of the semiotics of law theoretical principles as a methodological paradigm of the latest philosophical-legal discourse, as well as to the study of the semiotic approach possibilities application to the analysis of the legal reality elements composition with the purpose of determining the directions for the law system of Ukraine reformation and the priority ways for the legal activity improvement. The essence, structure and functions of semiotics of law as a field of knowledge are specified in the work. The law as a social-cultural phenomenon, a form of public consciousness and a normative regulator of relations between people is proved to have an indicative character. The law phenomenon is highlighted in the scope of the semiotic-legal approach. The law reality structure is disclosed as an indicative system; the definitions and the classification of the law signs are made. The fundamental parts of the legal system of Ukraine are examined as the law indicative constructions. The prospective law system reformation directions and the legal activity improvement under the modern conditions are described due to the semiotic-legal methodology.

The main part of the thesis consists of the introduction, five chapters and the conclusions.

In the introduction the actuality of the chosen thesis topic is specified to be conditioned, first of all, by the legal reality complexity and variety as a system penetrated with numerous social and cultural connections. It predetermines the necessity of a wide use of the known interdisciplinary approaches (in particular, semiotic one) in the philosophic-legal searches directed not only to the integrative law-understanding theoretical principles formation suitable for the modern legal theory problems solution, but to the specification of the legal activity improvement ways, legislation optimization, legal qualification efficiency improvement and the whole legal-enforcement authorities system work, reformation of the legal education under the conditions of the large-scale social-political reforms, the post-totalitarian law and authority's transformation in the Ukrainian society.

In particular, in this study the interest to semiotic researches is accentuated to grow up, and the theoretical-methodological potential of semiotics as an interdisciplinary field of knowledge has not been deeply exhausted yet. In connection with this, the semiotic studies of socio-cultural phenomena seem prospective, in the new paradigm scape they allow to conceive the problems of social life reforming, including its legal fields – legal principles, legislation, law and legal enforcement practice.

Taking into consideration the theoretical tradition and practical importance of legal being semiotic researches, they require proper methodological and instrumental support, formation of a relevant category apparatus. Hence, a necessity of studying and determining the theoretical and methodological basis of semiotics of law as a paradigm of the latest philosophical-legal discourse in connection with actual directions and non-solved problems of modern philosophic-legal researches arises. At the same time, the works specifying the corresponding tradition at the post-Soviet territory are not sufficient; whereas the semiotic researches as a law science and legal practice in these countries compared to the western ones have their own specific character, then the constitutional problems of semiotics of law as a field of knowledge also require development and grounding.

The thesis study actuality is also conditioned by the fact that a law sign character allows to apply the semiotics achievements to analyzing law phenomena, relevantly deeper to cognize law and to see the other sides of this system object.

In the introduction it is also determined:

– the work objective which lies in describing the theoretical-methodological principles of semiotics of law as a paradigm of philosophical-legal cognition and in studying the possibilities of a semiotic approach application to analyzing the legal reality elementary content with the purpose to determine the reformation directions of the Ukrainian law system and the legal activity improvement priority ways;

– its task, in particular, to highlight the history of semiotic-legal ideas development from the ancient times to the modern period, as well as to specify the definition, object, subject, structure, functions, interdisciplinary connections of semiotics of law and to find its methodological meaning for the latest philosophic-legal discourse, to determine the hierarchic links existing between the levels and elements of the legal reality as a sign system and the sign-symbolic characteristics of the idea of law, to identify the main problems of reforming the legal system of Ukraine and the legal activity improvement directions;

– the study object by which the legal reality and its sign organization is determined;

– the study subject, namely semiotics of law as a methodological paradigm of the latest philosophic-legal discourse;

– the study methods chosen with taking into consideration the scientific cognition general purpose determined by the thesis topic, a number of specific research tasks and the study object and subject;

– the novelty of the obtained results conditioned in particular by the fact that the work is one of the first semiotic-legal researches in Ukraine in general and the first complex thesis research of semiotics of law as a paradigm expressing the content and trend of the latest philosophic-legal discourse, allowing to consider the legal reality as a sign system and to determine the main directions of the legal activity improvement at the modern stage of jurisprudence development;

– the obtained results practical importance lying in the fact that the formulated in the work provisions, conclusions and proposals can be applied in the field of legal innovation, legislation, legal enforcement activity, as well as in the educational process.

In the first thesis chapter the theoretical-methodological preconditions of semiotic-legal researches formation are described. It is grounded that the diversity of semiotic-legal ideas regarded as the original achievements of the later epochs thinkers, in particular, as for the nature and essence of the sign and presence of clear parallels between the universal sign organization of human being and the symbolic reality of political-legal events, originates to the antique and medieval philosophic inheritance. Semiotics is established to exist as a part of logics, and semiotics of law – as a part of philosophy of law in Renaissance epoch and at the beginning of the Early Modern Times, at the same time in XX century it develops its own academic tradition.

Today Semiotics is proved to be an independent science studying signs and sign systems as means of keeping, transmitting and processing the information in the world in general, human thinking and society, this term is also applied to certain sign systems designation (semiotics of culture, semiotics of art, semiotics of law, etc.). The modern semiotic researches are grounded to have a pragmatic character and the East-European semiotic tradition is proved to be concentrated on the cultural and art-criticism aspects of the sign systems researches. The heuristic potential of the semiotic approach to a social-cultural scope research and the development insufficiency of the semiotics of law constitutional basis are demonstrated.

In the second chapter of the scientific work the definition, structure, interdisciplinary connections system, methodological principles and category tools of semiotics of law are considered and specified. In particular, semiotics of law has been proved to be a special field of interdisciplinary researches of law, the main purpose of which is the analysis of its sign system and structure organization, and also of the essence, peculiarities, relations and consistencies of legal signs functioning. The interpretation of semiotics of law is separated as a rational methodological paradigm of a law research which continues and develops the intention to describe objectively the sign structures, the legal reality is organized in. Semiotics of law is defined to be understood as a sign theory,

where the law is considered as the means of keeping, processing and transmitting the information in the society or as a theory which examines law nature and logics from the point of view of the sign as its key-character; the specific sign organization of the legal reality, that is defining and understanding the law as a sign system.

The law sign is determined to be a material subject being perceived sensually and which acts as a representative of another subject, peculiarity or relationship and is used for receiving, keeping, processing and transmitting the legal information, and the legal sign construction is an integral unity of the legal signs having an independent legal meaning. The unity of a structural-functional organization of all social consciousness forms is proved to be an initial methodological principle of semiotics of law.

In the third chapter of the thesis study the key definitions correlations are revealed through the prism of a semiotic-legal approach, they characterize the universe of legal being, and the legal reality structure is outlined as a sign system. Today in law science the wide conceptual structures (complexes) are found to be necessary, they allow to perform flexible and adequate scientific operations, to reach high levels of generalization, abstraction, and that is the potential which the legal reality categories, the legal universe and the legal system have; the definitions of relevant concepts are made. It is proved, the law can be considered as a sign system, where a great number of different sign constructions exist, namely persistent configurations of concepts groups which are used in theoretical science and juridical practice. The main sign elements of the idea of law are grounded to be freedom, justice, equity, common welfare, order, solidarity and peace, and the legal system components are sequentially analyzed in the scope of the semiotic approach.

The legal awareness is proved to be interconnected and it interacts with other forms of social consciousness – first of all, with morality and politics, reflects legal being and social-economic trends of the society existence, its development level, determines the legal objects' behavior, unites the concepts, judgement, feelings, emotions, which characterize the social objects' attitude to the valid and imaginary law, influences the positive law and at the same time essentially depends on it. The role of the legal norm as a basic element of the legal reality and the united site between the sign constructions of the

idea of law (inward principles and ideals) and the sign-symbolic organization of the transformed by the law (standardized social practices) social reality is highlighted. The semiotic aspects of law-creativity, the relevant forms of law-execution (abidance, performance, application) and enforcement are described.

In the fourth chapter of the scientific work the actual problems of the legal system of Ukraine reformation under the conditions of the post-totalitarian law and authority transformation are examined. Solidarism as an ideological-doctrine basis of dynamic social modifications and the basis for a legal reform is determined to be optimal for modern Ukraine, at the same time the active reformation of the whole system of social-political institutions also requires normative-legislative, organizational, financial-economic support and monitoring. It is grounded that under the modern conditions the law should perform the function of the national interests protection, to be the instrument which allows to keep a certain balance between various political and economic ideologies for the state welfare, to ensure the real distribution of the authority between its different branches, without lowering the efficiency of state institutions functioning, to control transnational "rapid" capital, to withstand against the threats to the national safety, to encourage the communication between the society and the authorities etc. The legal creativity is called to establish inner "safety devices" in the mechanism of legal regulation which would not allow to transform the power of the law autocratic authorities into the political manipulation instrument. The main worldview threats to the state safety and the preconditions of their overcoming are specified.

In the fifth chapter of the thesis it is proved that widening the application fields of semiotics of law achievements as a paradigm of philosophic-legal cognition is performed due to the semiotic research coordination by law praxeology; the main directions of the practically-oriented semiotic-legal studies are outlined. The sign-symbolic elements of a management system are considered on the basis of a detailed study of the process of taking management decisions in the field of law in the scope of the semiotic approach; methods and strategies of taking an optimal legal decision in general, and the prospective ways for improving the process of substantiating and taking legal decisions within the frames of the legal activity leading forms are developed. Due to the semiotic-legal analysis the

problematic units of legislative, constitutive, legal-educational process and law-enforcement authorities' work are generalized, and the legal activity improvement directions are determined.

In the last part of the thesis – "The Conclusions" – the resultative statements mostly significant for highlighting the thesis research purpose are summarized; the basic stages of historical development, the actual state, the constitutional principles and the legal semiotics studies prospects are described; the problems are disclosed and the ways for legal activity optimization are determined due to the semiotic methodology.

Keywords: semiotics of law, philosophy of law, paradigm, methodology, discourse, legal reality, sign system, legal sign, legal sign construction, legal activity.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Павлишин О. В. Електронні експертні системи та їх використання у правозастосовчій діяльності : монографія. Київ, 2015. 324 с.

2. Павлишин О. В. Правова реальність як знакова система : монографія. Харків: Право, 2017. 336 с.

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Павлишин О. В. Теоретико-методологічні проблеми реформування правової системи України: семіотичний аспект. *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 5. С. 84–87.

2. Павлишин О. В. Українська політико-правова міфологія в контексті семіотичного аналізу феноменів вітчизняної популярної культури. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 8. С. 181–183.

3. Павлишин О. В. Правові знаки та їх прояв у правоохоронній діяльності. *Наука і правоохорона*. 2012. № 2 (16). С. 211–215.

4. Павлишин О. В. Семіотична традиція Середньовіччя як передумова формування сучасної семіотики права. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2013. № 5. С. 150–161.

5. Павлишин О. В. Правова культура як показник рівня розвитку системи юридичної освіти (семіотико-правовий аспект). *Юридична психологія та педагогіка*. 2013. № 2 (13). С. 82–93.

6. Павлишин О. В. Правове сумління як семіотико-правова та юридико-психологічна категорія. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 133–144.

7. Павлишин О. В. Семіотика на межі XIX–XX століть та її значення для формування сучасної семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1–2 (9–10). С. 31–43.

8. Павлишин О. В. Політико-правові феномени як об’єкти філософсько-правової рефлексії (семіотичний підхід). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2015. Вип. 4 (97). С. 149–159.

9. Павлишин О. В. Міждисциплінарні зв’язки семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1 (11). С. 46–59.

10.Павлишин О. В. Відмінності модерного та постмодерного праворозуміння в контексті семіотико-правового аналізу. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. Вип. 2 (99). С. 41–51.

11.Павлишин О. В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від давнини до Нового часу). *Юридична психологія*. 2016. № 2 (19). С. 45–57.

12.Павлишин О. В. Взаємодоповнення семіотичної та психологічної методології в дослідженні можливостей моделювання інтелектуальної діяльності юриста. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 42–54.

13.Павлишин О. В. Взаємозв’язок між знаковими елементами ідеї права в контексті семіотико-правового аналізу. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. Вип. 4 (101). С. 132–142.

14.Павлишин О. В. Теоретичні витоки семіотики права як галузі знань. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 1 (102). С. 177–185.

15.Павлишин О. В. Правозастосування та його ознаки в контексті семіотико-правового аналізу правової реальності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 161–172.

16.Павлишин О. В. Взаємозв’язки семіотики права та космології: онтологічний статус права. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 161–169.

17.Павлишин О. В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від Нового часу до сучасності). *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 36–45.

18.Павлишин О. В. Шляхи вдосконалення правової діяльності як семіотико-правова проблема. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 2 (103). С. 298–304.

19.Павлишин О. В. Семіотична методологія у філософсько-правовому дискурсі: історія становлення та актуальні проблеми розвитку. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 91–104.

20.Павлишин О. В. Удосконалення інформаційного забезпечення правової діяльності в контексті семіотико-правового аналізу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (14). С. 321–332.

21.Павлишин О. В. Взаємодія філософії, психології та семіотики в дослідженні поняття інтелекту. *Юридична психологія*. 2017. № 2 (21). С. 32–42.

22.Павлишин О. В. Семіотична парадигма правового пізнання: результати та перспективи наукового пошуку. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 4 (105). С. 248–261.

Статті у виданнях України,
які включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Павлишин О. В. Методологічне значення семіотики права та її місце в структурі правового пізнання. *Право України*. 2014. № 4. С. 160–165.

2. Павлишин О. В. Права людини та методологія їх дослідження крізь призму семіотико-правового підходу. *Право України*. 2015. № 2. С. 46–51.

3. Павлишин О. В. Семіотико-правовий аналіз ідеї миру як елемента ідеї права. *Право України*. 2016. № 7. С. 143–152.

4. Павлишин О. В. Соціальна солідарність як філософсько-правовий концепт (семіотичний аналіз). *Право України*. 2016. № 2. С. 104–113.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

1. Павлишин О. В. Семіотичний підхід до аналізу політико-правової реальності: становлення нової парадигми. *European Political and Law Discourse*. 2017. Vol. 4. P. 80–85.

2. Pavlyshyn O. Historical development of the concepts about the language of law in western philosophy and semiotics of law. *European Political and Law Discourse*. 2018. Vol. 5. P. 86–92.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Павлишин О. В. Людина і право у контексті семіотичних досліджень. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників IV Міжнародного "круглого столу" (Львів, 28–29 листоп. 2008 р.). Львів: Галицький друкар, 2009. С. 186–193.

2. Павлишин О. В. Семіотичні дослідження правових процесів: проблеми методології. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: зб. матеріалів II Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 31 січ. 2009 р.). Київ: Київ. нац. універ. внутр. справ, 2009. С. 95–96.

3. Павлишин О. В. Семіотичні дослідження соціальної реальності: на межі між матеріальним і духовним. *Людина і соціум в умовах глобальної кризи: погляд крізь призму суспільствознавства та богослов'я*: матеріали IX наук.-практ. конф. (Київ, 21 трав. 2009 р.). Київ: ВНЗ «Нац. акад. управління», 2010. С. 181–183.

4. Павлишин О. В. Правова знакова конструкція як антропологічно-правова категорія. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників VII Міжнародного "круглого столу" (Львів, 9–10 груд. 2011 р.). Львів: Галицький друкар, 2012. С. 425–429.

5. Павлишин О. В. Форми суспільної свідомості як об'єкти семіотичного та семіотико-правового дослідження. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: зб. матеріалів V Міжнар. наук.-теорет. конф. (Київ, 17 листоп. 2012 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2012. С. 190–192.

6. Павлишин О. В. Політико-правова міфологія та її відображення у текстах правових документів. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*: матеріали VIII Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2012 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2012. С. 19–20.

7. Павлишин О. В. Історія семіотики права та її значення для антропологічно-правових досліджень. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників VIII Міжнародного "круглого столу" (Львів, 7–8 груд. 2012 р.). Львів: Галицький друкар, 2013. С. 357–368.

8. Павлишин О. В. Значення семіотики права для сучасних теоретико-правових досліджень. *Адепт права: матеріали наукового диспуту «Правознавство чи законознавство: альтернатива чи безальтернативність?»* (Київ, 18 трав. 2013 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2013. С. 35–37.

9. Павлишин О. В. Соціальна солідарність як об'єкт семіотико-правового аналізу. *Громадська взаємодія як екзистенція демократичного суспільства*: матеріали XIII наук.-практ. конф. (Київ, 23 трав. 2013 р.). Київ: ВНЗ «Нац. акад. управління», 2013. С. 225–226.

10.Павлишин О. В. Етимологія поняття «соціальна солідарність» та його сучасне значення. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*: матеріали IX Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 22 листоп. 2013 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2013. С. 75–77.

11.Павлишин О.В. Енергія права як семіотичний феномен. *Актуальні проблеми юридичної психології*: тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 25 квіт. 2014 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2014. С. 50–52.

12.Pavlyshyn O. International cooperation in higher legal education: praxeological and semiotics of law approaches. *Poland and Ukraine in the Era of Transformation: cross-border cooperation, innovations, education and socio-economic development.* (Przemyśl, 11-12 września 2014 r.). Przemyśl: PRO CARPATHIA, 2014. P. 171–182.

13.Павлишин О. В. Правові реформи в Україні та їх теоретичне осмислення з позицій семіотики права. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення:* матеріали IX Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 31 жовт. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 255–260.

14.Павлишин О. В. Об'єкт, предмет і структура семіотики права. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матеріали VII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 11 листоп. 2017 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 311–315.

ЗМІСТ

ВСТУП……22

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ СЕМІОТИКИ ТА СЕМІОТИКИ ПРАВА ...34

1.1. Виникнення та розвиток семіотико-правових ідей від давнини до епохи Відродження……34

1.2. Семіотичні уявлення мислителів Ренесансу та вчених Нового часу ……53

1.3. Становлення сучасної семіотики як науки про знаки ……..62

1.4. Формування східноєвропейської семіотичної традиції ……72

Висновки до розділу 1……78

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУТИВНІ ЗАСАДИ СЕМІОТИКИ ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ ЗНАНЬ……84

2.1. Об’єкт, предмет і структура семіотики права……84

2.2. Міждисциплінарні зв’язки та евристичні перспективи семіотики права.……103

2.3. Місце семіотики права в структурі правового пізнання та її методологічне значення……118

2.4. Категоріальний базис семіотики права: правовий знак і правова знакова конструкція….....127

2.5. Єдність структурно-функціональної організації форм суспільної свідомості як вихідний методологічний принцип семіотики права……..139

Висновки до розділу 2……153

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ СКЛАДОВІ ЯК ОБ’ЄКТИ СЕМІОТИКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ……161

3.1. Правова реальність, правове буття, правовий універсум і правова система: співвідношення понять крізь призму семіотико-правового підходу.……161

3.2. Ієрархічна структура та організаційна побудова правової реальності як знакової системи……....172

3.3. Правосвідомість, правова культура та правова освіта в контексті семіотико-правового аналізу……..…….....194
3.4. Семіотико-правові аспекти правоутворення, правового регулювання та безпосередніх форм реалізації норм права ……207
3.5. Правозастосування як особливий об’єкт семіотико-правових досліджень….218
Висновки до розділу 3……228

РОЗДІЛ 4. СЕМІОТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВА ТА ВЛАДИ В ПОСТТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ……235
4.1. Взаємодія та співвідношення права і влади в посттоталітарному суспільстві..235
4.2. Доктрина солідаризму та специфіка її реалізації в умовах посттоталітарної трансформації права……242
4.3. Семіотико-правовий аналіз проблем реформування правової системи України в контексті забезпечення національної безпеки……..253
Висновки до розділу 4……258

РОЗДІЛ 5. СЕМІОТИКА ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ……..263
5.1. Правова праксеологія як галузь філософії права та її значення для семіотичного аналізу правової діяльності...…… ……..263
5.2. Праксеологічні засади прийняття управлінських владно-правових рішень…….……272
5.3. Семіотико-правова характеристика законодавчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності……...284
5.4. Юридична кваліфікація як об’єкт семіотико-правових досліджень……294
5.5. Основні напрями вдосконалення правової діяльності……..299
Висновки до розділу 5……...307
ВИСНОВКИ……..311
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….323
ДОДАТКИ……..396

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На сьогодні перед українським суспільством постало чимало гострих питань, одні з яких є актуальними для всієї світової спільноти, а інші – відображають проблеми вітчизняного державотворення. Марксистська філософія вже перестала бути монополістом у трактуванні причин і напрямів суспільного розвитку, однак її альтернативи поки що занадто слабкі, щоб становити конкуренцію цьому вченню у сфері суспільної практики, тоді як виклики часу спонукають до віднайдення нових продуктивних підходів. Одним із таких, на нашу думку, є семіотичний (семіологічний) підхід до вивчення розмаїття вимірів людського буття.

Семіотика як окрема наукова дисципліна сформувалася на межі XIX–XX століть. Її витоки можна знайти у фундаментальних дослідженнях М. М. Бахтіна, О. О. Потебні, П. О. Сорокіна, В. фон Гумбольдта, Ч. Пірса, Ч. Морріса, Ф. де Соссюра, У. Еко, К. Леві-Стросса. Важливе значення для її становлення мали праці Р. Барта, Т. М. Дрідзе, В. В. Іванова, О. М. П’ятигорського, Ю. С. Степанова, В. М. Топорова, Б. А. Успенського, Дж. Фіске, наукова діяльність тартусько-московської школи семіотики на чолі з Ю. М. Лотманом, а в нашій країні – дослідження, які здійснювали Г. Г. Почепцов, Ю. В. Романенко, А. В. Чантурія та інші вчені. Здійснений аналіз літератури за цією проблематикою засвідчує активізацію інтересу до семіотичних досліджень. Для того, щоб сучасні наукові розвідки в правовій сфері були результативними, необхідно усвідомлювати, що суспільство є не лише спільнотою людських індивідів, а й багатовимірною системою відносин, у якій чільне місце посідає право як форма суспільної свідомості, ідеально-духовний феномен, ієрархічно організована й упорядкована сукупність правил поведінки та важливий нормативний регулятор соціального життя.

Зазначене в поєднанні зі складністю та багатогранністю правової реальності як системи, пронизаної численними соціальними й культурними зв’язками, засвідчує потребу у зверненні до теоретичного надбання інших наук, активному використанні

різних міждисциплінарних підходів (зокрема семіотичного) у філософсько-правових пошуках, які спрямовані не лише на формування теоретичних засад інтегративного праворозуміння, спроможного розв'язати проблеми сучасної правової теорії, а й на визначення напрямів удосконалення правової діяльності, оптимізації правозастосування, підвищення ефективності юридичної кваліфікації та діяльності системи правоохоронних органів загалом, реформування правової освіти в умовах масштабних соціально-політичних перетворень, посттоталітарної трансформації права та влади в українському суспільстві.

Крім того, саме поліметодологічність і плюралізм є характерними рисами філософсько-правової науки в новітній період її розвитку, на що також вказують ідеї, викладені в працях В. Д. Бабкіна, О. О. Бандури, А. О. Баумейстера, О. І. Гвоздіка, О. В. Грищук, М. І. Козюбри, М. В. Костицького, Н. В. Кушакової-Костицької, О. В. Кресіна, В. І. Кузнєцова, Г. В. Лаврик, С. І. Максимова, С. Г. Меленка, В. І. Невідомого, Ю. М. Оборотова, О. В. Петришина, П. М. Рабіновича, О. Д. Тихомирова, І. С. Тімуш, А. В. Хірсіна, В. В. Шкоди та багатьох інших сучасних українських філософів права. Водночас залучення альтернативного методологічного та категоріального апарату не позбавляє її власної автономності як системи знань. Вихідним положенням семіотичного підходу є визнання права багатовимірною знаковою системою, у якій існують зв'язки між елементами одного рівня, міжрівневі зв'язки, а також зв'язки знаків з об'єктами духовної, соціальної та матеріальної дійсності, які вони позначають. Його суттєвою методологічною перевагою є те, що право в контексті семіотичного підходу може розглядатися як форма суспільної свідомості, ціннісна й нормативна система, регулятор суспільних відносин, практика організації людського життя. Знаковий характер права дає змогу застосувати досягнення семіотики для аналізу правових феноменів, а отже, ґрунтовніше пізнати право та виявити інші грані цього системного об'єкта. Правова реальність як соціокультурна система, якій притаманні загальні та специфічні закономірності, за допомогою семіотичної методології може бути досліджена як з позицій її внутрішньої структури й організації, так і в контексті зв'язку між окремим знаковим елементом та частиною реальності, яку він позначає.

Становлення семіотики права пов’язане з працями видатних філософів і юристів минулого, які здійснювали філософський (логічний) аналіз мови юриспруденції, дослідженнями в галузі герменевтики права, розробками комунікативних теорій права та низкою сучасних юридико-лінгвістичних досліджень. Сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що семіотика права здобула світове визнання: щорічно в різних країнах відбуваються круглі столи, з 1987 року виходить друком міжнародний журнал із семіотики права, затребуваними стають інші форми координації роботи дослідників у цій галузі. Водночас праць, які б висвітлювали відповідну традицію на пострадянському просторі, не досить багато, тоді як і семіотичні дослідження, і правова наука, і юридична практика в країнах колишнього соціалістичного табору мають власну специфіку порівняно із західними. Конститутивні проблеми семіотики права як галузі знань також потребують розроблення та обґрунтування. У цьому контексті варті уваги праці таких науковців, як Дж. Балкін, Я. М. Брокман, А. Вагнер, В. Веренич, Б. С. Джексон, А. А. Денисова, Д. Карцо, Р. Кевелсон, Н. Ф. Ковкель, Н. І. Хабібуліна, А. К. Саркісов. В Україні активно досліджують цю проблематику Д. В. Андреєв, О. М. Балинська, Д. О. Бочаров, В. М. Вовк, С. Е. Зархіна, О. О. Мережко, О. В. Стовба, В. Д. Титов, А. С. Токарська, В. В. Речицький, Н. І. Сатохіна, Ю. В. Чистякова, Ю. Ю. Калиновський та інші сучасні вчені.

З огляду на теоретичну традицію та практичну значущість семіотичних досліджень правового буття, вони потребують належного методологічного й інструментального забезпечення, формування відповідного категоріального апарату. Зазначені обставини зумовили вибір теми дисертаційного дослідження та засвідчують актуальність обраного напряму наукового пошуку.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Науково-дослідну роботу, результатом якої є пропонована дисертація, виконано відповідно до законів України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», п. 4.4. Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки, затвердженої Указом Президента України від 26.02.2016 р., Переліку пріоритетних напрямів наукового

забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого Наказом МВС України від 16.03.2015 № 275, інших загальнодержавних, відомчих планів і програм розвитку вищої освіти та науки, а також Положення про організацію проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у системі МВС України та в Національній академії внутрішніх справ (далі – НАВС).

Дисертаційне дослідження виконано в межах загальноакадемічної тематики наукових досліджень та кафедральної теми «Філософські й методологічні проблеми правознавства та правоохоронної діяльності». Тема дисертації затверджена на засіданнях кафедри філософії права та юридичної логіки, Вченої ради НАВС (протокол від 27 листопада 2012 року № 34), НАПрН України (тема № 1577 затверджена без зауважень і внесена до Переліку тем дисертаційних досліджень за 2012 рік), визначена в річних планах проведення НД і ДКР НАВС та кафедри. Згідно з пп. 5.5, 5.6, 5.7, 5.10, 5.11 Положення про організацію НД і ДКР в академії, затвердженого наказом НАВС від 22 жовтня 2013 року № 1368, результати науково-дослідної роботи відображено в таких формах її реалізації, як 2 монографії, 19 навчальних видань, 8 науково-енциклопедичних і довідкових видань, наукові статті, доповіді, навчально-методичні матеріали, інформаційні й інші публікації, про що свідчать акти впровадження результатів науково-дослідної роботи.

Мета і завдання дослідження відповідно до предмета та об’єкта дослідження. *Мета* полягає в окресленні теоретико-методологічних засад семіотики права як парадигми філософсько-правового пізнання, вивченні можливостей використання семіотичного підходу до аналізу елементного складу правової реальності задля визначення напрямів реформування правової системи України та пріоритетних шляхів удосконалення правової діяльності.

Досягнення мети передбачає виконання таких *завдань:*

– висвітлити становлення семіотико-правових ідей античних філософів, а також проаналізувати значення творчості середньовічних і постсередньовічних схоластів для розвитку сучасної семіотики права;

– встановити головні особливості семіотико-правового дискурсу епох Відродження та Нового часу;

– окреслити теоретичні витоки конституювання семіотики та семіотики права;

– сформулювати евристичні перспективи семіотико-правового підходу;

– розкрити методологічні засади сучасних семіотичних досліджень права;

– окреслити актуальні проблеми та проаналізувати стан розробок у галузі семіотики права на пострадянському просторі;

– визначити поняття, об’єкт і предмет семіотики права;

– описати структуру та функції семіотики права як галузі знань;

– охарактеризувати систему міждисциплінарних зв’язків семіотики права;

– аргументувати методологічне значення семіотики права для новітнього філософсько-правового дискурсу;

– визначити поняття правового знака як вихідного елементу правової реальності, окреслити його структуру й види;

– інтерпретувати поняття правової знакової конструкції;

– встановити й описати ієрархічні зв’язки між рівнями та елементами правової реальності як знакової системи;

– окреслити знаково-символічні характеристики ідеї права й організаційної побудови відповідної знакової конструкції;

– визначити поняття правової системи та її знакову організацію в статичному та динамічному вимірах;

– встановити співвідношення та знакові характеристики норм права, правоутворення, правового регулювання, безпосередніх форм реалізації норм права, правозастосування, правосвідомості, правової культури та правової освіти;

– розглянути специфіку взаємодії права та влади в посттоталітарному суспільстві в контексті семіотичного підходу;

– описати доктрину солідаризму та висвітлити семіотико-правові аспекти й особливості її реалізації в умовах трансформації права;

– сформулювати основні проблеми реформування правової системи України з урахуванням знакових закономірностей соціального буття в посттоталітарному суспільстві;

– виявити головні світоглядні загрози, які стоять перед національною безпекою, та встановити ключові передумови їх подолання в сучасній Україні;

– визначити основні вимоги та напрями вдосконалення правової діяльності як семіотико-правового об’єкта.

Об’єктом дослідження є правова реальність та її знакова організація.

Предмет дослідження – семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу.

Методи дослідження обрані з урахуванням окресленої вище загальної мети наукового пізнання, визначеної темою дисертації, низки конкретних дослідницьких задач, а також об’єкта й предмета дослідження. Роботу виконано на основі принципів поліметодологічності та єдності історичного й логічного з дотриманням єдиного вектора наукового пошуку, логічних засад авторської семіотичної концепції інтегративного праворозуміння, які забезпечили теоретичну й термінологічну цілісність цього міждисциплінарного дослідження правової реальності.

У процесі пізнання соціальних явищ і процесів, результати якого викладено в пропонованому дисертаційному дослідженні, використано такі підходи: *семіотичний, семіотико-правовий , когнітивний і синергетичний* – під час розгляду соціокультурної реальності як упорядкованого розмаїття знаків, усіх її складових і зв’язків між ними, аналізу різних знакових елементів і форм відображення правового буття з урахуванням синтаксичного, семантичного, прагматичного, еволюційного, морфетичного, синтагматичного та інших аспектів, вивчення взаємодії семіотики, логіки, психології та інших дисциплін у процесі дослідження механізмів правового мислення, ролі правових знакових конструкцій для пізнання правової реальності та сприйняття соціального буття загалом, а також процесів самоорганізації правових явищ, виражених у правових знаках і правових знакових конструкціях; *системний, структурний і функціональний* – у межах розгляду структури та функцій правового знака (підрозділ 2.4), структури правової реальності

як знакової системи (підрозділи 3.1–3.5), знакової структури правових феноменів (розділи 3–5), визначення функцій і міждисциплінарних зв'язків семіотики права в системі юридичних знань (підрозділи 2.1–2.3), структури ідеї права й місця ідей свободи, рівності, справедливості, блага, солідарності, миру та порядку в системі її елементів (підрозділ 3.2), напрямів реформування правової системи України в умовах трансформації права на пострадянському просторі (підрозділ 4.3).

Також використано наступні методи: *порівняльний і порівняльно-правовий* – під час розгляду альтернативних концепцій знака та семіотичних теорій, зіставлення правових принципів, законодавчого масиву й судової практики різних сучасних держав (розділи 1, 3 та підрозділ 2.4); *діалектичний* – у межах з'ясування співвідношення ключових семіотико-правових категорій та дослідження їх діалектичної єдності (підрозділи 2.4, 3.1); *герменевтичний* – під час визначення змісту ключових семіотико-правових категорій «правовий знак» і «правова знакова конструкція» (підрозділ 2.4), інтерпретації значення та встановлення діалогічних відносин інтегральних понять «політико-правова реальність», «політико-правовий універсум», «політико-правова міфологія» (підрозділ 3.1), тлумачення природного та позитивного права, ідей права, закону, правового життя (підрозділи 3.1, 3.2), правотворчої, правозастосовчої, правоохоронної та правоосвітньої діяльності (розділ 5); *феноменологічний* – для дослідження конкретного правового досвіду, у якому відображено феномени правової реальності (розділ 5), визначення місця правового сумління в структурі правосвідомості та зв'язків політико-правової міфології з іншими елементами сучасної української культури (розділ 3); *історичний* – під час розгляду особливостей філософського осмислення знака як соціокультурного феномену в історії світової філософської думки та вивченні історичного становлення й розвитку семіотики права (розділ 1, підрозділ 2.4); *синхронічний і діахронічний* – у межах вивчення системи співіснуючих правових знакових конструкцій одного періоду й окремих правових явищ у їхньому історичному розвитку (розділи 3–5); *формально-юридичний* – у контексті вивчення змісту положень нормативно-правових актів, визначення найбільш важливих

елементів правової системи та розгляду їх ключових характеристик, встановлення спільних і відмінних ознак правових явищ і формулювання дефініцій (розділи 3–5).

Крім цього, у дослідженні представлено результати застосування широкого спектру інших наукових методів, логічних процедур та операцій, які було використано в кожному підрозділі дисертації. Основними з них стали індукція та дедукція, аналіз і синтез, верифікація та фальсифікація, спостереження, порівняння, абстрагування, ідеалізація, моделювання, узагальнення та аналогія.

Емпіричну базу дослідження становлять міжнародні, зарубіжні й вітчизняні нормативно-правові акти, юридичні прецеденти, узагальнена практика судів загальної юрисдикції, рішення Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, систематизовані дані статистичної звітності, зведені дані, офіційні звіти та аналітичні довідки щодо діяльності правоохоронних органів.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що робота є одним із перших в Україні семіотико-правових досліджень загалом і першим комплексним дисертаційним дослідженням семіотики права як парадигми, яка визначає зміст і спрямованість новітнього філософсько-правового дискурсу, дає змогу розглядати правову реальність як знакову систему та встановити основні напрями вдосконалення правової діяльності на сучасному етапі розвитку юриспруденції. У роботі запропоновано способи розв’язання низки проблем і вирішення дискусійних питань теоретичного, методологічного, законодавчого, правозастосовчого, правоохоронного, організаційного характеру, які донині залишалися неврегульованими та суперечливими.

У дисертаційному дослідженні викладено низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, які мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема:

уперше:

– обґрунтовано, що семіотика права є теорією, у якій право розглядається як засіб зберігання, обробки та передавання семіотичної інформації в суспільстві, галуззю міждисциплінарних досліджень права як знакової системи, специфічною знаковою організацією правової дійсності, а також методологічною парадигмою

новітнього філософсько-правового дискурсу, який тяжіє до інтегративного праворозуміння;

– розкрито структуру семіотики права та виділено в її складі правовий синтаксис, правову семантику та правову прагматику, визначено її основні функції (світоглядну, методологічну, символічно-відображальну, праксеологічну, прогностичну), окреслено систему міждисциплінарних зв'язків семіотики права як галузі знань;

– встановлено, що єдність структурно-функціональної організації всіх форм суспільної свідомості (права, політики, моралі, релігії) є вихідним методологічним принципом семіотики права;

– у контексті семіотико-правового підходу охарактеризовано знаково-символічні особливості організації основних рівнів правової реальності (ідеї права, закону та правового життя) і правової системи (правової культури, правосвідомості, правореалізації, зокрема правозастосовчої діяльності);

– доведено, що ідея миру є складовою ідеї права як знакової конструкції;

– продемонстровано координацію семіотико-правових досліджень запитами правової праксеології на прикладі проблеми оптимізації правової діяльності;

удосконалено:

– визначення поняття правового знака (матеріального предмета, що слугує представником іншого предмета, властивості або відношення та використовується для отримання, зберігання, переробки й передавання інформації, яка має правовий характер), а також правової знакової конструкції (стійкого та змістовно цілісного поєднання правових знаків, яке має самостійне правове значення), опис їх структури та видів;

– категоріальний апарат філософсько-правових досліджень, зокрема запропоновано дефініції нових понять «політико-правова реальність», «політико-правовий універсум», «політико-правова міфологія» та уточнено визначення понять «правова реальність», «правове буття», «правовий універсум» і «правова система» у їх співвідношенні;

– характеристику семіотико-правових аспектів правосвідомості, правової культури, правової освіти, правоутворення, правового регулювання, безпосередніх форм реалізації норм права, правозастосування;

– обґрунтування солідаризму як ідейно-доктринальної основи суспільних перетворень і трансформації права в Україні;

– окреслення праксеологічного характеру семіотико-правових досліджень;

– формулювання векторів підвищення ефективності та напрямів оптимізації правової діяльності;

дістало подальший розвиток:

– розроблення теоретико-методологічних засад семіотичних досліджень правового буття та семіотичної методології в сучасному філософсько-правовому дискурсі;

– висвітлення специфіки взаємодії права та влади в умовах трансформації права в посттоталітарному суспільстві;

– визначення основних проблем реформування правової системи України та шляхів підвищення ефективності правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності як знакових елементів правової реальності в контексті реалізації світоглядних передумов забезпечення національної безпеки.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані в різних сферах, зокрема у:

– *правотворчості* – у процесі формулювання засад правової політики та реформування правової системи України, під час розробки нових нормативно-правових актів з метою вдосконалення чинного законодавства (довідка Інституту законодавства Верховної Ради України від 05 червня 2018 р. № 22/266-1-15);

– *правозастосуванні* – для підвищення ефективності та оптимізації діяльності суб’єктів застосування норм права (акт Апеляційного суду Полтавської області);

– *правоохоронній діяльності* – для покращання взаємодії органів і структурних підрозділів Національної поліції, а також удосконалення науково-методичного забезпечення функціонування правоохоронної системи України (акт впровадження

Департаменту карного розшуку Національної поліції України, акт впровадження Головного слідчого управління Національної поліції України від 17 грудня 2018 р.);

– *науково-дослідній роботі* – сформульовані та викладені положення, узагальнення, висновки й рекомендації утворюють основу для подальших наукових розробок у галузі методології правознавства, мають загальнотеоретичне значення для розвитку сучасної філософії права, галузевих і спеціальних юридичних дисциплін, стимулюють становлення семіотики права як самостійної науки (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 12 березня 2018 р.);

– *освітньому процесі* – викладені в дисертації положення використовуються під час підготовки навчальних і навчально-методичних посібників із філософії права, теорії держави та права, соціології права, а також під час викладання відповідних навчальних дисциплін у вищих навчальних закладах (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 16 березня 2018 р.).

Апробація матеріалів дисертації. Основні теоретичні положення та їх аргументація, рекомендації практичного характеру, наявні в дисертації, обговорено на засіданні кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, оприлюднено на заходах, які відбувались у межах міжнародної програми підтримки вищої освіти за напрямом «Сучасна теорія права» Інституту відкритого суспільства (2007–2010 рр.), під час виступів на численних науково-теоретичних і науково-практичних конференціях, круглих столах, читаннях і семінарах різного рівня, основними з яких є такі: «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 2007–2017 рр.), «Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі» (м. Київ, 2005–2007 рр.), «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (м. Львів, 2008–2015 рр.), «Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 2010–2017 рр.), «Духовні цінності українського суспільства у світлі співпраці суспільствознавства і богослов'я» (м. Київ, 2008–2018 рр.), а також на засіданнях методологічного семінару Національної академії внутрішніх справ.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, п’яти розділів, які містять 22 підрозділи, висновків, списку використаних джерел (925 найменувань на 73 сторінках) та двох додатків на 16 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 411 сторінок, з них основний текст – 301 сторінка.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ СЕМІОТИКИ ТА СЕМІОТИКИ ПРАВА

1.1. Виникнення та розвиток семіотико-правових ідей від давнини до епохи Відродження

Концептуальне осмислення семіотичних і семіотико-правових ідей в історії філософської думки починається з епохи, мабуть, найбагатшої на теоретичні знахідки в умовах обмеженості засобів пізнання, а саме – епохи Античності, розвивається схоластами Середньовіччя й гуманістами Відродження та знаходить теоретичне втілення в перших цілісних семіотичних теоріях новочасних учених, з яких поступово виросли новітні семіотико-правові концепції [634]. Спробуємо поетапно розглянути весь історичний розвиток цих ідей до новітнього періоду розвитку філософії (коли відбулося конституювання семіотики як науки), спираючись на викладені в низці праць традиційні для історії семіотики підходи [64; 70; 200; 202; 260; 284; 295; 296; 328; 413; 414; 447; 448; 601; 602; 604; 614; 641; 646; 653; 657; 685; 702; 710; 732; 735; 743; 784], історико-філософські розвідки [14; 103; 266; 278; 281; 302; 303; 353; 393; 417; 703; 824] та усталені навчальні типологізації [317; 463; 489; 602], а також використовуючи авторські напрацювання [307; 308; 507; 511; 534; 549; 553; 555; 559; 560] та концентруючи увагу на окремих теоретичних знахідках, найбільш значимих для проблематики пропонованого монографічного дослідження.

Коріння всього розмаїття філософських ідей, які вважаються оригінальними досягненнями мислителів пізніших епох, зокрема, щодо природи й сутності знаку та наявності чітких паралелей між універсальною знаковою організацією людського буття та символічною реальністю політико-правових явищ, можна знайти в античній філософській спадщині. Разом із тим, в творчості цих мислителів багато блискучих здогадок знаходилися в «зародковому» стані, зв’язок семіотичних і філософського-

правових знахідок часто є дуже тонким і ледь помітним, як свідчить дослідження С. Г. Меленка та інших українських вчених [450; 451], тому потребує прискіпливого та розважливого вивчення, подібного на діяльність видатних «інтелектуальних археологів» ХХ ст. (М. Фуко, М. Еліаде, Р. Барта та інших). Вже у найдавніші часи розум вважався чимось відмінним від оточуючого світу – саме тоді було закладено підвалини всіх майбутніх різновидів філософського ідеалізму. Правда тоді ще здатність мислити і відчувати не розмежовувались, за словами Арістотеля, «давні стверджують, що думати і відчувати означає те ж саме» [302, с. 86]. Перші давньогрецькі натурфілософи (представники мілетської школи Фалес, Анаксимандр, Анаксимен і Геракліт з Ефесу), займаючись пошуками «стойхейона» (гр. «στοιχεῖον», утворене від «στοῖχος» і «εἶον», може означати першооснову, елемент, букву, звук, атом) і «архе» (гр. «ἀρχή» – первоначало, принцип) на противагу існуючій тоді міфології, не дуже охоче звертались до проблеми людини та її свідомого начала, часто трактували душу як здатність до руху, джерело руху всіх речей. Не дивно, що всі вияви специфічної культурної організації людської життєдіяльності та її семіотичні характеристики (зокрема символічність, притаманна як знаковому відображенню дійсності в свідомості людини, так і правовим формам організації суспільного буття) тлумачилися мілетцями в дусі стихійно-матеріалістичної античної натурфілософії [554].

Разом із тим, елеати, які були сконцентровані на визначенні сутності та характеристик буття, вважали все, що не вкладалось у їхні теоретичні конструкти, ілюзією. Про структурну відповідність організації мислення та буття можуть свідчити здогадки Ксенофана та вже оформлені й обґрунтовані уявлення Парменіда, Зенона про те, що думка і те, про що вона існує, є одне і те ж. Це ж уявлення практично без змін знайшло свій вираз у розумінні сутності та природи знаку багатьма ідеалістично налаштованими філософами (зокрема, фактично так само передається О. Ф. Лосєвим та деякими іншими мислителями XIX–XX ст.). Піфагорійці встановлювали гармонійність Космосу за допомогою числових пропорцій у всьому існуючому (в них безсмертна душа, здатна до реінкарнації, – це також гармонія, тобто числове співвідношення). Космічний порядок, який обмежує

невизначене, для піфагорійців пов’язаний з числами, у них же вони вбачають вияв вищої справедливості. Причому числа розрізняються за своєю природою, а істинна природа речей полягає в їхній математичній структурі, яка сьогодні може бути потрактованою як знакова матриця організації світу. Побудова всіх правових систем також передбачає використання математичних принципів, методів і моделей, продуктивність застосування яких у правознавстві та психології підтверджує академік М. В. Костицький [362, с. 3-11], Г. Біркгофф [131; 299], О. І. Гвоздік [215; 411] та інші відомі вчені сучасності. Причому доцільність організації світу, як і доцільність організації людських відносин, відображена в телеологічних дослідженнях права, була зауважена досить давно та взагалі не піддавалася сумніву античними філософами (мабуть, все ж окрім софістів, для яких принцип сумніву превалював над всіма іншими методологічними установками). Вже на цих прикладах бачимо потужність античної філософської думки та вторинність (або, інакше кажучи, спадкоємність) багатьох сучасних філософських, семіотико-правових і філософсько-правових концепцій, однак ця теза потребує подальшого обґрунтування та ілюстрації прикладами.

Якщо гілозоїзм у вченнях мілетських філософів демонстрував зв’язок між матеріальними предметами та дійсним буттям, притаманним живому й саморухливому «архе», та вказував на конкретні речі як *знаки* першопричини світу (води у Фалеса, апейрона у Анаксімандра та повітря у Анаксімена), то в елеатів і піфагорійців ця першооснова втрачає чуттєвий (природний) характер і набуває рис абстрактного, ідеального, метафізичного, що згодом втілилося в концепції *ейдосів* Платона. Припущення про те, що ідеї Піфагора та містичного «крила» його послідовників істотно вплинули на формування концепції «стовпа» античної філософії, цінність учення якого про знаки буде продемонстровано нижче, видається достовірним. Отже, у західній історико-культурній традиції саме античні мислителі зробили перший крок на складній стежці пізнання механізмів мислення людини та знакового відображення світу в її свідомості. Давні греки не могли дати визначення свідомості, тому для її характеристики використовували метафору (як літери відбиваються на дощечці воску, так і об’єкти світу відбиваються на «дощечці»

розуму). Для них свідомість і об'єкти пізнання – це окремі реальні сутності, які існують незалежно одна від одної, а в момент зустрічі залишають слід (знак) на «полі» розуму. Можна узагальнити, що відповідно до найдавнішої в європейській античній думці концепції слова з тих, які розглядалися сучасними дослідниками, ім'я речі відповідає її природі – так вважали Геракліт, пізніше – стоїки, частина гностиків та піфагорійців. На відміну від цього підходу, сформувався інший, згідно з яким імена є умовними настановами людей, свідомо прийнятими в суспільстві. Ці погляди зустрічаємо у вченні Демокріта та Арістотеля, схожі ідеї можна знайти у Платона, який здійснив потужний вплив на подальший розвиток західної філософської думки, і в тому числі – на всі наступні спроби філософського осмислення семіотичної проблематики.

Історично перша антична семіотична традиція представлена вченнями Геракліта, Демокріта, Платона, а також Арістотеля. Між стоїками, скептиками, епікурейцями, гностиками та піфагорійцями дискусія в основному точилася щодо трактування сутності слів – одні вважали імена речей відповідними їхній природі, інші ж стверджували, що імена мають умовний характер. Традиційну інтерпретацію природи знаку відображає відома знакова концепція стоїків, за якою знак є логічною імплікацією (якщо є дим, значить, є і вогонь, отже, дим є знаком вогню). Таке обмежене розуміння знаку істотно звужувало і методологічні можливості використання семіотичного підходу для аналізу правових явищ, однак деякі ідеї античних мислителів утворили фундамент усіх подальших семіотичних і семіотико-правових пошуків [634].

Викладаючи основи власної семіотичної концепції, Платон у своєму відомому діалозі «Кратіл, або Про правильність імен», який складається з чотирьох основних змістовних частин (вступу, критики умовного походження імен, тобто суб'єктивізму у вченні про мову, питання про правильність імен, критики релятивізму у вченні про імена та гносеологічних висновків з теорії імен), викладає дискусію між представниками різних позицій щодо природи імені. Ця дискусія відбувається між Кратілом (захисником правильності «істинних» або природних імен), Гермогеном (мислителем, переконаним, що будь-яке ім'я дається на підставі звичаїв тих, які цей

звичай встановили і так називають) та Сократом, який намагається знайти певну третю «помірковану» позицію. На думку Платона, імена речей були встановлені, однак законодавець імен встановлював їх таким чином, щоб звуки, з яких створювалося ім'я, відповідало природі названого предмету або дії.

Компроміс Платона у розумінні імені демонструє роздуми античних мислителів щодо історії назв, адже якщо під час виникнення слова між його звуковою оболонкою та предметом існував той або інший зв'язок, то потім виникає так багато слів, що першопочаткова мотивованість забувається, а зв'язок імені та речі підтримується радше традицією та угодою, аніж природою. Перша теорія отримала назву «теорія фю́сей» (від гр. «природа»), а друга – «теорія те́сей» (від гр. «положення, установлення»). Прихильники теорії природної обумовленості слова пов'язували мотивованість імені насамперед із яскравістю, образним характером звуків мови по відношенню до позамовного світу, а також з обумовленістю звуків мови фізіологічними відчуттями людини. Дослідники відзначають, що ідеї, які лягли в основу мовознавства (зокрема, семасіології та теорії номінації), – це по суті розвиток і конкретизація семіотичних ідей Платона [463, с. 32], значно менш відомих, ніж міркування його учня Арістотеля й інших філософів. Характерно також, що згадана вище центральна семіотична проблема умовності найменувань, якою переймалися Платон і Арістотель, практично в той же час цікавила конфуціанців. Теза про те, що зображення як знак речі прагне до максимальної подібності з нею, однак не є тотожним з нею, оскільки тоді б «все ніби подвоїлось, і ніхто не міг би сказати, де він сам, а де його ім'я», має у Платона оригінальну й тонку аргументацію, так само блискучим є передбачення значно більш пізнього розподілу на умовні та безумовні знаки в тезі про те, що «за звичкою, мабуть, можна виражати речі як за допомогою подібного, так і за допомогою неподібного» [585, с. 424–502].

Також сучасні дослідники (Е. Тайсіна та ін.) наголошують, що в його творчості міститься багато несподіваних для традиційного вивчення спадку Платона висновків, які недостатньо висвітлені в літературі [див.: 702]. Важливо розуміти, що ім'я не абсолютно збігається з ейдосом речі, тобто ідеальна сутність – це одне, а

наша інтерпретація – інше, більш-менш наближене наслідування зразка, як про це пише О. Ф. Лосєв, коментуючи діалог «Кратіл» (за викладом його критичних зауважень в одному з останніх перевидань збірки творів Платона), «таким чином, це часткове «значення» слова, або імені – ми б сказали зараз, його «семема» – це теж характеристика об'єктивуючих актів нашої свідомості, хоча й у відомому переломленні» [585, с. 608]. До цього слід додати ще й знання Платона про фонетичний аспект імені та артикуляційно-акустичний апарат мови, його міркування про евристичну функцію знаків, які він викладає вустами Кратіла [585, с. 495], здогадку про те, що знаки навчають: «І це дуже просто: хто знає імена, той знає і речі», а також підняття мислителем проблем повноти наукової теорії та особливого характеру перших підстав у вигляді понять, які виходять за межі даної мови і не виводяться в ній. Усі ці положення мають цілком сучасний зміст, що взагалі є характерним для видатного античного філософа.

Фундаментальним і класичним прикладом застосування семіотичного аналізу до правових знакових конструкцій та встановлення належності (відповідності) їх використання у правовому процесі можна вважати діалог Платона «Апологія Сократа» (після обвинувальних промов) [див.: 585, с. 85–115]. У цьому діалозі Платон через образ Сократа подає важливу інформацію про історичну постать і справжній зміст навчання легендарного філософа (у цьому контексті заслуговують на увагу також характеристика особистості, морально-правових і соціально-політичних ідей Сократа й виклад композиції промови в коментарях до цього діалогу О. Ф. Лосєва [див.: 585, с. 503–506]). Цей же метод застосовує Платон і в діалозі «Держава» (книга 1), коли аналізує справедливість і наводить запитання Сократа до Кефала про те, чи потрібно вважати справедливість просто чесністю та поверненням взятого у борг, чи одна і та ж дія може бути іноді справедливою, а іноді – ні [266, с. 95], що вказує на поєднання семіотико-правового та логічного аналізу правових висловлювань, спробу в семіотичному ключі інтерпретувати ключові та фундаментальні правові категорії, про які детальніше мова піде далі.

Арістотель вже у праці «Про тлумачення» (або «Герменевтика», бл. 368–348 рр. до н. е.) писав про необхідність створення науки про знаки та вважав: те, що в

сполученнях звуків – це знаки уявлень у душі, а написане – знаки того, що в сполученнях звуків, до того ж, і звукосполучення, і написане відрізняється в різних людей, а от уявлення в душі одній й ті ж, як і предмети, подібності яких є уявленнями (складається таке враження, що славнозвісний семантичний «трикутник», про який буде йтися пізніше, був уперше описаний саме Арістотелем). Щодо найважливішої в семіотичному плані античної проблеми імені, то мислитель писав, що ім'я є таке сполучення звуків з умовним значенням, жодна частина якого окремо від всього іншого нічого не означає, оскільки вони мають силу через домовленість, отже, виникає ім'я, коли стає знаком, адже звуки можуть виражати щось (як у тварин), але вони не є іменем. Платон і Арістотель активно використовували власне розуміння походження назв і знакової структури мови та мислення, логічних законів, за якими вони повинні будуватися, як методології філософсько-правової рефлексії – у процесі осмислення проблем рівності, справедливості, різних форм організації суспільно-політичного життя та побудови ідеального державного ладу. Потужна інтегральність їхніх концепцій виявлялася в тому, що єдині закони організації Космосу та, приміром, облаштування людської душі неодмінно корелювали зі структурою політико-правових інститутів. Єдність семіотичної, логічної, гносеологічної, етичної, естетичної, онтологічної, політичної, філософсько-правової та інших складових у вченнях класиків античної філософської думки – це феномен, надзвичайно важливий для подальшого розуміння особливостей становлення семіотичної парадигми філософсько-правових досліджень, на який слід звернути особливу увагу в процесі подальшого дослідження семіотичних підходів до вивчення як відображення організації Всесвіту в свідомості людини, так і соціокультурної реальності, правового буття, пізнання та загальних закономірностей існування людини в просторі правових смислів. Наступний після класичного, елліністичний період розвитку античної філософії був часом коментаторів і послідовників. Багато мислителів, які представляли елліністичну філософію, вважали, що розум існує як річ, тому залишається розумом, навіть якщо у даний момент не мислить.

Зовсім іншу традицію у розумінні душі, свідомості, мислення, зумовлену потребою спілкуватися з трансцендентним Богом, принесла наступна епоха, провісником якої стала творчість пізньоантичних римських філософів. В елліністичний період уже згадані ідеї стоїків щодо специфіки знакового відображення світу в свідомості, їхні морально-правові та соціально-політичні ідеали були розвинуті більш пізніми послідовниками, з-поміж яких окремо стоїть Сенека. Його розуміння формальної рівності як правової знакової конструкції можна виразити наступною формулою, яка ще потребує окремого семіотико-правового дослідження: «рівність прав не в тому, що всі ними користуються, а в тому, що вони всім надані», а філософсько-правові ідеї мають виразне солідаристичне та юснатуралістське забарвлення. Погляди Сенеки на організацію суспільного життя репрезентують його інтерпретацію ідейного стрижня правової реальності в дусі сучасних філософсько-правових підходів, в яких перед юридичними (у владно-нормативному та правозастосовчому сенсі) інституціями пріоритет мають правові (у морально-правовому сенсі) принципи, ідеали та цінності, які «цементують» життя спільноти невидимими, але значно більш міцними, ніж звичайних страх перед покаранням, солідарними зв’язками. Бачимо тут не лише витоки сучасного солідаризму, а й спробу заглибитись у коріння нормативності як правової знакової конструкції, осягнути вертикальні зв’язки права з іншими нормативно-регулятивними системами та намагання інтерпретувати владність права через категорію обов’язку, що згодом знайде вияв вже у новочасній філософії.

Характерно, що сучасні вітчизняні філософи права (О. Бандура, В. Грищук та ін.) саме людську гідність та пов’язану з нею власність вважають основою інших морально-правових цінностей, тоді як в Сенеки власність є причиною появи закону, але зовсім в іншому сенсі. Мислитель задовго до Руссо пов’язує прагнення до приватного володіння речами та подальший розвиток ремесел з моральним розбещенням і з необхідністю закону та примусу, покликаних приборкати пороки та протистояти зіпсованій людській натурі. До того ж, видатний філософ був переконаний, що влада над собою – це найвища влада, знов-таки, віддаючи першість

морально-етичним категоріям над політико-правовими. Таким чином, тлумачення Сенекою правового, політичного, суспільного та церковного життя в дусі стоїцизму з яскраво вираженим релігійним елементом засвідчує подібність його світогляду та підходів в оцінці правових і суспільно-політичних явищ до мислення християнських авторитетів. Семіотичні та, особливо, семіотико-правові ідеї античних мислителів потребують окремого детального дослідження, оскільки здатні пролити світло на інтелектуально-культурне коріння багатьох сучасних філософсько-правових концептів. Загалом, антична філософська спадщина може вважатися одним із основних джерел як західної культури загалом, а відповідно – філософського осмислення права як культурно-цивілізаційного феномену та перших семіотико-правових розробок, так і сучасного українського права та юридичної практики зокрема [450; 451].

Другим важливим світоглядним джерелом такого осмислення можна вважати християнську рефлексію про право, владу та християнську політико-правову інтерпретацію природи даних феноменів [420]. Для адекватного розуміння змісту та специфіки цієї доктрини неодмінно слід враховувати суспільно-історичний фон, на якому відбувалося її формування. У час глобальних суспільно-політичних трансформацій на території Середземномор'я відбувається поступове зародження майбутньої правової культури Середньовіччя та готується ґрунт для переходу від рабовласницького до феодального ладу з відповідною новою системою відносин, переосмислюється природа та сутність права, влади, функцій держави, з'являється низка оригінальних правових і політичних концепцій, в яких ставиться та розв'язується питання про співвідношення церкви та держави, релігійних настанов і законів світської влади. При цьому історично період, про який ідеться, належить до пізньої Античності, однак християнська правова та політична думка, на відміну від самих права та держави, є не стільки продовженням античних традицій, скільки провісницею раннього Середньовіччя. В історії філософської думки, зокрема, періоди апологетики та патристики (інколи першу включають в другу) традиційно відносять до епохи Середньовіччя, про специфіку якої та відповідне розуміння політико-правових категорій у контексті доктрини про знаки мова піде згодом.

Суспільно-правові християнські ідеї висловлені у багатьох пам’ятках світової літератури. Насамперед, це книги Старого і Нового Завіту, ранньохристиянські твори на захист християнського вчення та праці видатних теологів, які у зв’язку зі значним впливом на становлення та розвиток християнського вчення у західній традиції отримали титул «Отці Церкви». Ще в Старому Завіті знаходимо виразну відповідь священика Маттафії (або Мататії) з Модіни на центральне питання пізніших століть щодо верховенства релігійних настанов над законами світської влади (1 Мак. 2: 19-22): «Навіть якби всі народи в державі царській послухалися царя й усі до одного відступили від своєї батьківської віри і прийняли його накази, я з моїми синами й братами буду пильнувати Союз батьків наших. Хай Бог боронить, щоб ми покинули Закон і установи! Слів царських ми слухати не будемо, щоб відступити від нашої віри, чи то направо, чи наліво». Цікавими, зокрема, у цьому контексті є рядки з есхатологічного пророцтва Даниїла (Дан. 7: 27): «І царство, влада й велич царств, які по всьому піднебессі, будуть дані народові святих Всевишнього, царство якого – царство вічне, і всі держави будуть йому служити і коритись». Тут автор не лише утверджує верховенство Божих інституцій над людськими, а й робить це за допомогою категорій, які згодом будуть визначати зміст і спрямування середньовічного політико-правового дискурсу. Крім цього, саме пророку Даниїлу належать відомі метафори про велетенську статую на глиняних ногах – символ великого царства, приреченого на руйнування, з тлумачення сну Навуходоносора (Дан. 2:31-35), про напис на стіні «обчислено, зважено та розділено» під час бенкету вавилонського царя Валтасара, який означав завоювання Вавилону персами у 539 р. до н. е. (Дан. 5: 5-29), та багато інших відомих політико-правових символів і художніх сюжетів.

Основною ж правовою ідеєю Нового Завіту, яка була новою для того часу і залишається актуальною і сьогодні, можна вважати ідею рівності всіх людей незалежно від статі, національності, статусу та майнового стану. Про це, долаючи супротив навернених у християнство юдеїв і змінюючи традиційне для всіх стародавніх держав уявлення про соціальну нерівність, чітко говорить апостол Павло у своїх посланнях (Гал. 3:28; Кол. 3:11): «Нема юдея ані грека, нема

невільника ні вільного, немає ні чоловіка ані жінки, бо всі ви одно у Христі Ісусі». Сутність християнської політико-правової доктрини добре характеризує відома відповідь Ісуса на провокативне запитання фарисеїв (Мт. 22:21; Мк. 12:17; Лк. 20:25): «Віддайте, отже, що кесареве – кесареві, а що Боже – Богові», яка водночас ущент руйнує поширені закиди проти християн – заклики до несплати податків, неповаги до влади та інші. Цікаво, що вислів «хто не хоче працювати, хай і не їсть» належить не засновникам комуністичного вчення, а саме апостолу Павлу (2 Сол. 3:10), а низка інших важливих суспільно-правових ідей, які згодом з'явилися в різних доктринах, та правових знакових конструкцій, які мають глибокий символічний зміст, взяті зі Святого Письма. Таким чином, поступово формується вчення про два типи обов'язків та інституцій – світських і духовних, відповідних розумінню двоїстої природи людини, що згодом вилилося в ідею про роздвоєне підданство та концепцію двох мечів. Пошана до законної влади була обов'язком, знехтувати котрим не міг жодний християнин, крім тих випадків, коли існувала пряма суперечність між сповідуванням віри та вимогами можновладців.

Таким чином, якщо перші семіотичні ідеї з'явилися ще у філософії Античності, то формування семіотики як теорії знаків було б неможливим без праць середньовічних мислителів, так само, як і подальша розробка філософсько-правової проблематики в контексті семіотичного підходу. Дивно, що дослідницький інтерес до них активізувався лише у XX–XXI ст., тоді як ця епоха може дати багато цікавого матеріалу, корисного та важливого для сучасних учених, які вивчають теоретичні витоки семіотики. Після періоду апостолів і апостольських мужів, які формували християнську традицію, прийшов період апологетів, які захистили її від язичницьких вірувань, в активній полеміці окреслили відмінність від античної спадщини та створили плідний ґрунт для вчень Отців Церкви, які в подальшому концептуалізували, розвинули та збагатили християнську політико-правову доктрину. Основними політико-правовими проблемами для перших християнських письменників були питання про співвідношення та взаємодію церкви і держави, церковної та світської влади, осмислення яких підготувало ґрунт для наступного розв'язання питання про визначення співвідношення імперських законів з морально-

релігійними настановами Святого Письма, а також із встановленими церквою правилами, заборонами й обмеженнями. Однак для становлення семіотики права значимість доробку середньовічних мислителів не обмежується цими, насправді дуже важливими питаннями, а й унікальним внеском у теорію знаків св. Августина та схоластів, про що сучасні мислителі згадують дуже рідко. Дійсно, хоча традиційною є точка зору, згідно з якою оформлення семіотики як самостійної науки відбулося на межі XIX–XX ст., разом із тим, можна побачити коріння семіотики значно раніше та провести паралелі між західною семіотикою та творчістю св. Августина. Здійснивши первинне розмежування речей на природні та дані, св. Августин у трактаті «Християнське вчення», який був адресований читачам і проповідникам Святого Письма як керівництво щодо тлумачення Біблії, побудував власну теорію знаку та підніс розуміння останнього над розмежуванням природного та культурного буття, тим самим вказав на те, що будь-яка річ, яка у процесі сприйняття приводить думку до іншої речі, крім самої себе, функціонує як знак [560].

У трактаті «Про християнське вчення» св. Августин послідовно диференціює «річ» і «знак речі» та викладає розроблену ним велику типологію знаків. Видатний теолог не лише висловлював окреслені вище семіотико-правові ідеї, як інші мислителі того часу, а й намагався створити цілісну семіотичну теорію, полемізуючи зі стоїками. Отже, після довгого періоду відносного «затишшя» у розробці семіотичного інструментарію нарешті з’явилися альтернативні підходи. Знакова концепція стоїків, яка спиралася на семіотичну традицію епохи Античності і згідно з якою знак є логічною імплікацією (якщо є дим, значить, є і вогонь, отже, дим є знаком вогню), стала об’єктом прискіпливого перегляду, завдяки чому вже у ранньому Середньовіччі розуміння знаку зазнало істотної зміни. Аргументи стоїків він викладав таким чином: природність назв доводиться, по-перше, явищем звуконаслідування (тобто словами, за допомогою яких ми говоримо про дзвінкість міді, іржання коней або скрипіння ланцюгів), по-друге, – залежністю відчуття речі від характеру її впливу на людину, або, інакше кажучи, близькістю впливу речі на людину та її відчуттів від цієї речі (саме цю узгодженість відчуття речі з відчуттям

звуку стоїки вважали «колискою слів»). Натомість св. Августин у згаданому трактаті розуміє знак значно ширше – як універсальне поняття, яке може бути застосоване до будь-якої реальності та здатне слугувати проміжним засобом пізнання навіть для речі, відмінної від цієї реальності. Зокрема, родоначальник першої християнської семіотичної концепції визначає знак як річ, що чуттєво сприймається (її форма фіксується у відчуттях), і яка сама по собі приводить до пізнання чогось іншого. Християнський філософ започаткував принципово новий підхід в інтерпретації природи знаку, який можна вважати визначальним для всього раннього Середньовіччя (такі погляди зустрічаємо у працях аж до XIV ст.) [560]. Важливо відзначити, що наступні покоління теологів довгий час лише розвивали цю лінію та не вносили в інтерпретацію природи знаку помітних доповнень. Отже, з одного боку, практично всі визначні постаті того періоду визнавали авторитет св. Августина та обмежувалися його підходом у тлумаченні сутності знаку. З іншого боку, вони зосереджували свою увагу на інших важливих для семіотики права проблемах і в цих питаннях мали своє окреме бачення та висловлювали оригінальні ідеї. Ранньохристиянські вчення не лише стали джерелом для формування середньовічної філософської думки, а й зумовили весь подальший розвиток філософсько-правового й семіотико-правового дискурсу в напрямі обґрунтування рівності людей перед Богом і засудження будь-якої дискримінації, поєднаних із радикальною переорієнтацією античного зневажливого ставлення до людини праці, а також новим поясненням наявності зла та несправедливості у світі свободою вибору людини та її вільною діяльністю, розмежуванням світської та духовної сфер життя суспільства. Таким чином, в період апологетики, патристики та у досхоластичний період, з одного боку, була побудована самостійна семіотична концепція св. Августина, а з іншого – була висловлена низка цікавих семіотико-правових ідей, які лягли в основу багатьох новочасних філософських вчень про право, державу, моральний і громадянський обов’язок, ієрархію та розподіл влади, послух і покору, солідарну взаємодію суспільних інституцій тощо.

Основний акцент в теорії знаку робився на екзегетичному аспекті, разом із тим, розвивалася лінія граматичного та лінгвістичного розуміння знаку як слова

усної мови, яке дозволяє співбесіднику зрозуміти того, хто говорить (Боецій та середньовічні логіки) [560]. Особливе значення для вивчення християнського розуміння світу як передумови знакових теорій і розробки семіотико-правових проблем, а також дотичних питань гносеологічного, логічного та риторичного характеру в творчості представників наступного періоду – середньовічної схоластики та постсхоластики – мають фундаментальні праці А. О. Баумейстера, роботи Г. В. Бокал, у яких досліджується проблема онтологічного статусу універсалій у середньовічній філософії, та К. О. Гончарук, в яких розглядаються християнські тексти цієї епохи, а також унікальне дослідження Г. В. Вдовиної, культурологічна робота Н. В. Доброєр, цікавими є розробки Т. І. Любасюк, О. В. Міщенко, В. В. Степанова та доробки інших авторів, які віддали інтелектуальній спадщині раннього, зрілого, пізнього Середньовіччя та розвитку «другої схоластики» у XVII–XVIII ст. належне у власних роботах, і на результати яких ми спиралися у процесі дослідження окресленої предметом пропонованого дослідження проблематики.

Очевидно, що найбільш дослідженими у середньовічній схоластиці є погляди св. Томи Аквінського. Разом із тим, у середовищі фахівців можна зустріти схвальні відгуки про оригінальність та масштабність ідей багатьох інших схоластів, тоді як радянська наука з ідеологічних причин применшувала теоретичну цінність їхнього творчого доробку. Вплив цих ідей на ґенезу семіотики права та внесок середньовічних мислителів і постсередньовічних схоластів у розвиток вчення про правові знаки, на жаль, практично не розглядалися, тоді як ми вважаємо цю проблематику актуальною, значимою і такою, що заслуговує на увагу дослідників. Так, після св. Августина важливі кроки в розвитку семіотики зробили вчителі церкви св. Ансельм Кентерберійський та св. Бонавентура, а також П. Абеляр і Р. Кілвордбі. Загалом же філософи Середньовіччя на основі схоластичних методів аналізували знакові конструкції, зазвичай намагаючись за допомогою цього аналізу охарактеризувати ті або інші проблеми релігійного життя та пізнання [534]. У контексті досліджуваної проблематики на особливу увагу, крім творчості св. Томи, заслуговує доробок Р. Бекона, котрий у праці «Про знаки» запропонував власну

інтерпретацію усного слова. Згідно з цією інтерпретацією, воно первинно позначає не поняття в розумі того, хто говорить, а реально існуючий об'єкт. Таким чином, завдяки ідеям Р. Бекона відбувся перехід до екстенсіональної семантики, домінування якої можна простежити від XV століття. Згодом ці ідеї були розвинені ренесансними та новочасними мислителями, які дуже добре знали праці своїх попередників, і лише сучасні історико-філософські розвідки розкривають істинне значення та роль схоластики, демонструючи справжнє джерело блискучих теоретичних знахідок пізніших епох.

Отже, саме у XIV–XVI ст. ці ідеї щодо виведення означуваного об'єкта в реальність поза інтелектом суб'єкта мовлення остаточно утвердились, у тому числі завдяки теорії понять як термінів особливої ментальної мови, сформульованій В. Оккамом. Ментальну мову у праці «Сума логіки» В. Оккам визначав як ту первинну вихідну форму, в якій розгортається людське мислення до і незалежно від його зовнішнього усного вираження, тобто не як звичайну вторинну внутрішню мову, а як дійсну фактичну передумову мовлення як такого. Як пише А. О. Баумейстер, інтеграція поняття супозиції у вчення про знаки є науковим досягненням мислителя [101, с. 943]. На думку В. Оккама, логіка як раціональна наука повинна займатися саме знаками, а не речами. Для В. Оккама справжніми знаками зовнішніх реальних об'єктів були саме ці внутрішні, ментальні слова, а слова усної мови були вже вторинними знаками, відповідними поняттям в інтелекті, особливо заслуговує на увагу в контексті пропонованого дослідження перша частина книги «De terminis», у якій викладена загальна теорія знаків. У «Сумі логіки» В. Оккам наводить таку класифікацію репрезентації: одні знаки функціонують як «нагадувальні» (природні знаки, такі, як дим від вогню), а інші – як терміни та речення ментальної мови. Таким чином, одразу дві тези св. Августина були поставлені під сумнів В. Оккамом: теза про виключно чуттєвий (такий, що сприймається за допомогою органів чуття, матеріальний) характер знаку і теза про процесуальну послідовність пізнання. В. Оккам вже не стверджує необхідність первинного пізнання самої речі, яка є знаком, для пізнання об'єкту дійсності, який вона позначає, оскільки внутрішні ментальні слова вказують на певні речі

матеріального світу, тоді як самі можуть бути пізнані лише як об’єкти окремого дослідження, спрямованого на з’ясування їх сутності та природи. У цьому контексті слід зазначити, що поняття репрезентації в той час розуміється як «образ» або «подоба» і використовується для позначення зображень, чуттєвих або формальних образів речей. Вона пов’язується із найбільш загальним поняттям знаку, яке виходить із розуміння репрезентації як самої здатності представити будь-що в інтелекті як такої, зокрема, і ті об’єкти, які безпосередньо представляють самих себе, тоді як означування вважається лише здатністю позначати будь-що, крім самого себе – пред’являти інтелекту себе, заміщуючи дещо інше, відмінне від самого себе. Принаймні єзуїти, які були авторами коімбрського курсу логіки Арістотеля, притримувалися саме такого погляду, вважаючи, що репрезентація є більш універсальною і входить у родове поняття знаку, тобто «означати» поширюється лише на відмінне від означника.

П. де Мендоса у «Курсі загальної філософії» (1617) на такому прикладі демонструє різницю між презентацією та репрезентацією: репрезентація об’єкта не тільки пред’являє його пізнавальній здатності, але, встаючи на його місце, ніби заміщає його, подібно до того, як віце-король заміщає короля [870, с. 610]. Разом із тим, С. Мауро максимально звужує розуміння знаку, визначаючи його у «Філософських питаннях» (1658) як те, що встановлене для того, щоб спеціально приводити пізнавальну здатність до пізнання іншого. Тобто знак, на його думку, це те, що обов’язково приводить пізнавальну здатність до пізнання певної речі, яка відмінна від самого знаку, водночас це приведення відбувається у певний спеціальний спосіб, а знак спеціально встановлений для такого приведення [913, с. 552]. Отже, у працях схоластів зустрічаємо вузьке розуміння поняття знаку (виключає автореференцію) та широке розуміння поняття знаку (передбачає автореференцію), відмінність між якими створила підґрунтя для подальших суперечок щодо меж означувальної здатності знаку, а відтак – щодо співвідношення означування, репрезентації та пізнання, а також інших важливих питань, які розглядалися у працях багатьох відомих авторів того періоду. Характерно, що у XIV ст. поняття знаку фактично стало основою для визначення поняття інтенції як того,

що за способом репрезентації приводить інтелект до пізнання певної речі, тобто поняття інтенції поширювалося на будь-яку подобу або зразок, який приводить до пізнання (таку класифікацію репрезентації зустрічаємо у вченні св. Томи Аквінського, зокрема, у розділі 7 питання 45 частини 1 праці «Сума теології») [758, с. 579].

У XVI ст. обидві лінії (августиніанська та оккамівська) знаходять продовження і розвиток у межах єдиної доктрини відомого португальського логіка Педро Фонсеки (праця «Начала діалектики»), який розділив знаки на інструментальні та формальні і зняв таким чином зазначену суперечність. У своєму вченні він також виділяє природні та встановлені знаки, загалом же розмаїття підходів до класифікації та типологізації знаку свідчить про ґрунтовну розробку проблем семіотики схоластами XIV–XVII століть. З одного боку, у вченнях мислителів даного періоду бачимо розподіл на природні (такі, що в собі мають природу, яка є відповідною і достатньою для того, щоб приводити пізнавальну здатність до пізнання означуваного) та конвенційні (встановлені) знаки (такі, що потребують від суб'єкта пізнання лише знання про значення та означувану річ, а самі не мають особливої буттєвої природи); нагадувальні (вказують на певний об'єкт у минулому), вказівні (означають те, що відбувається або існує у теперішньому часі) та прогностичні (вказують на певну подію в майбутньому), а також інструментальні (чуттєві об'єкти, які спочатку повинні бути пізнані для того, щоб вказати на іншу частину дійсності) та формальні знаки (вказують на об'єкти та не потребують чуттєвого пізнання), з іншого – розподіл на знаки, які обов'язково мають формальну схожість із означуваним (ікони, знаки-копії), та знаки, які такої схожості не мають (знаки-індекси та знаки-символи), крім того, можна спостерігати розподіл на знаки, які просто вказують на певну річ (це стосується як знаків-індексів, так знаків-копій і символів, але не лінгвістичних: усіх природних знаків та частини знаків умовних, які не є частиною природної мови), та знаки, які не можуть просто і прямо вказати на річ та не мають здатності заміщати її в процесі комунікації, а також виокремлення знаків «за звичкою» або супровідних (таких, як крик півня, що вказує на схід сонця). Так само простежується і основна

загальноприйнята в семіотиці новітнього періоду класифікація власне на знаки-індекси (дим як слід вогню, слід людини), знаки-копії (бюст Наполеона, зображення речі в образотворчому мистецтві) та знаки-символи (які мають крім прямого, ще й непряме, символічне значення, наприклад, корона, скіпетр і держава імператора як символи верховної влади на цій території, а також визнання здатності видавати вказівки та нормативні приписи, які є загальнообов'язковими для всіх підданих держави) [560].

Наявні й інші, менш поширені класифікації або розподіли, які не стосуються загальної класифікації за природою знаку та характером репрезентації: розподіл на доктринальні та недоктринальні знаки (Д. Скот та ін.), практичні (дієві) та споглядальні (св. Тома Аквінський та ін.), можливі та актуальні (коімбрські єзуїти), власні та невласні (насамперед, Ф. де Толедо, а також Ф. де Ов'єдо, С. Мауро та ін.) тощо. Самі автори праць, в яких здійснювалися узагальнення подібних класифікацій знаків (зокрема, автори коімбрського курсу логіки Арістотеля), відзначають акцидентальний, другорядний і тимчасовий характер критеріїв розмежування у цих класифікаціях, однак і вони становлять певний інтерес для семіотики права хоча б з огляду на те, що «недоктринальні» знаки – це фактичні знаки правового буття, тоді як «доктринальні» можуть бути визначені як такі, що використовуються для викладення та передачі правової доктрини, правових вчень (за аналогією до позиції Д. Скота – це правові поняття, а також слова усної та письмової мови, які використовуються в юридичній теорії). Споглядальні знаки – ті, які використовуються в юриспруденції лише для позначення правових явищ і подій, а от дієві (лат. *efficacia*) або практичні (за св. Томою Аквінським) – не лише позначають певний об'єкт, а й мають юридичні наслідки, тобто призводять до юридичних фактів, реалізуються в правових відносинах, у правовому житті [560]. Якщо узагальнити позиції мислителів, можна стверджувати, що античні філософи поставили питання про природу знаку, а середньовічні та постсередньовічні схоласти спробували детально проаналізувати сутність і природу знаку, визначити його основні ознаки, обґрунтувати критерії розмежування та здійснити класифікацію знаків. Вони створили оригінальну семіотичну традицію, яка зберігає

свою актуальність донині і досягнення якої можуть використовувати наступні покоління семіотиків. Середньовічна та постсередньовічна схоластика розширила розуміння знаку, додавши до числа можливих знаків духовні сутності (тоді як у попередніх вченнях йшлося лише про знаки, які чуттєво сприймаються) – таким чином доповнився репертуар та додалася нова класифікація знаків [560]. Йдеться про те, що подібне визначення знаку дозволяє включити в нього різного роду духовні утворення у процесі пізнання світу і насамперед поняття інтелекту, відкриваючи, таким чином, шлях до того, щоб описати весь когнітивний процес як багатофазовий процес означування. Якщо спробувати загальним чином описати співвідношення фізичної та семіотичної сутності знаку в уявленнях середньовічних та постсередньовічних схоластів, то фізична сутність – це сама річ або знак, взятий матеріально у якості природної субстанції, а семіотична сутність – це знак, взятий формально, тобто той формальний зміст, який має ця річ для суб'єкта пізнання. У природних знаках їх семіотична сутність збігається з фізичною сутністю речі, а у встановлених знаках – з волею засновника знаків. Тоді виникає питання, а чи буде знаком річ, яка не має формального змісту для інтерпретатора? Формальна сутність знаку утворюється двома відношеннями – до позначуваної речі та до пізнавальної здатності, тому характерно в цьому сенсі, що за декілька століть до Ф. де Сосюра середньовічні схоласти (насамперед, св. Бонавентура, Д. Скот, В. Оккам) висловлюють думку, що сутність знаку утворює лише саме відношення до речі, тобто знакове відношення може бути зведене лише до бінарного відношення між означуваним та означником.

Як бачимо, у XVII ст. мислителі по-різному інтерпретували здатність знаку позначати самого себе, а також активно обговорювали положення щодо необхідності інституалізації (встановлення) знаку. Можна стверджувати, що природні (правові знаки-індекси) та встановлені (правові знаки-символи), інструментальні (об'єкти, які можуть бути чуттєво пізнані і вказують на юридичні факти) та формальні (правові поняття, які мають абстрактний характер) знаки, а також інші різновиди знаків, які виділяли та обґрунтовували схоласти, наявні і у правовій реальності, тому семіотичні вчення того часу мають важливе значення для

подальшого розвитку сучасної семіотики права, можуть бути використані як основа для побудови новітніх знакових теорій [560].

1.2. Семіотичні уявлення мислителів Ренесансу та вчених Нового часу

Загалом Ренесанс вважається перехідною, а відтак – доволі суперечливою епохою, коли відбувалась низка стрімких і подекуди радикальних соціокультурних метаморфоз у науці (натурфілософії), космології, суспільно-економічному устрої, законодавстві та юридичних відносинах, церковному житті, а також у європейській нормативно-ціннісній свідомості та правових уявленнях. Недаремно К. Ясперс і М. Вебер підкреслювали важливість цієї епохи, коли не віра, а розум («раціо») став головним засобом орієнтації в навколишньому світі та в знаково-символічному середовищі морально-етичних і нормативно-правових ціннісних установок і орієнтацій, хоча, на нашу думку, говорити про поширення атеїстичних або контрфідеїстичних поглядів у цю епоху було б надто значним перебільшенням [634].

Новоутворена європейська цивілізація ніби намагалася припасти до власних джерел, прилучитися до цінностей «осьового часу» та одержала в підсумку потужний творчий імпульс для свого подальшого розвитку [634]. Для філософсько-правових і семіотико-правових ідей епохи Відродження характерні гуманізм і антропоцентризм, поєднані з критичним ставленням до панування церкви в світському житті, однак витоки цих тенденцій насправді коріняться в пізньому Середньовіччі. Крім того, класичний ренесансний гуманізм як інтелектуальний і просвітницький рух XIV–XVII ст., який є однією з визначальних ознак Відродження, характеризувався не лише прагненням мислителів повернутися ad fontes (до джерел), а й переорієнтацією філософського дискурсу з онтологічних питань – на етичні та гносеологічні. В епоху Відродження головним предметом гуманістичного мислення стає сфера мови, єдиними надійними опорами пізнання

визнаються розум і досвід, а видатних мислителів того часу найбільше цікавить проблема людини [634].

Значний внесок у семіотико-правову та філософсько-правову думку в цей період здійснили М. Кузанський, Ф. Петрарка, Дж. Манетті, К. Раймонді, Л. Бруні, К. Салютаті, які висунули новий, близький флорентійцям ідеал громадянського життя, Г. Веронезе, П. Верджеріо, В. де Фельтре та особливо – М. Фічіно, Л. Валла, Дж. Піко делла Мірандола та інші гуманісти. Платоністи Ренесансу звертають увагу на призначення людини як істоти насамперед духовної, а розум для них є інструментом звільнення від усього тілесного для повернення до божественного першоджерела, отже, відповідає за збереження зв'язку людини з духовним началом, в якому є прообрази всіх речей.

Нідерландський юрист Г. Гроцій, відомий насамперед завдяки своїй праці «Про право війни та миру» (1625), написаній «для захисту Справедливості», був переконаний, що для розв'язання юридичних колізій і суперечок між державами необхідно з'ясувати, що таке право, тобто по суті артикулював основну проблему правової онтології та філософії права загалом. Матір'ю природного права він вважає саму природу людини, називаючи природне право заповіддю розуму, відповідною розумній природі, створеній Богом. Через ці глибокі та новаторські ідеї він вважається одним із основоположників філософії права та науки міжнародного права. На нашу думку, його творчість заслуговує на увагу через цікаві семіотико-правові знахідки, які поєднують юснатуралістське праворозуміння та семіотичний підхід до розуміння знакового відображення світу загалом і правової реальності в свідомості людини, єдності структурної організації цього відображення, зумовленої розумною природою людського індивіда. Своєю відмовою від сліпого підкорення авторитетам минулого та релігійним догматам епоха Відродження підготувала ґрунт для появи нового мислення, нових прогресивних методів пізнання дійсності – саме з приходом епохи Нового часу почали окреслюватися матеріалістичні й детерміністські тенденції у тлумаченні феномену свідомості, мислення, інтелекту, зумовлені бурхливим розвитком природознавства, та провісники сучасних семіотичних теорій.

Семіотика в епоху Середньовіччя, Відродження та на початку Нового часу існувала як частина логіки, однак у зв'язку з доволі широким колом завдань, які перед нею ставилися, та перспективністю претендувала на статус частини філософського курсу. Потужний, але поки що прихований потенціал семіотики інтуїтивно відчували середньовічні та постсередньовічні схоласти. Вони не лише створили нову систематизовану традицію вчення про знаки (результати занять знаками у схоластичній середньовічній науці підсумував Джонс Пойнсот у першій половині XVII ст.), а по суті заклали основи широкого використання семіотичних підходів у наш час [560]. Вчення про знаки цікавило багатьох видатних філософів епохи Нового часу, найбільш важливі семіотико-правові й філософсько-правові ідеї яких заслуговують на нашу увагу в контексті дослідження з метою виявлення відповідних взаємозв'язків між ними та не лише глибинних витоків, а й вихідних теоретико-методологічних передумов подальшого становлення семіотики та семіотики права у XX ст., головних і визначальних причин їх остаточного дисциплінарного оформлення та наукової автономізації в новітній період розвитку філософії та системи філософсько-правового знання. Хоча, безперечно, погляди кожної згаданої персоналії в зазначеному вимірі потребують окремої та значно більш детальної уваги, спробуємо коротко здійснити загальний огляд цих ідей і окреслити коло наукових досліджень, які безпосередньо визначили зміст і структуру семіотики права як самостійної науки та парадигми філсофсько-правового дискурсу.

Зокрема, один із фундаторів філософії Нового часу Ф. Бекон, висловлюючи оригінальні семіотичні ідеї, окреслив різницю між словами та невербальними «знаками речей». Ця методологічна традиція була розвинута Т. Гоббсом, який розробив оригінальне вчення про знаки, в якому визначив їх структуру та типи. Також він відомий об'ємним трактатом «Левіафан, або Матерія, форма та влади держави церковної та громадянської» (1651), в якому висловив оригінальні семіотико-правові ідеї щодо первинної рівності всіх людей, свободи волі, природного стану суспільного життя як «війни всіх проти всіх», шляхів досягнення політичного панування, переваг монархічної влади, природи суспільного договору та передумов державного суверенітету, чуттєвої природи людини (прагнення до

самозбереження та задоволення потреб) як основи «природного закону», а також суспільного незадоволення, бунтів і повстань. Англійський сенсуаліст-емпірик і провісник лібералізму Дж. Локк у другій половині XVII ст. використовував термін «знак» для позначення слова як базисної одиниці мови. У своїй праці «Досвід про людське розуміння» (1690) він пише про необхідність піднесення доктрини про знаки на рівень однієї з найважливіших галузей інтелектуальної діяльності, вдруге пропонуючи (як і Арістотель) для неї назву «семіотика», називає слова символами наших ідей, вказуючи на важливість проблеми позначення простих і складних ідей за допомогою знаків. У процесах позначення він бачив одну з найважливіших сфер розумової праці, яку слід розглядати в окремій теорії – семіотиці. Французький філософ і математик Р. Декарт розглядає репрезентативну функцію знаку в контексті дуалістичності буття та мислення. Перебуваючи під впливом картезіанських ідей, Ґ. В. Лейбніц, у праці «Нові досліди про людське розуміння» (1705) доповнює формулу емпіризму «немає в інтелекті нічого, чого не було б у відчуттях» словами «окрім самого інтелекту» (тобто самої здатності до мислення, природжених ідей і пізнавальних структур). Оскільки послідовність перцепцій у різних монадах є наперед встановленою, то, за словами Р. Шпехта, «сьогодні ми б сказали, що всі монади запрограмовані Богом» [393, с. 113]. У гносеології Ґ. Лейбніца розрізняються істини факту (результати чуттєвого досвіду, справедливі лише для деяких монад) та істини розуму (незалежні від обставин чуттєвого життя, необхідні, суттєві, безальтернативні, справедливі для всіх монад), котрі у вигляді виразників двох напрямів пізнання – емпірично-чуттєвого, що дає лиш вірогідні результати, та раціонально-інтуїтивного, що дає чіткі та вірні результати, – об’єднуються в органічну цілісність наперед встановленою Богом («архітектором машини Всесвіту») гармонією. Такий підхід засвідчує єдність структурно-функціональної організації світу та його знакового відображення в свідомості людини. Важливо відзначити, що в працях Ґ. Лейбніц простежуються принципи загальної семіотики, у першій половині XVIII ст. він створює теорію історичного походження мови та розвиває вчення про походження назв. У двотомному філософсько-онтологічному творі німецького філософа та логіка Й. Ламберта під

назвою «Новий Органон» (1764), яка апелює як до відомого твору Арістотеля, так і до однойменної праці Ф. Бекона, у цілому розділі щодо семіотичних проблем істотно розширюються межі філософської семіотики, оскільки окрім природних мов він розглядає немовні засоби комунікації (музику, хореографію, гербові знаки та емблеми, церемонії тощо), а також алгебру та інші штучні мови наук. На його думку, знання про світ спочатку «перекладається» на звичайну природну мову, а потім – «повторно перекладається» на знакову мову науки [див.: 463, с. 33]. Розділяючи естетику на три складові частини, О. Г. Баумгартен називає вчення про речі і предмети мислення евристикою, вчення про організацію художнього твору – методологією, а вчення про пізнання естетичних знаків – семіотикою, в якій вивчалося позначення чуттєвих уявлень у мистецтві, а Г. Ф. Мейєр стверджував, що довільні (тобто умовні) знаки повинні наслідувати природні для наближення до ідеалу краси [634].

Визначальна роль емпіризму заперечується не лише картезіанцями – зауваживши недоліки матеріалістично-сенситивної теорії пізнання попередників, Дж. Берклі піддає її витонченій критиці і створює концепцію імматеріалізму, врешті-решт приходячи до висновку, що не існує ні абстрактних ідей, ні самої матерії (адже ми можемо її помислити лише у вигляді ідей конкретних речей, тобто її визнання рівносильне визнанню абстрактної «речі без визначень», котра є немислимою), а є лише розум (як суб’єкт сприйняття) та ідеї (як об’єкти, що перебувають у розумі та належать йому). Ця цілком семіотична за своїм характером суб’єктивно-ідеалістична теорія, з одного боку, акцентувала увагу на взаємодії різних ідей, але з іншого – нехтувала об’єктивним буттям речей і предметів світу, які позначаються відповідними знаково-символічними конструкціями. У цей період, який згодом був названий Просвітництвом, Вольтер вважав, що філософський розум дедалі більше впливатиме на організацію людського життя, а його висновки стануть надбанням правителів. Це призведе до встановлення Царства Розуму, тобто можна зробити цілком семіотико-правовий за своїм характером висновок, що сучасна раціональна організація суспільного життя, яке внормовується за допомогою права, коріниться в розумній природі людини, вираженій у філософських побудовах. Цей

підхід був характерний для багатьох французьких, англійських і німецьких просвітників, ідеї яких суттєво вплинули на розвиток суспільної думки та філософсько-правової науки. Так, К. А. Гельвецій у своїй праці «Про розум» (1758) наголошує, що розвиток свідомості зумовлюється трудовою діяльністю, виготовленням і застосуванням знарядь праці [507].

Філософи-представники періоду німецької класичної філософії – І. Кант, Й. Фіхте, В. Шеллінг та Г. В. Ф. Геґель (окрім Л. А. Фойєрбаха) продовжували та розвивали ідеалістичну традицію у розумінні свідомості, зробивши значний теоретичний внесок у структурування ідеальних категорій розсудку та розуму, а також у епістемологічні засади семіотики через вивчення пізнавальної діяльності людини [634]. Їх творча спадщина потребує надзвичайно ґрунтовного аналізу та в майбутньому, можливо, буде детально вивчатися істориками семіотики. У своїх фундаментальних працях І. Кант критично аналізує людську пізнавальну здатність, висуває тезу про те, що предмети спрямовані на пізнання, а не навпаки, і цим долає протилежність раціоналізму й емпіризму (концепція трансцендентального ідеалізму), діяльність розуму полягає у «відшуковуванні умов для зумовленого та знаходженні їх у безумовному» [393, с. 139].

У докритичній праці «Дослідження про ступінь ясності принципів природної теології та моралі» (1764) І. Кант відрізняє чуттєво-наочні знаки in concreto від знаків менш наочного ясного й очевидного філософського пізнання in abstracto, а в «Критиці здатності судження» (1790) вже використовує поняття «характеристика» для позначення понять за допомогою супутніх чуттєвих знаків. Самі ж знаки в «Антропології з прагматичної точки зору» (1798) І. Кант відносить до засобів дискурсивного пізнання, тоді як Ґ. В. Ф. Геґель відрізняє знак від символу та підкреслює взаємозв’язок знаку й мови у пізнанні (близькі ідеї згодом знаходимо у вченні Г. Потебні), а також мови і права у зв’язку з пошуком і визначенням передумов абсолютної моральності. У філософських концепціях І. Канта, Й. Г. Фіхте та Ґ. В. Ф. Геґеля вирішення питання мови відбувається паралельно з вирішенням політичних і правових питань, тому використання у їхніх працях правових знакових конструкцій здійснюється в контексті більш загальних

філософських проблем. Ідеї І. Канта та інших представників німецької класичної філософії – насамперед, Г. Геґеля можна вважати «золотим фондом» та найвищим досягненням світового раціоналізму. Особливо продуктивною у цьому сенсі варто вважати, а відтак і розглядати детальніше діалектичну теорію Ґ. В. Ф. Геґеля, в якій право і мова поєднуються в межах однієї системи, а мислення й буття проголошуються тотожними, тим самим долаються протилежності свідомості та предмета, суб'єкта та об'єкта. У своїх працях, присвячених естетиці як необхідній складовій саморозвитку духу, Г. В. Ф. Геґель підкреслював, що знак є доволі важливою категорією, яка передає зміст дійсності. Розглядаючи знаки, символи, зображення та мову в системі пізнавальної діяльності людини, він називає перші тими засобами, за допомогою яких зовнішня дійсність опосередковано (на відміну від безпосереднього впливу на органи чуття) потрапляє в споглядання та уявлення [534]. Загалом же, як відзначалося вище, внесок представників німецької класичної філософії у становлення семіотики потребує окремого детального й фундаментального дослідження, оскільки неокантіанський і неогегельянський варіанти семіотичної інтерпретації комунікативних проблем мистецтва – знаку, символу та мови стали основою філософії символічних форм Е. Кассірера, а згодом – семантичної концепції свідомості мистецтва С. Лангер і багатьох інших сучасних семантичних концепцій символічної філософії мистецтва [534].

Л. Г. Якоб конкретизує співвідношення знаку, мови та мислення, виділяє необхідні та довільні знаки, визначає характеристики ефективної знакової системи. У концепції В. фон Гумбольдта проблема мови виходить на перший план, він вважав слово знаком окремого поняття. Ґ. Фреге вводить семантичний трикутник «знак – зміст – значення» як ім'я, аспект розгляду (інформація, яка міститься в імені) та предметна сфера, яка співвідноситься з поняттям, що мало важливе значення для наступного розвитку семіотики та знайшло вияв у всіх подальших теоріях знаку. Окрім того, як вважають відомі дослідники історичного розвитку філософсько-логічних концепцій мови права В. Д. Титов і С. Е. Зархіна, Ґ. Фреге, здійснивши деміфологізацію логіки, встановив її об'єктивне значення для загальнонаукової методології [див.: 710]. Завдяки тому, що Ґ. Фреге істотним чином

простимулював розвиток деонтичної логіки та уточнив поняття сенсу і значення знака, які часто змішують і до сьогодні, його ідеї сприяли формуванню логічних основ семіотики права. К. Бюлер пропонує класифікацію знаків на симптоми, сигнали та символи. Ф. де Іден та В. Уелбі розвивають сигніфіку – психолінгвістичну теорію знаків. З одного боку, як і в інших подібних концепціях, згаданих вище, спостерігаємо певну абсолютизацію ідеального, а з іншого – знаковість за такого підходу перестає бути вибірковим та випадковим явищем і позиціонується як невід'ємна властивість будь-якого мислення, розуму та навіть взагалі – рисою всього живого. Менш абстрактними способами утвердження знакової організації мислення є будь-які варіанти формалізації інтелектуальної діяльності. Найбільш відома на сьогодні реалізація ідеї розумової логіки – це формалізована модель Л. Ріпса, відповідно до якої всі події, пов'язані з вирішенням логічних задач, розгортаються у тимчасовому банку інформації (робочій пам'яті), інформація в котрий надходить або із структур, що відповідають за сприйняття, або ж із довгострокової пам'яті, та має вигляд пропозицій – тверджень (assertions) і цілей (goals) [906, с. 116–153]. Натомість теорія Ф. Джонсона-Лейрда відкидає оперування пропозиційними репрезентаціями, пропонуючи замість них розумові моделі, які фактично є репрезентаціями, ізоморфними до об'єктів [див.: 925].

Характерно, ці ідеї є цінними і для семіотики права XX–XXI століть, а значення даних розробок не лише в історичному, а й у теоретичному аспекті для сучасної семіотики та семіотики права складно переоцінити, адже кожна з блискучих здогадок щодо природи мислення, свідомості, сутності й походження знаку, наведених класифікацій знаку й оригінальних концепцій пізнання та відображення світу, різні семіотичні інсайти та знахідки, зрештою, таки призвели до становлення та конституювання самостійної науки про знаки в XIX ст., про яку йшлося ще з античних часів, а також мали продовження в подальшому розвитку філософії, психології, логіки, мовознавства (а згодом – і нейролінгвістики). Крім іншого, вся ця інтелектуальна спадщина більшою чи меншою мірою придатна для використання в сучасних знакових теоріях, і головне – антична, середньовічна, постсхоластична, ренесансна та новочасна семіотична традиція, без жодного

сумніву, сьогодні надзвичайно важлива для пошуку та формулювання теоретичних витоків семіотики права як методологічної парадигми сучасного філософсько-правового дискурсу.

1.3. Становлення сучасної семіотики як науки про знаки

Теоретичний внесок учених, згаданих у попередніх підрозділах, безумовно був істотним, проте конституювання семіотики як галузі знань і методологічної парадигми для низки наук насамперед пов'язано з творчістю двох мислителів – Ч. С. Пірса та Ф. де Сосюра, які писали незалежно один від одного в контексті різних традицій (перший виходив від середньовічної логіки, універсальної граматики та схоластики, про які йшлося вище, та кантіанства, а другий – від лінгвістики). Таким чином, хоча ідея створення науки про знаки у Новий час виникла майже одночасно і незалежно у декількох вчених, однак засновником семіотики вважається американський філософ, логік, математик, природознавець, засновник прагматизму Ч. С. Пірс, який вже втретє запропонував її відповідну назву. Основні його ідеї стали відомими з лекцій, а також праць, названих за духом Середньовіччя, «Grammatica Speculativa» (1867) та «Про новий список категорій» (1867) та його головної книги на початку XX ст. – «Система логіки з точки зору семіотики». Основні статті «Що таке знак?» (1894) та «Елементи логіки» (1902) були написані задовго до Ф. де Сосюра, однак отримали визнання не за життя автора, оскільки зібрання праць Ч. С. Пірса було опубліковане вже після смерті вченого в 1930-х рр. (1 том – у 1931, 8 том – у 1958). Так, Ч. С. Пірс вважав, що мислити без знаків неможливо, та виділив три види знаків за способом позначення свого об'єкту: 1) *подібності* (likenesses) або *ікони* (icons), тобто образи, схеми та метафори, які виконують функцію передачі ідей і репрезентують речі, імітуючи їх (у нас їх ще називають *копіями*); 2) *вказівники* (indications) або *індекси* (indices), які репрезентують речі, тому що фізично пов'язані з ними (наприклад, дорожні знаки, які вказують напрям руху, або займенники, які замість імені позначають даний об'єкт); 3) *символи* (symbols), тобто *імена* або *загальні знаки*, які асоціюються з їх значеннями завдяки звичці (такими є більшість фраз, промов, книг і бібліотек, прапори), тобто *конвенційні знаки*. Також він писав про три основних елементи *семіозису* (знакової дії або невпинного процесу породження значення): *знак* (репрезентант), *об'єкт* (семіотичний об'єкт), *інтерпретант* (переклад, тлумачення,

концептуалізація відношення знак / об’єкт у наступному знаці). Цікавим є також листування Ч. Пірса з В. Уелбі щодо її поглядів на семантику понять, висловлених у праці «Що таке значення?» (1903) [634]. У своїх дослідженнях Ч. Пірс, йдучи до семіотики від середньовічної логіки та умоглядної спекулятивної (теоретичної) універсальної граматики середньовічних філософів, які прагнули виявити універсальні категорії мислення (за положеннями цієї граматики вони присутні у будь-якій мові), не лише розробив цілісну теорію знаків і знакових систем, а й запропонував її основні терміни. Ч. Пірс, зокрема, дав визначення знаку, а також розробив найбільш органічну для семіотики класифікацію знаків, у якій виділив три основні класи – знаки-індекси, знаки-копії (знаки-ікони) та знаки-символи, які відображають три ступені становлення знаку (семіозису), а також визначив завдання та межі нової науки. На відміну від інших зразків, класифікація Пірса є сутнісною, оскільки у ній враховується головне у двосторонній структурі знаку – ступінь мотивованості оболонки знаку його змістом. Цю актуальну для сучасної семіотики концепцію високо оцінили дослідники в новітній період [634].

Майже одночасно з ним швейцарський учений, засновник лінгвістики та провісник структуралізму Ф. де Сосюр (1857–1913) запропонував основи семіології як науки про знаки. Працював він над цією проблематикою окремо від Ч. С. Пірса, оскільки його відомий «Курс загальної лінгвістики» (1916), який згодом пережив понад 20 видань різними мовами, був опублікований учнями також вже після його смерті. У цій роботі, відтвореній його студентами за конспектами лекцій, вчений визначає мову як систему знаків, тобто розглядає лінгвістику як частину семіології, розмежовує мову та мовлення, розрізняє синхронію та діахронію. Він вважає складовими будь-якого мовного знаку (окремої мовної сутності, якій відповідає одне поняття) «означник» і «означуване», а довільність зв’язку між ними та протяжність означника в одному вимірі (часі) визначає основними його властивостями. Для формування методології семіотики права теоретично цінним стало уявлення про значимість як відношення понять між собою, а також положення про те, що відрізняє один знак від інших, і є все те, що його утворює [див.: 688]. Викладене Ф. Сосюром бачення семіології як частини соціальної психології, а

лінгвістики – як частини семіології, яка вивчає мовні знаки, було новаторським і не мало аналогів на той час. Вважаючи мову системою знаків, які виражають поняття, Ф. де Сосюр порівнював її з письмом, абеткою для глухонімих, символічними обрядами, формами ввічливості, військовими сигналами і говорив про науку, що вивчає життя знаків у житті суспільства, називаючи її семіологією [688, с. 28]. Термін «семіологія» і зараз використовується у деяких традиціях (насамперед французькій) як синонім семіотики. Так, Ф. де Сосюр, не знаючи про семіотичні ідеї Ч. Пірса, йшов до семіотики не від логіки та історії схоластики, як його американський сучасник, а від лінгвістики, розмірковуючи над природою мови (саме в контексті цієї семіологічної традиції розглядає семіотику права відома українська дослідниця О. М. Балинська). Таким чином, Ф. де Сосюр вказав на три головні властивості знакової мови: 1) її довільність, тобто умовність або конвенційність; 2) лінійність знаку, що означає (елементи йдуть одне за одним, утворюючи послідовний ланцюг); 3) незмінність та мінливість знаку. Дискусія, спричинена формулюванням цієї третьої властивості, спричинила до появи у загальній теорії знакових систем опозиції семіотик, здатних до змін (адаптивних, динамічних) та незмінних семіотик (неадаптивних, статичних), яка може вважатися однією з найбільш евристично цінних [463, с. 36].

Важливими та визначальними для подальшого розвитку семіотики були також ідеї деяких інших учених, зокрема, пірсівські розробки розвинув у своїй фундаментальній праці «Засади теорії знаків» (1938) інший американський філософ-прагматист і неопозитивіст (логічний позитивіст) – Ч. В. Морріс, який досьогодні вважається найбільшим послідовником і систематизатором ідей Ч. С. Пірса. Його семіотика як метанаука (уніфікована наука) повинна була сприяти вирішенню одного із завдань неопозитивізму, а саме – створенню єдиної мовної основи для різних спеціальних наук (фізики, математики, психології, лінгвістики та інших). У цьому сенсі лінгвістика підпорядковувалася семіотиці, оскільки мова – це лише окремий випадок знакових систем, які використовуються людьми. Логіку й математику він розглядав як емпіричні науки, які мають більш вузьке застосування. Він також визначив і структуру семіотики. Саме від цієї праці походить

загальноприйняте на сьогодні розрізнення трьох основних аспектів досліджень знаку і знакових систем (функцій або вимірів семіозису), відповідно до якого постає синтактика – відносини між знаками у знакових послідовностях (між словами у висловлюваннях, між мотивами у музичному творі), семантика – відносини між знаками і тим, що вони позначають, та прагматика – відносини між знаками та учасниками комунікації, тобто відношення людей до тих знаків, які вони використовують (відправляють та сприймають). Найбільшу увагу Ч. В. Морріс приділяв прагматичним аспектам мови, зв'язку знаків з поведінкою, доступною для спостереження (у психології вчений перебував під впливом біхевіоризму). У зв'язку з цим і в контексті становлення семіотики права важливо, що Ч. В. Морріс бачив причину соціальних конфліктів (отже, й порушення правових норм) у неправильному вживанні знаків, оскільки саме знаки організовують поведінку людей у різних сферах їх життєдіяльності. Таким чином, знакова система для дослідника, який пов'язував свої семіотичні ідеї з соціальною психологією, є головним інструментом пристосування людини та практичного перетворення нею життя. Для семіотики права як парадигми новітнього філософсько-правового дискурсу важливо також, що Ч. В. Морріс сформулював оригінальний підхід до розуміння категорії «дискурс», а також за допомогою комбінування різноманітних способів використання знаків виявив 16 типів дискурсу (міфологічний, моральний, релігійний, політичний, легальний або правовий, науковий, технологічний, логіко-математичний, фантастичний, поетичний, теоретичний, граматичний, космологічний, метафізичний, критичний, пропагандистський тощо), які охоплюють у сукупності смислове та проблемне поле семіотики як наукової дисципліни, що вивчає мову. Установки семіотики, за переконанням дослідника, не метафізичні та релятивні, а формують впорядкований простір у безмежній сукупності конкретних дискурсивних форм [493]. Таким чином, семіотика права може вважатися продовженням і спеціальним застосуванням досягнень загальної семіотики у правовому (зокрема, і у філософсько-правовому) дискурсі.

Синтактика, семантика (парадигматика) та прагматика в сукупності розглядають всі сфери відносин, якими характеризується як окремий знак, так і

послідовність знаків. Тому дослідник, який методично переходить від характеристики синтактики об'єкта до семантики і далі до прагматики, отримує можливість його всебічного аналізу. Як зазначав Ч. В. Морріс, семіотика дає основу для розуміння найважливіших форм людської діяльності і зв'язку цих форм одна з одною, оскільки усі ці види діяльності та всі відносини знаходять відображення у знаках [463, с. 45]. Дослідник розрізняв денотат (об'єкт-стимулятор певної поведінки) та сигніфікат (умови та правила застосування) знаку. Значення знаку він трактував як викликану ним поведінку, а самі знаки класифікував за видами значення на інформуючі (десигнатори, питання «що таке?», оцінюючі (питання «чому?»), спонукаючі (прескриптивні, питання «як?») та систематизуючі (формують відношення інтерпретатора з іншими знаками). На думку вченого, істина – це ефективна (корисна) узгодженість знаків, що безумовно може використовуватись як один із підходів до визначення істини у семіотиці права, яка ефективно взаємодіє з правовою гносеологією. Крім «Засад теорії знаків» Ч. Морріс написав також низку інших важливих праць з філософії та семіотики, зокрема, таких як «Знаки, мова та поведінка» (1946), «Розмаїття людських цінностей» (1958), «Значення та означування. Вивчення відношень знаків і цінностей» (1964). Особливо цінним для становлення семіотики права було теоретичне відкриття Ч. Морріса щодо існування особливого типу *легального дискурсу*, адже, про що йшлося вище, за допомогою комбінування різноманітних способів використання знаків він виявив 16 типів дискурсу, зокрема, й уперше написав про так званий *легальний (або законний, юридичний, правовий) дискурс*.

Відомий німецько-американський філософ і культуролог Е. Кассірер у тритомній праці «Філософія символічних форм» (1923–1929), присвяченій науці про знаки (або символи у його термінології) та більш пізній роботі «Міф держави» (1946), виданій вже після смерті мислителя, проаналізував функції мови, міфу та релігії, мистецтва та історії як самостійних символічних форм, які не зводяться одна до одної і через які людина намагається віднайти розуміння самої себе та світу навколо. Дослідження логічних позитивістів М. Шліка, О. Нейрата та Р. Карнапа, а також праці Л. Вітґенштейна та Б. Рассела, К. Олівекрони, П. Ф. Строусона,

теоретичні позиції Х. Перельмана (праці «Про довільність у пізнанні» 1933 р., «Про справедливість» 1945 р. та ін.), Ю. Габермаса (праці «Моральна свідомість і комунікативна дія» та ін.), Дж. Л. Остіна (праці «Про інші розуми» 1946 р., «Як поводитись зі словами» або, в іншому варіанті, «Слово як дія» 1962 р. та ін.), Дж. Серля (праця «Що таке мовний акт» 1965 р., «Класифікація ілокутивних актів» 1976 р. та ін.), А. Дейвісона, Дж. Ф. Аллена, Р. Перро, Д. Франк та інших вчених, які вивчали мову науки, та ширше – філософів мови, істотно вплинули на нормативізм Г. Кельзена та аналітичну юриспруденцію Г. Л. А. Харта, оригінальні доктрини фундаторів найбільш відомих концепцій «відродженого» природного права Л. Фулера, Дж. Фінніса та Р. Дворкіна. Проблеми взаємних відношень мови, права та науки, які були висвітлені в дослідженнях цих авторів, є актуальними і для сучасної юриспруденції, оскільки донині існують табори прихильників оновлених юснатуралістських концепцій, захисників теоретичних систем правового позитивізму та інших напрямів [634].

Розглядаючи розвиток семіотико-правових досліджень, зазначимо, що в основу семіотики в ХХ ст. покладене поняття знака, яке відмінно інтерпретується в різних традиціях [634]. Зокрема, у згаданій логіко-філософській традиції, яка походить від Ч.С. Пірса, Ч. У. Морріса та Р. Карнапа, знак розуміють як певний матеріальний носій, який представляє іншу сутність (у найбільш значимому випадку – інформацію). Разом із тим, у лінгвістичній традиції, яка йде від Ф. де Сосюра і пізніших робіт Л. Ельмслева, знаком називається певна двоаспектна сутність. У цьому випадку услід за Ф. де Сосюром матеріальний носій називається означником (означаючим або означальним), а те, що він представляє, – означуваним знака. Синонімами для поняття «означника» можна вважати терміни «форма» і «план виразу», а синонімами для поняття «означуваного» також часто використовуються терміни «зміст», «план змісту», «значення», а іноді – «сенс».

Для розуміння всієї складності знакових відносин згодом вводиться інше ключове поняття семіотики – знаковий процес або, інакше кажучи, семіозис. Семіозис визначається як певна ситуація, яка охоплює визначений набір компонентів – зокрема, в основі семіозиса є намір особи X передати особі Y

повідомлення. Особа X у такому разі буде називатися відправником повідомлення, особа Y – його одержувачем (адресатом). Відправник вибирає середовище Z (канал зв'язку), за яким буде передаватися саме повідомлення і код К. Код К, зокрема, визначає відповідність означників і означуваних, тобто визначає певний набір знаків. Код повинен бути обраний таким чином, щоб за допомогою відповідних означників можна було скласти потрібне повідомлення. Також повинні бути співмірними середовище і означники коду. Код повинен бути відомий одержувачу, а середовище і означники повинні бути доступні йому для сприйняття. Таким чином, сприймаючи означники, надіслані відправником, одержувач за допомогою коду переводить їх у те, що означалося (означуване) і тим самим приймає повідомлення. Як окремий приклад семіозису можна розглядати і мовне спілкування (або мовний акт), а окремим випадком коду можна вважати природну мову. Тоді відправник називається мовником, одержувач – слухачем або також адресатом, а знаки – мовними знаками. Код (і мова в тому числі) являє собою систему, яка охоплює структуру знаків і правила її функціонування. Структура складається з самих знаків і відносин між ними (іноді говорять також про правила комбінування).

Загалом слід відзначити, що у XX ст. для розробки семіотико-правової проблематики у контексті досліджень зі соціальної та культурної антропології активно використовувався структуралістський підхід. Підкреслюючи міждисциплінарність семіотики в роботі «Шлях масок» (1972), К. Леві-Строс вважав, що для семіологічних наук (до яких він відносив і соціальну антропологію), конвергенція наукових перспектив має живильний характер, оскільки знаковій системі властива трансформованість, інакше кажучи, перевідність через замісники на мову іншої системи, а знаки й символи можуть грати свою роль лише у тій мірі, в якій вони належать до систем, що керуються внутрішніми законами втягнення та усунення [398, с. 371]. Ці міркування дають можливість сформулювати правило, суть якого полягає в можливості побачити знакову систему лише з позицій іншої знакової системи [602, с. 22–28]. Особливе значення для західної семіотики та семіотики права мав *Р. Барт*, який у праці «Нульовий ступінь письма» (1953) під впливом лінгвосеміотичних ідей А.-Ж. Греймаса розглядав письмо як певну

ідеологічну мережу, розташовану між індивідом і дійсністю, що змушує останнього приймати ті або інші ціннісні (зокрема, й правові) орієнтації. Ще один відомий дослідник – М. Фуко – у працях «Слова та речі» (1966) й «Археологія знання» (1969) розглядав відносини між владою та суспільством у контексті структуралістського підходу, істотно вплинув на семіотику права та семіотику політики через намагання розшифрувати дискурсивні практики та генеалогію влади. М. Еліаде у працях «Образи та символи» (1952), «Аспекти міфу» (1964) вивчав «центри світу» та світські дії та ритуали, що активізувало подальші семіотичні дослідження правових міфів. У контексті перенесення методів соціальної та культурної семіотики, а також структуралістських підходів на політико-правову площину заслуговує на окрему увагу творчість багатьох інших учених – Н.-Б. Барба, П. О. Брандта, М. Гіршмана, А. Ж. Греймаса, О. Григор'євої, Л. Ельмслева, Р. Кевелсон, Ю. Крістєвої, Л. Марена, К. Меца, Т. Себеока, А. Б. Соломоніка, Х. Телермана, Е. Холла, Р. Й. Якобсона. Разом із тим, інший відомий дослідник – У. Еко у працях «Відсутня структура. Вступ до семіології» (1968) та «Роль читача. Дослідження з семіотики тексту» (1979) критикує класичний структуралізм і вважає, що будь-який текст (у широкому розумінні) моделює читача. У. Еко пов'язує семіотику з точками в комунікації, де можливе виникнення неправдивої інформації, і виділяє у складі семіотики теорію кодів і теорію продукування знаків. Він виокремлює семіологію як загальну науку – «загальну теорію дослідження феноменів комунікації, що розглядаються як побудова повідомлень на основі конвенціальних кодів, або знакових систем» – від окремих спеціальних «семіотик», які він пропонує виділяти у залежності від міри їхньої відокремленості та формалізованості [271, с. 386].

Розпочавши з деконструкції філософських і літературних текстів, Ж. Дерріда розширює сферу її застосування на юриспруденцію. Свою зневагу до традиції, феноменологічного та структуралістського логоцентризму Дерріда, для якого мова первинна відносно буття, реалізує в боротьбі з європоцентризмом, сучасними ліберальними демократіями та їхніми медійними технологіями в праці «Привиди Маркса» (1993). Майбутні демократичні форми правового регулювання, «нове

Просвітництво» та «гіпер-політику» він мислить як свободу не робити вибір. Якщо герменевтичний підхід Г. Ґ. Гадамера заснований на прагненні до розуміння та істини, то з позиції деконструкції вони принципово неможливі [634].

Звернемо також увагу на низку не менш значущих для семіотики та семіотики права дослідників, творчість яких потребує розгляду та вивчення в межах окремих цільових досліджень. Так, американський культуролог і дослідник медіа Дж. Фіске у роботі «Вступ до комунікативних досліджень» (1990) виділив у семіотиці три основних сфери: знак як такий; коди або системи, в які організуються знаки; культура, в межах якої реалізуються ці коди [857, с. 40]. *Ж. Бодрійяр* у працях «Система речей» (1968), «Суспільство споживання» (1970), «До критики політичної економії знаку» (1972) пояснює споживання з точки зору теорії речей як соціальних знаків із власною ієрархією, а в пізніших – розглядає симуляцію та смерть як основу влади й економіки. Водночас французький філософ, антрополог, філолог і семіотик *Ф.-Ж. Салазар* досліджує державну владу та розвиває ідеї М. Фюмаролі про роль усного слова в культурі та праві XVII ст., адаптувавши їх для вивчення сучасної ситуації в африканських країнах, риторики апартеїду, расизму, міжнародних відносин тощо. Болгарський учений *Р. Стоянов* досліджує відмінності мови, мовлення, дискурсу та пропаганди в правовій площині крізь призму теорії комунікації та семіотики, болгарсько-французька дослідниця Ю. Крістєва зосереджувала увагу на дуалізмі та структурних опозиціях, вивчала інтертекстуальність (ввела цей термін у науковий вжиток), а норвежці *Д. Херадствейт* і *Т. Бьорґу* використовували семіотичну методологію в процесі аналізу динаміки масової комунікації, вивчали семіотику та риторику комунікації в державно-правовій сфері. Польсько-австралійська дослідниця А. Вежбицька у праці «Семантика, культура та пізнання» (1992) простежувала вплив семантичних універсалій на формування мов. Результати семіотичних досліджень демонструють паралелізм семантики мови та багатьох інших знакових систем, зокрема, моралі та права. Однак, у зв’язку з тим, що природна мова є, мабуть, найбільш складною, потужною і універсальною знаковою системою, безпосереднє перенесення семіотичних методів у лінгвістику часто видається малоефективним. Швидше

навпаки, вважається, що методи лінгвістики, і в тому числі лінгвістичної семантики, активно впливали і впливають на розвиток семіотики та семіотики права. Універсальність і поліметодологізм, багатоінструментальність і категоріальний плюралізм семіотики права у XXI ст. стали її значними перевагами в порівнянні з іншими парадигмами філософсько-правового дискурсу, про що піде мова у наступному розділі [554].

Можна стверджувати, що логічно семіотика по відношенню до лінгвістики є більш загальною та охоплюючою дисципліною, але історично вона сформувалася як результат узагальнення знань про побудову і організаційну структуру природної мови та загалом охоплені нею знакові системи довільної природи. Водночас навряд чи можна заперечити той факт, що в лінгвістиці семіотичний підхід й семіотичні поняття, основними з котрих були такі, як «комунікація», «знак», «семіозис», мали важливе значення та зіграли непересічну роль. На початку XX ст. семіотику розвивали насамперед лінгвісти – такі, як Р. Якобсон, Л. Ельмслев, С. О. Карцевський, М. С. Трубецькой і багато інших, а також літературознавці (В. Я. Пропп, Ю. М. Тинянов, Б. М. Ейхенбаум та ін. дослідники). Лінгвістичні методи часто й успішно переносилися на інші галузі знань. Пізніше структурні методи для аналізу соціальних і культурних явищ використовували згадані вище французькі та італійські структуралісти – К. Леві-Строс, Р. Барт, А. Греймас, У. Еко та ін. Нову лінію семіотичних досліджень ознаменували розробки сучасних учених – таких, як П. О. Брандт, основними працями якого стали «Знак, висловлювання, суб'єкт» (1974), «До семіотики обіцянки» (1992), «Семіотична структура масової комунікації» (1995). У другій половині XX – на початку XXI ст. завдяки працям вказаних авторів, а також дослідженням М. Едельмана, Л. Діттмера, К. Гудзона, П. Бурдьє, Ч. Лемерта, М. Лазара, Е. Ландовскі, У. Хедетофта, В. Дрехслера, продуктивним розвідкам Джека М. Балкіна, Яна М. Брокмана, Доменіко Карцо, а особливо – монографіям Бернарда С. Джексона «Семіотика та теорія права» (1985) і Роберти Кевелсон «Право як система знаків» (1988), праці Ноама Чомскі (Хомскі, як його називають на пострадянському просторі) «Мова та політика» (1988), збірці П. Ахонена «Окреслення семіотичних меж політики» (1993) та розробкам інших

іноземних вчених практично одночасно відбувається становлення нових споріднених галузей міждисциплінарних досліджень – семіотики права та семіотики політики, що в наш час поступово перетворюються на важливі й перспективні галузі знань, які мають свій предмет, функції та структуру. Американська дослідниця Р. Кевелсон – член Міжнародної асоціації семіотиків права та Американського міжнародного об'єднання філософії права, яка на посаді виконавчого директора Центру семіотичних досліджень у галузі права, управління та економіки стала президентом Американського семіотичного товариства (з 1996 р.), видала працю, що стала визначальною для цілого покоління семіотиків права та багатьох розробок у цій сфері – «Право як система знаків» (1988), втім, на сьогодні теоретико-категоріальний апарат семіотико-правової науки потребує збагачення та розвитку за рахунок східноєвропейських, зокрема, українських розвідок, в яких розвивається семіотико-правовий підхід, формуються нові методологічні прийоми в процесі семіотичних досліджень правової реальності.

Як бачимо, якщо розглядати становлення єдиної семіотичної науки, варто зазначити, що її уніфіковане та цілісне формування у XX ст. було надзвичайно ускладнене, адже західна семіотика та, відповідно, семіотика права розвивалися в різних напрямах і розмаїтті систем семіотичного дослідження. Продовження семіотико-правової традиції у руслі американської семіотики, зокрема, ознаменувалося вивченням різних невербальних символічних систем, наприклад, об'єктом загальної семіотики були людські жести, а в зоосеміотиці – тваринні «мови». У той же час, у Західній і Центральній Європі, навпаки, панувала традиція, яка продовжувалася від підходів, започаткованих Ф. де Сосюром і яка згодом переплелася зі східноєвропейськими літературознавчими мотивами, що докладніше буде розглянуто й викладено в наступному параграфі.

1.4. Формування східноєвропейської семіотичної традиції

Паралельно з цими процесами, які заклали основи сучасних семіотичних і семіотико-правових досліджень на Заході, у XIX–XX ст. відбувалося формування

вітчизняної семіотичної традиції, яка є малодослідженою та потребує окремого детального вивчення, оскільки, поряд із зазначеними, мала свої оригінальні теоретичні витоки та важливі здобутки. Зокрема, одним із найбільших досягнень цього різновиду семіотики К. Аймермахер вважає встановлення зв'язку між елементарними та складними структурами в предметних сферах різних наукових дисциплін та поєднання аналітичних досліджень з гіпотетичними побудовами, спрямованими на синтез їхніх результатів [5, с. 209–210]. Можна вважати, що первинний розвиток семіотичних ідей на території царської Росії пов'язаний із творчістю О. М. Веселовського та М. В. Крушевського, а також видатного мовознавця О. О. Потебні. До своїх теоретичних позицій і висновків О. М. Веселовський приходить на основі фундаментальних розробок у галузі порівняльного літературознавства, його підхід дозволяє зафіксувати єдині схеми організації мовного матеріалу. Ці дослідження стали предтечею виокремлення з символічного поля політико-правової реальності повторюваних конструкцій, які завдяки емоційному навантаженню є формою збереження й передачі досвіду спільноти та запорукою дієвості політичних і правових ритуалів. Такі конструкції складають основу наративних повідомлень, що виражають, охороняють, зміцнюють, кодифікують політико-правові уявлення, тобто політико-правових міфів. М. В. Крушевський пише не тільки про фактори, які створюють мовну систему, а й деструктивні – чинники, які її руйнують – фонетичні, морфологічні, породжуючі та відтворюючі, стверджує, що мова має власну археологію, а безмежність її змінюваності пояснюється символічним характером слова [634].

Творчість О.О. Потебні зумовила весь подальший розвиток лінгвістичних і семіотичних розробок в Україні [див.: 600], тому хоча формально його доробок не належав до праць із семіотики, але фактично (що притаманно ідеям багатьох інших видатних учених) ці знахідки мали саме семіотичний характер, а в перспективі – посприяли розвитку семіотики права на пострадянському просторі. Теоретичність, системність і структурність позицій, викладених у його працях, розвідках послідовників та інших згаданих авторів, спрямованість на виявлення когнітивних паралелей, відпрацювання лінгвістичного інструментарію на художніх текстах (а

насамперед – на фольклорному матеріалі) відобразились у всьому подальшому розвитку семіотики. Попри перше враження, під час детального розгляду можна виявити багато подібного між символічною мовою права та поетичною мовою. Вчені, які досліджують усталені правові знакові конструкції, вказують на поширеність використання готових стійких зворотів (кліше) як конструктивних одиниць правового тексту. Для семіотики права синтез філософського, психологічного, лінгвістичного, політичного та правового знання ще попереду, але завдяки таким мислителям він став можливим. Очевидно, для наступних поколінь семіотиків права подібний системний погляд на мову має важливе значення, адже є провісником пошуків первинних елементів правової комунікації. Окрім того, за допомогою «археології мови» можна з'ясувати, що мова прямує до відповідності слів і понять. Це вважається важливою характеристикою мови права та політики, а організація літературної мови близька до структури правових текстів саме завдяки побудові на основі певних повторюваних конструкцій.

Відомі вчені, зокрема, Л. Й. Петражицький звертали увагу на важливість вироблення нового теоретичного знання, системного знання, яке взагалі не може розглядатися як копія (протокол) дійсності. Він вважав, що право може бути розкладене на два основні елементи: визначене (імперативно-атрибутивне) психічне переживання, тобто юридична емоція, та непсихічні знаки юридичного характеру, за посередництва яких ця психіка об'єктивується та символізується (юридичні символи), відтак, оригінальні розробки та відкриття польсько-російського вченого, який навчався та викладав у Києві, були високо оцінені в новітній період розвитку філософії права [див.: 456]. Сучасна наукова теорія обов'язково володіє ознакою системності, як про це пишуть багато дослідників, і це не могло не потрапити в поле зору семіотиків, адже правила порядку в об'єктах семіотики повинні бути адекватними правилам роботи мозку людини. Один із найбільш талановитих учнів Л. Й. Петражицького П. Сорокін у своїй фундаментальній праці «Система соціології» (1920) присвячує певну увагу провідникам-символам (знакам), тільки з більшим акцентом на комунікативній стороні. Він побудував їх класифікацію за фізичними властивостями, виділивши звукові, світлові, механічні, теплові, рухові,

хімічні, електричні, предметні тощо [686, с. 185, 273, 277, 353]. Характерно, що відповідна класифікація практично без будь-яких застережень можуть бути сприйняті сучасною семіотикою права, а приклади, які наводить мислитель, це лише підкреслюють.

Визначаючи історичний матеріал, як принципово комунікативний, Г. Шпет у дисертації «Історія як предмет логіки. Критичні та методологічні дослідження» (1916), статті «Театр як мистецтво» (1922), книгах «Естетичні фрагменти» (1923), «Вступ до етнічної психології» (1929) «Герменевтика та її проблеми» та інших по суті звертається до основних понять семіотики – знаку, змісту, значення, смислу, вивчає знаковість як властивість історичних фактів та спостереження за ними. Поняття «розуміння», «інтерпретація» є для Г. Шпета досить раціональними, і водночас вони постають методологічними засобами, адекватними для освоєння будь-яких культурних смислів (зокрема, і правових), які лежать за словом, знаком, фактом. Можна стверджувати, що він обґрунтовував необхідність захисту філософії від регламентації політико-правовими інституціями, одним із перших на ужив поняття «*семіотичний*» та істотно вплинув на наступні покоління дослідників – творців семіотичної традиції 1960-х рр., про яку мова піде далі.

Непересічні семіотичні ідеї на межі XIX–XX ст. є тим унікальним інтелектуальним феноменом, який став теоретичним і культурно-естетичним джерелом розвитку сучасної семіотики та семіотики права. Безпосередньо ж результатом цього спалаху творчої думки та засвоєння окремих ідей західної семіотичної науки стала поява тартусько-московської школи – найбільш помітного явища в науковому житті XX ст. у сфері семіотики культури не лише в СРСР, а й у світі, значення якого ще варто оцінити належним чином наступним поколінням семіотиків. Вищезгадані мислителі вплинули на формування нового напряму в гуманітарній науці другої половини XX ст., який об’єднав дослідників із Тарту, Москви, Єревана, Риги, Вільнюса й інших міст для структурного аналізу мови та культури як системи бінарних опозицій, що містить певний універсальний код, і знайшов вираження та оформлення у феномені тартусько-московської семіотичної

школи. Первинною моделюючою системою в колі її представників вважалася мова, а право розглядалося ними як вторинна моделююча система [634].

Із-поміж мислителів, які формували нову семіотичну школу, варто згадати особистості, ідеї яких були найбільш значимі для розвитку семіотики права. Насамперед, у цьому контексті заслуговує на увагу *М. Бахтін*, який досліджував три основні рівні семіотичних процесів – «код», «текст» і «висловлювання» та здійснив істотний внесок у семіотичну думку. Погляди мислителя вплинули не лише на представників тартусько-московської семіотичної школи, а й на багатьох західних дослідників XX століття. Найбільш істотний теоретичний і практично-організаційний внесок у становлення цього оригінального та перспективного напряму в науці на пострадянському просторі здійснив *Ю. М. Лотман* – розробник структурно-семіотичного методу вивчення культури. Семіотику він уявляв як екстраполяцію лінгвістики на пограничні гуманітарні сфери. Основні праці: «Структура художнього тексту» (1970), «Статті з типології культури» (1970–1973), «Семіотика кіно та проблеми кіноестетики» (1973), «Культура та вибух» (1992). У контексті раніше викладеного парадоксальним видається те, що всупереч традиційним структуралістським уявленням Ю. М. Лотман не ототожнював код і мову, вважаючи перший штучно створеним об'єктом, а другу – втіленням історії [634]. Його дослідження ієрархічної системи чинів, орденів, зразків державної та приватної поведінки, які визначали семіотичні властивості людини, феномена параду як вияву переміщення ініціативності одиниці в центр і відображення можливості різних людей рухатися одноманітно, а також семіотичні розробки інших політико-правових знакових об'єктів були високо оцінені послідовниками. Творчість *О. М. П'ятигорського* важлива з огляду на семіотико-правові ідеї, які він висловив у праці «Символ і свідомість. Метафізичні роздуми про свідомість, символіку та мову» (у співавторстві з М. Мамардашвілі, 1982), а також більш пізніх «Міфологічних роздумах» (1993), публічній лекції «Міфологія та свідомість сучасної людини» (2006) та книзі «Що таке політична філософія» (2007). Він підкреслював важливість інтерпретації, поза якою знак не існує, та приділяв значну увагу прагматичним аспектам семіотичних досліджень політико-правової

проблематики. Проблеми співвідношення права та влади розглядали також *Б. А. Успенський* у праці «Цар та імператор: помазання на царство та семантика монарших титулів» (2000), Ю. Левін, М. С. Романова та інші вчені. Водночас у тартусько-московській школі, на відміну від західної прагматично зорієнтованої соціальної семіотики, *переважають культура й мистецтво як семіотичні об'єкти*. Хоча традиційно вважається, що ця школа остаточно припинила своє існування в кінці 1980-х рр., однак сучасні естонські дослідники (М.-Л. Медіссон, О. Пуумейстер, А. Вентсел, П. Селг та ін.) сьогодні розвивають її тартуські традиції в напрямі семіотичного аналізу культури загалом, мови, літератури, права та політики за допомогою системи бінарних опозицій [634].

Також не можна залишити поза увагою творчий доробок *Т. М. Дрідзе*, яка досліджувала процеси функціонування текстів у суспільстві, концентруючи увагу на мотиваційно-цільовій структурі будь-яких цілісних і завершених комунікативних актів, що дозволило увійти в широкий контекст людинно-середовищних взаємодій. Підхід Т. М. Дрідзе обумовив зміст і напрямок досліджень її численних учнів (серед яких Т. З. Адамьянц, Є. М. Акімкін, Л. М. Цой, В. О. Шилова), а також, на думку академіка М. В. Костицького, став провісником сучасних семіотичних досліджень соціальної реальності загалом та її правової сфери зокрема. Ці семіосоціопсихологічні розробки (первинно їх називали лінгвосоціопсихологічними) звертаються не стільки до змістовного боку цих актів, скільки до структурного, і спираються як на знання про мову, так і на знання про людину як активного суб'єкта діяльності, що не тільки пізнає, а й створює навколишній світ і вступає в комунікативні взаємодії. Така діяльність не лише супроводжує всі інші види активного впливу людей на навколишнє середовище (наприкла, правову діяльність), пов'язуючи їх в одне ціле, але передусім є самостійно мотивованою та цілеспрямованою предметною діяльністю, яка істотно впливає на спосіб життя людей і на соціокультурні процеси [див.: 267]. На основі семіосоціопсихологічного підходу до аналізу текстів, які в тій або іншій мірі містять відомості про сферу, обрану для вивчення, можна, з одного боку, отримати цілісне уявлення про зміст і структуру нормативної свідомості (переліки правових,

морально-етичних, художньо-естетичних та інших загальноприйнятих норм, чинних у суспільстві) як вихідної передумови діяльності соціальних суб'єктів, а з іншого – зібрати дані про дії та операції, поширені та рекомендовані моделі діяльності та взаємодії, переліки властивих цим суб'єктам функцій і ознак, загальні та конкретні цілі різних акторів суспільного життя. До речі, за допомогою інтенціонального методу здійснюються соціальна діагностика та соціальне проектування інформаційного середовища, необхідні для соціально орієнтованого управління, зокрема у сфері права, яке розглянуто окремо у відповідному параграфі дисертації [634].

Визначивши основні етапи історичного розвитку семіотико-правових ідей, констатуємо той факт, що в ній ще вистачає «білих плям», які потребують подальших досліджень, однак уже очевидним є значимість семіотичної методології для поступу сучасної юриспруденції. На нашу думку, методологія, вироблена представниками тартусько-московської семіотичної школи та доповнена результатами наукового пошуку західних культур-антропологів і структуралістів, є цілком придатною для дослідження правової реальності та її елементів. Конститутивні засади семіотики права як науки, пізнавальні можливості та евристичний потенціал семіотики права як методологічної парадигми філософсько-правових досліджень, проблеми та перспективи розвитку відповідної галузі знань, її методологічне значення та місце в структурі правового пізнання, конкретні варіанти застосування її категоріально-методологічного інструментарію для аналізу найбільш важливих явищ і процесів правового життя як складових частин правової реальності спробуємо визначити та охарактеризувати в наступних підрозділах пропонованого дослідження [634].

Висновки до розділу 1

Коріння всього розмаїття семіотико-правових ідей, які вважаються оригінальними досягненнями мислителів пізніших епох, зокрема, щодо природи й сутності знаку та наявності чітких паралелей між універсальною знаковою

організацією людського буття та символічною реальністю політико-правових явищ, перебувають в античній і середньовічній філософській спадщині. вияви специфічної культурної організації людської життєдіяльності та її семіотичні характеристики (наприклад, символічність, притаманна як знаковому відображенню дійсності в свідомості людини, так і правовим формам організації суспільного буття) тлумачилися мілетцями, Гераклітом, атомістами та Емпедоклом в дусі стихійно-матеріалістичної античної натурфілософії [634]. Між стоїками, скептиками, епікурейцями, гностиками та піфагорійцями семіотична дискусія в основному точилася щодо трактування сутності слів – одні вважали імена речей відповідними їхній природі, інші ж стверджували, що імена мають умовний характер. Традиційну для античних мислителів інтерпретацію природи знаку в повній мірі змогла відобразити відома знакова концепція стоїків, за якою знак є логічною імплікацією (якщо є дим, значить, є і вогонь, отже, дим є знаком вогню). З одного боку, таке обмежене розуміння знаку істотно звужувало методологічні можливості використання семіотичного підходу для аналізу правових явищ, з іншого – воно стало основою для подальшого пошуку та нових відкриттів у цій сфері [554]. Семіотико-правові за своїм характером ідеї античних та середньовічних мислителів (насамперед, Платона, Арістотеля, Сенеки, св. Августина, св. Томи Аквінського та інших) щодо формальної рівності, співвідношення справедливості та закону, права та моралі, сутності загального блага, ідеального суспільно-політичного устрою та державно-правового ладу мали важливе значення для всіх подальших епох.

До того ж, в Середньовіччі були окреслені сутнісні основи християнської політико-правової доктрини, викладені в біблійних текстах і працях отців церкви, середньовічних вченнях про право, співвідношення духовної та світської влади, які знайшли відображення в усіх наступних пошуках моделі справедливого соціально-правового порядку, тоді ж були переглянуті та доповнені концепції знаку в інтерпретації, яку запропонував св. Августин. Саме завдяки творчості середньовічних і постсередньовічних схоластів остаточно розширилося розуміння знаку, було доповнено їх репертуар – додано до числа можливих знаків духовні сутності (тоді як у попередніх вченнях йшлося лише про знаки, які чуттєво

сприймаються), таким чином, був введений розподіл на інструментальні знаки (ті, які в попередній традиції і є власне знаками, мають чуттєву природу та попередньо пізнаються завдяки ній) та формальні знаки (ті, які не сприймаються чуттєво, отже, не можуть бути пізнані попередньо, ведуть до знання про ті речі, які вони означають, та залишаються лише провідниками значення), а також на доктринальні та недоктринальні (Д. Скот та ін.), практичні (дієві) та споглядальні (св. Тома), можливі та актуальні (коімбрські єзуїти), власні та невласні (насамперед, Ф. де Толедо, Ф. де Ов'єдо, С. Мауро) знаки та запропоновано інші підстави для їх класифікації [560].

Семіотика в епоху Середньовіччя, Відродження та на початку Нового часу існувала як частина логіки, однак у зв'язку з доволі широким колом завдань, які перед нею ставилися, та перспективністю претендувала на статус частини філософського курсу. Гуманісти Ренесансу (М. Фічіно, Л. Валла, Дж. Піко делла Мірандола) розвивали політико-правові ідеї Платона, середньовічних мислителів і звертали увагу на призначення людини як істоти насамперед духовної та антропоцентрично тлумачили основні проблеми філософії права. Семіотичне та семіотико-правове значення їхніх учень полягає насамперед у тому, що розум для цих мислителів є інструментом звільнення від усього тілесного для повернення до божественного першоджерела, отже, відповідає за збереження зв'язку людини з духовним началом, в якому є прообрази всіх речей [554]. Зокрема, Г. Гроцій називав природне право заповіддю розуму, відповідною розумній природі, створеній Богом, а інші новочасні мислителі (Ф. Бекон, Дж. Локк, Т. Гоббс) презентували вже цілісні філософсько-правові теорії, паралельно розвиваючи оригінальні вчення про знаки, що згодом дозволило Й. Г. Ламберту істотно розширити межі філософської семіотики. Вчення Ґ. Лейбніца засвідчило єдність структурно-функціональної організації світу та його знакового відображення в свідомості людини, що знайшло відображення під час подальшого формулювання принципів загальної семіотики [554]. Французьким просвітникам вдалося виразно підкреслити значення людського розуму в трансформації політико-правової дійсності, тим самим утвердивши праксеологічне значення семіотики права. У філософських концепціях І. Канта,

Й. Г. Фіхте та Ґ. В. Ф. Геґеля постановка та вирішення питань мови також відбувається паралельно з висвітленням політико-правових питань, тому використання у їхніх працях правових знакових конструкцій здійснюється в контексті більш загальних філософських проблем, тоді як логічні основи семіотики та семіотики права розвиваються завдяки розробкам Ґ. Фреге [554].

Повноцінне конституювання семіотики як галузі знань і методологічної парадигми для низки дисциплін насамперед пов'язане з творчістю двох мислителів – Ч. С. Пірса та Ф. де Сосюра. Зародившись як продовження античної філософської дискусії про імена, середньовічної логіки, схоластики, універсальної граматики та кантіанства в інтерпретації Ч. С. Пірса, а також лінгвістики – в інтерпретації Ф. де Сосюра, семіотика (у її прагматистському, структуралістському та літературознавчому вимірі) отримала потужний імпульс до розвитку в XX столітті. До цього процесу активно долучилися Ч. В. Морріс, О. Потебня, Г. Шпет, Р. Барт, М. Фуко, Ю. Крістєва, А. Ж. Греймас, Л. Ельмслев, А. Соломонік, М. Бахтін, Ю. Лотман, О. П'ятигорський, О. Мельникова-Григор'єва, П. Бурдьє, Н. Чомскі (Хомскі), Б. С. Джексон, Р. Кевелсон, Дж. Балкін, Я. Брокман, Д. Карцо та багато інших вчених, частина яких створили передумови для подальших семіотичних розробок у сфері політико-правових досліджень [634].

Таким чином, у XX столітті семіотика формує власну академічну традицію і поділяється на три основні галузі: синтактику (або синтаксис), семантику та прагматику. Семіотична методологія з кінця XIX – початку XX ст. стає актуальною та затребуваною як у філософському пізнанні, так і в різних окремих галузях наукового знання. Якщо розглядати становлення семіотичної науки, варто зазначити, що її уніфіковане та цілісне формування у XX ст. було надзвичайно ускладнене, адже західна семіотика та, відповідно, семіотика права розвивалися в різних напрямах і надзвичайному розмаїтті систем семіотичного дослідження. Продовження семіотико-правової традиції у руслі американської семіотики, зокрема, ознаменувалося вивченням різних невербальних символічних систем, наприклад, об'єктом загальної семіотики були людські жести, а в зоосеміотиці – тваринні «мови». У той же час, у Західній і Центральній Європі, навпаки, панувала

традиція, яка продовжувалася від підходів, започаткованих Ф. де Сосюром і яка згодом переплелася зі східноєвропейськими літературознавчими мотивами [634].

На сьогодні семіотика – це самостійна наука, яка вивчає знаки та знакові системи як засоби зберігання, передавання та переробки інформації у світі загалом, людському мисленні та суспільстві, також цей термін використовується для позначення певних знакових систем (семіотика культури, семіотика мистецтва, семіотика права тощо). Як бачимо, хоча семіотика як окрема наукова дисципліна сформувалась у 1960–70-х рр., ідеї щодо створення науки, що виступає надбудовою над науками, які використовують поняття знаку (свого роду металінгвістики або ж «універсальної алгебри відносин»), сягають своїми витоками античної епохи, знову з'являються в Новий час і концептуалізуються в другій половині XIX – перших десятиліттях XX століття. Теоретичні витоки семіотичного аналізу правових знакових конструкцій знаходимо в античних спробах філософського осмислення права, у творах кініків, Платона та Арістотеля, середньовічних схоластів, гуманістів Відродження, новочасних мислителів та вчених-логіків двадцятого століття [634].

Разом із тим, у семіотиці існує багато нез'ясованих і, водночас, концептуальних питань. Розмаїття існуючих семіотичних досліджень ще досі є підставою для дискусій щодо її статусу як самостійної науки, а так звані горизонтальні зв'язки між окремими галузями семіотики досить умовні. Розвиток цієї дисципліни здійснювався у різних напрямах, що пояснюється певними відмінностями конститутивного характеру, адже в американській семіотиці об'єктом дослідження переважно були невербальні символьні системи, тоді як європейську науку про знаки розвивали насамперед за допомогою лінгвістичних підходів і методів, а східноєвропейська традиція передбачала концентрацію на культурологічних аспектах наукового пошуку. Якщо спочатку семіотика постає насамперед як мистецтвознавча та літературоцентрична, то згодом вона зміщує свої акценти на значно більш широку культурно-антропологічну проблематику та активно використовує напрацювання структуралістського, герменевтичного, екзистенційного, феноменологічного й інших філософських підходів.

Теоретичність узагальнення, перенос методів дослідження на інші моделі, системність, структурність та когнітивні паралелі, притаманні семіотичним дослідженням, позитивно характеризують пізнавальні можливості соціальної та культурної семіотики. Інтерес до семіотичних досліджень зростає, а теоретичний потенціал семіотики як міждисциплінарної галузі знань далеко не вичерпаний. У зв'язку з цим, перспективними видаються семіотичні дослідження соціокультурних феноменів, зокрема, права, оскільки вони дозволяють по-новому осмислити співвідношення матеріального світу та нашої свідомості, в якій цей світ постає у вигляді певної символічної реальності. Результати семіотичних досліджень демонструють паралелізм семантики мови та багатьох інших знакових систем, зокрема, моралі та права. Універсальність і поліметодологізм, багатоінструментальність і категоріальний плюралізм семіотики права у XXI ст. стали її значними перевагами в порівнянні з іншими парадигмами філософсько-правового дискурсу. Філософсько-правове осмислення юридичних процесів і явищ мислителями різних епох, спрямоване на розкриття особливостей відображення права в індивідуальній чи суспільній свідомості, а також на пізнання закономірностей соціально-правової взаємодії, дослідження тих інтерсуб'єктивних характеристик, які є принциповими для розуміння ідеї права у всій повноті його виявів, відбувалося паралельно з пізнанням фундаментальних принципів знакової організації людського буття та взаємовідносин у соціумі, становленням окремих знакових теорій і, зрештою, утвердженням семіотики як науки. Водночас, семіотичні дослідження права передбачають попереднє окреслення теоретичної традиції, методології та інструментарію науки про правові знаки та формулювання конститутивних засад семіотики права [554].

РОЗДІЛ 2.
КОНСТИТУТИВНІ ЗАСАДИ СЕМІОТИКИ ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ ЗНАНЬ

2.1. Об’єкт, предмет і структура семіотики права

Як бачимо з попереднього розділу наукової праці, хоча семіотика як окрема наукова дисципліна «чітко» сформувалась у 1960-70-х рр., ідеї щодо створення науки, що виступає надбудовою над науками, які використовують поняття знаку (свого роду металінгвістики або ж «універсальної алгебри відносин»), сягають своїми витоками античної епохи, знову з’являються в Новий час і концептуалізуються в другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст. Перший Міжнародний конгрес із семіотики, у якому брали участь і радянські вчені, відбувся у 1974 р. в Мілані [634]. Важливе значення для становлення цієї галузі знань мала наукова діяльність тартусько-московської школи семіотики на чолі з Ю. М. Лотманом, а у нашій країні – дослідження, які здійснювались Г. Г. Почепцовим. На сьогодні семіотичні дослідження розвиваються досить активно та різновекторно: з позицій семіотики вивчається не лише власне мова, література, художні та описові тексти, а й мистецтво та культура загалом [541].

Вчені вивчають логічну семіотику у Львівсько-Варшавській школі (Б. Т. Домбровський), знакову функцію музичного мовлення (С. В. Шип) та музичний семіозис XX ст. як філософсько-естетичний феномен (О. О. Капічіна), семіотику візуально-просторових концептів у творчості Т. Г. Шевченка (Л. Генералюк), міфопоетику метаморфози і способи її об’єктивації у творчості М. В. Гоголя та М. О. Булгакова (Л. Ю. Дикарева), сакрально-релігійні уявлення, міфи і новели (А. С. Кирилюк, С. Т. Махліна), міфо-ритуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи (І. В. Пошивайло), семіотику музичного фестивалю (С. П. Зуєв), семіотичні інтерпретації настанов комунікації (Р. Р. Якуц)

та її базові семіотичні моделі (Н. Лікарчук), міфологію як засіб моделювання політичної реальності (Ю. Шайгородський), міфотворчість як чинник суспільно-політичного життя (Л. Харченко), міф як інструмент легітимаційної політики (О. Висоцький), семіотичні методи дослідження політичного образу (Н. Юшина), семіотику і семантику тризуба (С. Вовканич), а також семіозис та саму знаковість (Л. Ф. Чертов), інші феномени культури в контексті теорії знакових систем. Заслуговують на особливу увагу праці з історії семіотики (В. В. Іванов, Г. П. Щедровицький, О. М. П'ятигорський та ін.), символічна інтерпретація символів тоталітарної епохи (Г. Г. Почепцов, І. А. Лебедєв), семіотичні дослідження політичної та політико-правової сфери (Н. І. Хабібуліна, Р. А. Рахімов, А. Г. Хабібулін, О. І. Шейгал), вивчення семіотики як методології дослідження культурного простору України (Яковлев О. В.), а також аналіз можливостей застосування досягнень загальної семіотики під час дослідження окремих явищ сучасного життя та соціальної реальності (Т. М. Дрідзе, Ю. В. Романенко, А. В. Чантурія). Важливе значення мають праці з семіотики культури, в яких розроблялася «мистецтвометрія» та методологія застосування точних наук і семіотики в процесі дослідження соціогуманітарної сфери [301, 541]. Окрім того, в останні десятиліття на пострадянському просторі з'явилися навчальні видання з цієї дисципліни – курси лекцій Є. С. Нікітіної, Н. Б. Мечковської, посібники Є. В. Савелової, Г. Токарєва, С. В. Гриньова-Гриневича й Е. А. Сорокіної, О. В. Карасьова та інших авторів, низка навчально-методичних матеріалів тощо. Здійснений аналіз літератури за цією проблематикою свідчить про те, що інтерес до семіотичних досліджень надалі зростає, а теоретико-методологічний потенціал семіотики далеко не вичерпаний [634].

Сучасний стан досліджень у цій сфері дозволяє зробити висновок, що фактично досягнуто певного консенсусу щодо принаймні конститутивних засад цієї галузі знань. Семіотика (від гр. *σημεῖον* – знак, ознака) традиційно визначається як галузь міждисциплінарних досліджень, що вивчає знаки та знакові системи як засоби зберігання, передавання та переробки інформації у світі загалом, природі, людському мисленні та суспільстві, також цей термін використовується для

позначення знакових теорій мови та, власне, певних знакових систем. Розмаїття цих систем відображає семіотика мови, семіотика мистецтва, семіотика кіно, театру, живопису, соціальна семіотика, семіотика реклами, семіотика релігії, семіотика політики, семіотика права та багато інших галузей, про окремі з яких детальніше піде мова далі [634]. Таким чином, семіотика – це самостійна наука, яка вивчає знаки та знакові системи як засоби зберігання, передавання та переробки інформації. Вважається, що семіотичними визнаються процеси, пов'язані зі зберіганням, передаванням та переробкою інформації в природі, самій людині та суспільстві, тому будь-які інформаційні чи комунікативні процеси потрапляють в поле зору цієї науки. Щоб конкретизувати дану тезу зазначимо, що всі інформаційні процеси є відображенням перебігу переходу інформації по ланцюгу, який позначає ієрархію кодів даної системи, від відправника (адресанта) до отримувача (адресата) в процесі акта комунікації.

В організмі обмін інформацією відбувається між різними відділами нервової системи, в комп'ютері інформацією обмінюються різні системи, утворюючи ланцюг – певну ієрархію кодів, за якими інформація переводиться у процесі виконання машиною отриманого завдання, у тварин комунікативні процеси відбуваються завдяки відтворенню тваринами властивих виду звуків, різним позиціям тіла чи рухам, шлюбним церемоніям та іншим діям [564]. Одним із важливих семіотичних об'єктів, які нас цікавлять з огляду на проблематику дослідження, є макрокомунікація як взаємодія культур у багатьох різних сферах, зокрема, права, політики, моралі, релігії, економіки, науки, освіти, мистецтва, технології та виробництва, управління, організації буття та соціальної самоорганізації, мереж соціальних комунікацій. Предметом семіотики є знакове втілення процесів комунікації у всіх сферах природи та соціального життя, де наявні інформаційні процеси, а конкретними об'єктами її дослідження семіотики є інтенсивні комунікативні процеси з активним акцентом на формі. Призначення семіотики полягає в тому, що вона надає можливість побачити онтологічну єдність будь-яких інформаційних процесів, зумовлену використанням у них знаків, відкрити єдину знакову основу інформаційних процесів у природі та суспільстві, осмислити

закономірності пізнання та спілкування, зумовлені семіотичною природою цих процесів, охарактеризувати інформаційно-семіотичну компоненту в структурі особистості і в структурі соціуму, розширити коло гуманітарних досліджень, використати в гуманітарних науках найбільш точні методи. Найбільш тісно семіотика пов'язана з такими науками як лінгвістика, зоопсихологія, етологія, інформатика, математика, антропологія, релігієзнавство, картографія, мистецтвознавство. До деяких із них (зоопсихологія, етологія, соціальна психологія, етнографія, етика, естетика, дослідження масової комунікації, психологія особистості та міжособистісних відносин, антропологія, етнологія, лінгвістика – теорія мови, синхронічне та діахронічне мовознавство, теорія та історія мистецтва, релігієзнавство, когнітивні науки, логіка та теорія пізнання, психоаналітика) семіотика є належною також і в плані розробки напрямів їх розвитку, що споріднює семіотику з філософією культури та футурологією [564].

Також це поняття вживається для позначення знакової організації певного культурного явища, а іноді так називають знакову теорію мови – сукупність теоретичних положень про будову мови, яка розглядається як система знаків. Семіотичний аналіз доповнює знання будь-якої окремої мови наступним: загальною концепцією, яка приймає до уваги знакову природу одиниць, які створюють дану довгу систему, результативним загальним методом дослідження різних систем, співставленням різних систем, що дозволяє краще зрозуміти своєрідність кожної окремої семіотики, можливістю виявити найбільш значущі риси кожної конкретної семіотичної системи, наприклад, права та моралі у їх співвідношенні. Специфіка семіотики в порівнянні з іншими галузями знання полягає в її особливому погляді на об'єкти різних соціальних і гуманітарних наук, який передбачає: наявність семіотичної самосвідомості, використання відповідних категорій і термінів, вихід за межі однієї знакової системи – для визначення специфіки предмета дослідження необхідно порівняти його з певною іншою семіотикою. Семіотику можна розглядати у трьох основних аспектах: комунікативному, структурному та соціальному. У першому випадку в центрі семіотичного дослідження перебуває шлях від змісту до форми, подібний до специфіки формування людських повідомлень [564]. У другому

випадку вивчаються формальні, структурні аспекти, які відображають процес руху від форми до змісту. Що ж до семіотики в її соціальному спрямуванні, то вона досліджує різноманітні контексти функціонування знаків, що використовуються в суспільстві. Прагматичний вимір семіотичних досліджень, який отримав назву соціальної семіотики, розвивається, в основному, зусиллями західних вчених (Г. Креса, Дж. Фіске, Р. Ходжа та ін.), тоді як структурна семіотика серйозно досліджувалась на теренах колишнього СРСР (в роботах Ю. М. Лотмана, Б. А. Успенського та ін.). Причому структурна семіотика, за виразом Г. Г. Почепцова, виглядає більш «рафінованою», оскільки уникає конкретних контекстів функціонування знаків, в той час як соціальна семіотика опиняється у більш складному становищі через те, що не відмежовується від дослідження буденних об'єктів і потребує аналізу суто побутових контекстів людини, слабко пристосованих для залучення наукових методів [602, с. 18].

Зазначимо, що в ХХ ст. семіотика розвивалася у різних напрямах, зокрема, на сучасному етапі карта семіотичних досліджень містить такі галузі: загальна семіотика, біосеміотика, екосеміотика, соціальна семіотика, семіотика політики, семіотика моралі, семіотика релігії, семіотика культури, лінгвосеміотика, семіотика концептів, семіотична логіка, математична семіотика, комп'ютерна семіотика, когнітивна семіотика, медіасеміотика, семіотика реклами, семіотика тексту, візуальна семіотика, семіотика фотографії, кіносеміотика, семіотика театру, музична семіотика, семіотика архітектури, семіотика мистецтва, семіотика права тощо. Однією з найбільш відомих у колах фахівців і, на нашу думку, основною перешкодою для формування академічної традиції семіотики є те, що розмаїття існуючих семіотичних досліджень ще досі є підставою для дискусій щодо її статусу як самостійної науки, а «горизонтальні» зв'язки між окремими галузями семіотики досить умовні. Дійсно, розвиток цієї дисципліни здійснювався у різних напрямах, що пояснюється певними відмінностями конститутивного характеру, адже в американській семіотиці об'єктом дослідження переважно були невербальні символьні системи, тоді як європейську науку про знаки розвивали насамперед за допомогою лінгвістичних підходів і методів, а на теренах Російської імперії та СРСР

переважали культурологічні та літературознавчі семіотичні студії структуралістського спрямування, в яких культура вивчалася як система бінарних опозицій, що містить певний універсальний код. Водночас, семіотика як інтегративне вчення про знаки та знакові відношення сьогодні зосереджує свою увагу не лише на культурних символах, мовних знаках, мистецтві слова, а й на соціальних відносинах. Якщо спочатку вона постає насамперед як мистецтвознавча та літературоцентрична, то згодом семіотика зміщує свої акценти на значно більш широку культурно-антропологічну проблематику та активно використовує напрацювання структуралістського, герменевтичного, екзистенційного, феноменологічного й інших філософських підходів [564].

Теоретичність узагальнення, перенос методів дослідження на інші моделі, системність, структурність та когнітивні паралелі, притаманні семіотичним дослідженням, позитивно характеризують пізнавальні можливості соціальної та культурної семіотики. У зв’язку з цим, перспективними видаються семіотичні дослідження соціокультурних феноменів, зокрема, права, оскільки вони дозволяють по-новому осмислити співвідношення матеріального світу та нашої свідомості, в якій цей світ постає у вигляді певної символічної реальності. При цьому застосування досягнень семіотики до конкретних сфер суспільного буття та людської діяльності доволі продуктивне, а нові галузі знання, які формуються на основі такого застосування, мають чітко окреслений характер і необхідні підстави вважатися самостійними дисциплінами, прикладом чого, як можна визнати, є семіотика права [564].

Право – багатовимірна знакова система, в якій існують зв’язки між елементами одного рівня, міжрівневі зв’язки, а також зв’язки знаків з об’єктами духовної, соціальної та матеріальної дійсності, які вони позначають. Право може розглядатися як форма суспільної свідомості, ціннісна і нормативна система, регулятор суспільних відносин, практика організації людського життя. Кожен структурний рівень правової реальності (правові принципи-ідеї, правові приписи-норми, правові відносини) є зразком підсистеми, в якій поряд із загальними діють і власні закономірності. Знаковий характер права дозволяє застосувати досягнення

семіотики для аналізу правових феноменів, відповідно глибше пізнати право і побачити інші грані цього системного об’єкта. Враховуючи теоретичну традицію та практичну значимість семіотичних досліджень правового буття, вони потребують відповідного методологічного та інструментального забезпечення, формування відповідного категоріального апарату та узагальнення результативних положень і висновків вчених, які розробляли дану галузь [561].

Насамперед, слід окреслити сучасний стан семіотико-правових розробок, основні контексти, в яких вживається поняття «семіотика права», а також головні підходи до його інтерпретації. Розглядаючи семіотику права як галузь міждисциплінарних досліджень та відповідну галузь знань, самостійну науку, яка переживає процес власного утвердження, варто визначити період її автономізації та фундаторів, об’єкт і предмет, її структуру та основні функції в системі юриспруденції. Для подальших розвідок у цій сфері може бути корисним не лише окреслення предметного поля, а й проблемних питань семіотики права, визначення перспективних напрямів досліджень, узгоджених із спрямуванням філософсько-правих пошуків сучасності [564].

Становлення семіотики права пов’язане з працями багатьох уже згаданих у контексті проблематики попереднього розділу визначних філософів, мовознавців і юристів минулого, ідеї яких було детально розглянуті вище (у першому розділі), але найбільше – все-таки з фундаментальними дослідженнями в новітній період розвитку науки. Тут особливе значення вже має не лише творчий доробок західних науковців і філософів (Е. Бенвеніста, Р. Бертрана, К. Бюллера, В. фон Гумбольдта, Ж. Дельоза, К. Леві-Строса, Ч. Морріса, Ж. Піаже, Ч. Пірса, Ф. де Сосюра, Г. Кресса, Р. Барта, Р. Ходжа, Н. Хомскі (Чомскі), Дж. Фіске та інших), а й українських і східноєвропейських учених, мислителів, які проводили наукові дослідження на теренах Російської імперії або емігрували звідти (М. М. Бахтіна, О. О. Богданова, О. М. Веселовського, Л. С. Виготського, М. В. Крушевського, О. Ф. Лосєва, О. Р. Лурії, О. О. Потебні, Л.Й. Петражицького, П.О. Сорокіна, Р. Й. Якобсона), працями інших дослідників, які здійснювали філософський (логічний) аналіз мови юриспруденції, дослідженнями в галузі герменевтики права,

розробками комунікативних теорій права та низкою сучасних юридико-лінгвістичних досліджень. У контексті перенесення методів соціальної та культурної семіотики на правову площину заслуговує на увагу творчість Н.-Б. Барба, П. О. Брандта, М. М. Гіршмана, А. Ж. Греймаса, О. Григор'євої, В. Дресслера, Л. Ельмслева, Я. Й. фон Ікскюля, Ю. Крістєвої, К. Кулля, Р. Прадо Оропеса, Ф.-Ж. Салазара, Т. Себеока, А. Б. Соломоніка, Ю. С. Степанова, Х. Телермана, Е. Холла, У. Еко та інших вчених, вплив яких на формування семіотики права як методологічної парадигми філософсько-правових досліджень складно переоцінити [564].

Останнім часом все більш актуальними стають семіотичні розвідки, присвячені аналізу правової реальності, їхня затребуваність пояснюється активним пошуком метаюридичних підстав інтеграції сучасної правової теорії. Міждисциплінарні дослідження права з позицій семіотики складають конкуренцію багатьом іншим підходам і сприяють вирішенню важливих проблем філософсько-правової науки, приносять практично цінні для юриспруденції результати. Особливе значення для оформлення автономного статусу семіотики права мали дослідження в цій галузі та організаційні зусилля Б. С. Джексона, Р. Кевелсон, Яна М. Брокмана, А. Вагнер, Джека М. Балкіна, Д. Карцо та інших іноземних вчених. Можна стверджувати, що в другій половині 1980-х рр. західно орієнтована семіотика права як самостійна наука нарешті здобула світове визнання – щорічно у різних країнах проводяться предметні та тематичні «круглі столи», з 1987 р. видається Міжнародний журнал із цієї галузі знань, який на сьогодні так і називається «International Journal for the Semiotics of Law» (попередня назва – «Revue internationale de Sémiotique juridique»). Цей журнал з 1999 р. виходить щоквартально, на момент написання пропонованої праці налічує 97 випусків, які містять понад 820 статей. Паралельно розвиваються й інші форми співпраці та координації роботи як авторів журналу (тематичні збірки праць, переклади фундаментальних творів, колективні монографії), так і незаангажованих у процес підготовки видання дослідників у цій галузі [554].

Одним із перших у СРСР здійснив постановку питання про потребу семіотико-правових досліджень академік П. М. Рабінович, який майже півстоліття тому висловлював відповідні ідеї, аналізував семіотичні властивості юридичних норм і передбачив подальший бурхливий розвиток розробок у цій сфері [див.: 616; 617]. Цікавим прикладом постановки семіотико-юридичних питань в новітній період є розвідки О. О. Мережка [456; 460, С. 26–27; 455]. Фундаментальні праці, в яких розглядалася семіотико-правова проблематика, на пострадянському просторі загалом нечисленні, але в кожній з них містяться цікаві дані та оригінальні тематичні розробки, цінні для розвитку семіотики права. Зокрема, у цих роботах розглядалися текстуальні проблеми права та досвід методологічного аналізу конкуруючих теорій [див.: 233], , політико-правові відносини та державна влада в контексті комунікативного підходу [644], право як комунікація [721–723], право як діалог в контексті формування нової онтології правової реальності [790–794,] та право як юридичний діалог [684], комунікативна природа права та відповідний інтегративний тип праворозуміння [350; 593; 594;], семіотико-правові проблеми правозастосування та їх відображення в окремих художніх творах [154–161], вербальні та невербальні семіотичні системи римського права та знаково-символічний характер одягу у відповідній правовій традиції [197–200], зв’язки між юридичною семіотикою та юридичною герменевтикою, семіотика міжнародного права [455–461], юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя [124–127], мова як фактор правоутворення та законотворення [381], мовні комунікації юристів [630], семантичні та прагматичні аспекти юридичного дискурсу як об’єкта інтерпретацій [596], окремі семіотичні аспекти тлумачення понять «право» і «закон» в контексті реалістичного позитивізму [637; 638], методологічна роль семіотичного підходу у порівняльно-правовому пізнанні [795–797], семіотичні проблеми міжкультурного діалогу в праві [236], комунікація як необхідна умова існування та розвитку права та суспільства [220], правова культура в контексті суспільної комунікації [346].

Також у межах розробки окремих аспектів семіотичної та семіотико-правової проблематики дослідники вивчали правові та лінгвістичні аспекти слів, які

використовуються в товарних знаках [244], доменних іменах та фірмових найменуваннях [183], лінгвістичні аспекти тексту, його семантику та структуру [728], теорію та практику юридичного діалогу, полеміку та дискусію в судовому процесі [684], ідеї правди (справедливості) та кривди в сучасній українській міфології [765; 766], правову міфологію [542], історичний розвиток концепцій обґрунтування у логіці та філософії права від епохи Античності до початку XIX ст. [202], логіко-методологічні аспекти інженерії знань у правознавстві [505], праксеологічний вимір суддівського правопізнання [239; 240], концепт «право» в юридичному дискурсі [673], правовий простір і правові комунікації [346], наративність судового дискурсу [576; 577], правовий текст як акт правової комунікації [318], правову комунікацію як феномен права та спілкування [434], правову комунікацію як спосіб функціонування правових знаків і семіотичність правового мислення [152; 153], юридичні поняття та мову права в сучасних дослідженнях в контексті соціолінгвістичних досліджень (від «мови права» до «юридичного мовлення») [402].

У цьому зв’язку варто також особливим чином згадати поодинокі, але унікальні та сміливі в науковому плані приклади маніфестації результатів юридико-семіотичного дискурсу в умовах пострадянського правознавства. Зокрема, це – розгляд О. О. Мережком права як юридичного тексту (семіотичного аспекту права) та окреслення предмету юридичної семіотики як властивостей юридичних знакових систем, визначення методології даного комплексу теорій у співвідношенні з юридичною герменевтикою у низці праць, починаючи з 2002 р. [456; 460, С. 26–27; 455], монографічні дослідження А. К. Саркісова «Семіотика права (історико-правове дослідження правових знакових конструкцій)» (2000) [646], С. Е. Зархіної «Мова права як предмет філософсько-логічного аналізу (історичний аспект)» (2005) [284] та спільна з В. Д. Титовим фундаментальна праця «Історичний розвиток філософсько-логічних концепцій мови права» (2009) [710], присвячена мові закону монографія Н. Ф. Ковкель (2009), дисертація А. В. Нікітіна щодо правових символів (2009), монографія В. В. Речицького «Символічна реальність і право» (2007) [631], наукове полотно якої вражає своїм масштабом і в якій автор аналізує

культурологічні та філософсько-правові аспекти свободи інтелектуального самовираження в сучасному світі, розглядає символічну реальність як сукупність основних експресивних форм (науки, мистецтва та освіти) в онтологічному контексті постмодерну і глобалізації, а також монографія В. Веренича «Семіотичні моделі правової аргументації» (2014) та його семіотико-правові розвідки щодо семіотичного дослідження права в контексті постмодернізму (2016), близькі за духом до творчості В. В. Речицького. До цих нечисленних прикладів також належать організовані І. Л. Честновим і проведені у 2011 р. Одинадцяті Спиридоновські читання, присвячені знаково-символічному буттю права, на яких розглядалися конститутивні проблеми становлення й існування проекту юридичної семіотики, функціонування та роль знаків і символів у правовій реальності, проблеми формування понятійного апарату семіотики права, взаємодія семіотики права із загальною та спеціальними семіотиками, місце юридичних цінностей в структурі правових знаків і символів, семіотичний механізм соціокультурної еволюції права, знаки та символи в історії права, правова культура як знаково-символічний механізм відтворення правової реальності, стереотипи, схеми (фрейми) та міфи в правосвідомості та правовій поведінці, міфо-ідеологічний зміст категоріального апарату позитивістської юриспруденції, прикладні аспекти семіотики права та деякі інші проблеми [див.: 290]. А певним підсумком узагальнення розробки семіотико-правової проблематики в Україні стало видання О. М. Балинською у 2013 р. ґрунтовної тематичної монографії «Семіотика права» та захист відповідного докторського дисертаційного дослідження «Семіотика права як філософсько-правова парадигма» [68; 69], в яких: 1) викладено оригінальну авторську концепцію семіотики права; 2) окреслено власне семіотичне трактування форм буття права; 3) дано визначення правового знаку і його правових ознак та властивостей; 4) викладено розуміння семіозу права; 5) здійснено типологізацію прагматичних функцій правових знаків; 6) обґрунтовано трактування юридичної відповідальності як іманентної та функціональної семіотичної характеристики правовідносин; 7) удосконалено розуміння сигнальності права; 8) внесено ряд уточнень і доповнень до тлумачення комунікативного та текстологічного підходу

до права; 9) дано дефініцію *homo semioticus*, а також викладено ряд інших наукових результатів, значимих для розвитку семіотики права як методологічної парадигми новітнього філософсько-правового дискурсу [див.: 59–79].

З-поміж розробок представників даного дискурсу на увагу заслуговують фундаментальні монографічні праці М. В. Костицького, В. В. Чернєя, С. І. Максимова, С. Д. Гусарєва, Р. А. Сербина, В. В. Сокуренка, О. Д. Тихомирова, О. І. Гвоздіка, О. О. Бандури, В. М. Вовк, В. М. Кравця, Л. В. Кравченка, А. О. Баумейстера, М. І. Козюбри, О. М. Бандурки, В. П. Тихого, П. М. Рабіновича, Ю. С. Шемшученка, А. А. Козловського, Д. В. Андреєва, В. І. Невідомого, І. С. Тімуш, А. В. Хірсіна, М. М. Цимбалюка, Н. І. Мозоль, Б. Г. С'єдіна, Т. С. Ткаченко, Б. В. Малишева, С. Г. Меленка, О. О. Мережка, В. М. Братасюк, М. М. Гуренко, О. В. Грищук, Л. В. Петрової, Ж. М. Алексєєвої, А. С. Бандурки, А. М. Бернюкова, В. С. Бігуна, Г. С. Боровської, Д. О. Бочарова, Н. І. Бровко, Г. А. Вдовиної, Д. А. Гудими, М. Л. Заінчковського, Ю. М. Заніка, Л. Є. Запорожцевої, Ю. В. Івченко, Р. О. Кабальського, Н. Б. Капустіної, В. О. Копотя, В. М. Корабльової, Ю. П. Крисюка, В. М. Крівцової, О. М. Литвинова, І. М. Луцького, В. М. Махінчука, О. В. Микитчика, В. Ф. Нестеровича, А. В. Нікітіна, Д. А. Овчаренка, Ж. О. Павленко, А. С. Романової, І. М. Ситара, А. В. Скуратівського, І. С. Смазнової, І. В. Строкова, Ю. В. Чайковського, Б. О. Чупринського, К. О. Шелестова, В. В. Шишка та інших українських вчених – роботи, в яких викладено розробки, важливі для розвитку філософсько-правової методології та містяться цінні для даного дослідження теоретичні положення щодо різних складових правової реальності. Окремі правові феномени, які розглядаються у пропонованому дослідженні, на монографічному рівні розробляли С. Б. Боднар, Н. А. Гураленко, О. П. Донченко, О. М. Дуфенюк, М. М. Жовтобрюх, А. П. Кравченко, І. П. Лихолат, В. О. Нечипоренко, В. М. Парасюк, Г. О. Попадинець, С. В. Савчук, А. В. Стовба, В. А. Трофименко, С. С. Шестопал, М. Й. Штангрет, О. М. Яремко та ін.

Дійсно, з одного боку, як засвідчують згадані семіотико-правові та філософсько-правові дослідження, в Україні сьогодні все-таки можливий активний

розвиток альтернативних методологічних платформ юриспруденції завдяки ініціативності та наполегливості когорти визначних філософів і правознавців сучасності (академіка М. В. Костицького та багатьох інших), які в 1997 р. сприяли появі у нашій країні відповідної спеціальності 12.00.12 – «філософія права», що об'єднує зусилля науковців, присвячені виявленню різноманіття філософських інтерпретацій смислу, призначення та логіки права, розкриттю фундаментальної основи його обґрунтування, що знаходить вияв в онтологічній, гносеологічній (епістемологічній), аксіологічній, антропологічній і праксеологічній проблематиці, розгляду світоглядних аспектів взаємозв'язку права та держави, виявленню філософських засад міжнародного права та галузевих юридичних дисциплін, визначенню соціокультурних тенденцій розвитку права та філософсько-світоглядному аналізові феноменів правової реальності, виражених у низці монографічних досліджень (важливу спробу їхньої систематизації та аналітичного огляду в різних працях (та на електронних ресурсах) здійснив В. С. Бігун [див.: 135, с. 200–206; 137, с. 46–51]. З іншого боку, семіотико-правові та філософсько-правові наукові проекти стали реальністю, попри значний спротив апологетів позитивістсько-орієнтованої, інертної, консервативної, монометодологічної та заідеологізованої юридичної науки, яка спирається винятково на стандарти та традиції радянського правознавства. Зокрема, в доволі розгалуженій і потужній системі наукових досліджень в РФ філософія права до сьогодні не входить у номенклатуру наукових спеціальностей ані з юридичних (жодна зі спеціальностей від 09.00.01 до 09.00.14), ані з філософських наук (жодна зі спеціальностей від 12.00.01 до 12.00.15), тому ті нечисленні фундаментальні праці, які вийшли до сьогодні за авторством російських вчених-ентузіастів – це або індивідуальні ініціативи правознавців, які вже добилися не лише вітчизняного, а й міжнародного визнання, або поодинокі розвідки нонконформістів від юриспруденції, видання праць яких здійснювалося переважно за власний кошт (або гранти іноземних інституцій) і супроводжувалося певним нерозумінням (якщо не осудом) з боку правознавців, які шанують усталені традиції юридичної науки радянського зразка. Стан справ у цих двох галузях добре характеризує зауваження Ю. Є. Пермякова

щодо специфіки розвитку філософії права в сучасний період і причин її особливого шляху: по-перше, на його думку, сучасна філософія права, представлена виключно небагатьма іменами, позбулася спадкоємності з попередньою, тобто дореволюційною, традицією філософії права, змінилася її мова та проблематика; по-друге, філософія права опинилася в ізоляції від світової філософської культури та політико-правової теорії (зарубіжні та вітчизняні автори-немарксисти в Україні та Росії почали публікуватися лише в 1990-х рр.); по-третє, сама методологія марксизму була дискредитована з причини ототожнення марксизму та політичної практики більшовиків [див.: 580, с. 1–17]. Саме тому праць, які б визначали відповідну семіотичну традицію філософсько-правового дискурсу на пострадянському просторі не досить багато, про що добре свідчить відповідна оцінка О. Стовбою шостого розділу «Семіотика міжнародного права» монографії О. Мережка «Психологічна теорія міжнародного права (публічного і приватного)» (2012) [див.: 693, с. 397–399; 455], тоді як і семіотико-правові дослідження, і правова наука, і юридична практика у країнах колишнього соціалістичного табору мають власну специфіку у порівнянні із західними.

Ці методологічні особливості яскраво відображає наукова діяльність тартусько-московської семіотичної школи на чолі з Ю. М. Лотманом, праці В. В. Іванова, Ю. С. Степанова, Б. А. Успенського, а у нашій країні – дослідження, які здійснювались Г. Г. Почепцовим та іншими вченими. Також неабияку теоретичну та методологічну цінність у контексті проблематики дослідження має спроба побудови комунікативної теорії права у роботах А. В. Полякова на основі праць вчених, філософсько-правові погляди яких мали, на переконання А. В. Полякова, комунікативну спрямованість – К. Ясперса, Г. Марселя, Е. Муньє, М. Бубера, С. Франка, М. О. Бердяєва, М. М. Бахтіна, М. Коркунова, Л. Й. Петражицького, М. Ковалевського, П. О. Сорокіна, В. С. Соловйова, М. Лоського, С. Франка, П. О. Флоренського, М. Алексєєва та інших. На думку А. В. Полякова, з якою в основному погоджуємося, право може розглядатися як явище, інтегральне за своєю природою, як інтерсуб'єктивна соціокультурна реальність в комунікативно-діяльнісному, ціннісному, семіотичному та психологічному аспектах і відповідно

онтологічно інтерпретуватися та феноменологічно описуватися як розмаїття в єдності («багатоєдність», російською – «многоединство»), яке містить як норми, так і діяльність з їх інтерпретації та реалізації [593, с. 3]. Іншим важливим поняттям в його інтерпретації проблем загальної теорії права в контексті комунікативного підходу [593] та відповідній оригінальній концепції права є правова комунікація. Він розуміє це поняття як правову взаємодію між суб'єктами, яка виникає на основі соціальної інтерпретації правових текстів, як таких, що надають їм корелятивні правові повноваження та правообов'язки (російською – «правомочия» и «правообязанности»), які реалізуються в правовій поведінці [350, с. 14]. З цим визначенням можна було б погодитись у тому разі, якщо правовий текст розуміти широко, трактуючи його семіотично, а не герменевтично, тому коректніше, з нашої точки зору, було б говорити про «інтерпретацію правових знаків». Слід зауважити, що світоглядними витоками даного підходу є не лише філософські праці західних вчених, а й праці видатних філософів права, які формувалися в Університеті св. Володимира в Києві, та представників петербурзької школи.

Важливим кроком вперед у розвитку сучасної української філософії права загалом і вітчизняної комунікативної парадигми праворозуміння зокрема стали фундаментальні розробки у цій галузі А. С. Токарської [721; 723], яка на основі лінгвістичних методологічних підходів змогла розв'язати важливі проблеми правової теорії та юридичної практики, та Д. В. Андреєва [22], який значну увагу приділив проблемам взаємодії влади та громадськості, зокрема, механізмам соціально-правової комунікації. При цьому, узагальнюючи, можна відзначити, що нечисленними дослідженнями, в яких було здійснено спробу системного аналізу зазначеної проблематики з урахуванням пострадянської специфіки, можна вважати роботи А. К. Саркісова [див.: 646], В. Д. Титова та С. Е. Зархіної [див.: 710], Н. Ф. Ковкель, а також О. М. Балинської [див.: 59–79], в кожній з яких є окремі знахідки, важливі для становлення теоретико-категоріального апарату та інструментарію семіотики права. Перші дві фундаментальні праці мають характер історичних розвідок, а остання – є варіантом самостійної семіотико-правової теорії та оригінальним зразком застосування досягнень загального мовознавства до питань

правового семіозису як процесу інтерпретації (породження значення) правових знаків. Варто відзначити також неординарний новітній зразок дослідження середньовічної символічної традиції в епістемі постмодерну – розробку С. В. Саннікова, присвячену вивченню різноманітних аспектів семіозису влади за допомогою міждисциплінарної методології (на матеріалі пам'яток середньовічної культури в Західній Європі). У цій монографічній праці, яка називається «Семіозис влади в семантичному типі культури: міфи, чудовиська, (інтер)тексти», автор пропонує нові підходи до деконструкції знакових утворень, зокрема, текстів, міфологем та ідеологем влади [645].

На основі вивчення цих та інших праць сформулюємо власне бачення конститутивних засад семіотики права. Для цього спробуємо дати дефініцію семіотики права як галузі міждисциплінарних досліджень, окреслити інші вживані значення даного поняття, визначити об'єкт і предмет семіотики права як самостійної науки, а також розкрити структуру міждисциплінарних зв'язків з метою більш чіткого її позиціонування в системі соціогуманітарного знання. Насамперед, семіотика права – це галузь міждисциплінарних досліджень права як знакової системи, основною метою яких є аналіз його знакової системної та структурної організації, а також сутності, властивостей, відношень та закономірностей функціонування правових знаків.

Під семіотикою права, до того ж, розуміють знакову теорію, у якій право розглядається як засіб зберігання, обробки та передавання інформації в суспільстві, або теорію, яка розглядає природу та логіку права з точки зору знаковості як ключової його характеристики. У зв'язку з семіотичними дослідженнями інших соціокультурних феноменів слід брати до уваги також використання терміна «семіотика права» для позначення специфічної знакової організації правової дійсності, тобто визначення і розуміння права як знакової системи. Таким чином, у залежності від контексту в це поняття вкладають той або інший зміст, а згаданий термін вживається у відповідному спеціальному значенні. Якщо об'єктом семіотики є світ у його знаковому відображенні, та частина (вимір) реальності, на яку спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта у межах цієї галузі знань, то відповідно

кожна «галузева» семіотика має власний спеціальний об’єкт. Об’єкт семіотики права – правова реальність у її знаковому відображенні. Предмет семіотики права утворюють загальні принципи знакової організації права, закономірності його розвитку та функціонування як знакової системи, синтактичні, семантичні та прагматичні відношення між правовими знаками, правовими феноменами та носіями правосвідомості [552]. Фундаментальне і детальне дослідження правової реальності за допомогою теоретико-методологічного апарату та інструментарію семіотики може виявити взаємозв’язки та відношення, які розкривають особливості взаємодії людини і права, допомогти зафіксувати загальносеміотичні закономірності, які відображені у правовій сфері. Таким чином, проблема виявлення та фіксації знакових закономірностей функціонування й розвитку права відкриває нові напрями і перспективи філософсько-правових досліджень, а семіотика права може розглядатися не лише як міждисциплінарна галузь знання про право, а й як теоретико-методологічна парадигма філософсько-правового дискурсу та побудована на її основі відповідна знакова теорія права.

Якщо застосувати відомий підхід загальносеміотичної структуризації до сфери правових явищ, то можна говорити про існування трьох основних аспектів семіотики права – комунікативного, структурного та соціального. Тобто семіотику права, як і загальну семіотику, можна розглядати в цих загальних площинах. Комунікативний аспект семіотики права розкривається через дослідження змістовних характеристик права, закладених у норму законодавцем, та інших проблем юридико-герменевтичного характеру, а також проблем ідеї права, яка відображається у правосвідомості та реалізується в нормотворенні. Структурний аспект – через аналіз форм (джерел) права та специфіки організації юридичних знакових конструкцій, реалізованих у правовій нормі. Соціальний аспект семіотики права відображає прагматичний вимір правової реальності і розкривається через аналіз реальних правових відносин у суспільстві. У першому випадку в центрі семіотико-правового дослідження перебуває шлях від змісту до форми права, подібний до специфіки формування інформаційних повідомлень у процесі правової комунікації. У другому випадку вивчаються формальні, структурні аспекти

правового буття, які відображають процес руху від форми до змісту, відповідний процесу тлумачення нормативно-правового акту, вираженого в юридичній кваліфікації. Що ж до третього аспекту спрямування семіотики права, то вона досліджує різноманітні контексти функціонування правових знаків, що використовуються в регламентованому нормами права суспільному житті. Розвиваючи теорію семіотики права на основі ідей Ч. В. Морріса, у структурі семіотики права можна виділити: 1) синтактику права, яка досліджує відношення між правовими знаками; 2) семантику права, яка досліджує відношення між знаками та правовими явищами, які вони позначають; 3) прагматику права, яка досліджує відношення людини-суб'єкта права до правових знаків, які вона використовує.

Спираючись на традицію виділення у структурі правової реальності певних рівнів [431, с. 177], можна розглядати семіотику права крізь призму такого розмежування і визначити її основні напрями, кожен з яких присвячений знаковому аналізу різних форм буття права (у їх розгортанні від абстрактних форм сутності до конкретних форм існування): 1) семіотика ідеї права (правових принципів) – дослідження знакової організації на рівні правових принципів, ідей та ідеалів як вираження природно-правових першооснов, відображених у правосвідомості; 2) семіотика закону (норм права) – аналіз зв'язків і закономірностей функціонування знаків, які мають формально-нормативний вираз у тексті закону; 3) семіотика правового життя (правових відносин) – вивчення специфіки знакових форм правового життя у процесі соціальної взаємодії [552].

Сучасний стан розробок у цих напрямах засвідчує не лише існування специфічної галузі міждисциплінарних досліджень права, а й формування самостійної галузі правового знання. Семіотика права є не лише галуззю знань про право у його знаковому вимірі. У методологічному аспекті семіотика позиціонується як філософський метод дослідження та інтерпретації дійсності поряд з діалектикою, психоаналізом, герменевтикою, феноменологією, структуралізмом та іншими, що дозволяє розглядати семіотику права як методологію філософсько-правових досліджень.

Слід взяти до уваги, що методологія дослідження полісемічних та багаторівневих об’єктів здійснює вирішальний вплив на можливість досягнення бажаного результату. Відсутність адекватної методології завжди тягне за собою різке зростання трудомісткості дослідження, а у випадку досягнення певного результату, який вважається позитивним, завжди залишає відкритими питання повноти отриманих висновків, а також точності їх обґрунтування.

Семіотичні дослідження правових процесів і явищ повинні використовувати як спеціальну, так і загальнонаукову методологію, без якої будь-які конкретні результати не можуть бути включені в загальну систему правового знання. У той же час, самий по собі семіотичний підхід до вивчення правових явищ є зразком метаправової методології, яка належить до філософсько-правового рівня. Пізнання права на цьому рівні здійснюється шляхом залучення філософських методів, які відображають найвищий рівень абстракції серед методології правознавства.

2.2. Міждисциплінарні зв’язки та евристичні перспективи семіотики права

Вище було з’ясовано, що семіотика права є самостійною галуззю знань, яка має реальну перспективу та перебуває в процесі перетворення на самостійну науку, що бере свої живильні джерела від семіотики, філософії права, загальної теорії права, соціології права, логіки та лінгвістики, причому посідає належне місце у системі правових наук, оскільки піддає структурному та змістовному аналізу теорію права та юридичну практику. Результати семіотико-правових досліджень можуть бути виражені як у нових підходах до осмислення правових явищ – таких, зокрема, як відповідальність, справедливість, покарання, правосуб’єктність, права людини [533, с. 46–51], так і у пропозиціях із вдосконалення чинного законодавства. Таким чином, схему міждисциплінарних зв’язків та міжпредметної взаємодії семіотики права слід будувати з урахуванням плюралістичності джерел відповідної галузі знань. Міждисциплінарні зв’язки семіотики права – система взаємних зв’язків семіотики права з різними філософськими та юридичними дисциплінами, які відображають її співвідношення з цими науками та дозволяють більш чітко

окреслити місце семіотики права в системі соціогуманітарного знання. Як і будь-яка міждисциплінарна наука, межі якої лише до певної міри визначаються її предметом, семіотика права має універсальний характер [520].

Як «галузева» філософсько-правова дисципліна (або, більш коректно, методологічна парадигма філософсько-правового дискурсу [533, с. 46–51; 519]), семіотика права здійснює та вивчає власний зріз відношення мислення до буття (у даному випадку – до буття права як знакової системи) та взаємодіє з іншими філософськими дисциплінами – філософією політики, філософією мистецтва, філософією моралі, філософією науки, філософією релігії тощо. Пізнавальний інтерес і дослідницька увага в ній зосереджені, в основному, на демонстрації пізнавальних можливостей та евристичного потенціалу певної філософської концепції у сфері дослідження права. Право, таким чином, виступає об'єктом семіотичного аналізу в контексті картини світу, запропонованої однією з філософських систем. Істотне значення надається змістовній конкретизації відповідної концепції стосовно особливостей структурної побудови та знакової організації права, його осмисленню, поясненню та освоєнню в понятійному апараті цієї філософської концепції, в руслі її методології та аксіології. Семіотика права взаємодіє та має тісні зв'язки з різними галузями філософського та філософсько-правового знання, зокрема, наступними: філософською онтологією та правовою онтологією як фундаментальними дисциплінами, результати співпраці з якими можуть вважатися плідними і приносити взаємну користь у тій мірі, в якій право є частиною і виявом сущого (завдяки цій взаємодії за семіотикою права зберігається статус онтологічного знання, який дає їй можливість самостійно оцінювати правову реальність, а не лише досліджувати процеси правового пізнання та розмірковувати про працю юристів, адже саме під час вирішення питань онтологічного порядку зав'язується головний вузол взаємовідносин між філософським та спеціально-науковим розумінням права) [520]; філософською та правовою гносеологією (адже процеси правового пізнання підпорядковуються тим самим закономірностям, що й пізнання взагалі, а проблема істини у праві є однією з ключових; крім того, як вважає професор О. О. Бандура, для правильного вживання правових знаків

необхідно вивчити їх значення і дослідити зв’язки між ними; при цьому застосовуються форми і методи пізнання, вироблені загальною гносеологією та гносеологією права; також треба врахувати, що кожен метод має свою область застосування; семіотика права, встановлюючи можливості застосування методів, розроблених загальною гносеологією та гносеологією права, розширює уявлення про межі застосування цих методів, про особливості їх застосування для дослідження правових знаків; крім того, гносеологія права не може обходитись без знаків, вироблених семіотикою права, а також загальною семіотикою); філософською та правовою аксіологією (право має непересічну цінність для людини та суспільства й породжує власну ієрархію правових цінностей; на погляд О. О. Бандури, правова діяльність є різновидом діяльності людини, і вона повинна бути цілеспрямованою; цілі правової діяльності визначаються людськими цінностями; назви цих останніх є знаками, тобто для їх позначення створені спеціальні знаки; ця ситуація має ще один аспект: філософська аксіологія, досліджуючи цінності, працює зі знаками (точніше, з їхніми значеннями); сфера філософської аксіології перетинається зі сферою семіотики, те ж саме можна сказати відносно сфер правових семіотики та аксіології); філософською та правовою антропологією (право, в тому числі, є втіленням прагнення людей до визначення свого місця у світі, а також може бути оцінене з позицій особистості [533]; крім того, правову семіотику можна розглядати як складову правової антропології, оскільки семіотика права входить до складу праксеології права, яка, своєю чергою, на думку О. О. Бандури, є компонентом правової антропології; з іншого боку, знаки справляють принциповий вплив на розвиток людини; цей вплив здійснюється завдяки зв’язку системи знаків з цінностями); загальною та правовою праксеологією (юридична діяльність у прагматичному аспекті може бути оцінена з точки зору праксеологічних критеріїв доцільності та ефективності, а правова практика є результатом правового семіозису [561, с. 48–56]; крім того, слід врахувати, що семіотика права вивчає систему знаків, які використовуються у правовій діяльності, і відповідно, як вважає О. О. Бандура, ця дисципліна є складовою праксеології права як науки про правову діяльність; фізичні та юридичні особи у процесі правової

діяльності користуються правовими знаками відповідно до їх значення; у процесі правової діяльності створюються нові правові знаки і надається їм певне правове значення; при цьому слід підкреслити, що правова діяльність неможлива без використання знаків); логікою (нормативні закони повинні бути побудовані у відповідності до законів правильного мислення, а їх реалізація не повинна суперечити законам логіки); естетикою (правові знакові конструкції мають притаманну лише їм форму і можуть виступати об'єктом естетичного осмислення); етикою та філософією моралі (право завжди взаємодіє з моральною свідомістю, у праві відображені моральні принципи та задіяні оцінкові категорії добра і зла); соціальною філософією (право виступає засобом організації співжиття людей і регулятором суспільних відносин, воно існує в суспільстві та спрямоване на реалізацію його цілей [403]. Крім того, ряд учених вважають, що філософія права є складовою соціальної філософії); філософією релігії (у праві виразно простежується зв'язок з релігійними цінностями, за певних обставин релігія виконує функції права, релігійні норми можна вважати одним із основних джерел норм права); філософією політики (право і влада нерозривно пов'язані між собою – право встановлює порядок реалізації влади, а влада надає праву загальнообов'язкової сили); філософією мови (мова права як особлива система дозволів, заборон, зобов'язань і уповноважень є центральним об'єктом семіотичного дослідження); філософією культури (право є продуктом культурно-цивілізаційного процесу). Окрім того, темпоральність юридичного мовлення (в розумінні М. Гайдеґґера) пов'язує семіотику права з філософією часу, а локальність юридичних приписів – з філософією простору. Що ж до зв'язків із філософською та правовою антропологією, то в цьому контексті слід зауважити, що антропологічна проблематика в семіотиці права взагалі є вихідним пунктом і кінцевою метою дослідження. Семіотика покликана відкрити єдину знакову основу інформаційних процесів у природі та суспільстві, осмислити закономірності пізнання та спілкування, зумовлені семіотичною природою цих процесів, охарактеризувати інформаційно-семіотичну компоненту в структурі особистості і в структурі соціуму, розширити коло гуманітарних досліджень, використати в гуманітарних науках

найбільш точні методи. Відтак семіотика права вивчає право на загальнофілософському рівні за допомогою особливої методології та інструментарію і може розглядатися у якості філософсько-правової доктрини, яка створює власну теоретичну основу для синтезу знань про право [403].

У системі правових наук (на рівні блоку загальнотеоретичних і історичних правових дисциплін) семіотика права займає місце поряд із філософією права, історією держави і права, загальною теорією права та правовою соціологією. Як і перша, від двох інших вона відрізняється своєю універсальністю. Зв'язки семіотики права з філософією права, які є найбільш тісними та дуже розгалуженими, побіжно були розглянуті вище у процесі аналізу основних складових філософсько-правової науки. Семіотика досліджує закономірності суспільно-історичного розвитку права крізь призму знаково-символічного підходу, тоді як історія держави і права спирається на методи історичної науки. Від загальної теорії права семіотику права відрізняє здатність досліджувати не лише актуальну чи минулу, а й перспективну правову реальність, вивчати закон не тільки як факт і даність, а й як ідеал. Від соціології права, яка вивчає право як соціальний інститут у його співвідношенні з соціальною структурою суспільства, а також конкретні соціокультурні умови розвитку права в різних типах суспільного ладу, семіотика права відрізняється можливістю розглядати право як відображення світового порядку чи систему, що самоорганізується (як у контексті синергетичної методології філософсько-правового дискурсу), або ж зазирнути в індивідуальну правосвідомість конкретної особистості, що пов'язує семіотику права ще й із загальною та юридичною психологією.

Окремі правознавці розглядають філософію права, соціологію права та семіотику права як складові загальної теорії права, хоча і не заперечують того факту, що перша поступово оформлюється самостійною юридичною дисципліною загальнонаукового статусу та значення. Проте така позиція щодо співвідношення цих дисциплін істотно звужує проблемне поле як філософсько-правової науки, так і інших указаних галузей знання, та зменшує їх евристичний потенціал [520]. Спроба об'єднати ці три навчально-дослідницьких напрями в межах однієї дисципліни – загальної теорії права (тим більше у тому вигляді, в якому вона склалася на

сьогодні) не має наукового обґрунтування, а її практична реалізація може дати негативні результати, у зв'язку з чим її не можна вважати вдалою. З цього приводу доречною видається пропозиція щодо об'єднання потенціалу філософії права, семіотики права, загальної теорії права та соціології права з метою забезпечення цілісності пізнання правових феноменів не в межах єдиної навчально-дослідницької структури, а в самій особистості юриста як суб'єкта правового пізнання (С. І. Максимов та ін.) [520]. Семіотика вміщує правові феномени в широкий знаково-символічний контекст, розглядає формальне та змістовне в них і виявляє в культурно-історичних реаліях правового буття метаюридичні смисли. Саме семіотика дає змогу встановити закономірність, дуже актуальну для нашої держави сьогодні: у випадку одностороннього руху інформаційних потоків їх результати приводять до експансії тієї чи іншої культури як знакової системи в нові регіони. У полі зору семіотики права перебуває увесь знаковий світ права, його дійсність і можливість – особлива правова реальність (і законодавство, і правове життя), натомість загальна теорія права, а також галузеві юридичні науки досліджують правову систему, тобто позитивний аналог правової реальності [520]. Якщо історія держави і права досліджує лише історичні закономірності виникнення і розвитку права, соціологія права вивчає взаємодію права і соціуму, розглядаючи проблеми соціальної зумовленості та соціальної ефективності правових норм, то для семіотики права соціум – це середовище існування права як знакового феномена, а історія – тло, на якому протікають процеси його символічної «життєдіяльності». Кожна юридична наука взаємодіє з семіотикою права у тій мірі, в якій вони здатні допомогти одна одній у дослідницьких пошуках. Це стосується як загальнотеоретичних, порівняльно- та історико-правових юридичних дисциплін (з яких найбільш відомі – це філософія права, теорія держави і права, правова компаративістика, історія держави і права, історія політико-правових вчень, римське право), так і галузевих (міжнародне, конституційне, цивільне, кримінальне, адміністративне, сімейне, господарське, аграрне, екологічне, арбітражне, фінансове право, а також процес – цивільний, кримінальний, господарський тощо) та спеціальних (або прикладних) юридичних дисциплін (кримінологія, криміналістика

(особливо галузі криміналістичної техніки – дактилоскопія, трасологія, балістика, хроматографія, криміналістична фотографія, графологія, авторознавство, одорологія, габітоскопія тощо), юридична психологія, судова медицина, судова ентомологія, судова психіатрія, всі види експертиз тощо) [520]. Галузі матеріального права взаємодіють з філософією права та семіотикою права, потребуючи більш загального (філософського) обґрунтування своїх положень, і використовують результати досліджень, які з'являються в результаті семіотичної інтерпретації центральних проблем правової онтології, аксіології та антропології, а галузі процесуального права, які регламентують порядок встановлення та фіксації достовірного знання про фактичні обставини юридичної справи, в процесі свого розвитку й удосконалення використовують досягнення правової гносеології та епістемології, для яких семіотика права є перспективною методологічною парадигмою. Дослідницькі інтереси спеціальних юридичних дисциплін також перетинаються з предметним полем правової гносеології та правової антропології, однак безпосередньо з семіотикою права взаємодіє комплекс прикладних юридичних наук, для яких поняття знаку має не абстрактне значення, а є вихідним і засадничим, адже на ньому побудовані всі галузі криміналістичної техніки (яскравий приклад – трасологія). Координує зусилля всіх інших складових інтегративної філософсько-правової науки з метою вирішення конкретних правових проблем у сфері юридичної практики вже згадана вище галузь знань – правова праксеологія, важливі та розгалужені зв'язки з якою відображені в окремому предметному дослідженні [561, с. 48–56].

Семіотика права, як і філософія права, вивчає не лише буття права як знакової системи у найзагальнішому вигляді, але досліджує семіотичні аспекти того чи іншого компонента правової реальності, позитивний аналог якого перебуває у полі зору певної юридичної дисципліни. Тобто будь-який елемент правової системи може потрапити у площину семіотико-правового аналізу, однак специфіка останнього зумовлюється відмінностями між філософським (юснатуралістським, феноменологічним, структуралістським, синергетичним, герменевтичним або семіотичним) і позитивно-правовим підходом до вивчення та осмислення того чи

іншого правового явища чи процесу. Результати такого аналізу не лише доповнюють усталене в теорії права розуміння цих явищ, але, демонструючи інший зріз правової реальності (або ту ж саму площину, але під іншим кутом зору), можуть істотно відрізнятися від картини, запропонованої загальною теорією права та галузевими юридичними дисциплінами. У такому разі головним чинником плідності взаємодії семіотики права з іншими правовими науками буде виступати рівень обґрунтованості отриманих висновків та їх практична цінність. При цьому вивчення поглядів видатних мислителів давнини на знаковість та її вияви у праві, філософсько-правові, логіко-семантичні, лінгвістичні та етичні розвідки, присвячені розмаїттю знаково-символічних вимірів правової реальності, семіотичний аналіз ключових правових категорій однозначно збагачує адептів позитивної юридичної науки. Семіотика права може розглядатись і як методологічна дисципліна для юридичних наук, оскільки вона постачає останніх необхідним інструментарієм (категоріальним апаратом) і формує методологічну базу правового пізнання [519, с. 160–165].

Таким чином, не можна применшувати методологічний потенціал семіотики права, який, насамперед, розкривається через можливість піднятися над суворими канонами загальнотеоретичних юридичних наук, позбавитися від обмежень галузевих, спеціальних та прикладних дисциплін, використати власний арсенал засобів наукового пізнання, повною мірою скористатися перевагами одного з найпродуктивніших методів дослідження дійсності – системного аналізу [403]. Семіотика права контактує також з окремими науками, які не входять до системи філософського чи юридичного знання, предмети яких певним чином пов’язані зі світом правових феноменів і з суміжними знаковими системами (зокрема, до таких наук належать історія, соціологія, політологія, психологія, нейрофізіологія, культурологія, мистецтвознавство, соціальна та культурна антропологія, географія, етнографія, генеалогія, геральдика, релігієзнавство, економічна теорія, математика, інформатика, кібернетика, комп’ютерна інженерія, теорія алгоритмів, теорія кодування, криптографія, інженерія знань, бази даних, експертні системи, лінгвістика, юрислінгвістика, нейролінгвістика, біосеміотика, семіотика культури,

семіотика мистецтва, семіотика політики та багато інших) [520]. Як уже відзначалося, до деяких із галузей знання, таких, як зоопсихологія, етологія, соціальна психологія, етнографія, етика, естетика, дослідження масової комунікації, психологія особистості та міжособистісних відносин, літературознавство, антропологія, етнологія, лінгвістика – теорія мови, синхронічне та діахронічне мовознавство, теорія та історія мистецтва, картографія, кібернетика, релігієзнавство, когнітивні науки, логіка та теорія пізнання та філософія загалом семіотика є причетною до розробки напрямів досліджень на сучасному етапі їх розвитку, відтак і семіотика права не лише співпрацює з ними «по горизонталі», а й завдяки евристичній складовій виконує футурологічну функцію «по вертикалі», координуючи їхнє інтенсивне зростання. Щоправда, навіть усталені, на перший погляд, положення можуть бути предметом дискусії – так, розглядаючи зв'язки між філософською та правовою антропологією та погоджуючись із тим, що, з одного боку, право, в тому числі, є втіленням прагнення людей до визначення свого місця у світі, а також може бути оцінене з позицій особистості, а з іншого боку, знаки справляють принциповий вплив на розвиток людини, який здійснюється завдяки зв'язку системи знаків з цінностями, в своїх працях відомий український філософ права О. О. Бандура позиціонує правову семіотику як складову правової антропології, оскільки, на його думку, семіотика права входить до складу праксеології права, яка, своєю чергою є компонентом правової антропології [86, с. 10–11]. Тим більш жваве обговорення може викликати розгляд системи «нетрадиційних» зв'язків семіотики права.

Так, крім усталених і нових галузей світської академічної науки, семіотика права пов'язана і з цілим комплексом традиційних теологічних знань. Зокрема, через екзегезу, з якої семіотика бере свої практичні витоки, – з біблійною та історичною теологією, через інтерпретацію тринітологічних, христологічних і пневматологічних істин віри, детальне тлумачення еклезіологічних, харітологічних, сотеріологічних, маріологічних, сакраментологічних, протологічних, есхатологічних, антропологічних (у богословському сенсі) символів, а також осмислення догматів (як основи правових принципів), моральних настанов (як

прообразу правових норм) і постулатів аскетики – з фундаментальною та систематичною теологією, а в частині трактування знакових конструкцій гомілетики, катехетики, місіології, літургіки та, особливо, канонічного права – з практичною теологією [520]. Також цікавими видаються взаємні зв'язки, які існують між семіотикою права та космологією, оскільки їх визначення уможливлює формування нових методологічних основ для окреслення онтологічного статусу права як соціокультурного феномену, однак ці зв'язки раніше не потрапляли в поле зору науковців, хоча вони мають важливе значення не лише для більш чіткого окреслення конститутивних засад і дисциплінарного статусу семіотики права, а й для з'ясування проблемних питань більш загального характеру.

Разом із тим, саме ці проблеми є ключовими для філософії права, як відзначає ініціатор її відродження в сучасній Україні та відомий фахівець у галузі методології юриспруденції М. В. Костицький. На його думку, на сьогодні більш повною та адекватною є натурфілософська методологія, яка пов'язує соціум з природою, а людські закони – з законами природи (Космосу), оскільки саме натурфілософський підхід забезпечує цілісне бачення та розуміння таких феноменів, як право і держава, в нерозривному зв'язку із Буттям, Часом, Енергією та Матерією [367; 363]. Відповідно до такого підходу, представленого 30 березня 2010 р. на академічних читаннях в Київському регіональному центрі Національної академії правових наук України у доповіді "Ренесанс натурфілософії або Всезагальні (космічні) закони як джерело права" (близьким до концепції М. В. Костицького є бачення О. М. Костенка), всезагальні закони Буття, усвідомлені та присвоєні, трансформуються в етиці, а через неї – в право та людські закони, тобто ієрархічний зв'язок космічних і людських законів може бути подано таким чином: 1) всезагальні (космічні) закони; 2) етичні закони; 3) право; 4) закони (людські, державні) [363]. Якщо онтологічний статус права за визначенням належить до фундаментальних філософсько-правових проблем, то він потребує відповідного уважного розгляду та глибокого вивчення у зв'язку з конститутивними проблемами філософії, для якої онтологія та гносеологія є основними та найбільш важливими галузями. Дійсно, буття, пізнання та освоєння Всесвіту як космологічного об'єкту, закономірності

його виникнення та розвитку є центральними та ключовими філософськими питаннями, які продовжує, розвиває та деталізує антропологія як окрема галузь філософського знання, спрямована на розкриття іншої великої загадки – феномену людини як мислячої та творчої істоти.

Всесвіт як предметне втілення буття є об'єктом дослідження космології. Космологія як філософська дисципліна, що постала з досліджень вавилонських і єгипетських жерців, подальших спостережень Гіппарха, Птолемея, Браге, Кеплера, Ньютона та пізніших філософських учень істотно відрізняється від однойменної сучасної математико-фізико-астрономічної галузі знань, однак предметом і однієї, і іншої є властивості та еволюція Всесвіту. Для їхнього розрізнення деякі автори вживають поняття «філософська космологія», однак у цьому дослідженні ми будемо використовувати поняття «космологія» з уточненням, що його вживається у сенсі, характерному для ранніх періодів розвитку філософії. Рідкісною для вітчизняної традиції ілюстрацією такого філософського розуміння космології в умовах панування марксистсько-ленінського вчення є рання праця Е. В. Ільєнкова «Космологія духу», яку сам автор називає філософсько-поетичною фантасмагорією, котра спирається на принципи діалектичного матеріалізму, видатний дослідник пізнання, мислення, ідеального, особистості та творчої діяльності розглядає сенс і мету існування у Всесвіті розумних істот, яким потрібно протистояти ентропії, та вважає мислення властивістю природи, а матерію – невід'ємним атрибутом мислення (цілком у дусі його пізнішого звернення до монізму Б. Спінози) [427, с. 93–100]. Конкретними елементами буття постають дуже прості предмети, які цікавлять мислителів, тобто звичайні речі, які нас оточують і можуть розкриватися дуже глибоко з неймовірною швидкістю, викликати захоплення щодо їх краси, сутності, сенсу. Приміром, як виразно демонструє на авторських семінарах з космології О. С. Філоненко – відомий український філософ, культур-антрополог і учень одного з видатних представників тартусько-московської семіотичної школи О. М. П'ятигорського, про творчість якого згадувалося вище, звичайні дрібні об'єкти для щоденного спостереження можуть викликати зацікавлення цим Всесвітом, сприйматися як абсолютно дивовижні. Вже з'ясовано на сучасному етапі

розвитку семіотики, що знаки – це свого роду «сніжинки» людської свідомості, які дозволяють зрозуміти її організацію, але наступне та вкрай важливе питання полягає в тому, чи немає відповідності між фізичними та ментальними «сніжинками». На це питання філософія намагається відповісти впродовж всієї історії людства, а паралельно, від часів Сократа розвивається традиція античного розуміння сутності людини. Так, саме з класичного періоду античної філософії з'являються перші спроби філософського осмислення власного «Я», новий поштовх яким після середньовічних теологічних інтерпретацій, що ґрунтувалися на класичному для тієї епохи визначенні особистості як індивідуальної субстанції раціональної природи (запропонованому Боецієм і сприйнятому св. Томою), надали уявлення Дж. Локка, який розглядає пам'ять як основу мислення та стрижень становлення розумної особистості, Р. Декарта, який підриває субстанційні основи особистості, вважаючи останню лише замкненою на себе самосвідомістю, Д. Юма, який услід за Локком говорить про відсутність цілісності в свідомості та про потік вражень, в яких розгледіти «Я» навряд чи вдається, трансцендентальна аперцепція І. Канта та абсолютизація «Я» у Й. Фіхте, персоналістичні інтерпретації особистості в Е. Муньє, С. К'єркеґора, Г. Марселя, а також, відповідно до гайдеґґерівського підходу, особистість як здатність бути самим собою – тотожним собі і для себе.

З другої половини XIX ст. прийнято вважати, що у всіх цих філософських побудовах ставиться та розв'язується питання про співвідношення фізичного світу (буття, природи, матерії) та внутрішнього світу людини (духу, свідомості, мислення), причому більшість філософських систем утверджує співмірність принципів організації першого та другого (від їх тотожності в моністичних концепціях і співіснування в дуалістичних теоріях за зразком картезіанського вчення – до плюралістичного розмаїття субстанційних першооснов у монадології Ґ. Лейбніца, оскільки навіть у останньому випадку взаємодія нескінченної множини унікальних монад все ж відбувається у встановленому для всіх загальному та гармонійному порядку, завдяки якому існує наш світ – «найбільш досконалий з усіх можливих світів»). Це призвело до того, що предметом філософії в наш час визнають відношення «людина – світ», а одним із актуальних питань сучасної

філософії вважається питання про те, чи існує повноцінна єдність між душею (або потоком психічних станів) і тілом (набором клітин)? Сьогодні свідомість може бути потрактована як здатність пізнавати навколишній світ і себе за допомогою мислення, розуму, інтелекту, а більш широко – здатність відрізнятися від інших, бути автономним у своїх діях, відокремленим від оточуючого природного та соціального середовища. Разом із тим, хоча для науки про знаки не принциповим є питання первинності ідеї, матерії чи іншої першооснови буття, фахівець-семіотик скаже, що ця «родова» здатність до самоідентифікації не лише має різні вияви в межах кожної індивідуальності, а й є вкоріненою у загальних принципах організації світу. Відтак, з одного боку, саме людина є специфічним суб'єктом правового буття та пізнання, а правова реальність має очевидний і виразний соціокультурний характер, водночас, з іншого – навряд чи справедливим буде твердження про те, що людське буття та юридична практика є відірваними від світу, в якому вони існують і відбуваються. Таким чином, семіотика принциповим чином пов'язана з онтологічними та космологічними дослідженнями, які зосереджені на проблемах буття, ґенези сущого, властивостях і еволюції Всесвіту. Ці ж думки опосередковано підтверджуються оригінальними дослідженнями А. Б. Венгерова, Ю. Ю. Орлова, Ю. Ю. Ветютнєва, О. М. Джужі, Р. А. Калюжного та інших науковців щодо можливостей застосування синергетичного методу в правовому пізнанні, зокрема, в галузі порівняльного правознавства, соціологічно-правових розробках юридичної діяльності й поведінки, в процесі вивчення динаміки розвитку і трансформації правових систем різних держав, для виявлення закономірностей формування правових сімей і їхнього взаємного впливу з метою визначення глобальних тенденцій розвитку правових явищ тощо. На основі вищевикладеного можна дійти висновків, що найбільш тісно семіотика права пов'язана з такими науками, як філософія права, правова антропологія, теорія права, соціологія права, філософія мови, соціальна філософія, логіка, правова лінгвістика, соціальна психологія, юридична психологія, теорія держави, політологія, історія держави та права, історія культури, правова етнологія, інформатика, математика, кібернетика, теорія управління, релігієзнавство, етика, естетика, культурологія, мистецтвознавство,

міжнародне право, конституційне право, кримінальне право, цивільне право, трудове право, екологічне право, кримінально-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, кримінологія, криміналістика, теорія оперативно-розшукової діяльності, низкою інших галузевих та спеціальних юридичних дисциплін, про що детальніше йшла мова вище [520].

Розгалужені зв'язки, які має семіотика права з іншими галузями досліджень, активізують процеси міждисциплінарної взаємодії, обміну та збагачення, дозволяють цій науці виконувати в гуманітаристиці загалом і, зокрема, в системі юридичних знань низку функцій, основними з яких є: 1) збільшення масиву знань про світ, людину, суспільство та їхню взаємодію, пізнання сутності, форм виявлення та організації знакових відношень, виявлення універсальних і притаманних різним правовим системам знакових закономірностей, механізмів знакової взаємодії, алгоритмів фіксації символічного змісту юридичних суперечностей і можливих варіантів розв'язання соціальних протиріч, які виражаються в світоглядній, теоретико-пізнавальній (або ж інформаційній) і виховній функціях семіотики права; 2) формулювання способів і науково обґрунтований відбір засобів пізнання правової реальності, які утворюють теоретико-методологічну базу як для власного подальшого розвитку семіотики права, так і для всіх інших правових наук, втілених у методологічній функції семіотики права; 3) відображення принципів знакової організації правового буття та його закономірностей у системі правових символів, ритуальних і міфологічних формах політико-правового процесу, зафіксоване у символічно-відображальній функції семіотики права; 4) зміна та реформування традиційних способів правової регламентації суспільних відносин і міжсуб'єктної взаємодії з метою вдосконалення організації людської життєдіяльності та максимальної реалізації особистісного потенціалу кожного індивідууму як суб'єкта права, відображені в праксеологічній (практично-перетворювальній) функції семіотики права; 5) встановлення загальних тенденцій розвитку права загалом та окремих правових систем, виявлення найбільш імовірних потенційних станів і вірогідних політико-правових моделей функціонування суспільства й держави, виражених у прогностичній функції семіотики права. Виходячи з вищевикладеного,

визначимо основні функції семіотики права в системі юриспруденції: 1) світоглядна; 2) пізнавальна (інформаційна); 3) виховна; 4) методологічна; 5) символічно-відображальна; 6) праксеологічна (практично-перетворювальна); 7) прогностична тощо.

Таким чином, семіотичний підхід до аналізу правового буття має як інтегративне (в силу того, що дозволяє уникнути традиційного протиставлення природного і позитивного права), так і самостійне методологічне значення (оскільки дає змогу розкрити властивості та ознаки правової реальності, які залишаються недостатньо розробленими, оскільки не потрапляють в поле зору альтернативних підходів). Забезпечуючи можливість під іншим кутом зору та на більш глибокому рівні розглянути процеси, які відбуваються у правовій реальності, семіотика права дозволяє отримати нове знання про право, яке втілюється і в новому інтегративному (наскільки це притаманно сучасним теоріям інтерсуб'єктивістського напряму) праворозумінні, і в критиці позитивно-правових форм організації суспільного життя, і в пропозиціях щодо вдосконалення його нормативно-правового регулювання, а також у припущеннях про перспективи розвитку правових систем сучасності та юридичної практики.

Останнім часом можна спостерігати певну переорієнтацію філософсько-правових досліджень у практичну площину, аналіз конкретних проблем теорії права та юридичної практики за допомогою глибоких теоретичних концептів, категоріального апарату та методологічного інструментарію філософії права. Саме тут може стати в нагоді потенціал семіотики права, оскільки семіотичний аналіз права розкриває внутрішні механізми та знакові закономірності його функціонування, демонструє логіку побудови, системні та структурні зв'язки правової реальності, таким чином, озброює філософа права цінним знанням, яке може бути використане як для осмислення характерних особливостей правової організації соціального буття, так і для удосконалення практики нормативної регламентації суспільних відносин. До того ж, координація семіотичних досліджень проблемними запитами філософії права, ключовими питаннями онтологічного, гносеологічного, антропологічного, аксіологічного, праксеологічного характеру, що

визначають предметне поле окремих її розділів, збільшує практичну цінність цих досліджень, підвищує ефективність наукового пошуку, а також сприяє реалізації евристичного потенціалу семіотики права як міждисциплінарної галузі знань та в перспективі – самостійної науки [511]. Важливе значення семіотика права має для інтеграції знань із різних дисциплін, зокрема, об'єднання досягнень філософії, логіки, культурології, соціології, психології, лінгвістики, кібернетики, загальної теорії права, філософії права та політології. Продуктивним наслідком цієї співпраці є дослідження таких феноменів, як політико-правова комунікація, політико-правова міфологія, політико-правовий універсум, політико-правова реальність і багатьох інших.

Крім розробки згаданих вище фундаментальних категорій, актуальними сьогодні є також семіотичні дослідження теорії та практики правового регулювання міжнародних відносин і розподілу ресурсів у сучасному світі, процесів глобалізації, локалізації та глокалізації, юридичного вирішення проблеми біженців, трудової міграції та її впливу на політичні системи країн-донорів і реципієнтів, законодавчого впливу на інтеграційні, реінтеграційні та дезінтеграційні тенденції у світовій політиці та економіці, організаційно-правових напрямів протидії терористичній загрозі, способів реформування системи міжнародної безпеки, перспектив і можливостей створення світового уряду, політико-правових символів демократії, авторитаризму й тоталітаризму, правового потенціалу та юридичної практики запровадження прямих демократичних процедур і проведення референдуму в інформаційному суспільстві, обрання оптимальної виборчої системи для різних держав, законодавчої регламентації політичної відповідальності народних обранців, правових запобіжників для популізму, правового регулювання конкуренції ідеологій, встановлення можливостей і меж пропаганди, міжнародно-правового забезпечення та дієвості правових гарантій цивілізаційного вибору в умовах інформаційної та гібридної війни, структурування політико-правових міфів у культурних кодах Сходу та Заходу, можливостей автоматизації правової діяльності, про окремі з яких шлося більш детально в інших авторських працях, та багатьох

інших аспектів правової дійсності. Ці дослідження ще не реалізовані, але теоретична база для них готується в наш час.

2.3. Місце семіотики права в структурі правового пізнання та її методологічне значення

У певному сенсі можна не лише філософію вважати зразком суб'єкт-об'єктного знання про світ, а й будь-яку іншу знакову систему, яка репрезентує світ у свідомості людини (право, релігію, мораль, науку). Разом із тим, філософський пошук здійснюється на найвищому рівні абстракції серед наукових дисциплін, оскільки спрямований на виявлення сутності явищ, їх природи. Особливим чином, за допомогою рефлексії, розмірковування і самозаглиблення філософ намагається вникнути в сутність речей і самого себе, природної даності та соціальної дійсності, а також феноменів свободи, рівності та справедливості, найбільш яскравим прикладом і результатом чого можна вважати філософію права. Іншими словами, філософія права є результатом філософського пошуку, спрямованого на світ правових феноменів, тому не можна правильно та докладно з'ясувати місце і значення тієї або іншої філософської методології без хоча б загального розуміння сутності філософії як форми суспільної свідомості. Як відомо, справжня філософія починається з сумніву та здивування. Сумніву в тих істинах, які пропонують нам інші люди, та здивування навколишнім світом – його причинами, побудовою, витоками та призначенням. На цих китах, на думку дослідників історії філософії, і ґрунтувалися пошуки перших античних мислителів, які піддавали сумніву міфологічні пояснення дійсності та хотіли зрозуміти, як світ влаштований. Імовірно, саме ці спонуки привели Фалеса до думок про воду як стихійну основу буття, Геракліта – до визнання вогню такою першопричиною, констатації мінливості всього сущого та відкриття Логосу як універсального закону світобудови, Ксенофана, Парменіда та Зенона – до розгляду буття як єдиної, вічної, незмінної, неподільної та досконалої сутності, Емпедокла – до блискучих здогадок про поєднання всіх першоелементів Космосу за законами Любові та породженої Хаосом

Ненависті (у грецькому оригіналі – νεῖκος, однак цікаво, що цей термін в різних мовах перекладають як ненависть, боротьбу, суперечку, розбрат, війну, відтак перша категорія (φιλότης) може вважатися синонімом злагоди, згоди, порядку, миру, про що йдеться в третьому розділі пропонованої праці, присвяченому семіотико-правовій розробці ідеї права, та в інших працях автора), Анаксагора – до відкриття вічних гомеомерій, які приводяться в рух зовнішньою силою вселенського розуму (грецькою *νους*), Левкіпа та Демокріта – до заперечення випадковості та твердження, що найдрібніші частинки Всесвіту (атоми) постійно рухаються в порожнечі в різних напрямах і з різними швидкостями, вони є неподільними елементами, комбінації яких утворюють усе розмаїття речей світу, Платона (який, до слова, за переказами не дуже приязно ставився до поглядів Демокріта) – до вчення про ієрархію вічних і незмінних ідей як прообразів усіх речей світу, Арістотеля – до теорії поєднання матерії (п'яти першоелементів) та ідеї (форми) в кожній речі, яка має матеріальну (те, з чого), формальну (те, що), продукуючу (те, звідки) та цільову (те, заради чого) причини переходу з потенційного в актуальне буття, а також наступних поколінь мислителів, які тлумачили субстанційні основи буття в різний спосіб (Епікур, Дж. Берклі, Р. Декарт, Ж. О. де Ламетрі, Л. А. Фойєрбах, Г. В. Ф. Геґель, К. Маркс та ін.) [570].

Звісно, це зумовлювало особливості тлумачення багатьох інших підпорядкованих елементів картини світу, побудованої тим або іншим мислителем, відтак для К. Маркса та його послідовників, приміром, право є волею панівного класу, відображеною у законі, адже суспільне життя для них підпорядковане насамперед соціально-політичним і соціально-економічним закономірностям, які пов'язують соціум з більш загальними законами існування матеріального, тобто фізичного світу (найбільш очевидним виявом матеріального в суспільному є інститут власності та економічні відносини загалом). Це, без сумніву, створює основу для зближення матеріалістичного світогляду та деяких підвидів юридичного позитивізму. Разом із тим, для ідейних антагоністів матеріалізму соціальний світ (зокрема, і право) були продовженням ідеальної (духовної) реальності – більш високого рівня організації буття, що зумовило появу космологічного та теологічного

варіантів юснатуралізму як способу інтерпретації сутності, природи права і відповідного типу праворозуміння. Таким чином, право в новітній період розвитку науки розглядається крізь призму різних світоглядних систем, з позицій інколи діаметрально протилежних підходів, у контексті різних методологічних парадигм, однією з яких є семіотико-правова парадигма філософсько-правового дискурсу. У багатьох дослідженнях право позиціонується як відображення та результат обміну інформацією, спілкування або ширше – соціальної взаємодії. Сучасна філософія права все частіше звертається до інтерсуб'єктивізму як способу обґрунтування права та тяжіє до інтегративних теорій права, що свідчить про відхід від класичного протистояння юснатуралізму та правового позитивізму як типів праворозуміння. Поява комунікативних теорій права, підтверджуючи такий висновок, стимулює розвиток нового теоретико-методологічного інструментарію, термінологічного апарату, який може використовуватись у процесі вивчення знакової природи права. На нашу думку, міждисциплінарні дослідження права як знакової системи з позицій семіотики можуть скласти конкуренцію багатьом іншим концептуальним підходам, сприяти вирішенню важливих проблем філософії права та загальної теорії права, а також принести практично цінні для юриспруденції результати [534].

Як відзначалося вище, остаточне оформлення семіотики як самостійної науки відбулося у 1970-х рр. і саме тоді з'явилися перші ідеї щодо використання її досягнень у праві. На сьогодні завдяки розробкам згаданих у попередніх підрозділах науковців, в яких розглядаються окремі теоретико-методологічні аспекти семіотико-правового дискурсу, ця міждисциплінарна галузь знань сьогодні переживає конституювання у якості самостійної науки, що потребує формування власної методології, адже постулат «наука – це метод» має сенс і сьогодні. Окремого розгляду також потребує недостатньо розроблене питання про місце і значення семіотики права в системі концептуальних методологічних підходів сучасного правознавства, оскільки проблема переосмислення методологічних засад правової науки сьогодні є надзвичайно актуальною, а тенденції, які відображають їхню трансформацію, перебувають у полі зору провідних вчених [620, с. 38–43], що зумовило окреме спеціальне дослідження автора [див.: 519]. У ньому було

здійснено: 1) окреслення значення семіотико-правової методології для філософії права на сучасному етапі її розвитку та для вітчизняної юриспруденції; 2) визначення місця семіотики права в структурі правового пізнання. Спробуємо більш детально розкрити зміст основних результатів, які були отримані у процесі даного дослідження семіотики права як методологічної парадигми новітнього філософсько-правового дискурсу. Визначення методологічного значення семіотики права для філософсько-правової науки передбачає побудову логічного ряду понять та послідовне з'ясування їх змісту. Такими поняттями є рефлексія, парадигма, методологія. Ключовим поняттям для правової гносеології є рефлексія. Рефлексія – усвідомлення, осмислення суб'єктом форм і передумов власної діяльності. Рефлексивна система, таким чином, є системою, яка здатна до самоусвідомлення, самоорганізації та саморегулювання у процесі функціонування. Рефлексія права необхідна для розвитку, розкриття повноти права як духовного феномену.

Право як форма суспільної свідомості володіє світоглядною, науково-раціональною та буденно-емпіричною рефлексивністю, що означає наявність відповідних здатностей, про які йшлося вище, у кожному з її видів – світоглядна рефлексивність виражається у системі філософських концептів, науково-раціональна рефлексивність є причиною утворення теорії (або низки наукових теорій) права, а буденно-емпірична рефлексивність є джерелом оцінки права в побутових, щоденних відносинах між соціальними суб'єктами. З того, що право має рефлексивний характер (є рефлексивною системою), можна зробити висновок про необхідність розгляду відповідної правової знакової конструкції – правової рефлексії, яку ми визначимо як здатність правового суб'єкта до самопізнання, осмислення та регулювання власної правової діяльності. Правова рефлексія складається з низки взаємопов'язаних елементів і має таку структуру: світоглядні засади права (світоглядна рефлексія); надпарадигмальна правова рефлексія та міжпарадигмальна правова рефлексія; парадигмальна правова рефлексія – правові парадигми (цьому рівню відповідають поняття «праворозуміння» та «типи праворозуміння»); загальні правові теорії (загальнотеоретична правова рефлексія); спеціальні юридичні дисципліни (галузева та спеціально-юридична

правова рефлексія); буденна правова рефлексія (оцінки, переконання, погляди, настрої, емоції) – сприйняття права на чуттєво-психологічному, емоційному рівні. Інтелектуальна компонента присутня, однак «домішки» правових емоцій з'являються у зв'язку з життєвим характером конкретної правової ситуації та її оцінки, а не осмисленням права як цілого на світоглядному рівні. Світоглядна рефлексія індивіда або наукової спільноти переростає у надпарадигмальну (міжпарадигмальну, парадигмальну) мірою того, як здійснюється формування теоретико-методологічного інструментарію та категоріального апарату. Оформлення світоглядної рефлексії в конкретній системі уявлень і поглядів може відбуватися як «згори», коли парадигми ще не сформовані, так і «знизу», коли парадигми вже наявні. Механізм філософської (філософсько-правової) рефлексії юриспруденції можна розкривати через послідовну взаємодію таких елементів: 1) усвідомлення необхідності філософського осмислення; 2) критичний науковий аналіз правової теорії; 3) постановка наукової проблеми («знання про незнання» в сфері права); 4) попередній розгляд поставленої проблеми з виробленням варіантів філософської орієнтації; 5) філософсько-науковий аналіз та корекція обраних філософських установок; 6) продовження наукового дослідження на основі певної філософсько-правової парадигми, обраної або створеної в процесі аналізу; 7) деконструкція парадигми, критичний аналіз постулатів домінуючого типу наукового мислення та пізнання, вираженого в обраній методології, який супроводжується можливим переосмисленням її основоположних засад, і продовження наукового пошуку з урахуванням результатів феноменологічної редукції та «очищення» вихідних параметрів філософсько-правового дискурсу з метою елімінації хибних уявлень і «відбракування» неадекватних дослідницьким завданням когнітивних моделей.

Поняття «парадигма» характеризує своєрідну логічну модель постановки та розв'язання пізнавальної проблеми. Правова рефлексія на цьому рівні є певним стандартом, за яким вирішується питання про сутність права та його характеристики. Парадигма як об'єднуюча символічна система для членів наукової спільноти, яка досліджує право, має наступну структуру: 1) «символічні

узагальнення», тобто формалізовані визначення та закони, якими оперує теорія; 2) «метафізичні частини парадигми», тобто загальноприйняті настанови, які задають спосіб бачення предмета; 3) ціннісні установки, характерні для дослідницької діяльності наукової спільноти; 4) «загальноприйняті зразки» та «визнані приклади» вирішення дослідницьких завдань.

Слід мати на увазі, що правова парадигма як теоретична модель в юриспруденції реалізується в конкретних підходах до вирішення практичних задач. Парадигма в юриспруденції як сукупність світоглядних, науково-теоретичних, методологічних установок, які скеровують професійну теоретико-пізнавальну та практичну юридичну діяльність у межах певної правової системи, виступає цілісною та впорядкованою єдністю таких елементів: а) світоглядні уявлення (міфологічні, релігійні, філософські) про сутність суспільства, людини, права; б) науково-теоретичні поняття, закономірності та методологічні настанови; в) законодавчий масив, тобто база чинних нормативно-правових актів; г) процесуальні та професійно-етичні вимоги до практичної діяльності юристів; д) вимоги до професійно-особистісних якостей юристів, виражені у державних освітніх стандартах. Методологія наповнює парадигму новим знанням, зміцнює її, однак завжди містить джерело розвитку, яке може зруйнувати парадигму та призвести до появи нової парадигми.

Наукові підходи, які формують парадигму, об’єднують різні методи наукових досліджень. Науковими підходами до права є системний, структурно-функціональний, культурологічний, психологічний, соціологічний, нормативно-ціннісний, інституційний, антропологічний, історичний, математичний, кібернетичний, семіотичний тощо. Таке розмаїття «позицій спостерігача» відображає множину виявів права. «Право є формою суспільної свідомості, феноменом культури та цивілізації, однією з найвищих соціальних і духовних цінностей, воно є невід’ємною рисою життя націй, народів, рас, людства», – саме так характеризує цей феномен академік М. В. Костицький [364, с. 186]. Для того, щоб у всій повноті розкрити сутність такого складного та багатоаспектного явища слід використовувати різні методологічні підходи. Використання семіотичної

методології у праві дозволяє дослідити та розкрити одну з найважливіших властивостей правової та людської діяльності загалом – їх комунікативний характер. Семіотика права розкриває не лише особливості структурної побудови права як знакової системи, а й принципи організації та загальносеміотичні закономірності людського мислення.

Дослідники, які йдуть в авангарді правової науки, пишуть про те, що будь-яка дія людини за своєю сутністю є комунікативною дією, оскільки спрямована на передавання інформації іншим, причому інформація може стосуватися як об'єктів навколишнього світу, так і суб'єктивних намірів особи. І хоча більша частина таких актів мають вербальну форму або супроводжуються вербальними засобами, однак відсутність вербальних компонентів не може і не повинна слугувати підставою для того, щоб заперечувати комунікативну функцію такого роду актів [794, с. 62]. Однак не всі поділяють ці погляди і погоджуються із зазначеною тезою, зокрема, в авторитетних виданнях із загальної теорії права зустрічається позиція, згідно з якою існує два види правової поведінки – одна (вербальна) складається з різноманітних висловлювань, суджень та оцінок, а друга – містить у собі певні дії людей [498, с. 383]. Навряд чи це твердження В.В. Оксамитного можна вважати цілком слушним. Інформація об'єктивується у знакових формах, багатоманітності інформації відповідає багатоманітність знаків. Уже для давніх греків було очевидно, що процеси мислення та пізнання пов'язані з породженням та інтерпретацією знаків, як доводить дослідження Г. Надя [478, с. 67–292].

Застосування семіотичної методології призводить до істотної зміни уявлень про право, сприяє реалізації антропологічної парадигми, оскільки дозволяє розглядати право як феномен, тісно пов'язаний з людиною і породжуваний нею – з одного боку, саме людина є творцем права як об'єктивації комунікативної взаємодії суб'єктів у юридичній сфері, а з іншого – в основі системи права лежить антропологічна модель як образ, концепція людини, з якою співвідноситься уся сукупність юридичних норм і яка буде діяти тільки за умови відповідності реальним характеристикам адресатів правових приписів, а тому потребує виявлення, розшифрування та співвіднесення з реальним станом речей [794, с. 65–67]. Розробка

семіотико-правової методології та її застосування для аналізу правових явищ у перспективі здатна збагатити юриспруденцію принципово новим знанням про закономірності функціонування різних елементів правової системи та взаємозв'язки між основними формами існування права як цілісного утворення. Семіотика права є раціональною методологічною парадигмою дослідження права, яка продовжує та розвиває намагання об'єктивно описати знакові структури, в які організована правова реальність.

Однак окремі вчені можуть висловлювати сумнів, чи взагалі можна вважати правознавство наукою, адже воно є ближчим до мистецтва. Як не парадоксально, на перший погляд, постановка такого питання насправді має певні підстави, як засвідчують роботи вітчизняних науковців [461, с. 12–18]. З цього приводу можна констатувати, що правознавство серед іншого вивчає суспільні відносини, врегульовані нормами права, і в цьому сенсі є соціальною наукою, яка намагається описати соціальну дійсність (йдеться не лише про соціологію права, але про низку інших дисциплін, які вивчають правове життя). Окрім того, правознавство досліджує юридичні тексти з точки зору їх логічної організації, що дає підстави стверджувати про науковий характер відповідних досліджень. Семіотика права – це методологія, яка виразно підкреслює науковий статус правознавства, оскільки дозволяє виявити структурно-організаційну побудову правового буття на рівні ідеї права, норми права та реальних життєвих ситуацій, які мають правовий характер. Інші дослідники можуть взагалі заперечувати принципову можливість об'єктивного опису права. Дійсно, для некласичного типу раціональності характерним є визнання нерозривної єдності суб'єкта та об'єкта, адже в будь-якому знанні про об'єкт наявні суб'єктивні елементи, пов'язані зі способами пізнання, цільовими та ціннісними установками суб'єкта, його ідеалами та нормами. Суб'єкт пізнання права також не відділений від сфери права як від чогось зовнішнього по відношенню до нього, а входить до неї повністю. Тобто суб'єкт пізнання права сам є агентом правового життя. Його уявлення про це життя зумовлені самим цим життям. І тут з особливою гостротою постає питання про об'єктивність пізнання, тобто про можливість пізнання права «як такого», у своїй власній сутності. З точки зору некласичної

раціональності подібні наміри не мають достатніх підстав, тому те або інше уявлення про право буде виразом певного тлумачення правового життя, обумовленого позицією самого спостерігача, а не відстороненим об'єктивістським поглядом на життя. Отже, підсумовуючи обґрунтування цієї позиції, можна зробити висновок, що «правове життя пізнається самим життям, тобто герменевтично» [469, с. 175–176].

Вищевикладене свідчить про те, що семіотику слід вважати методологічною парадигмою *новітнього* філософсько-правового дискурсу, що тяжіє до інтегративного праворозуміння, яка дозволяє розглядати правову реальність як знакову систему, визначати закономірності та потенційні перспективи її трансформації у майбутньому соціокультурному середовищі, знаходити та формулювати основні напрями підвищення ефективності правової діяльності на сучасному етапі розвитку юриспруденції, а також, у зв'язку з цим, переконливо засвідчує науковий статус останньої (без сумніву, юриспруденція – це мистецтво правового регулювання, практика нормативної регламентації суспільних відносин, юридична техніка, але все ж це, передусім, потужна теорія, тобто широкий і розгалужений комплекс наук, які утворюють правознавство, і для яких семіотичний підхід є одним із найбільш продуктивних сучасних методологічних підходів і установок). Семіотика права, як і юридична герменевтика, тісно пов'язана з іншими науками, галузями філософсько-правового знання, філософсько-правовими напрямами та відповідними методологічними підходами, у її проблематиці можна виділити онтологічний, гносеологічний, антропологічний, аксіологічний та праксеологічний, структуралістський, діалогічний, діалектичний, конфліктологічний, феноменологічний, екзистенціальний та інші аспекти.

Описуючи юридичну герменевтику як один з найбільш продуктивних методів пізнання права, який займає особливе місце у методології права, О. О. Мережко визначає її у найширшому розумінні як науку про тлумачення та застосування норм права, яка бере свій початок від філософської герменевтики, однак відзначає, що герменевтика є поняттям, відкритим для декількох можливих інтерпретацій [457, с. 159]. Це ж повною мірою стосується і семіотики права, яка може розглядатися як

самостійна наука, філософсько-правовий напрям, методологічна парадигма філософсько-правових досліджень, знакова теорія права і навіть, власне, сама знакова структура правової реальності. Очевидно, що розробка методологічних засад не вичерпується оглядом і підбором способів дослідження проблемного поля – семіотико-правові дослідження потребують формування і розробки адекватної категоріальної бази, яка відповідає власним дослідницьким запитам і підходам, враховує як загальносеміотичні традиції, так і особливості правової предметної сфери [534].

З цією метою вчені, які цікавляться знаковою проблематикою та структурно-антропологічною організацією соціокультурних феноменів, повинні опрацювати цю ділянку дослідницької terra incognita у, свого роду, globus terrarium семіотики права та запропонувати власні визначення, задаючи вихідні точки семіотико-правового дискурсу. Одними з таких ключових понять, які мають фундаментальне значення для становлення і розвитку цієї галузі знань, є поняття «правовий знак» та «правова знакова конструкція», тому саме вони заслуговують на особливу увагу дослідників [534]. Відтак нашою метою у наступному параграфі пропонованого дослідження є окреслення напрямів дослідження, перспектив наукової розробки та визначення змісту вихідних для семіотики права понять «правовий знак» і «правова знакова конструкція» у зв’язку з основними елементами знакової системи права, а також характеристика основних різновидів правових знаків у контексті головних підходів до їх класифікації.

2.4. Категоріальний базис семіотики права: правовий знак і правова знакова конструкція

Як відзначалося вище, не викликає сумнівів те, що міждисциплінарні дослідження права з позицій семіотики можуть скласти конкуренцію багатьом іншим теоретико-методологічним підходам, сприяти вирішенню важливих проблем філософсько-правової науки, а також принести практично цінні для юриспруденції результати [534]. Разом з тим, відсутні комплексні розробки знакової організації

правової дійсності загалом і правоохоронної діяльності. З цією метою – ліквідації означеної прогалини – вчені, які цікавляться знаковою проблематикою у праві, пропонують власні визначення, задаючи вихідні точки семіотико-правового дискурсу. Для цього насамперед необхідно визначити зміст ключових понять, які мають фундаментальне значення для становлення й розвитку цієї галузі знань, заслуговуючи на особливу увагу дослідників, здійснити їх типологізацію та класифікацію, а також розглянути відповідні явища за допомогою семіотико-правової методології у зв'язку з проблемами правоохоронної діяльності та практики правозастосування у нашій країні. Такими поняттями для семіотики права є «правовий знак» і «правова знакова конструкція».

Характерно, що розробка теорії знаку, яка розпочалася ще у давній філософській думці і відновилася у новітній науці, фактично аж до XX ст. не поєднується з дослідженнями конкретних правових знакових конструкцій, прикладів яких вистачало у багатьох творах, починаючи від сократичної традиції і через діалектику схоластичного зразка [534]. Лише сьогодні ми бачимо поодинокі приклади їх поєднання (саме така спроба представлена в першому розділі дослідження). Підсумовуючи результати історичного розвитку семіотики права, можна зробити висновок, що правовим знаком називають матеріальний предмет, що чуттєво сприймається і виступає представником (репрезентантом) іншого предмета, властивості або відношення та використовується для отримання, зберігання, переробки та передавання інформації, яка має правовий характер.

Завдяки цим семіотичним розробкам, які детально розглядалися вище, були досягнуті важливі для визначення базових понять семіотики права результати, зокрема, розширене поняття форми та змісту правового знаку, а також зафіксовані неелементарність та внутрішня структурованість змісту правового знаку. Правовий знак має такі характерні ознаки, як наявність альтернативної форми, змістовність та системна взаємодія.

Що стосується першої характеристики, то правові знаки можуть збігатися на рівні змісту, головне, щоб їх форма відрізнялася – взагалі правові знаки мають значний акцент на формі, їх формальний характер більш яскраво виражений, ніж у

знаків інших соціокультурних систем, що пов’язано зі специфікою правового регулювання суспільних відносин. У цьому контексті сумою способів переходу від форми до змісту правових знаків є мова права, яка утворює певний «правовий код». Цим кодом, вираженим у правовому синтаксисі, кожна зі своїх специфічних позицій і за допомогою власної методології, займаються юридична логіка, юрислінгвістика та юридична техніка. Характеризуючи другу ознаку, слід зазначити, що змістовність правового уявлення, яке лежить в основі знаку, означає наступне: може існувати правовий знак, котрий вказує на неіснуючий об’єкт, але немає знаків, які нічого не означають. Змістом знаку вважається уявлення про предмет, а не самий предмет, що заміщується, однак цей предмет входить до складу знаку, що буде окремо розглянуто та проілюстровано нижче. Найбільшу увагу цим аспектам правового знаку, крім семіотики права, приділяє юридична логіка, юридична психологія та правова герменевтика. Що ж до останньої характерної риси правового знаку, то знаки, як правило, утворюють певну систему, і тут ступінь організованості, структурності та ієрархічності, знов-таки, є значно вищим, ніж в інших знакових системах, таких, як приміром, мораль. Правовий знак завжди взаємодіє з іншими знаками, «вмонтованими» в цю систему, через те, що немає систем, які складаються з одного знаку. Знакова система права – це впорядкована за певними правилами та ієрархічно організована сукупність правових знаків, особливості функціонування та взаємодії яких зумовлені логікою права. Крім теорії систем і окремих структуралістських концепцій, системність права та логіка права цікавлять найбільше саме семіотику права, а також, певною мірою, філософію права та загальну теорію права. Про конкретні правові феномени, які утворюють правову реальність як знакову систему, в контексті семіотико-правового аналізу йтиметься в наступних підрозділах даної праці, зараз же зосередимо увагу на базових поняттях – таких, як правовий знак і правова знакова конструкція.

З одного боку, правовий знак може розглядатися як поєднання двох основних складових частин: матеріальної (плану виразу, означника знаку) та ідеальної (плану змісту, означуваного знаку), з іншого – багато мислителів переконані в тому, що до композиції знаку входить і матеріальний об’єкт, який позначається, тому останній

можна включати до складу правового знаку. З позиції такого підходу вершини класичного семіотико-правового трикутника можуть бути позначені таким чином: а – план виразу, в – план змісту, с – річ (об'єкт позначення). З цього приводу також варто відзначити, що в різних семіотичних концепціях ці вершини також позначалися як тріади «денотат – концепт – знак» (Г. Фреге), «слово – поняття – річ» (Ч. Огден і А. Річардс), а також характеризувалися за допомогою інших оригінальних термінів, з-поміж яких можна пригадати «акустичний образ або психічний відбиток звучання» (Ф. де Сосюр), «внутрішню форма слова» (В. В. Виноградов) тощо. На основі детального вивчення та співставлення різних семіотичних підходів встановлено, що існує три класи ознак, поєднання яких утворює правовий знак: 1) форма правового знаку, яка чуттєво сприймається (звуки, букви, зображення тощо, тобто засоби, за допомогою яких передається зміст правового уявлення); 2) правове уявлення про предмет (таке уявлення, яке передає правову інформацію, тобто інформацію, яка має правовий характер); 3) матеріальний предмет зовнішнього світу, з яким співвідноситься знак (приміром, аванс містить самі кошти, які він позначає, а до предмету злочину входить матеріальний об'єкт, на який – або щодо якого, або за допомогою якого – здійснюється злочинне посягання). Узагальнивши результати наукового пошуку на даному етапі розвитку семіотики права як галузі знань, можна визначити, що правовий знак – це елемент знакової системи права, феномен дійсності, обраний або створений людиною, який має правове значення. Правовий знак поєднує в собі зовнішній вираз (оболонку) – означення, предмет думки, який означується (означуване), найчастіше виражене у понятті, а також річ дійсності, яка позначається. В іншому контексті ми зустрічаємо розуміння цього явища, відмінне від наведеного і значно вужче за нього. Відповідно до такого підходу правовий знак інтерпретують як символічне позначення елементу правової реальності, його відповідник, який має умовне значення. Оскільки він не має власного матеріального виразу, безпосереднього зв'язку з фрагментом соціальної дійсності, то лише символізує певне правове явище. Отже, у широкому розумінні правовий знак поєднує в собі означення, означуване та об'єкт правової дійсності, який

позначається. Таким чином, він містить у собі: 1) зовнішній вираз, форму, оболонку – означення; 2) предмет думки, який означується, найчастіше він виражений у понятті – означуване; 3) існуюче в реальному світі явище правової дійсності (предмет, процес, статус, система відносин), які позначаються [534].

Також, з альтернативної точки зору, до структури правового знаку можна віднести деякі інші складові, які мають допоміжний характер, зокрема, субзнаки. Так, правові субзнаки – це невід'ємні елементи правового знаку, які не дають уявлення про зовнішній світ відносно нього (правову реальність), але виконують функцію розрізника значень. Як відомо, процес становлення знаків проходить три стадії – формування знаків-індексів, знаків-копій, знаків-символів. І хоча переважну більшість правових знаків складають правові знаки-символи, однак ми можемо констатувати наявність знаків-індексів і знаків-копій у праві, що свідчить про відповідну ґенезу правових знаків, перебіг та основні стадії даного процесу, а також дає підстави для виділення відповідного підходу до їх типологізації. Виходячи з вищезазначеного та на основі аналізу історичної практики правотворення та правозастосування, можна вважати, що процес становлення правових знаків (правовий семіозис) також проходить три основні стадії, на кожній з яких виникає новий історичний тип знаків – правові знаки-індекси, знаки-копії, знаки-символи. Правовий індекс – правовий знак, який в собі іманентно містить частину позначуваного об'єкта дійсності і має найвищий ступінь мотивованості. Правова копія – правовий знак, який відтворює позначуваний об'єкт, створюючи його образ, відповідне відображення, копіюючи його. Правовий символ – правовий знак, який має умовне, довільне, конвенційне значення, оскільки його мотивованість не піддається фіксації та опису. Символам властива однорівнева та багаторівнева умовність, яка характеризує складний символічний лад і характер правової реальності [534].

Таким чином, знак може бути мотивований (йому притаманні безпосередня зумовленість самим об'єктом, прямий зв'язок з природним світом) та довільний (йому властива конвенційність). Мотивованість елементарних правових знаків зменшується від знаків-індексів до знаків-копій, а від знаків-копій – до знаків-

символів. Ступінь мотивованості правових знаків визначається мірою природності зв'язку між означенням і означуваним. Саме можливість встановлення і пояснення первинного походження правового знаку свідчить про його природну обумовленість, отже, мотивованість. У правових знаках-індексах існує безпосередній зв'язок зі своїм об'єктом, оскільки такий знак відсилає до об'єкта, перебуваючи під його сильним впливом, а важлива частина означуваного передбачена самим означенням. Таким знакам притаманна найбільша мотивованість. Знаки-копії менш мотивовані, однак відсилають до об'єкта, фактично відтворюючи його зображення. У праві переважають знаки-символи, тобто довільні знаки (умовно довільні, тому що насправді знаки завжди мають лише різний ступінь мотивованості). Що стосується знаків-індексів, то, зокрема, фізіологічні стани та реакції можуть прямо вказувати на своє правове значення. Приміром, підвищення температури, інші симптоми певної хвороби, втрата свідомості, запаморочення, побіління, почервоніння, висипи, плями на тілі чи на обличчі, афективні стани (люті, гніву тощо), засвідчують необхідність надання допомоги, припинення зустрічі, покарання чи розірвання стосунків, тягнуть за собою інші правові наслідки. Прикладом правових знаків-індексів можуть бути дотримання або порушення певних вимог щодо положення тіла або його частин у іграх, спортивних змаганнях, в яких потрібно тримати руки або рухатись визначеним чином, мовчати, не кліпати тощо. Навіть цілком фізіологічне порушення даних вимог тягне за собою накладення штрафних санкцій або дострокове припинення змагань у зв'язку з порушенням правил.

Семіотичний простір сучасного правового дискурсу формується різними знаками – *вербальними*, *невербальними* та *змішаними*. До *вербальних* належать як окремі слова, так і висловлювання та прецедентні тексти, до *невербальних* – прапори та емблеми, портрети, бюсти, символічні дії, а також знакові символічні особистості – самі суб'єкти правової діяльності. *Змішаними* знаками є гімн (доповнення поетичного тексту музикою), герб (поєднання геральдичних символів і девізу), візуальний сигнал світлофора, доповнений акустичними ефектами та словами для незрячих, і креолізовані тексти (підписані зображення на знаках дорожного руху –

знак «STOP» та інші знаки з літерами, цифрами, а також тексти з малюнком, фотографією або фотороботом на плакатах про винагороду за затримання злочинця тощо). Як вважають представники семіотичного підходу до вивчення соціокультурної реальності, адекватна інтерпретація правових текстів потребує врахування всього розмаїття знаків, адже мова права, політики, моралі, релігії, мистецтва не зводиться лише до слів. Якщо з жанрами та видами мистецтва тут все очевидно, то щодо політико-правової текстуальної площини зазначена теза потребує пояснення та конкретизації. Зокрема, все те, що політики вважають значимим або не значимим, так або інакше знаходить відображення у стилі життя нації, адже політика – це одяг, їжа, житло, розваги, література, кіно та відпустка тією ж мірою, як і промови та статті (за підходом К. Гудзона). Це ж стосується і правової реальності в її широкому розумінні – оскільки значна частина правових текстів надходить до сучасної людини в широкому екстралінгвістичному контексті, сучасні дослідники семіотико-правової проблематики звертають особливу увагу на невербальні знаки правового дискурсу. Коротко розглянемо їх основні типи, виділені за характером знакової субстанції: 1). *Суб'єкт права як знак*. Вирізняємо декілька основних підтипів: суб'єкт права як володар, накази якого є обов'язковими до виконання (суверен в термінології засновника класичної версії юридичного позитивізму Дж. Остіна); представник певної спільноти людей – групи, яка виступає суб'єктом законодавчої ініціативи або уособлює певну гілку влади; суб'єкт (індивідуальний чи колективний), який репрезентує філософсько-правову концепцію, школу або напрям (метонімічні знаки, який заміщають особу чи групу, які продукують правові смисли, та персоналізують суспільно-політичні партії і рухи, символізують правові погляди, концепції та напрями); суб'єкт права як активний діяч, який застосовує чи використовує правові приписи; суб'єкт права як той, хто дотримується даних приписів, або виконавець норм права, діяльність яких щодо закону має пасивний характер; суб'єкт права як актор і виконавець ролі, що втілюється в певний образ судді, прокурора, адвоката, слідчого, позивача, відповідача, потерпілого, обвинуваченого через втілення специфічних рис зовнішності, мовлення та поведінки, моделі загальної та інтелектуальної культури

юриста та людини загалом, реалізацію функцій правового агента; суб'єкт права як злочинець, який порушує правові заборони та переступає через законодавчі обмеження, нехтує правовими приписами; суб'єкт права як особа (або група людей) життя яких зазнає певних (будь-яких – конструктивних чи деструктивних) змін у зв'язку з правом, найбільш яскравими прикладами чого є особи, які в законний спосіб отримують грошові винагороди, майнові блага, владні повноваження, виграють або програють судові процеси, зазнають збитків, відбувають покарання в місцях позбавлення волі або в інший спосіб, жертви злочину тощо. 2). *Поведінкові знаки*. Дія або вчинок стають знаком, якщо у них з'являється другий план, призначений для символічного «прочитання». Тут варто виокремити *ритуальні* (церемоніальні) та *неритуальні* дії або події. Перші вирізняються відсутністю елементу новизни, прогнозованістю, переважанням фатичної (беззмістовної) комунікації над інформативною (найбільш виразним прикладом є формальні елементи інавгурації президента, спілкування харизматичного лідера з народом, від якого звичайні громадяни повинні отримувати позитивні емоції, прийняття присяги, судового процесу тощо – причому їх змістовний компонент також важливий, але встановлена форма є обов'язковою та часто переважає над змістом у буденній правовій свідомості через її традиційність). Другі – це театралізовані метафори, які мають правовий характер (наприклад, мітинги, демонстрації, публічне спалення опудала політичного лідера або знищення певного державного символу, акції руху «Femen»). Зокрема, один із наймасштабніших у світовій історії «живий ланцюг» між Львовом і Києвом, організований Народним Рухом України 21 січня 1990 р., став важливим культурним і політико-правовим чинником здобуття Україною незалежності, зразком громадянської солідарності, а також цікавим для дослідників у цій сфері прикладом для наслідування (29 листопада 2013 р. в день саміту у Вільнюсі, на якому мав бути підписаний договір між Європою та Україною, ініціативна група з 11 молодих людей (переважно, студентів) розпочала акцію, результатом якої став новий живий ланцюг з понад 300 тисяч учасників різного віку). 3). *Символічні артефакти*, якими можуть бути предмети (зокрема, звід 282 законів вавилонського царя Хаммурапі, вирізьблений клинописом на чорному

діоритовому стовпі, символи вищої влади – скіпетр, держава, одяг, головні убори, які персоналізували законодавця чи суддю, священні книги, на яких приймали присягу), приміщення (будівлі, які мали сакралізоване правове значення – резиденції монархів або приміщення парламенту) та інші локації символічного характеру. Зокрема, у низці країн свідки та інші учасники процесу, які дають свідчення, присягають на Біблії, так само і верховні політичні лідери – так, починаючи з 1991 р., стало традицією під час присяги Президента України на вірність українському народові поруч із текстом Конституції України та примірником Акту проголошення незалежності класти одну з визначних духовно-культурних святинь нашого часу – Пересопницьке Євангеліє. Є багато інших прикладів сакралізації правових і релігійних текстів, покликаних унормовувати поведінку соціальних суб'єктів. Прикладом споруд, які мають сакралізоване символічне значення в сучасних країнах, можуть виступати «Єлисейський палац» у Парижі, Капітолій (місцеперебування Конгресу США на Капітолійському пагорбі) та Білий дім (резиденція Президента США) в Вашингтоні, мавзолей Тадж-Махал, збудований індійським імператором Шах Джахан Мугалом для своєї персидської дружини, нині відомий у світі як «будинок корони», «індійська перлина» й одне з семи чудес сучасного світу. Іншим відомим прикладом символічних локальних об'єктів є Палатин, один із семи пагорбів Риму, визнаний найстарішою із заселених частин міста, який дав назву не лише резиденції імператора Августа, а й усім іншим палацам, у яких проживали володарі, царственні особи, глави держав, члени царських родин, згодом – житлу вищої знаті в інших країнах, тобто князів, графів, баронів, герцогів, будинкам панів та інших багатих осіб, а з XVIII ст. – також і деяким приміщенням органів державної влади та найважливішим громадським будівлям. Символічне значення таких артефактів зазвичай поєднує правові та політичні смисли, що додатково засвідчує взаємодію та взаємопроникнення цих форм суспільної свідомості та організації життя соціуму, виражені в категорії політико-правової реальності (єдності структурно-функціональної організації різних форм суспільної свідомості присвячено наступний підрозділ, тому це важливе для формування теоретичних засад семіотико-правової методології питання буде

висвітлено детальніше згодом). Соціокультурний локус, тобто соціально значиме місце події, є компонентом комунікативної правової події (приміром, зала суду є складовою правової події судового процесу та винесення судового рішення), який, маркуючи ситуацію комунікації, задає її тональність і стилістику, наприклад, навіює почуття пошани, надає пафосного звучання, символізує важливість того, що відбувається.

Згідно з іншим підходом до класифікації, можна виокремити такі види правових знаків: 1) оптичні (зорові) – знаки розрізнення, знаки дорожнього руху та дорожня розмітка, підняття прапору або запалення ліхтаря, постріл з ракетниці та інші оптичні сигнали; 2) слухові – звук від клаксону автомобіля, сирени спеціальних служб (МНС, поліція, швидка), дзвінки трамвая, телефонні дзвінки, накази-вигуки, брутальна лайка, словесні образи, попереджуючий свист та інші звукові сигнали; 3) нюхові – запах диму, газу, сірки чи аміаку для аварійно-рятувальних служб, отрути чи результатів біохімічних процесів – для експертів тощо; 4) смакові – перевірка придатності їжі та напоїв у закладах харчування чи торгівельних закладах з метою захисту прав споживачів, визначення відповідності продукту та інформації на упакуванні, перевірка ознак та розрізнення дозволених і заборонених (зокрема, наркотичних) речовин та інше; 5) дотикові – система знаків дотику під час операцій спецслужб, перевірка окремих тактильних якостей будь-якої продукції як свідчення її придатності до вживання чи використання, знаки розрізнення на монетах і банкнотах, рельєфні частини окремих апаратів, спеціальної техніки, бойової зброї тощо. Відзначимо, що в правовій реальності наявні як прості, так і складні правові знаки. Елементарні правові знаки можуть поєднуватися у складні правові знаки, підсилюючи значення одне одного. Якщо їх сукупне значення подібне (фактично тотожне в конкретній ситуації), а відмінності не мають принципового характеру, то таке об’єднання ряду однотипних знаків (понять) може бути позначене за допомогою терміна «правовий суперзнак». Разом із тим, складний знак, який має самостійне правове значення і не зводиться до значення своїх складових, утворює правову знакову конструкцію.

Правова знакова конструкція – це інтегральне поєднання правових знаків, яке має самостійне правове значення. Правова знакова конструкція є інтегральною складовою частиною правової реальності, стійким та змістовно цілісним поєднанням правових знаків. Конфігурація правових знаків, втілена в ній, відображена в окремому правовому понятті [534]. Тобто правова знакова конструкція є інтегральним знаковим утворенням, яке має окреме, самостійне правове значення, і цим відрізняється від складного правового знаку, який теж складається із декількох знаків, однак вони не змістовно, а за своєю сукупністю об'ємно доповнюють, синонімічно підсилюють певне одне поняття. Онтологічно-правове значення правової знакової конструкції полягає в тому, що правовий знак та знакова конструкція відображають знаковий спосіб існування права, тобто є особливими формами онтології права, знаковими виявами його буття у всій повноті відносин між його складовими елементами на всіх структурних рівнях даної ієрархічно організованої системи. Гносеологічно-правове значення вивчення правової знакової конструкції – визначається тим, що пізнання права передбачає його аналіз з позицій різних підходів і за допомогою різної термінології, категоріального апарату. Цей процес зумовлений тим багатим розмаїттям виявів права, яке фіксується під час спроби його пізнання, осмислення та побудові його цілісного бачення. Збагачення гносеології права семіотико-правовими підходами розкриває ті сторони правового буття, які не можна відтворити в інший спосіб. У даному понятті фіксується особливе знання про право як об'єкт пізнання людини. Аксіологічно-правове значення аналізу правової знакової конструкції зумовлене ієрархічністю та іншими знаковими характеристиками, зокрема, структурованістю елементів правової реальності, які корелюють з визначними особливостями організації системи правових цінностей, відношеннями між ними та сукупністю оцінок з боку правових суб'єктів. Антропологічно-правове значення власне правової знакової конструкції, а також її вивчення полягає в тому, що народжує, змінює та інтерпретує правові знаки саме людина – зі своїм світоглядом, тобто цілісним духовним утворенням – інтегративною єдністю ціннісних установок і орієнтирів, принципів, ідеалів, надій, вірувань та багатьох інших елементів, які характеризують

як місце людини у світі загалом, так і місце права у цій світоглядній системі. Саме ці уявлення про світ, саму себе, своє місце у світі права накладають відбиток не лише на особливості тлумачення змісту правових знаків (семантику права), а й на спосіб сприйняття людиною змісту даних знаків, іншими словами, визначають специфіку особистісної оцінки суб'єктом здійсненої ним інтерпретації символічного смислу знаку, вираженої у ставленні до нього. Праксеологічно-правове значення правового знаку та знакової конструкції зумовлене потребою розв'язати низку завдань в царині юридичної практики, що неможливо зробити без адекватного розуміння природи, сутності та структурної організації права. До того ж, фіксація знакових закономірностей функціонування права може істотно допомогти як безпосередньо у правотворчості, правозастосуванні, охороні права та правовому вихованні, так і в процесі створення відповідних електронних автоматизованих комплексів, програм, намаганні здійснити інформатизацію та часткову автоматизацію правової діяльності [534].

Семіотико-правові поняття «правовий знак» і «правова знакова конструкція» характеризують специфіку структурної організації права як знакової системи, розкривають його складну, ієрархічну побудову, визначають первинні і основні частинки знакової системи права, таким чином, мають особливе значення для розуміння сутності і специфіки організації правової реальності, яка є предметом філософсько-правових досліджень сучасності, об'єктом зацікавленості та стимулом для науково-дослідної активності мислителів новітнього періоду. Правова знакова конструкція відображає логіку права, вказує на самостійно значимий правовий феномен. Конкретизуючи ідею права, вона позначає окреме правове явище і поряд із правовим знаком є важливим елементом когнітивної структури правової реальності, розкриває зміст і сутність структур, в які організоване правове буття, характеристики та ознаки права як об'єкта пізнання [534]. Важливою проблемною ділянкою семіотико-правових досліджень є умовність мотивованості та елементарності правових знаків. Досягнення граничної ясності під час визначення сутності та формальних характеристик правових знаків, адекватний опис знакової організації права передбачають визначення нових параметрів (меж, критеріїв)

умовності та побудову нових систем взаємозв’язків між ними, що означає конструювання відповідного термінологічного апарату та верифікацію його внутрішньої змістовної несуперечливості.

2.5. Єдність структурно-функціональної організації форм суспільної свідомості як вихідний методологічний принцип семіотики права

У процесах, які за своєю сутністю є інформаційними, знаки є елементарними формами відображення даних, а знакові системи – певними базами даних, які мають притаманні їм способи організації. Подібна база даних є певним символічним образом (моделлю) частини світу, відтвореної в свідомості суб’єкта чи закарбованої в природі (якщо широко розуміти інформаційні процеси) [634]. Вивчаючи новітні філософські погляди на свідомість, розум, інтелект і знакову організацію відображення світу в свідомості людини, зустрічаємо дослідницьку типологізацію, згідно з якою виділяють тлумачення культури як сукупності духовних символів (М. Вебер), форми розумової діяльності (Е. Касірер), системи знаків, комунікацію (К. Леві-Строс), інтелектуальний аспект штучного середовища (Люнь) тощо. Від терміна «свідомість» М. Гайдеґґер взагалі відмовляється, вважаючи, що такі терміни затьмарюють сутність буття. За підрахунками Альфреда Кребера і Клайда Клакхона з 1871 р. до 1919 р. було дано сім визначень культури (одне з перших належить англійському історику культури та антропологу Едуарду Барнету Тайлору), за їхніми даними, вже до 1950 р. їх кількість зросла до 150. Характерно, що в 1968 р. А. Моль налічує вже 250 визначень, а сучасні дослідники нараховують понад тисячу визначень культури, в яких виділяють генетичний, аксіологічний, гуманістичний, нормативний і соціологічний аспекти значення.

На сьогодні вважається, що саме поняття культури є відображенням не лише сукупності матеріальних і духовних надбань людства, а й знакового посередника між людиною і зовнішнім світом. Культура в такому розумінні є способом відбору та структурування елементів навколишнього середовища (як природного, так і соціального) та власного мислення. Відповідно різні окремі культури по-різному

можуть здійснювати подібний відбір і структурування [541]. Для того, щоб адекватно сприймати принципи семіотичного дослідження суспільних феноменів, важливо усвідомлювати, що суспільство – це не лише спільнота людських індивідів, це багатовимірна система відносин, пронизана культурними зв'язками, у якій діють специфічні закономірності. Ця система може бути досліджена як з позицій її внутрішньої структури та організації, так і з позицій зв'язку між окремим знаковим елементом та частиною реальності, яку він позначає. Важливим аспектом семіотичних досліджень є також і ставлення людини (спільноти) до змісту даного знаку, оскільки множина цих змістів складає суспільну ієрархію цінностей, яка визначає вектори розвитку людства. Семіотичний (синтаксичний, семантичний, прагматичний) аналіз соціальних феноменів не лише впорядковує знання щодо принципів організації суспільного буття, а й допомагає зрозуміти специфіку сприйняття та відображення світу людиною [541].

Як було з'ясовано вище, починаючи з другої половини 1960-х рр., активно розвиваються дослідження соціокультурного простору як символічної реальності. Семіотика як самостійна галузь досліджень вивчає знакові системи, їхню будову та закономірності функціонування, прагнучи дати відповіді на важливі запитання. У полі зору семіотики опиняються різні та неспівставні з традиційних позицій об'єкти (розмовна лексика, живопис, реклама), які об'єднує знаковий принцип організації і відтворення, та, відповідно, наявні схожі підходи до аналізу й осмислення, вихідні методологічні установки для наукових пошуків, термінологічний апарат, дослідницькі інструменти. Очевидно, що сьогодні цікавість до семіотичних досліджень (зокрема права) зростає паралельно із залученням до поля семіотичного аналізу все нових і нових явищ та сфер суспільного буття. Цей факт зумовлений головною особливістю семіотики, яка полягає в тому, що вона надає можливість побачити онтологічну єдність будь-яких інформаційних процесів, зумовлену використанням у них знаків, отже, семіотика права дозволяє виявити єдині антропологічні засади, закономірності функціонування та особливості структурної організації правового буття у зв'язку з особливостями людського сприйняття та відображення світу. Ці особливості відображені у поняттях індивідуальної та

суспільної свідомості, причому, як відомо, семіотичні дослідження форм суспільної свідомості отримали загальне визнання в науковій спільноті лише в останні десятиліття. У поле зору семіотиків у цьому контексті потрапляли різні соціальні феномени як місцевого значення, так і загальносуспільного масштабу, кожний із яких має власну специфіку і досліджується за допомогою семіологічної методології як окрема знакова система, якщо в ній діють не лише загальні, а й власні знакові закономірності. Форми суспільної свідомості є важливими об'єктами семіотичних досліджень як знакові системи загальносуспільного масштабу, що формуються на основі повторюваного та однорідного (спільноспрямованого) відображення в свідомості людини низки взаємопов'язаних соціокультурних феноменів. Так, наприклад, кристалізуються міфологія, релігія та філософія як історичні типи світогляду, а також індивідуальна та загальносуспільна форми національної, моральної, естетичної, політичної та правової свідомості, про які детальніше піде мова далі [539].

Як відомо, традиційним у пострадянській філософії вважається структурування форм суспільної свідомості, відображене в так званих історичних типах світогляду (від міфології – через релігію – до філософії та науки), де вони розташовуються за хронологічним критерієм. Варто зазначити, що дані форми співіснують і до сьогодні, що вказує на їх самостійне сучасне значення, а не лише засвідчує їх важливість у якості демонстрації історичного розвитку системи знань, уявлень і світоглядно-ціннісних орієнтацій людства, як це прийнято було вважати раніше. Насамперед, розглянемо міфологію з урахуванням різних вимірів та інтерпретацій змісту цього поняття в контексті семіотико-правового аналізу, а потім коротко охарактеризуємо інші форми суспільної свідомості. Прийнято вважати, що первісну суспільну свідомість характеризували наївно-реалістичні та фантастичні погляди на все існуюче, відображені у міфах, повір'ях, легендах. У давнину представники людського роду наділяли більшість предметів, природних явищ, істот людськими рисами (антропоморфізм), життєвою силою, одухотвореністю (анімізм), живим вважалося взагалі все суще, будь-яка речовина (гілозоїзм). Внутрішній світ людини для наших пращурів не дуже сильно відрізнявся від «внутрішнього світу»

каменя, дерева чи мурахи, давні люди ототожнювали себе з природою, розглядаючи її вияви і втілення як такі, що наділені здатністю діяти свідомо.

Разом із тим, в новітній період розвитку філософії та семіотики піднімається питання про те, що міфологічна свідомість є не лише історичним явищем, оскільки суттєво впливає на життя сучасної людини та залишається невід'ємною частиною її світогляду, життєдіяльності та суспільної практики. Особливим чином це засвідчує політико-правовий вимір міфології, який належить до предметної сфери та поля зору семіотики права і який, у зв'язку з цим, розглянемо дещо детальніше. Зокрема, в суспільстві, яке перебуває в епіцентрі трансформаційних процесів, питання про негативний чи позитивний вплив політико-правової міфології на їх перебіг постає одним із найбільш актуальних. Дослідження міфології як феномену здійснювалися відомими мислителями новітнього періоду розвитку філософії, однак політичний і правовий виміри міфології не мали специфічного відображення у наукових розробках, відбувалося фактичне ототожнення міфології у широкому розумінні та ідеології. Серед українських розвідок, присвяченій означеній проблематиці, слід відзначити праці Д. Арабаджиєва, О. Гриценка, І. Кресіної, О. Мережка, Г. Почепцова, Л. Харченко, Ю. Шайгородського, Л. Запорожцевої та інших науковців, які розкривали символічний зміст політико-правових процесів (тоді як кількість праць, присвячених аналізові сакралізованих форм політичної ідеології, політичної свідомості, значно більша, ніж аналогічних досліджень правової культури), зокрема, і в українській державі.

Розглядаючи відображення політико-правової міфології у правовій свідомості громадян та відповідне її втілення у текстах правових документів, які визначають зміст, цільові характеристики та напрями реформування суспільного життя, слід зазначити, що змішування понять «політична ідеологія» та «політична міфологія», пов'язане з широким розумінням останньої, включає в дискурс низку праць, присвячених ідеології. На думку Ю. Шайгородського, підвищення ролі цих понять у сучасному політико-правовому дискурсі, їх дедалі частіше використання для аналізу змін у суспільній свідомості та переосмислення політико-правових ідеалів і цінностей пояснюється тим, що в умовах нестабільності політико-правової системи

актуалізується проблема пошуку нового методологічного інструментарію, який допоміг би зрозуміти, а відтак і подолати невизначеність подальшого суспільного розвитку. За таких обставин ідеологія як система усталених ідей, уявлень і поглядів навряд чи спроможна «самотужки», вважає дослідник, створити несуперечливий образ політико-правової реальності, тому в нагоді і стає міфологія як засіб орієнтації в політичному середовищі й упливу на політико-правову свідомість, політичне та правове життя суспільства [800, с. 35–39]. Спільне та відмінне у міфологізації й ідеологізації політико-правової свідомості простежуються на онтологічному та генетичному (міф розглядається як генетична основа політико-правової ідеології), гносеологічному (теоретична рефлексія й образне сприйняття політики та права), аксіологічному (обидві форми суспільної свідомості ґрунтуються на ціннісному вимірі) й праксеологічному (і міф, і ідеологія спонукають до певних дій, які мають політичне та правове значення) рівнях, однак політико-правовій міфології (на відміну від ідеології) притаманною є «спонтанність» розвитку, не така значна і очевидна залежність від волі осіб та інститутів, причетних до її відтворення. Це зумовлюється тим, що політична та правова міфології формуються в процесі взаємодії політичної та правової доктрин із наявними стереотипами суспільної свідомості. Зокрема, для того, щоб будь-яке слово або словосполучення (радше йдеться про поняття або їх поєднання) набули ознак міфологізованого, потрібні певні історичні умови та спеціальні засоби (на підтвердження дослідник зазначає, що за певних історичних умов і обставин слова «свобода», «рівність», «братерство» перетворювалися на міф і ставали символами французької Революції), а матеріальними носіями такого повідомлення можуть бути листи, зображення, фотографії, кінематограф, репортажі, спортивні змагання, видовища, реклама тощо. Зрештою, як відзначають дослідники, ідеологія й міфологія є важливими елементами символічного світу політики, завдяки чому обидві вони націлені на формування ціннісної та світоглядної парадигми [800, с. 35–39].

Політико-правова міфологія (гр. *μῦθος* – переказ; *λόγος* – слово) визначається як система наративних повідомлень, яка виражає, охороняє, зміцнює, кодифікує політичні та правові уявлення, вірування і приписи, будучи формою збереження й

передачі досвіду спільноти та запорукою дієвості політико-правових ритуалів. Під політико-правовою міфологією також розуміють систему політико-правових міфів, кожен з яких є своєрідною наративною оповіддю, в якій у прихованій формі містяться глибинні смисли політичної та правової свідомості. Ці повідомлення мають символічний та сакральний характер, здійснюють інтеграцію світоглядних установок, орієнтирів, ідеалів, цінностей, переконань спільноти в глибинних стереотипах політичної та правової свідомості, постають у вигляді усталених знакових конструкцій, які характеризуються переходом означення в означуване (знакові системи «другого порядку»), виражають у ірраціональній та емоційній формі цілісність політичного та правового буття індивіда як члена певної політико-територіальної (чи більш широко – культурної) спільноти [532]. Поняття «політико-правова міфологія» можна розглядати та інтерпретувати в актуальному, історичному, символічному та буквальному контекстах. У історичному контексті політико-правова міфологія є священною історією, яка об'єднує онтологічно-екзистенційні вказівки на первинні начала влади та права, задаючи особі-носію міфологічної свідомості орієнтацію в просторових і часових вимірах політико-правової реальності епохи [532]. Виражені вони в окремих ідеальних конструкціях, визначаючи які, встановлюємо їхню змістовно-смислову єдність. Для позначення останніх вводиться та використовується поняття «політико-правова міфологема». Вивчення таких міфологем дозволяє з'ясувати операційні механізми політичної та правової свідомості, закономірності функціонування знаково-символічних форм політико-правової реальності [див.: 526, с. 217; 527, с. 295–296].

Приміром, у політико-правовій міфології козацької спільноти священною є не влада, чи її носій, як відзначають О. Гриценко, Л. Харченко та деякі інші вітчизняні дослідники української популярної культури, а воля товариства, що цією владою наділяє, священним є право – писане або ж звичаєве, тому ламання його чи угоди однією із сторін дає іншим право на відповідь, освячуючи в очах українського суспільства навіть відкритий супротив і непокору офіційній владі (від княжої до козацької доби). Відтак, правова міфологія відображена і у державотворчих процесах, і в правових документах чинить як позитивний, так і негативний вплив на

правотворення, яке визначає засади реформування суспільного життя. Особливе значення має вивчення історичних і актуальних аспектів позитивно-правових виявів цих феноменів у текстах правових документів, яке здійснюється вченими-філологами, оскільки аналіз правових текстів з позицій лінгвістики та інших конкретних галузей філологічного знання надає багато важливої спеціальної інформації. В актуальному та символічному розумінні міфологія як форма суспільної свідомості (та її різновид – політико-правова міфологія) відображають радше глибинні основи світовідчуття, світорозуміння та світобачення, а також очікування соціальних суб'єктів, які вкорінені в їх традиційних уявленнях про Всесвіт і людину, добро і зло, сенс життя тощо, в буквальному та історичному розумінні – систему оповідей про минуле людства. Розглядаючи політико-правову міфологію та її зв'язок з явищами сучасної української популярної культури, слід визначити основні феномени культурного життя українців, які є детермінуючими факторами сакралізованого відображення елементів правової реальності в міфологемах масової свідомості. Такими, на нашу думку, є освіта та наука, праця й дозвілля, виховання, а також власне політика і право в системі їх культурних характеристик у масовій свідомості. Кожен феномен виражається через низку понять, які у взаємодії між собою утворюють семіотичний (знаковий) простір, що визначає специфіку символічного й сакралізованого відображення політичної і правової реальності. Останнім часом все більшу увагу приділяють цим альтернативним поняттям, які утворилися «на стику» різних галузей знання внаслідок міждисциплінарної взаємодії та обміну – таким, як політико-правова міфологія, політико-правовий простір, політико-правовий універсум тощо. Що ж до визначення стрижневого для новітнього філософсько-правового та семіотико-правового дискурсу поняття, то українські вчені (Л. В. Харченко та ін.) відзначають, що головним системоутворюючим міфом, який лежить в основі національної ментальності, є міф про можливість створити суспільство, в якому справедливість стане не лише моральнісною основою, а й правилом у політичній, економічній, релігійній поведінці та діяльності суб'єктів подібного соціуму. У сучасній міфотворчості боротьба за справедливість, правду в новітній історії України

відіграють визначальну роль, особливо у суспільно-політичних процесах, спираючись на історичні міфи щодо справедливості, які присутні у перших текстах про українську культуру та державність, в суспільному побуті, сімейних традиціях, народному фольклорі (піснях, казках, легендах, оповідях, приказках тощо). Як резюмує щодо цього положення Л. В. Харченко, вся історія української державності пов'язана з боротьбою зі злом, за справедливість, за правду [765]. У новітній період цей міф перекликається з іншим, вираженим у поняттях «панування права» або «правова держава» [див.: 458, с. 16–23].

Справедливість є поняттям, що ще з часів державних утворень стародавнього світу (в Європі, зокрема, від античного суспільства) перебуває в полі зору філософсько-правової рефлексії, однак вітчизняна юриспруденція лише останні десятиліття звертається до надбань цієї дисципліни, тому і правова наука, і юридична освіта ще недостатньо використовують її теоретико-методологічний та евристичний потенціал. Система наук, які вивчають право як соціокультурний феномен, традиційно розподіляється на загальнотеоретичні та історичні, галузеві (галузі матеріального та процесуального права) та спеціальні юридичні дисципліни. Разом із тим, нерідко поняття та сутність права (тісно пов'язані з проблемою справедливості, як відзначають представники низки концепцій і підходів) залишаються поза увагою випускників вищих юридичних закладів. Це свідчить про можливість вважати їх у кращому разі знавцями законів, ніж дійсно «правознавцями». Дослідження сутності права, його природи та першооснов, місця і значення в організації індивідуального та соціального буття людини здійснюється саме цією метаправовою наукою, про яку вже йшлося, тобто філософією права. Вона, щоправда, викладається лише магістрантам і тим, хто здобуває другу вищу освіту, а не усім студентам-правознавцям. Останнім часом у вітчизняній філософії права зростає інтерес до семіотичної методології дослідження правових явищ і процесів, яка має доволі давню історію становлення, а на сьогодні, як вважається, має добрі перспективи розвитку. На її основі правові стереотипи українського соціуму щодо базових правових понять можуть бути проаналізовані на відповідність конститутивним елементам правової реальності, виявляючи глибинні проблемні

ділянки суспільного буття. Співвідношення понять «буква» і «дух» закону були відображені в популярній міфологемі про те, що закон має беззаперечний авторитет, тоді як принципи, що визначають його гуманістичний зміст і соціальну цінність – це лише фікції і абстракції. Мовляв, «дух закону» – це щось аморфне, нечітке, неясне та чуже для справжнього правника, який має справу з юридичним текстом, тобто чітко викладеною «буквою закону» (це розуміння виражене у «крилатому» вислові одного з очільників вищого законодавчого органу нашої держави, позитивістськи налаштованому парламентарю минулого: «Конституцію не потрібно нюхати, а треба виконувати»). Особливо ця теза є неоднозначною в контексті масового невиконання законів як пересічними громадянами, так і тими, на кого покладені окремі контрольні функції. Причина такого змішування понять полягає в тому, що «дух закону» розуміється як суб'єктивістська його інтерпретація, тоді як насправді – це зміст, який відповідає правовим ідеалам загального блага, порядку, рівності та справедливості, який передбачається законодавцем. Волюнтаристська інтерпретація закону правозастосовниками – не результат їхнього бачення правових першооснов, а свідчення або низької правової культури даних відповідальних осіб, або ж впливу на процес прийняття правового рішення інших факторів.

Міфологеми про свій, «особливий» шлях в науковій та освітній галузі, про можливість повернення до «хорошої радянської освітньої системи» або про необхідність буквального наслідування, тобто фактичного копіювання російських чи європейських освітніх стандартів та інші впливають на правову політику в цій сфері та пропоновані законодавцями правові схеми й концепти. Теза про необхідність реформування освітньої системи чітко відбилася не лише на рівні фахової, а й масової свідомості. Дійсно, правоосвітня діяльність повинна здійснюватися на основі реформованої галузі, та якщо радикальні зміни не мають єдиного фундаменту і чітко окресленого бажаного стану системи, то набувають перманентного характеру, руйнуючи напрацювання і не пропонуючи взамін конструктивного начала. Крім науки та освіти важливим явищем, яке знаходить відображення в політико-правовій реальності, є виховання (як загальне, так і національне). Виховання (як вплив на розвиток і формування людини) є

цілеспрямованою діяльністю суспільства, яка здійснюється за допомогою мистецтва, літератури, ЗМІ, громадських і релігійних організацій та інших доступних засобів, особливо – вищої освіти. Виховання повинно забезпечувати поведінку людини, що буде відповідати нормам і правилам поведінки, прийнятим у цьому суспільстві. Освіта як необхідна умова підготовки людини до життя та праці передбачає не лише засвоєння систематизованих знань, вмінь і навичок, вона спрямована також на розвиток та виховання людини, вдосконалення моральних, трудових, естетичних, фізичних та інших якостей особистості. Національне виховання в системі освіти слід здійснювати з обов'язковим урахуванням культурно-історичного досвіду рідного народу, його традицій, звичаїв і обрядів, особливостей духовного життя [195]. Від розвитку культури та системи національного виховання у вищих навчальних закладах залежить не лише загальний рівень підготовки юриста, а й його суто фахові якості, спрямованість і характер професійної діяльності. У цьому контексті слід зазначити, що подолання викривлень масової свідомості, які знаходять вияв у політико-правових міфологемах, здійснюється в тому числі через світоглядний розвиток представників юридичної професії. У сучасних умовах особливе значення для життєдіяльності соціуму має рівень юристів (зокрема, правоохоронців) – як суто професійний (теоретичний і прикладний), так і рівень світоглядної підготовки. Цінності та уявлення, які визначають світогляд людини, покликаної стояти на варті правопорядку в державі, не повинні залишитися поза увагою вчених, відповідальних за розробку концептуальних засад реформування системи освіти та реалізацію цих ідей, оскільки здатність молодого фахівця бути правознавцем (а не лише суто законознавцем і формалістом-виконавцем буквально інтерпретованих норм, який не здатний відрізнити правовий закон від його замінника, законного неправа, «правового сурогату») прямо впливає на зміст юридичної діяльності, її відповідність основним принципам права [195]. Деміфологізація масової свідомості можлива на основі еволюційного розвитку національного та громадянського світогляду, вивчення у вищих навчальних закладах низки філософських дисциплін, але головним чином – зі зміною філософії життя пересічного українця, адекватності

результативного ефекту його зусиллям щодо зміни соціокультурного і ментального простору навколо. Ці умови на перший погляд видаються утопічними, а для скептично налаштованих дослідників – підставами для нових декларацій, закликів та уявлень, які призведуть до чергової реміфологізації суспільної свідомості. Проте для індивідуалістичного мислення, притаманного українцям, осмислення сенсу соціальної солідарності через приватний внесок у спільну справу та очікування позитивних наслідків не від держави чи нації загалом, а від такого ж автономного індивіда може бути реалізованим з більшою імовірністю, позаяк у даному разі працюють виявлені філософами різних епох соціальні закономірності щодо максимального позитивного ефекту (якщо йдеться про певну спільноту) від усвідомленого спрямування (і певного самообмеження) власних дій, які спираються на максими волі суб'єкта, що могли б стати принципами всезагального законодавства [675]. Втім, загальний нарис означеної проблематики та світоглядна характеристика деяких її аспектів, виражені у міркуваннях щодо ролі політико-правових міфів у поступі громадянського суспільства, будуть, мабуть, не повними без акцентів на те, що філософські та ідеологічні концепти рано чи пізно намагаються втілити в життя, тому і штучно, на замовлення певних суспільних сил створені міфологеми (як наслідок поєднання правових концептів та політичних ідеологем із архетипічними структурами суспільної свідомості), і «природно сформовані» популярні уявлення є істотними чинниками розвитку політико-правової реальності в нашій державі. Роль міфології у політичних і правових суспільних трансформаціях та вплив політико-правової міфотворчості на життя українців потребують уваги та окремої розробки з позицій філософії політики, філософії права, соціальної та культурної антропології, психології мас та інших дисциплін. Ґрунтовне дослідження цих та інших проблемних питань ще попереду, однак загальне обговорення та окреслення тематики й горизонтів невідомого з метою постановки проблеми здатне стимулювати наукові пошуки українських вчених [675].

Повертаючись до згаданого розуміння міфології як історичного типу світогляду, відзначимо, що первісне синкретичне уявлення про світ як єдиний

простір природного та духовного буття з часом зазнало перетворення та розділення. Відповідно до змін у світогляді стародавніх людей міфологічні погляди на походження та сутність людини, світу, свідомості поступово трансформувалися у релігійні, паралельно, з появою оригінальних варіантів космогонії, з народженням античного вільнодумства (котре було ініційовано філософським здивуванням, сумнівом і розмірковуванням давніх мислителів), з'явились філософські концепції, а згодом – і наукові теорії. Релігійна свідомість є формою суспільної та індивідуальної свідомості, в якій на основі віри об'єднуються уявлення про надприродне, відповідні знання, цінності, надії, переконання, погляди, ідеали та принципи релігійної людини або спільноти. Знаково-символічний характер релігії виразно простежується вже на рівні її базового елементу, тобто релігійної свідомості, конкретизуючись на рівні релігійної діяльності, відносин та організацій. Філософія як квінтесенція духовно-інтелектуального розвитку людства є формою суспільної свідомості, яка об'єднує уявлення про сенс життя та інші визначальні питання існування людини, першооснови буття та пізнання світу, сутність, природу та призначення всього існуючого у Всесвіті. Наука як раціонально-теоретична форма пізнання світу є особливою формою суспільної свідомості, яка формує картину світу на основі системи ідей – теорій і гіпотез, особливої методології наукового пізнання, понятійно-категоріального мислення, логічно правильних, несуперечливих послідовностей міркувань, апробованих практикою [575]. Існують й інші види свідомості, кожна з яких має загальні та специфічні риси, тому заслуговує на окреме семіотичне дослідження. Так, в індивідуальній і загальносуспільній формах національної свідомості визначаються і закріплюються уявлення про націю, національну ідентичність, належність до спільноти, що має власні (особливі) символи, мову, історію, традиції, географічне розташування, домінуючий уклад життя та характер діяльності, специфічні антропологічні характеристики, державно-владну і адміністративно-територіальну організацію, обрядово-ритуальну та загалом етно-культурну самобутність тощо.

Моральна свідомість також являє собою самостійну знакову систему, яка об'єднує низку однорідних знакових елементів, поляризуючи поняття добра і зла як

базового категоріального фундаменту та визначаючи уявлення людини про належне, моральний ідеал, щастя, обов'язок та відповідальність. Дана знакова система знаходить відображення в моральній практиці, яка є поведінкою та взаємодією людей на основі моральних норм – втілює в життя моральні стандарти та принципи. Естетична свідомість є формою суспільної свідомості, в якій об'єднуються уявлення про прекрасне і потворне, зокрема, те, що чуттєво сприймається і може бути оцінене за допомогою цих та інших (естетичний смак, ідеал, гармонія, міра, краса, досконаліть, симетрія, темп, ритм, тон) категорій. Уся художня діяльність є результатом дії естетичної свідомості. Відтворення чуттєвого досвіду людини у витворах мистецтва характеризує практичний аспект естетичного сприйняття світу. Зрештою, політико-правова свідомість є специфічною формою індивідуальної та суспільної свідомості, в якій об'єднуються уявлення про цілі та цінності суспільного розвитку, належний і законний порядок підтримання його стабільності та дотримання балансу інтересів різних соціальних суб'єктів у спільноті, розподілу праці, досягнення та реалізації влади, справедливої організації суспільного життя та регуляції соціальних відносин, межі індивідуальної свободи та механізми забезпечення колективної безпеки з метою досягнення загального блага, поєднаного з наданням максимальних можливостей кожній особистості для саморозвитку та самореалізації, формальну рівність і свободу всіх людей, можливості їх безпечного співіснування та взаємодії в суспільстві . У широкому розумінні політико-правова свідомість є родовим поняттям для політико-правової міфології, яка ніби вміщена в простір політичного та правового світогляду людини. При цьому не можна досліджувати політико-правову свідомість окремо від політичної та правової практики, тобто семіотичні дослідження правової реальності повинні мати праксеологічний характер, оскільки головним у дослідженні знакових систем є не «внутрішні» зв'язки між знаками, а «зовнішні» зв'язки знакової системи з іншими складовими соціального цілого. Уже потім «внутрішні» зв'язки повинні бути введені у відповідність до «зовнішніх» [575].

У цьому плані знакова система повинна розглядатись як така, що задовольняє такі принципи: 1) теоретико-діяльнісний принцип структурного протиставлення

засобів, процесів і продуктів; 2) соціологічний принцип структурного протиставлення «норми» та «соціального суб'єкта» як реалізації норми; 3) соціально-психологічний принцип формування свідомості індивідів шляхом засвоєння засобів і норм культури [818, с. 543]. Разом із тим, аналіз різних галузей соціогуманітарного знання вказує що робота у них характеризується не лише постійною увагою до об'єкта аналізу, але, насамперед, до тих засобів аналізу, які надають можливість відтворити цей об'єкт у знанні, тобто «думка дослідника поляризується та ніби фокусується у двох різних «точках» – на об'єкті, фіксованому у знанні, і на понятті, як задає схему знання та реалізується у ній» [818, с. 544]. Таким чином, дослідник повинен повсякчас розрізняти, не об'єднуючи в одне ціле, два різних аспекти – безпосередньо предмет свого дослідження та метод його реалізації, що уможливлює побудову нового знання про предмет. Це ж саме стосується семіотики права як галузі знань і методології філософсько-правового дискурсу (про це йшлося вище), та семіотики права як знакової організації правової дійсності, яка виступає предметною сферою застосування відповідного дослідницького підходу (цьому присвячено наступні розділи). Питання про іманентні властивості, ключові ознаки, а зрештою – про сутність права та його поняття є одним з найбільш важливих у філософії права, разом із тим, на сьогодні очевидно, що це питання навряд чи може бути вирішене відокремлено від проблем, які утворюють предметне поле інших галузей знання, та без розгляду системи взаємозв'язків з іншими формами суспільної свідомості, які мають єдині структурно-функціональні принципи організації.

Таким чином, можна дійти висновку, що всі відомі регулятори поведінки людини – за безсумнівної багатогранності та розмаїття їхнього соціального змісту й значення, які зумовлюють наявність низки специфічних рис, водночас демонструють єдині конститутивні засади – принципи побудови, закономірності функціонування та особливості відображення в індивідуальній і суспільній свідомості. Про це свідчить, зокрема, те, що право, політика, мораль і релігія як форми організації суспільного буття мають подібну трирівневу структуру: 1) свідомість; 2) діяльність і 3) відносини, причому правова (а так само і політична,

моральна та релігійна) свідомість містять ті ж елементи – знання, уявлення, погляди, переконання, ціннісні орієнтації, ідеї, принципи тощо. Констатація єдності структурно-функціональної організації всіх форм суспільної свідомості є найбільш важливим результатом семіотичних досліджень соціуму, тому її можна вважати головною теоретичною установкою та вихідним методологічним принципом семіотики права. Останній створює необхідні та базові теоретико-методологічні передумови для подальших семіотичних досліджень, а також уможливлює введення в науковий ужиток низки категорій, які здатні розширити горизонти пізнання, що засвідчує, приміром, продуктивне використання в семіотиці права та всьому комплексі соціально-гуманітарних наук, крім поняття політико-правової міфології, низки інших синтетичних понять. Серед цих нових категорій одним із найбільш важливих є поняття «політико-правова реальність» [528; 529], яке з'явилось у результаті міждисциплінарного аналізу феноменів політики і права та застосування у процесі їх дослідження семіотичної методології.

Висновки до розділу 2

Проблематика історичного розвитку семіотики та становлення методології семіотичних досліджень соціальних і культурних феноменів розглядалася у працях багатьох науковців, однак питання конститутивних засад і методологічного потенціалу семіотико-правового пізнання були недостатньо розкриті у їхніх розвідках. Останнім часом все більш актуальними стають семіотичні розвідки, присвячені аналізу правової реальності, їхня затребуваність пояснюється активним пошуком метаюридичних підстав інтеграції сучасної правової теорії. Міждисциплінарні дослідження права з позицій семіотики складають конкуренцію багатьом іншим підходам і сприяють вирішенню важливих проблем філософсько-правової науки, приносять практично цінні для юриспруденції результати. Семіотико-правові дослідження розвивають і збагачують філософсько-правову методологію на сучасному етапі її розвитку. Фіксація прикладів семіотико-правового аналізу у творах, присвячених окремим елементам правової реальності,

створює широку історико-філософську та теоретичну основу для розробки категоріального апарату семіотики права в новітній період [534]. У зв'язку з цим, можна стверджувати, що, починаючи з другої половини XX ст., простежується застосування теоретико-методологічного апарату семіотики в процесі аналізу проблем соціально-правового характеру та поступове зародження семіотики права як науки. Сучасна юридична думка дедалі більше використовує евристичні та категоріально-термінологічні можливості семіотичного підходу для дослідження правової реальності [534]. Юридичні явища та процеси відображаються за допомогою нових засобів виразності, нової мови, структурних кодів, які необхідно розглядати на основі та за допомогою семіотико-правової методології, яка видається однією з найбільш перспективних у сучасному філософсько-правовому дискурсі. Осмислення специфіки правової діяльності в контексті постнекласичних методологічних підходів сприяє новим, більш адекватним формам правового пізнання. Актуальність означеної проблематики підсилюється ще й важливістю здійснення законодавчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності в нових умовах, коли трансформація права засвідчила становлення нових першооснов правової теорії – юснатуралістських, принципово відмінних від попередніх визначальних засад юриспруденції в Україні [552].

Семіотичні дослідження правової реальності розкривають внутрішню логіку її організації. Водночас, у цій галузі знань, як і в загальній семіотиці, багато проблем, переважно методологічного характеру. Зокрема, нерозв'язаними є питання про те, якими повинні бути теоретичні засади семіотики права, щоб виявити нові закономірності функціонування права на різних рівнях, тобто яку теорію брати за основу під час досліджень правового буття, як співвідноситься семіотико-правовий підхід з парадигмальними для філософії права типами праворозуміння та багато інших. Міждисциплінарний характер семіотики надає їй значні можливості у вивченні права, втім, реалізація такого потенціалу потребує розробки теоретико-методологічної основи, яка б відповідала специфіці та завданням семіотики права, яка може розглядатися в різних значеннях. У цьому зв'язку відзначимо, що насамперед семіотика права – це автономна наука, що сформувалася в другій

половині XX ст. на основі особливої галузі міждисциплінарних досліджень права як знакової системи, основною метою яких є аналіз його знакової системної та структурної організації, а також сутності, властивостей, відношень та закономірностей функціонування правових знаків. В одному із значень, яке видається найбільш важливим з огляду на проблематику пропонованої праці, семіотика права є раціональною методологічною парадигмою дослідження права, яка продовжує та розвиває намагання об'єктивно описати знакові структури, в які організована правова реальність [552]. Під семіотикою права розуміють знакову теорію, у якій право розглядається як засіб зберігання, обробки та передавання інформації в суспільстві, або теорію, яка розглядає природу та логіку права з точки зору знаковості як ключової його характеристики. Нарешті, враховуючи альтернативний досвід вживання цього поняття у зв'язку з семіотичними дослідженнями інших соціокультурних феноменів, слід брати до уваги також використання терміна «семіотика права» для позначення специфічної знакової організації правової дійсності, тобто визначення і розуміння права як знакової системи.

Якщо об'єктом семіотики є світ у його знаковому відображенні, та частина (вимір) реальності, на яку спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта у межах цієї галузі знань, то відповідно кожна «галузева» семіотика має власний спеціальний об'єкт. Об'єкт семіотики права – правова реальність у її знаковому відображенні. Предмет семіотики права утворюють загальні принципи знакової організації права, закономірності його розвитку та функціонування як знакової системи, синтактичні, семантичні та прагматичні відношення між правовими знаками, правовими феноменами та носіями правосвідомості. Фундаментальне і детальне дослідження правової реальності за допомогою теоретико-методологічного апарату та інструментарію семіотики може виявити взаємозв'язки та відношення, які розкривають особливості взаємодії людини і права, допомогти зафіксувати загальносеміотичні закономірності, які відображені у правовій сфері. Таким чином, проблема виявлення та фіксації знакових закономірностей функціонування й розвитку права відкриває нові напрями і перспективи філософсько-правових

досліджень, а семіотика права може розглядатися не лише як міждисциплінарна галузь знання про право, а й як теоретико-методологічна парадигма філософсько-правового дискурсу та побудована на її основі відповідна знакова теорія права.

Якщо застосувати відомий підхід загальносеміотичної структуризації до сфери правових явищ, то можна говорити про існування трьох основних аспектів семіотики права – комунікативного, структурного та соціального. Розглядаючи принципові теоретичні засади та напрями розвитку цієї нової самостійної науки на основі ідей Ч. В. Морріса, в структурі семіотики права можна виділити: 1) синтактику права, яка досліджує відношення між правовими знаками; 2) семантику права, яка досліджує відношення між знаками та правовими явищами, які вони позначають; 3) прагматику права, яка досліджує відношення людини-суб'єкта права до правових знаків, які вона використовує. Спираючись на традицію виділення у структурі правової реальності певних рівнів (С. І. Максимов та ін.), можна розглядати семіотику права крізь призму такого розмежування і визначити основні напрями її теоретико-методологічної концептуалізації, кожен з яких присвячений знаковому аналізу різних форм буття права (у їх розгортанні від абстрактних форм сутності до конкретних форм існування): 1) семіотика ідеї права (правових принципів) – дослідження знакової організації на рівні правових принципів, ідей та ідеалів як вираження природно-правових першооснов, відображених у правосвідомості; 2) семіотика закону (норм права) – аналіз зв'язків і закономірностей функціонування знаків, які мають формально-нормативний вираз у тексті закону; 3) семіотика правового життя (правових відносин) – вивчення специфіки знакових форм правового життя у процесі соціальної взаємодії [552].

Міждисциплінарні зв'язки семіотики права – система взаємних зв'язків семіотики права з різними філософськими та юридичними дисциплінами, які відображають її співвідношення з цими науками та дозволяють більш чітко окреслити місце семіотики права в системі соціогуманітарного знання. Розгалужені зв'язки, які має семіотика права з іншими галузями досліджень, активізують процеси міждисциплінарної взаємодії, обміну та збагачення, дають змогу цій науці виконувати в гуманітаристиці загалом і, зокрема, в системі юридичних знань низку

функцій, основними з яких є: 1) світоглядна; 2) пізнавальна (інформаційна); 3) виховна; 4) методологічна; 5) символічно-відображальна; 6) праксеологічна (практично-перетворювальна); 7) прогностична тощо [520].

Семіотика права – це методологія, яка виразно підкреслює науковий статус правознавства, оскільки дозволяє виявити структурно-організаційну побудову правового буття на рівні ідеї права, норми права та реальних життєвих ситуацій, які мають правовий характер. Семіотика права є раціональною методологічною парадигмою дослідження права, яка продовжує та розвиває намагання об'єктивно описати знакові структури, в які організована правова реальність. Як бачимо, семіотика права як галузь знань на сьогодні має власне коло наукових інтересів і сферу застосування теоретичних здобутків, але як методологія правового пізнання, що обґрунтовує філософські та загальнонаукові критерії осмислення правового буття та пізнання юридичних феноменів, залишається практично не дослідженою. Саме потребою семіотичної інтерпретації специфіки людського існування в праві та сприйняття світу крізь призму правових принципів і продуктивністю застосування семіотичної методології в інших галузях знань, суспільної практики та людської життєдіяльності зумовлена актуальність звернення до фундаментальних питань осмислення права як знакової системи та дослідження проблем правового семіозису. Аналіз даних проблем дозволяє сформувати нову категоріальну систему філософсько-правового дослідження, розвиває та доповнює апарат правового пізнання, а в перспективі уможливлює формування універсальної мови права [560].

Право в новітній період розвитку науки розглядається крізь призму різних світоглядних систем, з позицій інколи діаметрально протилежних підходів, у контексті різних методологічних парадигм, однією з яких є семіотико-правова парадигма філософсько-правового дискурсу. У багатьох дослідженнях право позиціонується як відображення та результат обміну інформацією, спілкування або ширше – соціальної взаємодії. Сучасна філософія права все частіше звертається до інтерсуб'єктивізму як способу обґрунтування права та тяжіє до інтегративних теорій права, що свідчить про відхід від класичного протистояння юснатуралізму та правового позитивізму як типів праворозуміння . Поява комунікативних теорій

права, підтверджуючи такий висновок, стимулює розвиток нового теоретико-методологічного інструментарію, термінологічного апарату, який може використовуватись і в процесі вивчення сутності права та відповідної інтерпретації змісту та природи правоохоронної діяльності. Для цього семіотико-правові дослідження потребують формування і розробки адекватної категоріальної бази, яка відповідає власним дослідницьким запитам і підходам, враховує як загальносеміотичні традиції, так і особливості предметної правової сфери. При цьому семіотичний підхід до аналізу правового буття має як інтегративне (в силу того, що дозволяє уникнути традиційного протиставлення природного і позитивного права), так і самостійне методологічне значення (оскільки дозволяє розкрити властивості та ознаки правової реальності, які залишаються недостатньо розробленими, оскільки не потрапляють в поле зору альтернативних підходів). Забезпечуючи можливість під іншим кутом зору та на більш глибокому рівні розглянути процеси, які відбуваються у правовій реальності, семіотика права дозволяє отримати нове знання про право, яке втілюється і в новому інтегративному (наскільки це притаманно сучасним теоріям інтерсуб'єктивістського напряму) праворозумінні, і в критиці позитивно-правових форм організації суспільного життя, і в пропозиціях щодо вдосконалення його нормативно-правового регулювання, а також у припущеннях про перспективи розвитку правових систем сучасності та юридичної практики. Останнім часом можна спостерігати певну переорієнтацію філософсько-правових досліджень у практичну площину, аналіз конкретних проблем теорії права та юридичної практики за допомогою глибоких теоретичних концептів, категоріального апарату та методологічного інструментарію філософії права [534].

Семіотика права може розглядатись як методологічна дисципліна для юридичних наук також тому, що вона постачає останніх необхідним інструментарієм (категоріальним апаратом) і формує методологічну базу правового пізнання. Не можна применшувати методологічний потенціал семіотики права, який, насамперед, розкривається через можливість піднятися над суворими канонами загальнотеоретичних юридичних наук, позбавитися від обмежень

галузевих, спеціальних та прикладних дисциплін, використати власний арсенал засобів наукового пізнання, повною мірою скористатися перевагами структурно-функціонального підходу та одного з найпродуктивніших методів дослідження дійсності – системного аналізу. У методологічному аспекті семіотика позиціонується як філософський метод дослідження та інтерпретації дійсності поряд з діалектикою, психоаналізом, герменевтикою, феноменологією, структуралізмом та іншими, що дозволяє розглядати семіотику права як методологію філософсько-правових досліджень. Семіотичні дослідження правових процесів і явищ повинні використовувати як спеціальну, так і загальнонаукову методологію, без якої будь-які конкретні результати не можуть бути включені в загальну систему правового знання. У той же час, самий по собі семіотичний підхід до вивчення правових явищ є зразком метаправової методології, яка належить до філософсько-правового рівня. Пізнання права на цьому рівні здійснюється шляхом залучення філософських методів, які відображають найвищий рівень абстракції серед методології правознавства.

Правовим знаком є матеріальний предмет, що чуттєво сприймається і виступає представником (репрезентантом) іншого предмета, властивості або відношення та використовується для отримання, зберігання, переробки та передавання інформації, яка має правовий характер. Він містить у собі: 1) зовнішній вираз, форму, оболонку – означення; 2) предмет думки, який означується, найчастіше він виражений у понятті – означуване; 3) існуюче в реальному світі явище правової дійсності (предмет, процес, статус, система відносин), які позначаються [534]. Правові субзнаки – це невід'ємні елементи правового знаку, які не дають уявлення про зовнішній світ відносно нього (правову реальність), але виконують функцію розрізника значень. Процес становлення правових знаків (правовий семіозис) проходить три основні стадії, на кожній з яких виникає новий історичний тип знаків – правові знаки-індекси, знаки-копії, знаки-символи. Семіотичний простір сучасного правового дискурсу формується вербальними, невербальними та змішаними правовими знаками. За характером знакової субстанції можна виділити суб'єкт права як знак, поведінкові правові знаки, символічні

артефакти, а згідно з іншим підходом до класифікації, можна виділити такі види правових знаків: 1) оптичні (зорові); 2) слухові; 3) нюхові; 4) смакові; 5) дотикові. Правова знакова конструкція – це інтегральне поєднання правових знаків, яке має самостійне правове значення. Правова знакова конструкція є інтегральною складовою частиною правової реальності, стійким та змістовно цілісним поєднанням правових знаків. Конфігурація правових знаків, втілена в ній, відображена в окремому правовому понятті [552].

Синтетичний характер взаємодії політичних, правових, моральних і релігійних смислів у свідомості соціального суб'єкта та єдині принципи побудови форм суспільної свідомості засвідчують двовекторність і синтетико-аналітичну спрямованість семіотичних досліджень права, які на основі семіотичної методології виходять на розуміння загальних закономірностей знаково-символічного відображення світу людиною, а далі – «препарують» знакові конструкції та виокремлюють сутнісне для правової сфери суспільного буття. Причому констатація єдності структурно-функціональної організації всіх форм суспільної свідомості є важливим результатом семіотичних досліджень соціуму, яку можна вважати головною теоретичною установкою та вихідним методологічним принципом семіотики права [552].

РОЗДІЛ 3.
ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ СКЛАДОВІ ЯК ОБ'ЄКТИ СЕМІОТИКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ

3.1. Правова реальність, правове буття, правовий універсум і правова система: співвідношення понять крізь призму семіотико-правового підходу

Враховуючи практичну спрямованість науки на новітньому етапі її розвитку, очевидним стало те, що для сучасних учених особливо важливо зараз не лише визначати принципові закономірності, методологічні установки й розвивати фундаментальні теоретичні засади семіотичних (та семіотико-правових) досліджень, а й аналізувати конкретні правові явища в контексті семіотичного підходу, який дозволяє розкрити їх знакову природу та характеристики. На первинному (базовому) рівні семіотичного аналізу даних феноменів потрібно визначитись із системою ключових категорій, а потім послідовно розглядати деталізацію інструментарію (понятійного апарату) правового пізнання, таким чином, формувати впорядкований семіотичний каркас всього розмаїття явищ, які охоплюються поняттям «право», та вивчати крізь призму семіотико-правового підходу всі соціальні феномени, які утворюють і характеризують всесвіт правового буття.

Як відомо, сучасну правову дійсність дедалі складніше відображати за допомогою старих, нерідко надто вузьких понять. Потрібні більш широкі побудови (комплекси), які дозволяють здійснювати відповідно і більш гнучкі та адекватні наукові операції, досягати більш високих рівнів узагальнення, абстракції. Таким потенціалом володіють поняття, які є ключовими для філософії, але водночас із обережністю (мабуть, окрім категорії системи, яка міцно увійшла як до точних, так і до природничих наук) використовуються у так званих «позитивних» науках – категорії реальності, універсуму, буття та системи. Зокрема, поняття реальності впродовж усього періоду розвитку людства розроблялося мислителями різних епох,

сьогодні ми зустрічаємо його у філософській онтології та гносеології, соціальній філософії, соціології, психології, інформатиці та багатьох інших галузях знання. Саме це поняття об'єднує всі виміри та вияви актуального соціального буття, в якому індивід реалізується як особистість і суб'єкт культури. Разом із тим, ця соціокультурна реальність у контексті семіотичного підходу може розглядатися як знакова система, в якій кожна сфера та зріз (мораль, релігія, філософія, наука, політика) є відносно автономними знаковими системами з універсальними та специфічними характеристиками, власною структурною організацією та знаково-символічною побудовою, своєю умовною «абеткою». Саме так інтерпретується правова реальність крізь призму семіотико-правового підходу, зокрема, коли кажемо про знакову систему та мову права, а не лише про набір символів природної мови, які використовуються в юриспруденції. Юридичне мовлення в семіотиці права постає зовнішнім виразом та особливою формою правового мислення людини – результатом правового семіозису, дослідження якого як передумови правової культури дає змогу сформулювати фундаментальні підстави існування правової реальності. На цій основі можлива наукова розробка багатьох інших пов'язаних категорій – таких, як політико-правова міфологія, політико-правовий універсум, політико-правовий простір тощо. Вочевидь, право має власну специфічну мову (термінологію), яка успішно вивчається окремою дисципліною – юридичною лінгвістикою, але не лише це мають на увазі дослідники, які розглядають співвідношення права і мови. Йдеться про те, що саме право може досліджуватись як особлива мова – нормативна мова приписів, дозволів і заборон. І в цьому розумінні можуть бути виявлені нові, ще досі невідомі сторони та грані права як соціокультурного явища. Право є важливим виміром людського буття, моделлю ідейно-духовного, принципово-нормативного, соціального та просторово-часового континууму, в якому крізь призму соціокультурного досвіду символізації правових значень моделей регуляції суспільних відносин у чуттєво-практично освоюваному світі вибудовується політична, моральна, правова реальність [520].

Якщо у філософсько-правовій науці та у всьому комплексі правових дисциплін найбільш універсальними поняттями, які є результатом конкретизації та

деталізації згаданих категорій у певній сфері буття та пізнання світу, можна вважати поняття правової реальності та правової системи, то семіотичний аналіз права засвідчує глибинний і сутнісний (хоча іноді й неочевидний) зв'язок цих категорій з поняттями, які традиційно входять у сферу наукових інтересів інших дисциплін – етики, політології, релігієзнавства та психології у зв'язку з тим, що феномени, які вивчаються цими галузями соціогуманітарного знання (а також філософією моралі, філософією політики, філософією релігії та філософією свідомістю як їхніми аналогами на метанауковому рівні філософської рефлексії), мають знаково-символічний характер і єдині параметри структурно-функціональної організації. Використання категорії правової реальності у філософії права дозволяє досліджувати складний і пронизаний суперечностями світ права в його цілісності та специфіці, а також розглядати онтологічну структуру права з позицій «сутності» та «існування», що дає ключ до розв'язання проблеми морально-філософського обґрунтування принципу справедливості та механізму його реалізації [749, с. 179]. Відповідно до інтегральної концепції правової реальності українські філософи права (найбільш детально вивчав і розробляв цю категорію відомий український учений С.І. Максимов) визначають це поняття як «світ права, що конструюється з правових феноменів, упорядкованих залежно від відношення до базисного феномена чи «першореальності» права» [див.: 429; 433, с. 158].

Для конкретизації цієї дефініції слід зазначити, що під таким базовим фундаментальним феноменом у різних філософсько-правових напрямах і школах розуміють чи-то норму права (позитивізм, нормативістська школа), чи правовідносини як різновид соціальних відносин (об'єктивізм, соціологічна школа), чи правові емоції (суб'єктивізм, психологічна школа), чи ідею права (суб'єктивізм, раціоналістична школа та філософія цінностей). Філософське осмислення правової реальності здійснювалось переважно у контексті традиційного розмежування права на природне (jus naturale) та позитивне (jus civile). Проблема встановлення типу реальності права актуалізувалася на початку XX ст. в працях Б. О. Кістяківського, Л. Й. Петражицького, Є. В. Спекторського, а в останні роки поняття правової реальності знову стало одним з ключових вже у наукових працях сучасних

філософів права – В. А. Бачиніна, І. П. Малинової, С. І. Максимова, В. М. Братасюка, В. О. Карпічкова та інших вчених. Структурно правова реальність складається з декількох рівнів, що знаходять вияв у таких формах буття права: світі ідей – ідеї права; світі знакових форм – правових нормах і законах; світі взаємодій між соціальними суб'єктами – правовому житті.

Останнім часом все активніше у науковий обіг входять поняття, які відображають взаємодію та взаємний перетин політики і права. Однією з найбільш перспективних видається категорія «політико-правова реальність», однак її зміст потребує детальної розробки та визначення. З цією метою спробуємо з'ясувати, як можна тлумачити дану категорію на основі досягнень сучасної філософії права, в якому значенні її можна та слід вживати в науковій думці, проаналізуємо різні інтерпретації та розкриємо зміст деяких суміжних синтетичних понять, які вказують на сутнісні зв'язки, що існують між цими важливими формами суспільного буття та способами організації людської життєдіяльності. Отже, для початку варто розглянути як відправну точку базову дефініцію, яка буде слугувати певним орієнтиром для подальшого дослідження, а потім – зупинимось на ключових ознаках, які характеризують відповідний предмет думки. Спираючись на вже згадану традицію розуміння поняття правової реальності у творах українських вчених, можна сформулювати таку дефініцію: політико-правова реальність (від лат. *realis* – речовий, дійсний) – узагальнене визначення різних аспектів буття політики та права. Таким чином, під політико-правовою реальністю розуміють світ політики і права, цілісну сукупність політико-правових феноменів, упорядкованих у просторі, часі та відносно базисного феномену, тобто не якусь субстанціональну частину реальності, а спосіб життя людини в соціумі, а точніше – спосіб осмислення, організації та інтерпретації різних аспектів суспільного буття – настільки значущий, що його можна вважати невід'ємним від самого суспільства у класичному його розумінні, співіснування та взаємодії індивідів у соціумі. Політико-правова реальність є багатоаспектною, поліструктурною та системною, для неї характерна визначеність та об'єктивність буття, які слід розуміти широко. Оскільки політико-правові явища проходять крізь призму людської свідомості та сприймаються

індивідами як елементи суспільного життя, активними учасниками якого є самі суб'єкти соціальних відносин, то вони постають у вигляді єдиної системи об'єктивних, суб'єктивних та інтерсуб'єктивних компонентів. Інколи політико-правовою реальністю у вузькому розумінні вважають лише сукупність матеріально-предметних об'єктів, відмовляючи в онтологічному статусі багатьом важливим елементам світу політики та права, тоді як більшість із них входять до сфери належного, а не емпіричного буття. Отже, ця категорія визначає цілісність світу політики та права, дозволяє розглядати його як автономну сферу буття – політико-правовий універсум, який має власну логіку та специфічні закономірності існування. Категорія «політико-правова реальність» здійснює інтеграцію політико-правових ідей, уявлень, установок, орієнтирів, ідеалів, цінностей, переконань, емоцій, стереотипів політичної та правової свідомості, принципів і норм, подій, процесів, інститутів, актів соціальної взаємодії, а також дозволяє з'ясувати будову, механізми та закономірності світу політики та права, відображає цілісність та взаємопроникнення політичного та правового буття. Ця філософсько-правова категорія може розглядатися як правова знакова конструкція за допомогою семіотико-правової методології [539].

Близькою за значенням знаковою конструкцією є така, як «політико-правовий універсум». Розглянемо це поняття детальніше, для того, щоб з'ясувати, які відтінки змісту воно має і чи можна вважати ці категорії рівнозначними та взаємозамінними. Політико-правовий універсум (від лат. *universum* – сукупність, спільність) – цілісна система політико-правових феноменів, які репрезентують сучасний стан соціального розвитку людства, всесвіт актуального політико-правового буття. Терміном «політико-правовий універсум» позначають множину всіх існуючих у даний момент політико-правових явищ і процесів, яка розглядається як єдине ціле, має особливу побудову, логіку та закономірності існування. Політико-правовий універсум утворюють всі виміри та «зрізи» соціального простору, які мають політико-правове значення та за традицією можуть розглядатися як світ ідей, світ норм, світ цінностей, світ інституцій, світ відносин тощо [539]. Інколи під політико-правовим універсумом розуміють поєднання локалізованих ареалів політико-правового буття,

сукупність видимих, «реальних» об’єктів, однак така інтерпретація обмежує синтетичне поєднання різнопланових виявів політики та права, багато з яких мають характер зв’язків, відносин, принципів, приписів, стандартів, повноважень тощо, жорсткими матеріально-предметними рамками, істотно звужує значення цього поняття, зменшує його евристичний потенціал. Іншим є «широкий» підхід, згідно з яким політико-правовий універсум об’єднує не лише існуючий світ політико-правового буття, але всі можливі світи, які мисляться виключно логічним шляхом, тобто охоплює усі можливі модуси політико-правової реальності, варіанти її структурної організації та функціонування або описи стану, утворені в результаті умоглядного конструювання, несуперечливого з точки зору логічної семантики уявлення про можливі факти або зв’язки між явищами [539]. Отже, в одному розумінні політико-правова реальність є синонімом політико-правового універсуму, в іншому – його фрагментом, а в третьому – дійсним виміром політико-правового буття, який містить об’єктивно існуючі факти, явища, процеси та виступає лише одним із можливих світів, який поєднує строкате розмаїття виявів політики та права, тоді як універсум охоплює множину модусів політико-правової реальності. Цікавими є і відношення понять «політико-правова реальність» та «політико-правове буття», адже буття можна інтерпретувати як більш загальне поняття – сукупність різновидів реальності (об’єктивної та суб’єктивної) або поєднання реальності та іншореальності або ірреальності. З іншого боку, в екзистенційно-правовому сенсі можна стверджувати, що саме реальність вміщує в себе буття, а саме – індивідуальне буття людини.

З позицій філософії права та за допомогою семіотико-правової методології доцільно також продовжувати розкривати зміст ряду синтетичних, перспективних у плані наукового пошуку понять – таких, як політико-правове середовище, політико-правовий простір та інших. Політико-правовий простір як різновид соціального простору, в якому за допомогою норм права й політичних інституцій встановлюється стабільність, порядок і законність, інколи дещо звужено трактують як сферу формування та дії системи правових актів політичної влади (за підходом І. В. Жужгова), сферу регламентації юридичними нормами моделей правомірної

поведінки держави, її складових частин і громадян у межах території цієї держави й конкретного історичного часу (за визначенням І. Н. Барциц) або регіональну систему політико-правових норм і стандартів, засобів і механізмів їхнього впливу («європейський політико-правовий простір» тощо). Останнім часом ці поняття входять у площину соціально-філософського [див.: 210] та семіотичного дискурсу, як засвідчує підхід В. П. Малахова, згідно з яким правовий простір інтерпретується як сукупність стійких форм правового життя окремої людини та суспільства загалом, тобто як соціальна структура, що охоплює простір смислів, пов'язаність конкретних правових вимог, залежностей, відносин і діянь різних правових суб'єктів [435, с. 151]. Зокрема, сучасний політико-правовий простір як результат політико-правового семіозису в умовах збільшення можливостей маніпулятивного впливу на масову свідомість, довільної трансформації та переформатування світоглядно-ціннісних орієнтацій, підвищення потужності ідеологічно-пропагандистських технологій, динамічного розвитку ІТ-сектору та стрімкого розширення аудиторії медіа-ресурсів, пов'язаних із глобалізаційними процесами, потребує декодування та переосмислення в контексті новітніх інтерсуб'єктивістських підходів [520]. У цьому зв'язку слід відзначити, що правова теорія у XX – на початку XXI ст. вирізняється розмаїттям і складністю, вона багата на нові тенденції розвитку [433], у ній відбуваються істотні зміни в підходах і сприйнятті усталених понять, яскравим прикладом чого може вважатися семіотика права [520].

Таким чином, поняття правової та політико-правової реальності можна розглядати у світлі філософсько-правової рефлексії, що дозволяє знайти єдину ідейно-духовну та ціннісно-нормативну основу діалектичної взаємодії політики та права, державно-владних інституцій та людини. Антропологічний підхід уможливлює синтез досягнень різних галузей знання для отримання нових, евристично перспективних понять, які дозволяють по-новому поглянути на людину правову, людину політичну, а ширше – людину соціальну. Певним аналогом згаданого вище ключового для філософії права та семіотики права поняття правової реальності в загальній теорії права виступає поняття правової системи [431, с. 14].

Використання категорії правової системи в юриспруденції дає можливість аналізувати та оцінювати позитивне право в цілісному вигляді, а не лише окремі його компоненти. Правова система є позитивним виміром правової реальності, поняттям, яке фіксує доступні для позитивного відображення та наукового дослідження елементи останньої у формальному, структурованому вигляді. Відповідні знакові конструкції, які містить правова система (найбільш відомі, це правотворчість, правозастосування, юридична та правоохоронна діяльність тощо), є значно більш дослідженими в сучасній теорії права, ніж їх метафізичні прообрази . Це підвищує цінність розробки даної категорії в новітніх семіотико-правових розвідках і зумовлює доволі детальне звернення до поняття та структури правової системи як знакового утворення [552]. Очевидно, що дослідження правових явищ у контексті їх взаємозв'язку як елементів правової системи, у нерозривній єдності з нею відкриває широкі можливості для використання методу семіотико-правового аналізу, порівняльного методу під час вивчення правової дійсності, а також продуктивного застосування у сфері суспільних феноменів системного підходу та системно-структурного аналізу, наукова цінність яких різнобічно й детально обґрунтовувалася у працях Л. Барталанфі, Ф. Тейлора, Н. Вінера, І. В. Блауберга, Е. Г. Юдіна, С. А. Саркісяна, Л. В. Голованова, А. А. Файзієва, І. М. Попової, Е. Є. Маркаряна, С. І. Устича, А. В. Гришина, Н. М. Нікольського, В. Г. Афанасьєва, Р. Г. Баранцева, В. П. Кузьміна, О. Є. Манохи. Адже, як відомо, системне бачення будь-якого явища (в тому числі правового) є необхідною умовою його адекватного та глибокого осмислення, зокрема в тих розвідках, які здійснюються в контексті семіотичного підходу. Вивчення робіт, присвячених проблемам правової системи, дозволяють зробити висновок про неоднозначність розуміння даного поняття різними науковцями. Зокрема, іноді згадується про вузьке та широке розуміння категорії «правова система», і, як правило, в ширшому розумінні – це поняття, яке на рівні з правом як системою норм охоплює низку інших компонентів правового життя суспільства [643, с. 18]. Причому в межах і з позицій загальної теорії права правову систему розглядають як одну з підсистем суспільства поряд з економічною, політичною, релігійною та іншими, надають їй відповідного широкого змісту. У

зв’язку з цим, на наше глибоке переконання, сумнівною є доцільність введення у науковий вжиток і розгляду вузького розуміння правової системи, згідно з яким зміст даного поняття фактично ототожнюється з легістською інтерпретацією поняття «право» як системи встановлених (або санкціонованих) державою загальнообов’язкових і формально-визначених правил поведінки, виконання яких забезпечується діяльністю системи державних органів та, зокрема, апарату державного примусу та відповідних репресивних інституцій. Адже, як справедливо вказує Г. І. Муромцев, на відміну від багатьох інших понять, звернених «всередину» структури права, поняття «правова система» звернене насамперед «назовні», за її межі. Ця категорія, як вважають фахівці в галузі філософії права та загальної теорії права, відображає найвищий рівень абстракції з-поміж правових категорій, що характеризують право як системне явище [611, с. 281].

Компоненти, які входять до правової системи, є неоднаковими за своїм значенням, юридичною природою, «питомою вагою», самостійністю, ступенем впливу на суспільні відносини, але водночас вони підкоряються деяким загальним закономірностям, характеризуються єдністю. Як цілком слушно зазначають М. І. Матузов та В. М. Синюков, вичерпний перелік цих складових дати достатньо складно, оскільки правова система – складне, багатошарове, різнорівневе, ієрархічне та динамічне утворення, в структурі якого є свої системи й підсистеми, вузли та блоки. Багато з цих складових виступають у вигляді зв’язків, відносин, станів, режимів, статусів, гарантій, принципів, правосуб’єктності та інших специфічних феноменів, які утворюють велику інфраструктуру або середовище існування правової системи [706, с. 179]. Головне – розуміти, що перед нами – не випадковий конгломерат різнорідних і не пов’язаних один з одним елементів, а цілісний феномен, певна багаторівнева система, функціонування якої – винятково складний процес. Якщо звернутися до конкретного поняття правової системи у теорії права, найбільш чітким нам видається визначення, запропоноване колективом вітчизняних правознавців: «*правова система* – сукупність внутрішньо узгоджених, взаємопов’язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких держава здійснює необхідний нормативний вплив на суспільні відносини,

закріплюючи, регулюючи, охороняючи і захищаючи їх від правопорушень» [502, с. 126]. Хоча, приміром, Г. І. Муромцев якраз наголошує на різнорідності елементів правової системи, виділяючи з-поміж них доктринально-філософський або ідеологічний (праворозуміння, поняття і категорії права і так далі), нормативний (тобто сукупність діючих у суспільстві правових норм), інституційний (тобто юридичні установи – правотворчі та правозастосовчі) і соціологічний (правовідносини, застосування права, юридична практика) елементи [611, с. 281]. Слід звернути увагу на визначення В. Д. Перевалова, котрий розкриває суть правової системи через її спрямованість на суб'єктів права: «правова система – це цілісний комплекс правових явищ, зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, усвідомлений і постійно відтворюваний людьми та їх організаціями (державою), що використовується ними для досягнення своїх цілей» [704, с. 463]. За М. Н. Байтіним, який у визначенні правових явищ спирається на системний підхід, правова система є сукупністю внутрішньо організованих і взаємопов'язаних, класово однорідних і спрямованих зрештою до загальних цілей правових явищ, кожне з яких в межах єдиної структури виконує свою специфічну службову роль [55, с. 38]. Іншою є позиція Ю. О. Тихомирова, що звертає увагу на нормативний характер даного утворення і представляє правову систему держави як структурно організований нормативний масив, який орієнтується, формується і діє на основі загальних принципів, в якому можна виділити цілі права, принципи побудови, порядок правотворчості, закони, підзаконні акти, акти місцевого самоврядування, схвалені міжнародні акти і норми, внутрішньосистемні правові зв'язки і співвідношення [713, с. 45]. На думку О. П. Коцюби, якісна характеристика правової системи України повинна розглядатися за юридичними ознаками суб'єктів правовідносин, предмета регулювання, правових механізмів реалізації норм права, серцевиною нинішньої правової системи виділяється законодавство [372, с. 10–11].

Попри певну неузгодженість позицій науковців щодо ключових ознак цієї знакової конструкції, серед найбільш значущих характеристик правової системи як об'єкта семіотичних досліджень варто виділити те, що вона: а) базується на праві; б) формується у зв'язку з правом; в) має вторинний характер щодо базисних

відносин; г) існує у вигляді складного комплексного утворення; д) складається з низки елементів, з-поміж яких можна виокремити як *статичні*, так і *динамічні* елементи. Серед так званих «статичних» знакових елементів відзначаємо систему права, систему законодавства, правові принципи, правову культуру, юридичні установи, юридичну техніку, юридичні терміни та правову політику. Серед «динамічних» складових, які ми послідовно проаналізуємо в контексті семіотичного підходу в наступних підрозділах пропонованої роботи, варто назвати правотворчість, правореалізацію, юридичну практику та правові відносини [502, с. 126]. Кінцевих цілей правового регулювання можливо досягнути лише за допомогою всієї сукупності юридичних засобів, якими володіє держава, а не за рахунок окремих з них, через це важливо, щоб усі ланки правової системи працювали чітко й безвідмовно, активно виконували свої функції [579]. Кожна з цих складових правової (політико-правової) реальності, виражених у вказаних елементах правової системи та відповідних знакових конструкціях, може бути самостійним об'єктом семіотико-правового аналізу, як буде продемонстровано в наступних підрозділах пропонованої роботи. Семіотика засвідчує універсальність права як регулятора суспільних відносин, його змістовно-ідейну єдність в різних країнах, спільний зміст, походження, структуру принципів, правил і приписів, оскільки дозволяє «перекласти» сутність нормативних вимог з мови однієї правової системи на мову іншої. Саме тому така важлива роль семіотичної методології для уніфікації права, вироблення прийнятних для різних суб'єктів міжнародних документів тощо. Трансляція універсального змісту правової норми в інший правовий контекст можлива лише за умови фіксації даного змісту. Універсальний зміст може бути виокремлений як вияв ідеї права, тому семіотика права дозволяє відобразити цей зміст різними правовими мовами в різних обставинах. Таким чином, у процесі політико-правової комунікації здійснюється трансляція загальнолюдських цінностей і принципів, у існуванні яких є спокуса відмовити з огляду на різноманіття моделей політичного життя та правової організації суспільства, тоді як усе це – лише модуси єдиного та цілісного політико-правового універсуму. Тут же відбувається проникнення морально-етичних, релігійних та інших світоглядно-ціннісних смислів

в теорію та практику правової регламентації суспільних відносин, що підвищує наукову цінність семіотичного дослідження правового буття, яке, з одного боку, дозволяє виявити загальні закономірності організації форм суспільної свідомості, про що йшлося вище, а з іншого – визначити специфічні структурні елементи правової реальності як знакової системи.

3.2. Ієрархічна структура та організаційна побудова правової реальності як знакової системи

Правовій реальності, яка є змістовно багатим і структурно складним, ієрархічно організованим утворенням, що відображає особливості людського сприйняття світу, а також об’єктивні закономірності співіснування людей в соціумі, теж властива символічність, що уможливлює застосування семіотико-правового підходу в процесі її комплексного аналізу. Спираючись на це положення та передумови становлення семіотики як науки, висвітлені в перших розділах, відзначимо, що предметом семіотики права є структурна організація та властивості правової реальності як знакової системи. Кожен структурний рівень ієрархічно побудованої правової реальності (правові принципи-ідеї, правові приписи-норми, правові відносини) є зразком підсистеми, в якій поряд із загальними діють і власні закономірності. Знаковий характер права дозволяє застосувати досягнення семіотики для аналізу правових явищ, відповідно глибше пізнати право та побачити інші грані цього системного феномену. У зв’язку з цим, метою даного параграфу є визначення структури права як знаково-символічного об’єкта. Право є зразком подібної багатовимірної реальності, яку можна розглядати у якості певної знакової системи, адже у ній існує множина різноманітних знакових конструкцій, тобто стійких конфігурацій груп понять, які використовуються в теоретичній науці та юридичній практиці. Знакова система права передбачає наявність системи формальних елементів, які поєднуються у змінні комбінації у відповідності з визначеними принципами структури [552]. Кількість цих елементів відносно невелика, але вони можуть утворювати значну кількість теоретично можливих

комбінацій. Юридичні поняття й терміни є базовими елементами структури правової мови, що відображають «правове слово» – певну субструктуру, яка містить звукоформу, об'єктивний та суб'єктивний (інтуїтивний і раціональний) зміст. Звукоформа та суб'єктивний зміст є постійними компонентами слова, а об'єктивний зміст є компонентом, який актуалізується в процесі практичного використання правової мови. З понять утворюються структури більш високого рівня інтеграції, в яких наявні зв'язки різного ступеню жорсткості – асоціативні зв'язки та монопольні структури, складові яких не можуть бути використані самостійно. Таким чином, утворюються інформаційні фрази, що являють собою закінчені правові конструкції і формують базові елементи правової реальності, а саме – правові норми.

Правовий знак є не просто співвіднесеним з об'єктом, його слід розглядати у відношенні до діяльності, елементом якої він є і завдяки якій отримує зміст і значення. Як відомо, переважна більшість мовознавчих досліджень обмежується виявленням значень слів або з'ясуванням їхніх значень з використанням словників і фрагментів мови, не торкаючись проблем зв'язку цих значень із аспектами діяльності [1, с. 8]. Проте не можна досліджувати правовий знак окремо від правової практики, тобто, як уже відзначалося, семіотичні дослідження правової реальності повинні мати праксеологічний характер, оскільки головним у дослідженні знакових систем є не «внутрішні» зв'язки між знаками, а «зовнішні» зв'язки знакової системи з іншими складовими соціального цілого. Вже потім «внутрішні» зв'язки повинні бути введені у відповідність до «зовнішніх», і в цьому плані знакова система повинна розглядатись як така, що задовольняє такі принципи: 1) теоретико-діяльнісний принцип структурного протиставлення засобів, процесів і продуктів; 2) соціологічний принцип структурного протиставлення «норми» та «соціального суб'єкта» як реалізації норми; 3) соціально-психологічний принцип формування свідомості індивідів шляхом засвоєння засобів і норм культури [818, с. 543]. Дослідник повинен повсякчас розрізняти, не об'єднуючи в одне ціле, два різних аспекти – безпосередньо предмет свого дослідження та метод його реалізації, що уможливлює побудову нового знання про предмет. Це ж саме стосується семіотики права як галузі знань і методології філософсько-правового дискурсу, про що йшлося

у перших двох розділах, та семіотики права як знакової організації правової дійсності, яка виступає предметною сферою застосування відповідного дослідницького підходу, чому присвячений пропонований розділ.

Питання про іманентні властивості, ключові ознаки, а зрештою – про сутність права та його поняття є одним з найбільш важливих у філософії права, разом із тим, на сьогодні очевидно, що це питання навряд чи може бути вирішене відокремлено від проблем, які утворюють предметне поле інших галузей знання. Поліметодологічність та плюралізм є характерними рисами філософсько-правової науки, тому залучення альтернативного методологічного і категоріального апарату не позбавляє її власної автономності як системи знань. У межах різних теорій формулюються різні поняття права, в яких нерідко абсолютизується той чи інший аспект правової дійсності – постійно виявляється схильність до спрощених уявлень про цей феномен. Поняття, як і теорії, є лише тимчасовими результатами пізнавальних зусиль, результати, які піддаються критиці і коригуванню, у зв’язку з чим цілком імовірно, що для різних дослідницьких цілей утворюються різні поняття і самого «права» [780, с. 6–11]. Останнім часом можна спостерігати тенденцію до формування інтегративного праворозуміння та синтезу знання про право, однак дослідницькі підходи та саме розуміння критеріїв подібної інтеграції істотно відрізняються. У цьому контексті слід зазначити, що відомі дослідники знакової організації та особливої мови права, про яких було згадано вище, концентрують власну увагу на різних її аспектах – історичному, структурному, комунікативному, однак дослідження в галузі *порівняльної філософії права* та окрема семіотична розробка класичних (традиційних) типів праворозуміння, сучасних способів пояснення його сутності та природи, підходів до його обґрунтування, а також відмінностей модерного та постмодерного праворозуміння за допомогою семіотичної методології не здійснювалися.

Тут слід згадати, що семіотико-правовий аналіз – один із головних методів, які входять у відповідний комплекс семіотичної методології дослідження права. Цей комплекс утворює система методологічних підходів та теоретичні засади їх використання під час вивчення правових явищ, основі яких є розуміння правової

реальності як знакової системи. Способи та стратегії дослідження права як певного ідеального об’єкта визначають теоретичну площину семіотико-правової методології, а прийоми цілеспрямованого перетворення правової реальності та досягнення бажаних результатів – її практичну площину. І перша, і друга мають спільну основу, спираються на єдину методологічну засаду та ґрунтуються на визнанні права зразком багатовимірної знакової соціально-культурної системи, в якій існують зв’язки між елементами одного рівня, міжрівневі зв’язки, а також зв’язки знаків з об’єктами духовної, соціальної та матеріальної дійсності, які вони позначають. При цьому, на відміну від альтернативних методологічних систем, які абсолютизують окремі аспекти буття права та концентруються на тих або інших його властивостях, право розглядається як форма суспільної свідомості, ціннісна та нормативна система, регулятор суспільних відносин, практика організації людського життя. За допомогою семіотико-правової методології кожен структурний рівень правової реальності, про які детальніше піде мова далі (правові принципи-ідеї, правові приписи-норми, правові відносини), аналізується як частина єдиного універсуму. Ці підсистеми, в яких поряд із загальними діють і власні закономірності, визнаються самостійними знаковими об’єктами із специфічними знаковими характеристиками, водночас цей підхід зберігає цілісне уявлення про право як соціокультурний феномен. Знаковий характер права дозволяє застосувати досягнення семіотики для аналізу різноманітних правових явищ, відповідно глибше пізнати право і побачити інші грані цього системного об’єкта [511].

Семіотика позиціонується як філософський метод дослідження та інтерпретації дійсності поряд з діалектикою, психоаналізом, герменевтикою, феноменологією, структуралізмом та іншими підходами, які сформувалися на основі філософських напрямів, що дозволяє розглядати семіотику права як самостійну та повноправну методологію філософсько-правового дискурсу. На нашу думку, значний потенціал семіотики права в компаративістських дослідженнях як правових систем різних держав (про що вже відзначалося в спеціальній літературі), так і *філософсько-правових теорій*, які формують історичні типи філософсько-правової думки та предметне поле сучасного інтелектуального дискурсу є недооціненим,

тому попереду – детальна та фундаментальна розробка відповідних типів праворозуміння та окремих напрямів, концепцій, шкіл за допомогою семіотичної методології та семіотико-правового інструментарію, а також визначення низки відмінностей класичних підходів до пояснення сутності та природи права від постмодерної інтерпретації правового буття. Це зумовлено тим, що сучасна юриспруденція активно розвивається та потребує теоретико-методологічного забезпечення цих процесів і новітніх тенденцій трансформації правової реальності, вивчення специфіки нових напрямів у філософії права, окремі з яких категорично відмовляються від класичної спадщини, заперечують традиції та здобутки основних типів праворозуміння, та пропонують принципово відмінний погляд на правові феномени. Адже, як відомо, у другій половині XX ст. формуються нові постмодерністські підходи у філософії та мистецтві, які все частіше знаходять відображення в юриспруденції (в основному, у вигляді постструктуралізму), що потребує осмислення та дослідження за допомогою новітньої методології (герменевтичної, феноменологічної, семіотичної та інших), а також формування відповідних науково-дослідницьких програм і проектів [511].

Дійсно, сучасний філософсько-правовий дискурс все частіше звертається до інтерсуб'єктивізму як способу обґрунтування права та тяжіє до інтегративних теорій права, що свідчить про відхід від класичного протистояння юснатуралізму та юридичного позитивізму як типів право розуміння [534]. Поява комунікативних теорій права, підтверджуючи такий висновок, стимулює розвиток нового теоретико-методологічного забезпечення, термінологічного апарату, який використовується і в процесі вивчення знакової природи права. У зв'язку з цим, доцільним є вивчення комплексу відмінностей модерного та постмодерного праворозуміння в контексті семіотико-правового аналізу, визначення найбільш характерних для них знакових конструкцій, особливих засобів пізнання, а також способів осмислення світу права, які відображають їхню специфіку. Забезпечуючи можливість під іншим кутом зору та на більш глибокому рівні розглянути процеси, які відбуваються у правовій реальності, семіотика права прибирає головну суперечність між юснатуралізмом і юридичним позитивізмом як основними класичними типами праворозуміння та

їхніми різновидами, оскільки не концентрується на онтологічних засадах права, а вивчає особливості структурної організації правової реальності, синтаксичні, семантичні та прагматичні відношення між правовими знаками на різних її рівнях. Таким чином, ця автономна галузь знань дозволяє отримати нове знання про право, яке втілюється і в новому інтегративному (наскільки це притаманно сучасним теоріям інтерсуб'єктивістського типу) праворозумінні, і в критиці позитивно-правових форм організації суспільного життя, і в пропозиціях щодо вдосконалення його нормативно-правового регулювання, а також у припущеннях про перспективи розвитку правових систем сучасності, правотворчості та правореалізації тощо. Можна зробити висновок, що семіотика права є синтезуючою парадигмою для модерного та постмодерного філософсько-правового дискурсу, відродженням єдиних форм і параметрів аналізу процесів правового пізнання. Крім того, вона дає змогу зафіксувати суттєві риси будь-яких типів праворозуміння з метою їх подальшого філософсько-правового осмислення [511].

Модерний тип правового пізнання характеризується тим, що його світоглядна форма є ієрархічно організованою, кон'юнктивною, закритою, тоді як постмодерний – анархічною відкритою диз'юнктивною антиформою. У першому типі домінують мета, намір, план, майстерність, які через процес творення, синтезу, породження цілісності призводять до завершеної роботи у вигляді певного витвору, нормативно-правового акту, у другому – переважають гра, випадок, вичерпаність, мовчання, які завдяки деконструкції, деструкції, антисинтезу виводять на головний план процес і перфоманс у правовому бутті. Таким чином, модерн апелює до коріння, глибини та сутності, а постмодерн – акцентує увагу на ризомі, поверхні та становленні. Знаковою конструкцією, яка відображає сутність першого, є «Логос», тоді як плюралістичний і деструктивний дискурс другого заперечує самий факт єдиної раціональної основи та апелює до мовчання як «універсальної» категорії. Семіотика права поєднує ці дві світоглядно-методологічні системи через розкриття їх особливостей, відмінних рис у межах єдиної системи координат, в якій проект постмодерну є одним із варіантів пояснення світу права. З одного боку, семіотика є зразком раціоналістичного дискурсу, вона народилася на перетині прагматизму,

лінгвістики та філософії мови, з іншого, вона подібно до постструктуралізму розглядає світ як систему знаків. Принципова відмінність семіотичного від постмодерного праворозуміння полягає в тому, що семіотика права не претендує на пояснення природи того, що стоїть за ланцюгами правових знаків, а лише констатує факт їхнього існування та розглядає структури, в які організоване правове буття. Разом із тим, семіотика права належним чином оцінює провідну роль ідейно-духовних начал у праві, як буде показано далі, втім, формально-нормативні елементи права та соціально-діяльнісні вияви правового буття не менше заслуговують на увагу в контексті семіотичного підходу, тому реалізація права, правозастосування, правоохоронна діяльність та інші правові феномени будуть розглядатися в пропонованій праці доволі детально [511].

При цьому важливе ще одне розмежування, яке демонструє ключову відмінність між семіотичним дослідженням самої структури правової реальності, знакових елементів, які входять до неї, та вивченням за допомогою семіотичної методології способів пояснення й обґрунтування права, тобто підходів до інтерпретації його сутності та природи. Правову реальність розглядають як об’єктивно існуючий світ права, що даний суб’єкту в практиці (досвіді), а картину правової реальності – як модель, що слугує засобом пізнання та конструювання світу права. Вона не є якоюсь субстанційною частиною реальності, а постає лише способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального буття людини, однак настільки суттєвим, що за його відсутності розпадається самий світ людини [431; 433, с. 147–148]. Означене додатково засвідчує те, що право як спосіб структурування суспільної свідомості та буття є важливим об’єктом семіотичних досліджень. Враховуючи це, від семіотичної характеристики основних способів пояснення та обґрунтування природи права повернемося до семіотичного дослідження власне знакової побудови та елементного складу правової реальності та відзначимо тут наступне ключове положення. Правову реальність можна розглядати як знакову систему також у зв’язку з тим, що в ній наявна множина різноманітних знакових конструкцій, тобто стійких конфігурацій груп понять, які використовуються в теорії та історії права, галузевих і спеціальних правових

дисциплінах, законодавчому та правозастосовчому різновидах юридичної практики, правоохоронній і правоосвітній діяльності. Як відзначалося вище, в цій системі кожний конкретний зміст, виражений у значенні правового знака, відповідає певному умовному позначенню, а знакова система права містить систему формальних елементів, які поєднуються у змінні комбінації у відповідності з визначеними принципами структури та встановленим кодом. Хоча кількість цих елементів може бути охарактеризована як відносно незначна, але вони утворюють велику множину теоретично можливих комбінацій, що задає знакову варіативність правового буття. Як вважає Г. Г. Почепцов, знаковість виникає за будь-якого моделювання дійсності, оскільки між дійсністю та її описом утворюється певний «зазор», відсутній, приміром у термометрі, який точно вказує характеристики дійсності. Знак – це свого роду місток між двома дійсностями: реальною чи, наприклад, вербальною. Він відображає не саму дійсність, а відсилає нас до тієї чи іншої моделі дійсності [602, с. 128–129]. Аналогічним чином знакові конструкції правової реальності є моделями, що через знакові структури поєднують сфери правосвідомості, праворозуміння, правотворчості та правореалізації. Причому правові знакові конструкції відрізняються від юридичних термінів, що забезпечують внутрішню єдність правових текстів і в своїй сукупності утворюють інструментарій юридичної техніки.

На думку С. С. Алексєєва, навіть первинні засоби регуляції (позитивні зобов’язання, заборони, дозволи) в галузі права існують та функціонують в особливих юридичних побудовах, у ланцюгу правових засобів, тобто вже у вигляді юридичних конструкцій. У правовому житті, в юридичній практиці кожен правовий засіб (затримання особи, відшкодування шкоди, судове визнання факту належності земельної ділянки тій або іншій особі тощо) виступає в ролі елемента особливої правової матерії, що набуває правового характеру та починає діяти у системі взаємних зв’язків і відношень. На основі закономірностей правового буття ці елементи правової матерії об’єднуються у своєрідні побудови, які і називаються юридичними конструкціями [12, с. 278–279]. Знакова конструкція у праві завжди являє собою певну комбінацію дозволів і заборон. Вибір самих дозволів або заборон

як способів і режимів правової регуляції, а також певної конфігурації їхнього сполучення та комбінації, залежить від потреб, цілей і завдань правової регуляції на відповідному етапі суспільного розвитку, специфіки об'єкта регулювання, характеру та змісту правової політики законодавця і держави загалом, ступеня розвиненості демократії, гласності, законності та правопорядку в державі, правових традицій, рівня правової культури та правосвідомості населення, громадської думки тощо [487, с. 90]. Оптимальна комбінація дозволів і заборон, яка б створювала сприятливе середовище для належної реалізації своїх можливостей всіма членами суспільства, дозволяє досягти цілей громадянського суспільства найкоротшим шляхом, а тому створення та формулювання відповідних правових конструкцій є справою надзвичайно складною та відповідальною. Крім згаданих вище базових компонентів у правовій реальності як знаковій системі доцільно виділити три основні рівні, які вже стали загальновизнаними для дослідників у галузі філософії права: 1) ідея права; 2) норма права; 3) правове життя. У кожному з цих рівнів можна знайти загальносеміотичні риси та специфічні знакові закономірності. Спираючись на дану традицію виділення у структурі правової реальності даних рівнів, обґрунтовану в низці праць С. І. Максимовим [див.: 431, с. 177], як уже зазначалося вище, можна розглядати семіотику права крізь призму такого розмежування і визначити її основні напрями, кожен з яких присвячений знаковому аналізу різних форм буття права (у їх розгортанні від абстрактних форм сутності до конкретних форм існування).

Як бачимо з цього прикладу структуризації всіх виявів правового буття, визначальним рівнем у знаковій структурі правової реальності та головною правовою знаковою конструкцією (принаймні, такою її вважають у контексті юснатуралістського способу осмислення сутності та природи права, а в юридико-позитивістському – віддають перевагу позитивному аналогу, вираженому в понятті «правосвідомість») є ідея права. Як відомо, ідея права належить до найбільш фундаментальних правових проблем, розгляд якої може дати відповідь на ключові питання правового буття та пізнання. Водночас ця проблематика ще не була окремим предметом семіотичного аналізу, тоді як семіотика права володіє потужним евристичним потенціалом. У зв'язку з цим, зазначимо, що наша мета у

викладі наступного матеріалу пропонованого підрозділу – не лише визначення знакової побудови правової реальності, вираженої в рівнях ідеї права, закону та правового життя, а й, зокрема, розкриття системи взаємозв'язків між сутнісними елементами ідеї права та її знакової структури за допомогою філософсько-правової та семіотико-правової методології, а також визначення відношень між основними уявленнями про право в українському філософсько-правовому дискурсі і ключовими характеристиками та знаковими елементами інших форм суспільної свідомості. Передусім, окреслюючи значимість дослідження даної проблематики, слід зазначити, що фундатор філософії права Ґ. В. Ф. Геґель саме ідею права – поняття права та його втілення, вважав предметом цієї науки, а проблема її визначення поставала у всі часи та розглядалася видатними мислителями різних епох, не виключаючи і сучасний період розвитку правової теорії. Вітчизняна традиція розробки ідеї права насамперед спирається на вчення П. Д. Юркевича (за дослідженням Г. С. Боровської). Оригінальну характеристику ідеї права дає також П. І. Новгородцев у промові, проголошеній на врочистому засіданні Психологічного товариства, у якій він докладно аналізує погляди В. С. Соловйова на загальносуспільні ідеали та критикує слов'янофільство [403]. Положення про те, що головні світоглядно-ідейні джерела українського права – це антична філософія, християнська етика та римське право, у різних працях обґрунтовує М. В. Костицький [360–368] і розвивають його учні та послідовники в низці монографічних досліджень. Аналізуючи стан розробки проблеми, також варто відзначити роботи Д. Ллойда, П. М. Рабіновича, С. І. Максимова щодо ідеї права, висвітлення окремих її аспектів у розвідках Г. В. Гребенькова, С. В. Ромашкіна й інших сучасних науковців [410]. При цьому ідея права розглядається вченими в контексті універсалістського та релятивістського підходів до інтерпретації її змісту, сутності та ґенези. Семіотико-правовий підхід спирається на визнання універсальності ідеї права як концепту, однак водночас вважаємо, що варто погодитись із зауваженням С. І. Максимова, який наголошує на необхідності врахування культурно-історичної специфіки ідеї права, що більшою мірою стосується проблеми її обґрунтування [432, с. 82–88], з метою якнайбільш повного

та системного розгляду означеної проблеми. Водночас, попри важливість ідеї права для різних дослідників упродовж всієї історії людства, практично не вивчалася будова правової знакової конструкції ідеї права, а також не розглядалася система взаємних зв'язків її складових, знакових відношень між різними конститутивними для права характеристиками та структурними елементами ідеї права за допомогою категоріально-методологічного апарату семіотики права, яка відкриває нові методологічні перспективи для сучасної філософії права та юриспруденції, що зумовлює актуальність і новизну пропонованого дослідження [510].

Найбільш цитована енциклопедичними виданнями традиція тлумачить ідею права як абстрактне відображення сутності права та ідеальний аспект його буття, а також виділяє антропологічну, аксіологічну та деонтологічну складові в її структурі. Разом із тим, для досягнення мети даної розвідки зосередимо увагу на основних складових елементах знакової структури ідеї права, спробуємо дати коротку характеристику відповідним правовим знаковим конструкціям і розкрити систему їхніх взаємозв'язків. У цьому процесі важливо усвідомлювати, що кожен з них є предметом окремого філософсько-правового та семіотико-правового дослідження, тому потребує детального розгляду та вивчення на фундаментальному рівні. Первинним елементом ідеї права є свобода як здатність діяти відповідно до власних бажань. У наш час проблема свободи є однією з головних у соціально-політичному та філософсько-правовому дискурсі. Про це передусім свідчить розмаїття видів свободи, які виділяються мислителями (свобода фактична та формальна (юридична), індивідуальна та суспільна, свобода дії та свобода прагнення та інші). Еволюцію інтерпретації змісту цієї категорії відображає наступний факт: якщо давні греки вважали, що свобода може мати місце лише в політичному (в найширшому сенсі цього слова, а сучасною мовою – суспільному) просторі та полягає в безпосередній заангажованості у вирішення справ публічного значення, тобто справ полісу (за Г. Арендт – це первинна сфера свободи), то сучасних людей цікавить насамперед безпека приватної сфери та гарантії особистих інтересів (за Б. Констаном) [757, с. 42–43]. Діяльнісне, активне розуміння свободи відстоював Б. Спіноза та мислителі наступного періоду, однак найповніше з усіх філософсько-правових розробок, без

сумніву, ця ідея була розкрита у вченні про право Г. В Ф. Геґеля, в якому вона стала центральною категорією [403]. У його філософській системі викладено ідеї про свободу, процес звільнення людини, подолання природного в собі, розвиток від одиничного (індивідуальності) до всезагального (особистості, громадянина) через стадії єдності душі зі своєю об'єктивністю, неповного володіння собою через одиничну відособленість та панування душі над тілесністю як створення продукту та світу об'єктивного, коли душа стає свідомістю [391, с. 39]. Свобода є фундаментальною загальнолюдською цінністю, джерелом якої є природа людини та її особиста гідність (за О. О. Бандурою, О. В. Грищук та ін.), а відповідна правова знакова конструкція відображає можливість людини діяти на власний розсуд і свідомо здійснювати вільний вибір. Стан миру підвищує ступінь свободи та сприяє якнайповнішій реалізації цієї правової цінності в суспільних відносинах, оскільки свобода – це не безрозсудна свавільна поведінка індивіда, вона є можливістю здійснювати відповідальний вибір, адже усвідомлення відповідальності за власні слова та вчинки – невід'ємна складова справжньої свободи [403].

Справедливість і рівність як загальнолюдські цінності є ключовими правовими категоріями, яким присвячені фундаментальні наукові праці. Історичний характер та певну відносність ідеї справедливості, зауважену мислителями різних століть, вдало ілюструють слова Л. В. Кравченка: «Не було, немає і, мабуть, ніколи не буде справедливості вічної, незмінної, раз і назавше даної, придатної для всіх часів і народів» [380, с. 8]. На противагу цій тезі, теорії природного права виходять з того, що справедливість є важливим упорядником суспільного життя та тією кардинальною чеснотою, навколо якої обертаються всі інші «sicut in cardine», і в якій можемо віднайти три основні властивості права – спрямованість на іншу особу, зобов'язання до виконання припису та рівновагу між тим, що належить, і тим, що дано. Навколо проблеми категоризації справедливості до сьогодні тривають невпинні та гострі дискусії, однак семіотико-правовий аналіз відповідної правової знакової конструкції засвідчує, що вона передбачає, як мінімум, два ключових елементи – *рівність можливостей і вимог* та *адекватність відплати за вчинене*. Лише в мирних умовах ідея справедливості може реалізуватися в обох площинах по-

справжньому, оскільки інакше буде функціонувати лише «усічена», «спрощена» інтерпретація справедливості на зразок давнього принципу «око за око, зуб за зуб» – будь-яка деструкція суспільних відносин породжує правову нерівність, а заподіяння шкоди їх правовому врегулюванню та руйнування миру призводять до неадекватності відплати. Всезагальне благо сьогодні традиційно трактується в контексті об'єктивізму, суб'єктивізму та інтерсуб'єктивізму – основних підходів до інтерпретації природи цінностей як таких. Досить складно однозначно визначити, що є благом у об'єктивно-правовому сенсі (адже суб'єктивні блага та їх правовий захист відносно добре досліджені та відображені в законодавстві), а домінуюче в розвинутих західних країнах утилітаристське розуміння блага сьогодні активно критикується. На нашу думку, ідея миру є частиною ідеї загального блага в універсально-правовому розумінні, якщо її не зводити до суб'єктивних благ, переваг і привілеїв окремих осіб або їхніх груп, а в певному сенсі може розглядатися і як *істотна передумова* загального блага. Окрім всезагального блага суспільну природу права виразно засвідчує солідарність. Солідарність як елемент ідеї права відображає спільність інтересів і спільну відповідальність різних суб'єктів суспільного життя, одностайність, єдність думок і дій, співчуття їм. З одного боку, зміст цього філософсько-правового концепту охоплює об'єднання людей для спільної мети, з іншого – розкривається за допомогою терміна, який використовується для позначення колективної відповідальності [403]. Основна функція солідарності як складової ідеї права полягає в тому, що вона виступає як суспільно-організаційна, конструктивно-правова в своїй основі сила, яка апелює до колективної та загальносуспільної природи права та спрямована на досягнення реалізації повноти ідеї всезагального блага. Її завдання – пом'якшувати суспільні протиріччя, узгоджувати інтереси членів суспільства, які суперечать один одному, і підкреслювати їхні істотні спільні цілі, тобто ті моменти, які гарантують існування і розвиток громадянського суспільства, чого можна досягнути лише шляхом солідарної взаємодії, що ґрунтується на ідеях свободи, загального блага, справедливості, рівності та взаємодіє з ідеєю миру. У певному сенсі солідарність може розглядатись як філософсько-правовий концепт, як взаємна відповідальність

особи і держави (у широкому соціально-філософському та в юридичному розумінні), забезпечення якої виступає однією з ознак сформованості громадянського суспільства та реалізації у ньому принципу верховенства права. Образно кажучи, солідарність і мир для права є двома крилами одного птаха, рухомого справедливістю, який вільно та доцільно прямує до блага за встановленим порядком [403].

Якщо свобода, справедливість, рівність і всезагальне благо, а також адекватні цим базовим засадничим принципам і вимогам сучасності юридичні форми, які будуються на міцному фундаменті природних і невідчужуваних прав людини, часто розглядалися у зв'язку з ідеєю права, то порядок як системотворча основа суспільного буття, визначена послідовність процедур, єдність інституційних механізмів упорядкування соціальних відносин і відповідних організаційних структур, а також солідарність, яка дозволяє стверджувати та посилювати відповідальність (всього суспільства та кожної людини) за прогресивний розвиток та майбутнє людства [див.: 562], лише входять у площину філософсько-правового дискурсу в цьому контексті. Кожне надбання будь-якого члена суспільства, як про це свідчать теорії солідарності, примножує загальний добробут, і навпаки – все, що трапляється гіршого з кожним, завдає шкоди усім (до цього варто додати, за Н. Нойгаузом, принципи субсидіарності та конкуренції креативності). Структура солідарності демонструє, отже, діалектичний зв'язок, який існує між окремим членом будь-якої спільноти та успішністю й стабільністю її існування як єдиного цілого, а також вказує на взаємну залежність солідарності, загального блага, миру, свободи, справедливості та порядку. Практично поза увагою сучасних дослідників залишається наступний важливий елемент ідеї права, який, на нашу думку, є актуальним сьогодні як для української держави, так і для всієї світової спільноти. Це – ідея миру, яка надає змістовної завершеності знаковій конструкції ідеї права і про яку побіжно йшлося в пропонованому дослідженні під час опису всіх інших попередніх елементів. Важливо відзначити, що мир – це не лише період між війнами, який характеризується дипломатичними відносинами між групами людей, народами та державами. У широкому розумінні ідея миру – це ідея гармонії та

спокою в суспільному та індивідуально-духовному житті людини, в міжособистісній взаємодії соціальних суб'єктів, яка дозволяє максимально реалізувати їхні можливості. Іншими словами, ідея миру передбачає досягнення такого стану суспільних відносин, за якого створено реальну систему інституцій і механізмів, покликаних запобігти виникненню нових суспільних суперечностей і ефективно сприяти розв'язанню існуючих соціальних конфліктів.

Сьогодні очевидно, що саме завдяки *миротворчій функції права* людина може максимально реалізувати власну свободу. Дійсно, можливості суспільного розподілу праці, виробництва та торгівлі, справедливого обміну ресурсами, товарами та послугами в своїй основі прямо або приховано містять ідеї свободи та миру. Коли пам'ятають, що право – це обмеження, зазвичай забувають, що право – це, насамперед, вільні можливості. Жодна людина не могла б випити філіжанку кави та почитати ранкову газету, відвідати музичну виставу, скористатися власним ліфтом, громадським транспортом або власними електронними пристроями, розрахуватися за послуги платіжною карткою, знайти необхідне в інформаційних мережах та просто жити поруч з іншими людьми без бодай «мінімального вмісту» миру та, відповідно, вмісту права в суспільних відносинах. Інакше втрачається самий сенс виробництва товарів і послуг, оскільки зникають або розмиваються гарантії та засади будь-якої прийнятної для продукуючого суб'єкта відплати за них – дистрибутивної справедливості. Також у цьому разі виникає значна загроза для таких важливих елементів ідеї права, як свобода, загальне благо, солідарність та порядок. Можна вважати загалом, що реальний розвиток культури, цивілізації, техніки та технології є неможливим без хоча б «обмеженого миру» (отже, і права) всередині продукуючих спільнот. Попри важливість стимуляції конкурентних відносин і винахідницької активності військовими діями та видимість значущості війни для економічних процесів, більш уважний і поглиблений аналіз культурно-цивілізаційної динаміки засвідчує, що в основі будь-яких відкриттів і досягнень – мирна співпраця та правові відносини, які дають змогу їх здійснити та реалізувати. Варто також звернути увагу на те, що в умовах розвитку постіндустріального суспільства та глобальних ринків загальне благо, солідарність і мир дедалі менше

залежать від наявних матеріальних ресурсів, які ми використовуємо, і дедалі більше – від соціальних, політичних, правових, економічних інституцій, які спроможне створити людство. Розуміння того, що економічні проблеми необхідно концептуалізувати з урахуванням вищезазначеного, а добробут значною мірою залежить від створених суспільством інституцій, дає можливість втручатися в їх систему кожного разу, коли вона не відповідає меті, яку переслідує суспільство [403].

Важливо розуміти, що не лише логіка міфосвідомості та, за Ю. М. Лотманом, «міфостворюючі текстові побудови» спонукають до інтерпретації картини світобудови за допомогою фіксації протилежних структурних елементів, але будь-яка знакова система передбачає залучення для опису організації буття бінарних класифікаторів, які є фундаментальними основами цих устроїв. Зокрема, Д. Г. Лоуренс вбачав у світі навколишньої природи, як і у світі людських взаємин, цілу систему рухливих взаємоформуючих дихотомій, які, за Н. В. Глінкою, знайшли вияв у парах «життя – смерть», «Ерос – Танатос», «небесне – земне», «світло – темрява», «дух – тіло», «місто – ліс», «думка – значення», «природа – культура», «хаос – космос» тощо. На цей концепт, який реалізується (за Н. Ярмоленко) у схемах «культурний герой – трікстер», «епічний герой – ворог», «свій – чужий», легко накласти інші опозиції «тіло – душа», «присутнє – відсутнє», «пізнане – непізнане», «підвладне – непідвладне», «початок – кінець», «лад – безлад», «гармонія – дисгармонія» [511]. Важливе значення вказані опозиції – особливо ті, які завершують цей перелік, мають у зв’язку з тим, що, як пише О. С. Колесник, принципова відмінність начал і конфігурації пари понять «системність, впорядкованість» та «хаотичність, ентропія» знаходить вияв у низці концептів – «мир», «життя», «патріотизм», «війна», «беззаконня», «доля», «ворог», «зброя», «помста», «битва», «слава», «змагання» та інших. А головне, дослідник називає принципову для права пару «хаос – порядок», в якій останній апелює до сутності права, варіантом пари «війна – мир» [347, с. 224]. Водночас, за В. А. Бачиніним, матеріальні онтологеми «хаос» і «космос» відтворюють відповідні бінарні опозиції безладу та порядку (вчений також згадує ще й хаосмос, який, на думку Д. Джойса,

Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, – це певний проміжний, серединний стан між першим і другим) і мають важливе значення для сучасної морально-правової філософії. Таким чином, це дає належні та достатні підстави розглядати ідею миру як конститутивну складову ідеї права, яка має розгалужені зв'язки з іншими елементами цієї знакової конструкції. Можна зробити висновок, що свобода як втілення людської гідності та активного свідомого начала, відображає індивідуальне в праві, тоді як солідарність – суспільну природу права [див.: 562, с. 104–113]. Всезагальне благо як цілепокладаюче начало та головна категорія правової телеології втілює поєднання індивідуального (особистісного) та суспільного (колективного) в праві. Цей телеологічний вимір доповнює ідея миру, яка поєднує солідарність і благо через гармонію, баланс і узгодженість інтересів, тобто певний справедливий і врівноважений стан суспільних відносин, який полягає в знятті гострих суперечностей і недопущенні деструктивних конфліктів. Знакова конструкція ідеї права у цьому вимірі також охоплює та тісно пов'язана із знаковими конструкціями істини, гармонії, належного та порядку, адже складно уявити вільну та справедливу мирну солідарну взаємодію соціальних суб'єктів, спрямовану на досягнення всезагального блага, яка б не передбачала авторитету влади та порядку – оформленості та відповідності певним принципам і правилам, тому повноти та завершеності ідеї права надає її відповідна ключова характеристика, яка полягає в тому, що суспільні відносини врегульовані нормативно на основі певних встановлених форм і процедур організації суспільного співжиття [403]. Логіка і механізм правової регуляції, втілені у знакових конструкціях, побудованих на основі ключових правових категорій рівності, справедливості, свободи, порядку, солідарності та миру (а вони є понятійним втіленням ідеї, яка утворює основу правової реальності), нерідко являють допитливому досліднику дивні парадокси. Ще М. О. Бердяєв відзначав, що існує «трагічна діалектика свободи та рівності» [121, с. 287], і ці його слова певною мірою розкривають причину неможливості практичного здійснення відомого лозунгу французької революції – «Свобода, рівність, братерство». Дійсно, рівність та рівноправ'я (як однакова міра свободи) є категоріями однопорядковими, проте не тотожними.

З точки зору діалектичного підходу до права, рівність може навіть заперечувати рівноправ'я, а рівноправ'я (як закріплена в законі рівність суб'єктів права в реалізації своїх можливостей) об'єктивно стає джерелом нерівності, оскільки самі можливості у різних людей неоднакові. Усвідомлюючи, що саме на цих категоріях тримається велична будова права, відзначимо, що дискусія щодо цих засад повинна слугувати зміцненню цього фундаменту, а не розхитуванню його. На нашу думку, зазначені та інші глибинні проблеми та парадокси правової реальності можуть бути досліджені і розв'язані саме за допомогою семіотичного аналізу правової дійсності. Важливо усвідомлювати, що з метою уникнення плутанини слід розмежовувати «сузір'я» (за влучним висловом Р. Дворкіна), утворене абстрактними духовно-ідейними феноменами, які іманентно присутні в праві та завжди повинні враховуватися, оскільки виконують роль правових принципів (певних регулятивних ідей), та конкретні вияви цих регулятивних ідей у пов'язаних з ними інших знакових конструкціях, правових нормах, правовому житті. Семіотичні дослідження форм суспільної свідомості та сфер суспільного буття, на нашу думку, важливі з тієї причини, що ці форми організації життя людини є відмітною ознакою на шляху від хаосу до впорядкованості. Імовірно людський мозок використовує одні структурні параметри, застосовуючи їх у різних галузях знання та діяльності, а з розвитком людства стає більшим і ступінь семіотичності (символічності) зображення світу, що навколо нас. Людина все більше оточує себе віртуальним світом, який має принципово знаковий характер, відповідно, зростання у світі ролі знаковості призводить до підвищення значення семіотики [див.: 602, с. 16–29]. Це факт пояснює сучасну зацікавленість наукової спільноти, яка виникла у зв'язку із застосуванням семіотичних знань до світу правових феноменів.

Як свідчать історичні дані, розуміння права як особливого та своєрідного явища дійсності виникло вже в глибокій давнині і при цьому – у зв'язку з потребами життя та практики. Вже на перших ступенях розвитку людського суспільства з'являлася необхідність вирішувати життєві ситуації, конфлікти на нормативній основі, якою і є право. Таким чином, розуміння права як певної об'єктивної реальності спиралося на саме життя, суспільну практику. Знаменно, що право як

підстава для вирішення суперечливих питань почало розумітися з часом як догма права. Ґрунтовність цієї основи, у відповідності з якою вирішуються юридичні питання, виражена у поняттях твердості та незаперечності. Тобто догма права у сфері юридичної діяльності та знань фіксує суворо визначену даність та незмінність позитивного (об'єктивного) права, яке існує в кожному суспільстві в цей конкретний момент. Перша площина цієї твердості та незаперечності права – це те, що, його потрібно приймати та застосовувати таким, яким воно є на даний час в існуючих законах та інших джерелах права. Друга її площина – жорстка об'єктивна фактура, дещо тверде й постійне. Правова знакова конструкція «догма права» виникає у зв'язку з ототожненням права і закону, використовується для підкреслення реальності та об'єктивності права виключно як позитивного права, є характеристикою чинного законодавства, отже, вказує на нормативність права як його ключову ознаку, а саме право виступає як суто нормативне утворення. Саме в юридичних нормах і через юридичні норми визначаються ситуації, які потребують правового вирішення, порядок і процедура їх вирішення, а головне – правові засоби розв'язання життєвих колізій, соціальних ситуацій. Догма права «виправдовує» несправедливі норми, жорсткі вказівки, застарілі інструкції та регламенти правителів, урядів, законодавців, адже вони завжди вважаються кращими, ніж нічим не обмежене свавілля та беззаконня.

Крім того, поза конкретним, фактичним змістом законів та юридичної практики, вона вказує на підпорядкування права певній логіці, розкриває існування права як логічно організованої та впорядкованої системи, яка функціонує на основі законів формальної логіки, абстрагованої від змісту конкретних суджень. Тобто закладена у позитивному праві спрямованість на розв'язання життєвих ситуацій, а звідси – на забезпечення максимальної, граничної визначеності, максимально можливої точності, строгості (а інакше кажучи – однозначності) в регулюванні суспільних відносин виражається не в діалектичних судженнях типу «і так, і ні», але в судженнях «так або ні». Отже, ті, хто працює з догмою права – з позитивним правом як таким, повинні застосовувати під час його аналізу певного роду математику. Матерія права або «тіло» права як правові знакові конструкції вказують

на зовнішню форму позитивного права, як правило виражену в письмових документах – законах, судових прецедентах та інших джерелах юридичних норм. Тобто книга, в якій містяться норми, той чи інший кодекс є наглядним, чуттєво сприйнятним зразком позитивного права. Ця видима частина позитивного права є наявною об'єктивною реальністю у вигляді опредмеченого продукту творчості, думки, волі та наміру людей, втіленого у конкретній, зовнішній, предметній, матеріальній формі. Зовнішня (предметно-матеріальна) та внутрішня (зміст вимог юридичних норм, викладених у текстах документів) частина позитивного права у єдності являє собою певну систему, яка складається з множини його елементів. Традиційно система права визначається як об'єктивно зумовлена організація права певного суспільства, яка полягає в єдності та узгодженості усіх юридичних норм і диференціації їх за галузями, підгалузями та інститутами. За такого підходу норми позитивного права взаємопов'язані та утворюють певну єдність, структурування та розподіл якої на певні самостійні частини має радше прагматичний, аніж природно-онтологічний сенс (з юснатуралістських позицій). Галузь права, як відомо, позначає сукупність правових норм, які становлять самостійну частину системи права та регулюють суспільні відносини певного виду своїм особливим методом. Підгалузь права – це окрема частина галузі права, що об'єднує норми та інститути, які регулюють спеціальні види суспільних відносин. Інститут права – це частина галузі права, що складається з сукупності норм, які регулюють якісно однорідні суспільні відносини.

Усвідомлюючи умовність довільного зовнішнього структурування системи права, слід брати до уваги внутрішню структурованість позитивного права як його іманентну властивість. Тобто крім структурування системи права за певними критеріями, які мають зовнішній характер (суб'єктивно-довільний або об'єктивно-соціальний, історично обумовлений), варто пам'ятати про зв'язок кожного правила з комплексом інших норм та про внутрішню єдність даної системи. Система позитивного права як множина юридичних норм повинна розглядатися з урахуванням того, що право є структурованим, а його відповідні положення юридично організовані, тобто норма лише певною мірою безпосередньо виявляється

у формулюванні свого тексту, а її повне розкриття можливе тільки через систему взаємозв'язків і відношень, які утворюють зміст внутрішньої частини системи позитивного права. Йдеться про те, що справжня юридична норма, яка «заряджена» на своє практичне здійснення – найбільш наглядна та видима ланка позитивного права – це не просто зовнішній уривок тексту певного закону, адже є вписаною в логічну норму позитивного права. Тут доречно згадати, що текст закону не завжди повно подає зміст правової норми – часто це фрагментарні вказівки, окремі деталі та юридичні операції. Навіть у нібито логічно завершеній статті нормативно-правового акту, в якій наявне державно-владне веління нормативного характеру, не завжди виразно видно усі елементи норми – відсутня гіпотеза або диспозиція або санкція, хоча без них справжня, логічна норма права діяти не може – це визначення умов її дієвості, встановлення взаємних прав і обов'язків та можливих наслідків. Отже, визначальним у позитивному праві за його формального характеру є не стільки зовнішній вираз (текст юридичної норми), скільки його повнота, яка досягається через єдність тексту норми та організації правової матерії. Структура позитивного права – це його внутрішня будова, взаєморозміщення та певний взаємозв'язок складових частин цілого. Інакше кажучи, це спосіб організації позитивного права як єдиного утворення. Система права розкриває внутрішню побудову та організацію всієї цілісної множини структурних елементів позитивного права – норм права як загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки людей, що мають загальний характер, встановлюються або санкціонуються державою для регулювання суспільних відносин і забезпечуються її авторитетом і можливістю застосування владного примусу. Ця правова знакова конструкція демонструє їх співвідношення, взаємодію та узгодженість, єдність та відмінності, позначає множину чуттєво-конкретних предметних явищ та стандартів діяльності, які вони закріплюють, відображає об'єктивну дійсність, реальний стан суспільних відносин, потреби та інтереси суспільного життя, вказує на процеси інтеграції та диференціації, які відбуваються всередині системи, та взаємний обмін з іншими соціокультурними системами.

Крім цього, структурно (у сенсі зовнішньої структурованості) система права складається з матеріального (тобто норм, за допомогою яких держава прямо і безпосередньо впливає на суспільні відносини, регулює їх в інтересах загального блага) та процесуального (тобто норм, які регулюють відносини у процесі застосування юридичних норм, регламентують порядок розгляду і вирішення юридичних справ) позитивного права, причому процесуальне походить від матеріального та обслуговує його об'єктивні потреби, однак водночас воно є і відносно незалежним. Виділяють публічне (сукупність юридичних норм, які регулюють поведінку громадян у сфері сукупного або державного, загальнозначимого інтересу громадян) та приватне (сукупність юридичних норм, які регулюють поведінку громадян у сфері майнових, шлюбно-сімейних та інших особистих відносин) право. Також розрізняють регулятивне право (систему юридичних норм, які регулюють поведінку суб'єктів права, розраховані на правомірність їхніх дій і встановлюють розподіл між ними юридичних прав та обов'язків) та охоронне право (систему юридичних норм, які становлять особливу частину системи права та призначені охороняти врегульовані правом суспільні відносини від різного роду посягань, поновлювати порядок їх функціонування шляхом здійснення заходів державно-владного впливу). Щодо згаданого математичного аналізу права як логічно впорядкованої системи позитивних норм у зв'язку з характеристикою догми права, наведеною вище на підставі її визначення, запропонованого С. С. Алексєєвим [див.: 15, с. 7–9], то Освальд Шпенглер у праці «Занепад Європи» пише про те, що правове мислення найближче споріднене з математичним, адже і те, й інше прагне відокремити все чуттєво-випадкове, щоб знайти в тому, що являється зору, мисленнєво-принципове, чисту форму предмета, чистий тип ситуації, чистий зв'язок причини та дії. Спробуємо в контексті семіотичного підходу далі послідовно проаналізувати найбільш важливі знаково-символічні компоненти правової реальності, які мають духовно-ідейний, формально-позитивний та діяльнісний характер, і функціонують на вказаних структурних рівнях її структурної організації.

3.3. Правосвідомість, правова культура та правова освіта в контексті семіотико-правового аналізу

Враховуючи особливий статус і значення для філософії права тих компонентів у структурі правової реальності, які мають світоглядний характер, а також тому, що сама ця галузь знання з'явилася в результаті рефлексії щодо найбільш загальних закономірностей і граничних засад правового буття та пізнання (тоді як загальна теорія права та соціологія права зазвичай концентрують увагу на правових явищах іншого роду), зовсім не дивно, що першою фундаментальною категорією та правовою знаковою конструкцією, яка розглядалася, стала ідея права. Продовжимо семіотико-правовий аналіз найважливіших складових правової реальності через розгляд саме ідейно-духовних феноменів. Основними з них є ті, які входять до складу правосвідомості, а також знаходять концептуальний вияв за допомогою використання категорії правової культури. У зв'язку з цим, мета пропонованого підрозділу – критичне осмислення сутності і поняття правової (та політико-правової) свідомості, а також правової культури з позицій семіотики права, визначення основних напрямів і проблем теоретичної розробки цих важливих філософсько-правових категорій у контексті проблем розвитку системи юридичної освіти в нашій державі та на основі методології сучасної науки.

Продовжуючи комплексний аналіз синтетичних категорій і понять, які позначають ключові елементи політико-правового зрізу соціокультурної реальності, за допомогою семіотико-правового методологічного підходу, відзначимо, що політико-правова свідомість є специфічною формою індивідуальної та суспільної свідомості, в якій об'єднуються уявлення про цілі та цінності суспільного розвитку, належний і законний порядок підтримання його стабільності та дотримання балансу інтересів різних соціальних суб'єктів у спільноті, розподілу праці, досягнення та реалізації влади, справедливої організації суспільного життя та регуляції соціальних відносин, межі індивідуальної свободи та механізми забезпечення колективної безпеки з метою досягнення загального блага, поєднаного з наданням максимальних можливостей кожній особистості для саморозвитку та самореалізації, формальну

рівність і свободу всіх людей, можливості їх безпечного співіснування та взаємодії в суспільстві. Своє практичне втілення дана форма суспільної свідомості знаходить у політичній та правовій діяльності специфічних суб'єктів, які реалізують державно-владні функції, та загалом усіх учасників суспільних відносин. Як самостійну підсистему політико-правової свідомості варто розглядати правову свідомість, саме вона потребує більшої уваги в процесі викладення окремих результатів даного семіотичного аналізу. Правосвідомість (як індивідуальна, так і групова та суспільна) взаємопов'язана та взаємодіє з іншими формами суспільної свідомості – насамперед із мораллю та політикою, відображає правове буття та соціально-економічні закономірності існування суспільства, рівень його розвитку, зумовлює поведінку правових суб'єктів, об'єднує уявлення, судження, почуття, емоції, які характеризують ставлення соціальних суб'єктів до дійсного та уявного права, впливає на позитивне право і водночас істотно залежить від нього. Для кожного виду правосвідомості (професійної чи повсякденної, наукової (теоретичної) чи емпіричної та інших) характерні свої особливості, структурна організація, домінування тих або інших ціннісних орієнтацій та установок, інтересів, потреб, пріоритетів, ідеалів тощо. Усвідомлення природного права має важливий характер з огляду на наявну потребу правової науки у розкритті та осмисленні його істинної сутності та враховуючи актуальну дискусію щодо його першоджерел. Так, базові правові цінності (свобода, рівність, справедливість, загальне благо, порядок, соціальна солідарність і мир), які вище розглядалися як ключові знакові елементи ідеї права, водночас визнаються основними характеристиками природного права поряд із його іншими важливими іманентними ознаками, невід'ємними властивостями та основоположними принципами (зокрема, у сфері дії кримінального закону – це такі конкретизуючі щодо основних правових принципів засади судочинства, розгляду та провадження справ як презумпція невинуватості, публічність, диспозитивність, гласність і відкритість судового розгляду справ, забезпечення доведеності вини, обов'язковість рішень суду, змагальність сторін, підтримання державного обвинувачення, повага до сфери приватного життя особи та людської гідності, особиста недоторканність та недоторканність житла, таємниця

спілкування, свобода від самовикриття та викриття близьких родичів та членів сім'ї, недопущення подвійного притягнення до відповідальності за одне і те саме діяння, право на захист, доступ до правосуддя, безпосередність дослідження свідчень і доказів, забезпечення права на оскарження дій чи бездіяльності тощо), що виразно свідчить про необхідність її вивчення із застосуванням семіотико-правової методології та відповідного категоріального апарату [554].

Як зазначають дослідники комунікативної природи суспільної правосвідомості, у сучасному світі особливу роль у створенні її комунікативно-символічних мереж та кодів відіграють різноманітні засоби масової комунікації [310, с. 66–67]. Отже, все розмаїття виявів культури – від «гірших» до «кращих», від найелітніших до найпопулярніших – поєднується ними у цифровому всесвіті, що пов'язує в гігантському історичному супертексті минулі, дійсні й майбутні прояви суспільної думки. За такого підходу, суб'єкти соціальної комунікації будують нове символічне середовище і роблять віртуальність нашою реальністю. Як слушно зазначали свого часу Ж. Бодрійяр і Р. Барт, всі форми комунікації засновані на виробництві й споживанні знаків [144; 92; 93; 94]. Таким чином, не існує поділу між реальністю й символічним відображенням. У всіх суспільствах людство існувало в символічному середовищі й діяло через нього. Тому історично специфічним у новій комунікаційній системі, організованій навколо електронної інтеграції всіх видів комунікації (від типографського до мультисенсорного), є не формування віртуальної реальності, а будівництво реальної віртуальності.

Прокоментуємо цю думку через протиставлення понять «віртуальний» та «реальний». «Віртуальний», як відомо, означає можливий, такий, що може або повинен виявитися за певних умов [700, с. 318]. Відповідно, реальний – це фактично існуючий. Таким чином, реальність, так, як вона переживається, завжди була віртуальною – вона фіксувалася через символи, які завжди наділяють практику деяким значенням, що відхиляється від їхнього суворого семантичного визначення. На нашу думку, в цьому контексті слід провести певну аналогію з правом, яке може діяти – бути реальним, а може залишатися лише на папері, тобто нереалізованим, лише можливим для соціальної практики [310, с. 68]. Отже, правова реальність

представлена символами та знаками, що опосередковують правосвідомість. Саме ця здатність всіх форм мови кодувати двозначність й відкривати розмаїтість інтерпретацій і відрізняє культурні вираження від формального / логічного / математичного світосприйняття. Складність і навіть суперечливість повідомлень, що продукуються суспільною правосвідомістю, виявляє себе саме через цю багатозначність дискурсивних практик. Увесь діапазон культурних варіацій щодо змісту символів дозволяє взаємодіяти суб'єктам соціального простору між собою у множинності вимірів як імпліцитних, так і експліцитних. Так, коли критики електронних ЗМІ стверджують, що нове символічне середовище не відбиває реальність, вони підсвідомо посилаються на примітивне до абсурду поняття «некодованого» реального досвіду, що ніколи не існував.

Усі зрізи соціокультурної реальності передаються через символи. І в людській інтерактивній комунікації, незалежно від засобів, всі символи трохи «зміщені» щодо призначеного їм символічного значення. У деякому сенсі вся реальність сприймається віртуально. Фактично будь-які соціальні відносини, в тому числі й правові, опосередковані, «занурені» у комунікаційну систему, що має національний та глобальний рівні. Саме через цю систему ретранслюються символи правосвідомості від одних суб'єктів до інших, що забезпечує, до певної міри, схоже сприйняття права серед учасників інтерсуб'єктивної взаємодії. З точки зору відомого дослідника М. Кастельса, комунікаційна система – це система, в якій сама реальність (тобто матеріальне/символічне існування людей) повністю схоплена, занурена у віртуальні образи, у вигаданий світ, світ, у якому зовнішні відображення перебувають не просто на екрані [246, 322, с. 350]. Таким чином, поява нових засобів комунікації відкрила безкраї обрії щодо створення і поширення символів та знаків у правовій (та неправовій) сферах. Вочевидь символічна складова була і є внутрішнім наповненням комунікаційних каналів [246, 310, с. 68]. На нашу думку, символічна реальність і комунікаційна система являють собою на нинішньому етапі розвитку людства єдину систему, що опосередковує, спрямовує і репрезентує будь-які види діяльності у соціальному просторі. Як зазначає український дослідник В. Речицький, символічна реальність являє собою простір людської свідомості й

уяви, в якому всі предмети й явища навколишньої дійсності виступають як образи, знаки і символи, за допомогою яких ми організуємо свою активність і за допомогою яких здійснюється наша взаємодія з іншими людьми й навколишнім природним середовищем [631, с. 71]. За такою логікою право також «мислиться» суспільством у вигляді уявлень про справедливість, свободу, рівність, толерантність і «перевіряється» через конкретні події індивідуального й суспільного значення. Разом із тим, символи й значення суспільної правосвідомості «створюються» як своєрідна квінтесенція народної думки про право (буденний рівень правосвідомості) та професійної діяльності законодавців, юристів, інтелігенції (професійно-теоретичний рівень правосвідомості). Зазначимо, що зміст правосвідомості визначається умовами формування мислення про соціальну реальність як правову, а також сприйняттям феномена права в суспільстві як такого. На цей процес значною мірою впливають правові ідеї, які включають усвідомлення права, відчуття права, правовий ідеал і правову реальність. Суттєвий вплив на зміст правосвідомості спричиняє система правових понять, вироблена даним суспільством. До них можна віднести поняття, які характеризують структурні властивості права (право, обов’язок, правова норма, правова вимога, правовий статус тощо), функціональні властивості права (застосування права, тлумачення права, правова оцінка, правове регулювання, правотворчість, правове виховання тощо), а також поняття, що відбивають ціннісні властивості права (свобода, справедливість, рівність, суспільне благо, законність, відповідальність) [246, 442, с. 29].

Правосвідомість як специфічна форма свідомості має свої характерні ознаки. Насамперед вона характеризується створенням законодавчої бази як підґрунтя для існування й організації держави. Правосвідомість суттєво залежить від типу мислення, що відбиває систему правових знань і понять, які регулюють суспільні відносини. З нашої точки зору, важливою передумовою поширення правової інформації (яка представлена певними символами й знаками) є наявність відкритої, постійної у часі комунікації між владою й суспільством. Оскільки саме тоді, коли народ підтримує і розуміє владу, а дискурсивно-символічні послання або повідомлення сприймаються пересічним громадянином як раціональні, виникає

поле демократичної правової комунікації. Отже, комунікативно-дискурсивні практики такого роду є основою для втілення демократичних цінностей у суспільну правосвідомість [246, 310, с. 60]. При цьому еліта суспільства повинна бути прикладом щодо реалізації проголошених правових цінностей, інакше у суспільстві створюється «паралельний світ» символів, не пов'язаних з правом, а проголошені правові норми мають віртуальний характер. Символічний світ права не може повно відбивати суспільні відносини, якщо він не взаємодіє зі світом моралі. Якщо звернутися до історії філософсько-правової думки, то можна констатувати, що проблематика взаємозумовленості моралі та права цікавила багатьох видатних мислителів, починаючи від І. Канта, закінчуючи роздумами П. Юркевича, Л. Фуллера, Р. Дворкіна. Світ права та світ моралі є взаємопов'язаними регулятивними системами, які не можуть існувати одна без одної. Символи моралі та права становлять змістовне наповнення правопорядку, «фіксуючи» у просторі й часі наявний рівень морально-правової свідомості.

На нашу думку, визначальний вплив на розвиток ціннісного комунікативно-символічного середовища у правовій державі має професійна правосвідомість, насамперед правосвідомість юристів і представників правоохоронних органів. Її зміст становлять не тільки професійні знання в галузі права, а й здатність його застосувати. Для професійної правосвідомості характерна спеціалізація залежно від галузі права (кримінальне, цивільне, господарське, конституційне тощо) і виду юридичної діяльності (суддівська та адвокатська практика, прокурорська та правоохоронна діяльність тощо). Як правило, професійна правосвідомість є груповою і має корпоративний характер, що може спричиняти як позитивні, так і негативні наслідки. Формування професійної правосвідомості відбувається насамперед в процесі спеціальної підготовки (наприклад, під час навчання в юридичному закладі) та здійснення юридичної діяльності. На особливу увагу заслуговує професійна правосвідомість суддів, співробітників органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, прокуратури, урядовців та інших груп, діяльність яких впливає як на формування правосвідомості населення загалом, так і на формування правосвідомості окремих осіб [246, 310, с. 70]. Розглядаючи професійну

правосвідомість, необхідно зазначити, що її символи та значення виникають під час здійснення правотворчої діяльності, в процесі правозастосування, а також у правоохоронній діяльності. Саме означені вище носії професійної правосвідомості здатні своїм ставленням до закону та права впливати на формування того або іншого типу суспільної правосвідомості. Отже, різноманітні комунікативно-символічні матриці є значеннєвою основою суспільної правосвідомості й відбиваються у соціальному просторі та часі, визначаючи поведінку окремих індивідів й соціальних груп. Як відомо, простір є вираженням суспільства. Оскільки наше суспільство зазнало структурних трансформацій, можна стверджувати, що відбулися суттєві зміни у знаково-символічному полі суспільної правосвідомості [310, с. 71].

Очевидно, що за останню чверть століття демократичні перетворення в нашому суспільстві, масштабність державно-правових реформ поставили перед випускниками вищих навчальних закладів, які отримують юридичну освіту, нові вимоги. Правова освіта повинна відповідати сучасним міжнародним стандартам, потребам демократичної правової держави, оскільки освітній рівень студентів безпосередньо пов’язаний із рівнем правової культури не лише майбутніх правознавців, а й суспільства загалом. У багатьох програмних і стратегічних для розвитку системи державної влади документах містяться положення, які спираються на декларацію, що формування правової культури – це один з елементів мети національного виховання. Правова культура юриста, правоохоронця є необхідною умовою досягнення нового рівня життя, вона займає провідне місце у вирішенні сучасних завдань, сприяє створенню демократичних засад правової держави, що відповідають ліберально-демократичним традиціям європейської культури та вимогам Конституції. Означені положення зумовлюють актуальність дослідження проблем розвитку правової культури в Україні [536]. Незважаючи на загалом значну увагу до проблем правової культури, приділену сучасними науковцями, фактично небагато досліджень, які б синтезували філософсько-правове знання про цей феномен. Також практично відсутні роботи філософсько-методологічного характеру, які базуються на основі сучасної постнекласичної філософії та інтерсуб’єктивістських інтегративних філософсько-правових теоріях. Попри досить

сильну зацікавленість науковців дослідженням правової культури та інших пов’язаних з нею правових феноменів практично відсутні роботи семіотико-правового спрямування [536].

Традиційно правова культура розглядається науковцями як сукупність досягнень суспільства загалом, а також різних об’єднань громадян, соціальних груп та суб’єктів у галузі регулювання суспільних відносин, яка забезпечує верховенство права в суспільному житті, тобто панування у суспільному житті правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, його честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності. У результаті вивчення різних підходів до визначення поняття правової культури можна виділити (за О. Менюком) її динамічний аспект, який визначають як якісний стан правового життя суспільства, і статичну або «ідеальну» форму, яка визначена суспільно-політичною практикою як сукупність критеріїв оцінки існуючої правової культури і є системою правових цінностей. Остання може розглядатися у якості семіотичного об’єкта аналогічно до ідеї права, знакові характеристики якої були розглянуті вище, з тим уточненням, що йдеться не лише про універсальні правові цінності, а й про локальні, регіональні, континентальні, що відкриває широкі можливості для компаративно-правових досліджень з використанням семіотичної методології. Застосування семіотичного підходу як базового до аналізу складних і комплексних правових феноменів дозволяє формулювати найбільш широкі дефініції цих явищ, які виразно демонструють метаюридичний характер філософії права та семіотики права. З урахуванням цього, правову культуру можна вивчати як правову знакову конструкцію, тісно пов’язану з поняттям правової реальності, яка містить не лише ідейно-духовні, а й нормативні та соціально-діяльнісні знакові елементи. Зазначене уможливлює визначення та розгляд правової культури як універсальної та інтегративної філософсько-правової та семіотико-правової категорії, яка характеризує обумовлене духовним, політичним, економічним ладом правове життя людини й людства в соціально неоднорідному суспільстві, що виражається у досягнутому рівні розвитку правосвідомості, юридичної діяльності, усталених матрицях і правових практиках організації (самоорганізації) співіснування та

взаємодії соціальних суб'єктів (людини, різних соціальних груп, людства загалом) та загалом у рівні правового розвитку суспільства, а також забезпечує реалізацію принципу верховенства права в суспільному житті, гуманітарні принципи свободи, рівності, справедливості, солідарності й гуманізму, громадський порядок і особисту безпеку людини як найвищої соціальної цінності, захист її життя, здоров'я, гідності, честі та власності, відображає ступінь гарантованості державою, міжнародними інституціями системи прав і свобод людини, в основі яких лежать загальнолюдські цінності [536].

У семіотико-правовому контексті широке розуміння цього поняття можна розкрити також через певну систему знакових елементів, ключовими з яких є такі: ідея права, яка утворює змістовну основу правової культури; авторитет права, повага до його першооснов; правосвідомість, що адекватна правовій системі; правові традиції, потреби і навики діяльності у відповідності до закону; правові знання, уявлення, цінності та погляди, юридична освіта; власне поведінка громадян у режимі законності, відповідно до правових установок та переконань; правова діяльність інших соціальних суб'єктів у дотриманні законності, відповідно до правових установок і переконань; правова активність населення, посадових осіб та законодавців, урядовців тощо. Відтак ідея права та правосвідомість були розглянуті вище, а інші знакові елементи, які утворюють правову культуру, ще будуть проаналізовані в контексті семіотичного підходу в наступних структурних частинах цієї праці. Якщо ж конкретизувати поняття правової культури щодо окремої особи, то правову культуру можна визначити як ступінь і характер прогресивно-правового розвитку особи (зумовлені правовою культурою суспільства), які забезпечують її правомірну діяльність. У такому контексті правова культура особи містить знання законодавства, переконаність у необхідності і соціальній корисності законів і підзаконних актів та уміння користуватись правовим інструментарієм у практичній діяльності. Основними компонентами індивідуальної правової культури, які визначають її зміст і значення для функціонування механізму правової регуляції суспільних відносин і взаємодії знакових елементів права, є такі: 1). систематизовані знання про право; 2) ставлення громадян до закону; 3) поведінка людини, яка

знаходить прояв у правореалізації, виконанні обов'язків громадянина країни. Суттєві складові правової культури, згадані вище, та її ключові ознаки не лише розкривають сутність і природу цього елементу знакової системи права, а також вказують на потреби українського суспільства на сучасному етапі його розвитку, розкривають і відображають їх зміст і специфіку. Проявом ставлення особистості та суспільства до права, законності є правосвідомість як частина правової культури. Правосвідомість формується під дією об'єктивних та суб'єктивних чинників суспільного розвитку. На неї впливають не лише історичні та соціальні процеси, а й геополітична ситуація в державі і стан духовного життя, духовна сфера суспільства. Разом з тим, видається, що слід було б визначити провідне значення правової освіти, правового навчання і виховання у процесі становлення правової культури громадян. Державно-правова реформа, що відбувається в Україні, принципово змінила ставлення до юридичної грамотності населення, до підготовки фахівців-юристів [536].

Правова освіта стала необхідною, оскільки неможливо здійснювати демократичні перетворення, реформувати економіку на непрофесійній юридичній основі. Це миттєво позначилося на популярності фахової юридичної освіти, однак якість підготовки юристів, на жаль, поки що не відповідає світовим і європейським стандартам і потребує розробки та реалізації системи заходів, спрямованих на підвищення рівня правової освіти. Високий рівень правової культури населення формується в тому числі і через професіоналізм юристів-фахівців, визначаючи ефективність законодавства і результативність реформування всіх сфер суспільного життя. Особлива роль у розвитку правової культури, демократизації її змісту належить юридичній освіті та правовому вихованню. Процес набуття правових знань, навичок та вмінь – це структурний компонент освіти в Україні, поряд з яким здійснюється формування у навчанців поваги до права, закону, прав та свобод людини, відповідних правових орієнтацій та оцінок, правових установок поведінки та мотивації правомірної поведінки особи, усвідомлення цінності права тощо. Співвідношення правової культури та правового виховання у такому контексті можна розглядати на прикладі взаємодії категорій «мета» та «засіб». Слід також

брати до уваги той факт, що правова культура тісно пов’язана з політичною, тому варто розглядати їх розвиток у взаємозв’язку та взаємодії [див.: 805]. Якщо перед правовим вихованням стоїть комплексна мета щодо формування правової культури особистості, то змістом правовиховного процесу, від поширення правової інформації через етап формування ціннісних орієнтацій та навичок правомірної поведінки, є формування соціальної правової активності. Таким чином, про правову культуру, яка створюється одночасно як культура правосвідомості суб’єкта та культура його правомірної поведінки, можна вести мову лише за органічного поєднання в процесі її формування обох основних аспектів – пізнавального та практичного. У процесі правового навчання та виховання формується знакове поле, яке визначає інформаційно-правове середовище функціонування та розвитку свідомості правового суб’єкта, яка втілюється у феномені, що є предметом пропонованого дослідження. В системі правової освіти, якщо її розглядати в контексті семіотико-правового підходу, насамперед потрібно забезпечити реалізацію інтелектуально-інформаційного компоненту даного правового явища, тобто засвоєння системи знань про сутність права, правової норми, правовідносин, змісту правопорядку тощо, але також слід подбати і про формування у студентів потреби в оволодінні правовою культурою та її складовою – змістом правової освіти [536]. Для цього необхідне систематичне та послідовне формування пізнавального інтересу до процесу навчання та професійної діяльності (засобами ділових та правових ігор); залучення студентів до самостійного вирішення правових проблем у різноманітних ситуаціях; створення системи пізнавальних завдань для управління навчальною діяльністю студентів. Особливо важливим тут є вироблення практичних навичок застосування юридичних знань, правових норм. З цією метою доцільно використовувати практичні заняття – проводити ділові ігри з конкретних ситуацій, розбирати юридичні казуси та виконувати інші види завдань, покликаних сприяти розвитку творчих здібностей особистості в умовах, близьких до практичної діяльності.

Семіотико-правовий аналіз феномену правової культури, який спирається на досягнення в галузі сучасної семіотики та семіотики права, вказує на те, що вона

може розглядатися у двох взаємопов'язаних аспектах – як елемент першого і базового рівня правового буття – його найчастіше визначають як «ідея права», а в загальній теорії права та позитивістськи зорієнтованих філософсько-правових концепціях – правосвідомість, а також у широкому розумінні – як інтегративний знаковий показник рівня розвитку усіх компонентів, що в єдності утворюють правову реальність. Семіотико-правові об'єкти (такі як правова культура, правова освіта, правотворчість, правоохоронна діяльність тощо) можна розглядати і в контексті категоріального апарату філософії права та юридичної психології, і за допомогою підходів та прийомів, сформованих юридичною педагогікою. Адже ці знакові компоненти правової реальності знаходять відображення у правових емоціях, тобто мають значне психологічне навантаження, а також є значимими з точки зору правової освіти та виховання (не лише власне ці категорії, а й інші елементи знакової системи права мають важливе значення в системі навчання й професійної підготовки юристів і правоохоронців). Основними суб'єктами правової освіти та правового виховання виступають органи та організації, серед яких окремо слід назвати навчальні заклади, та цілу когорту професійних юристів-теоретиків і практиків, які виконують роботу по підвищенню загальної та правової культури навчанців і населення загалом [536]. Об'єктом – населення країни, соціальні групи, окремі громадяни, їх правова культура та правосвідомість. У процесі осмислення проблем і завдань правового виховання слід розуміти, що їх можна вирішити не лише суто юридичними засобами та методами, а й за допомогою світоглядної підготовки юристів, відповідного психологічного та морального впливу, через розвиток художньо-естетичної культури, оскільки правова освіта і правове виховання не можуть існувати автономно, будучи «відірваними» від духовного життя суспільства. Особливу роль у формуванні загальної та правової культури населення відіграють соціально-гуманітарні дисципліни: логіка, культурологія, культурна антропологія, етика, естетика, мистецтвознавство, філософія, історія, економіка (економічна теорія), менеджмент, соціологія, політологія, демографія, лінгвістика, літературознавство, етнографія, психологія, педагогіка тощо. Для юристів високого рівня важливе значення має вивчення у вищих навчальних

закладах філософії права, яка завдяки застосуванню філософських методів до аналізу юридичних проблем долає «жорсткість» та схематичність, догматизованість юридичного мислення, гуманізує юридичну освіту та сприяє комплексному і системному критичному аналізу будь-яких правових ситуацій з точки зору сутності права як регулятора суспільних відносин, його сенсу і призначення [536]. Якщо правосвідомість і правова культура є духовно-ідейними компонентами правової системи, то наступні важливі елементи останньої мають чітко виражений зв'язок не лише з ідеєю права та пов'язаними з нею правовими знаковими конструкціями, а й з матеріальним світом, практичною стороною людської життєдіяльності, реальними суспільними суперечностями, обумовленими парадоксами взаємодії соціальних суб'єктів. Законотворчість і реалізація права, по-перше, тісно пов'язані з політичними інтересами владних еліт, а, по-друге, – значною мірою залежать від конкретно-історичних умов життя людей в соціумі. Можна вважати вказані в попередніх параграфах дефініції правової реальності та підходи до визначення її структури цілком придатними для створення базової моделі опису єдності світу політичних і правових феноменів, вираженої в синтетичних поняттях, про які йшлося вище та які засвідчують особливий характер законотворчої діяльності та правореалізації як феноменів, нерозривно пов'язаних зі світом політичних явищ. Адже у випадку, приміром, найбільш відомих і важливих елементів правової системи, про які детальніше піде мова далі – правотворчості та реалізації норм права (зокрема, і правозастосування), очевидним є зв'язок із суб'єктами політики в широкому сенсі (як діяльності з узгодження суспільних інтересів): законодавча діяльність неможлива без суб'єкта законодавчої ініціативи та політичного суб'єкта (індивідуального чи колективного, певної особи або ж органу, якому народ делегував владні повноваження), який би наділяв нормативно-правові приписи силою державного примусу, водночас, правозастосування є особливою опосередкованою формою реалізації права, яка здійснюється уповноваженими державою суб'єктами, що з необхідністю вказує на владність як на власну сутнісну ознаку (тобто правозастосування втрачає будь-який зміст без владності), отже, є

феноменом, який виразно свідчить про єдність політико-правового універсуму, в основі якого лежать загальні принципи організації знакових систем.

3.4. Семіотико-правові аспекти правоутворення, правового регулювання та безпосередніх форм реалізації норм права

Для того, щоб охарактеризувати сутність правотворення, правового регулювання, основних форм правореалізації (застосування норм права) та визначити їх місце у складному механізмі взаємодії знакових елементів правової реальності як знакової системи, необхідно насамперед чітко усвідомлювати, що являє собою фундаментальна основа даної системи – правова норма, про яку побіжно згадувалося у зв'язку з правосвідомістю та формами її втілення в дійсності. За усталеного розуміння «елементарних частинок» права, їхня роль як базового елемента правової реальності – певної сполучної, перехідної ділянки між знаковими конструкціями ідеї права (духовних принципів та ідеалів) та знаковою організацією соціальної дійсності, трансформованої правом (унормованих суспільних практик), складно переоцінити. Крім того, правові норми є унікальним самостійним об'єктом семіотико-правового аналізу – ланкою особливої правової матерії, внутрішню логіку організації якої покликані розкрити окремі та фундаментальні семіотичні дослідження. Шукаючи образного порівняння для норми права, А. Б. Венгеров вирішив подати це соціальне явище у вигляді первинної, елементарної клітинки або атома правової системи [188, с. 360]. І дійсно, для загальної теорії права, будучи ядром системи права, норма права як загальнообов'язкове правило (веління) лежить в основі конкретно-регулятивного впливу права на суспільні відносини. За своєю сутністю правова норма є різновидом соціальних норм, тобто певним правилом поведінки, покликаним регулювати суспільне життя задля досягнення порядку і стабільності, певної прогнозованості розвитку суспільних відносин.

Як і інші соціальні регулятори, норми права встановлюють, визначають межі можливої, дозволеної, обов'язкової поведінки індивіда чи соціальної групи. Але, на відміну від норм моралі, звичаєвих, релігійних, політичних, корпоративних чи

інших соціальних норм, норми права володіють широкими можливостями у сфері регламентації суспільних відносин і відповідними специфічними ознаками. У числі цих ознак більшість фахівців з юриспруденції називає їх виникнення у період формування державної організації суспільства, встановлення або санкціонування державою та відповідне їх забезпечення можливістю застосування державного примусу, загальнообов'язковість норм права для своїх адресатів, те, що вони виражають волю керівної або ж значної частини суспільства, утворюють внутрішньо узгоджену систему та мають чітко визначені форми зовнішнього виразу, встановлений порядок видання, однозначно закріплюють права та обов'язки учасників суспільних відносин, коло яких також окреслене, являють собою певну модель поведінки, розраховану на невизначену кількість аналогічних ситуацій. З огляду на зазначені ознаки, є безсумнівною особлива важливість правових норм. Отже, норма права є «клітинкою» системи права, яка очолює перелік так званих статичних елементів правової системи. Норма права не з'являється одномоментно, як відомо, на формування права впливають економічні, політичні (в тому числі зовнішньополітичні), соціальні, національні, ідеологічні та організаційні фактори, тобто безпосередньо правотворча діяльність компетентних органів держави є лише логічним завершенням винятково складного процесу правоутворення, який передбачає виявлення об'єктивної потреби у врегулюванні певної сфери суспільних відносин, формування правових поглядів, науковий аналіз, оцінку дійсності, врахування позицій громадськості та політичних сил [547]. Для того, щоб норма права з'явилася в об'єктивній реальності життя певного суспільства, крім інших факторів найбільш необхідний такий динамічний елемент правової системи, як правотворчість (що виступає фінальним етапом правоутворення, як процесу формування та формулювання права).

Характерно, що норми права, володіючи значною соціальною цінністю, є важливим інструментом впливу на суспільні відносини лише за умови їх втілення в життя в результаті свідомої поведінки людей. Кінцевим результатом правового регулювання є перетворення вимог і приписів правових норм на реальну діяльність суб'єктів права. З одного боку, правова норма, в якій втілюються правові знакові

конструкції, відображені в правосвідомості, є базовою моделлю людської поведінки, перехідним «містком» між свідомістю та діяльністю. Однак, з іншого боку, важливо усвідомлювати, що сама собою наявність норм права та правових інститутів не тягне за собою «автоматичних» змін у житті суб'єктів суспільних відносин, а знаходить вияв і відображення у різних формах соціальної практики та механізмі соціальної дії права, тобто може розглядатися через фактичний вплив права на конкретні суспільні відносини. Основними елементами механізму соціальної дії права є різні форми правореалізації (зокрема, особлива державно-владна діяльність, яку ми називаємо правозастосуванням), які детальніше будуть розглянуті нижче. Реалізація норм права пов'язана з індивідуалізацією абстрактних формально-визначених норм права стосовно конкретних суб'єктів у відповідних актуальному рівню розвитку суспільних відносин життєвих обставинах – тобто в конкретних соціальних реаліях. Таким чином, для реального регулювання суспільних відносин, окрім правотворчості, необхідний другий за порядком, але не за значенням, динамічний елемент правової системи – правореалізація, тобто втілення приписів норм права у правомірній поведінці соціальних суб'єктів.

Як прийнято вважати, реалізувати нормативні розпорядження, що містяться в законах та інших нормативно-правових актах, означає «втілити в життя – у суспільні відносини, поведінку громадян – волю законодавця й інших суб'єктів правотворчості, спрямовану на встановлення правопорядку. Без такої реалізації право втрачає своє соціальне значення і призначення» [672, с. 386]. За словами С. Л. Лисенкова, «сутність права, його соціальне призначення полягають у тому, що воно відіграє в суспільстві роль особливого регулятора між людьми. Це призначення права реалізовуватиметься лише тоді, коли приписи норм права (заборони, дозволи, зобов'язання, заохочення) втілюватимуться у поведінку відповідних суб'єктів, або, інакше кажучи, коли поведінка суб'єктів здійснюватиметься за правилами, що їх встановлюють норми права» [709, с. 209–210]. Отже, реалізація норм права – це різноманітний процес практичного здійснення правових вимог у діяльності тих чи інших суб'єктів. До того ж, поняття реалізації права охоплює декілька способів і форм впливу на поведінку суб'єктів права, які становлять значний інтерес для

філософії права, загальної теорії права та соціології права, оскільки відображають механізми втілення ідеї права у правових відносинах.

Так, у правовій науці прийнято виділяти форми реалізації за «глибиною» їх відображення в правовому житті суспільства та за складністю і характером дій суб'єкта (за участю чи без участі держави). Зокрема, за рівнем («глибиною») реалізації розпоряджень, що містяться в нормативних актах, можливі: 1) реалізація загальних настанов – втілення в життя загальних принципів, які містяться в преамбулах законів, статтях, що фіксують загальні завдання і первинні засади права та правової діяльності. Вплив права на суспільні відносини в результаті реалізації його загальних установлень, завдань і принципів може бути чималим, але вона позбавлена юридичної специфіки і скоріше має ідейний, моральний характер, виражає ідею або «дух» права, а не його «букву»; 2) реалізація загальних правових норм поза правовідносинами (у їх усталеному юридичному (юспозитивістському) розумінні) – втілення в життя загальних норм, які встановлюють правовий статус і компетенцію суб'єктів права, тобто безперешкодне використання суб'єктивних юридичних прав і свідоме виконання суб'єктивних юридичних обов'язків – без конкретних зв'язків або відносин між суб'єктами права. Є дві форми такої реалізації: а) *активна* – припускає реалізацію загальних правових норм, якими користуються суб'єкти права щодо всіх інших суб'єктів. Цим правам відповідають обов'язки всіх інших суб'єктів не робити дій, які б могли перешкодити їх здійсненню; б) *пасивна* – припускає реалізацію норм, що містять заборони, через утримання суб'єкта від дій, за які встановлюється юридична відповідальність. Вона полягає в додержанні обов'язків, непорушенні заборонних норм, узгодженні своєї поведінки зі змістом норм права, які встановлюють юридичну відповідальність; 3) реалізація правових норм у конкретних правовідносинах – втілення в реальні відносини конкретних норм [див.: 672, с. 386–387].

Норми права можуть бути реалізовані по-різному: у правовідносинах і поза ними, з участю державних органів і без останніх. Конкретна форма реалізації правових норм залежить від особливостей їх гіпотез і диспозицій, специфіки суспільних відносин, які ними регулюються, характеру поведінки суб'єктів, які

реалізують правові норми [709, с. 210]. Відповідно до прийнятої у юридичній науці класифікації, форми реалізації права за складністю і характером дій суб'єкта (за участю чи без участі держави) такі: 1) проста, безпосередня (без участі держави) – додержання, виконання, використання. Суб'єктами додержання, виконання і використання є державні та громадські об'єднання, їхні органи, посадові особи та громадяни України, іноземні громадяни, особи з подвійним громадянством та особи без громадянства. Ці форми називають формами безпосередньої реалізації, тому що суб'єкти права реалізують приписи правових норм безпосередньо і самостійно в процесі своєї діяльності з метою досягнення тих чи тих матеріальних або ідеологічних результатів. Вони не потребують втручання будь-яких додаткових механізмів, що конкретизують розпорядження, владні веління тощо; 2) складна, опосередкована (за участю держави) – застосування. Така класифікація дозволяє визначити реалізацію норм права як втілення правових норм у діяльність суб'єктів права шляхом використання суб'єктивних прав, виконання юридичних обов'язків, дотримання заборон та застосування норм права. Кожна форма реалізації права є цікавим для філософів, теоретиків та соціологів права втіленням ідеї права, тобто засадничих принципів права, його духовно-ціннісних першооснов (а у загальній теорії права їх відповідником вважають систему елементів, які утворюють правосвідомість) через норми права – весь законодавчий масив, який конкретизує та деталізує загальноправові принципи у вимогах та приписах окремих правил поведінки, розрахованих на нескінченну кількість повторюваних ситуацій – у реальній поведінці суб'єктів права, їх практичній діяльності, правових відносинах між ними. Таким чином, реалізація норм права – це втілення розпоряджень правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права, в їх практичній діяльності. Її можна розглядати як процес і як кінцевий результат, як індивідуальну і як колективну, як активну і як пасивну, як реалізацію загальних правових засад та загальних правових норм і як реалізацію норм права у конкретних правовідносинах, як просту (безпосередню) і як складну (за участю держави). До того ж вона виявляє себе як використання уповноважуючих норм права чи певних суб'єктивних прав, і

як виконання зобов'язуючих норм, і як додержання забороняючих норм [608, с. 98–99; 672, с. 386–388; 502, с. 92; 709, с. 211].

Якщо з використанням і виконанням норм права все достатньо зрозуміло, то, аналізуючи визначення дотримання правових норм, виявляємо певні неточності. По-перше, серед вітчизняних науковців існує неузгодженість щодо використання самого терміна: володіючи тотожнім змістом, паралельно вживаються слова «додержання» та «дотримання» норм права (очевидно, як наслідок перекладу російського терміна «соблюдение»). Зрозуміло, подібна проблема не є рідкістю чи винятком, але в науці, а особливо – в юридичній, просто необхідна визначеність у вживанні термінів. По-друге, деякі правознавці не згадують про характер поведінки суб'єкта у жодній з форм правореалізації, натомість більшість авторів наголошує винятково на пасивності поведінки суб'єкта за дотримання норм права: «додержання норм права здійснюється пасивною поведінкою суб'єктів: вони не чинять дій, заборонених нормами права, і в такий спосіб додержуються правових заборон» [709, с. 211], «дотримання... полягає у пасивній поведінці суб'єктів [608, с. 98–99], «додержання… припускає пасивну поведінку суб'єкта» [672, с. 388], «додержання – форма реалізації забороняючих юридичних норм, яка полягає у пасивній поведінці суб'єктів» [502, с. 92], «суть його полягає в пасивному утриманні від вчинення дій, що перебувають під забороною» [611, с. 423; 708, с. 197], «це пасивна форма поведінки суб'єктів у сфері правового регулювання» [706, с. 454], «ця форма... характеризується бездіяльністю, пасивною поведінкою осіб...» [227, с. 147] тощо. Дотримання правових норм виявляється насамперед у додержанні вимог норм-заборон, що містяться у Кримінальному кодексі (КК) України та Кодексі України про адміністративні правопорушення. Як відомо, більшість злочинів, передбачених чинним КК України від 5 квітня 2001 р., здійснюється шляхом вчинення певних дій, проте існує ряд злочинів, які з об'єктивної сторони характеризуються бездіяльністю. Зокрема, такі статті КК України, як ст. 135 «Залишення в небезпеці», ст. 136 «Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані», ст. 139 «Ненадання допомоги хворому медичним працівником» визначають покарання за злочинну бездіяльність особи, отже,

дотримання заборонних нормативних приписів, які містяться в цих статтях, вимагає активних дій. Таким чином, якщо дотримання норм права справді завжди відбувається лише через пасивну поведінку суб'єкта, то у певних випадках він буде не в змозі ухилитися від вчинення протиправного діяння – дотримуючись закону, буде вимушений його порушити, що утворює протиріччя. Звісно, простіше ухилитися від такої суперечності, вважаючи наведені випадки прикладами виконання норм права, однак це порушує усталену традицію розуміння виконання, як форми реалізації *зобов'язальних*, а не *заборонних* норм і створює ґрунт для різноманітних теоретичних спекуляцій (справді, що в такому разі заважає визнати заборонні норми таким собі різновидом зобов'язальних норм права, адже в них також міститься опосередкована вимога діяти визначеним чином).

У даному сенсі більш точною нам видається теза С.О.Комарова про те, що норми права в залежності від характеру приписів реалізуються через поведінку суб'єктів без виникнення конкретних правовідносин (індивідуальна форма реалізації – дотримання) та через виникнення конкретних правовідносин (виконання та використання норм права). Він же відзначає наявність в юридичній літературі різних варіантів класифікації форм реалізації норм права: 1) за характером правових зв'язків між суб'єктами права – у загальних і конкретних правовідносинах; 2) за суб'єктним складом – індивідуальна та колективна форми; 3) за зовнішнім виявом – активна і пасивна форми; 4) за методом впливу – добровільне і примусове здійснення права; 5) за правовим статусом суб'єктів – цивільно-правова й адміністративно-правова форми [349, с. 216]. Отже, як бачимо з наведеної класифікації, на думку деяких вчених необхідне виділення таких форм реалізації права, як добровільна та примусова. Разом з тим, з позиції природно-правового підходу реальна реалізація права – лише добровільна, лише вона може бути справжнім втіленням ідеї права, де суб'єкт є дійсно суб'єктом права, а не безправним об'єктом, де правовий порядок сприймається суб'єктом як певний цілісний простір, в якому він існує, а не система окремих волюнтаристських вимог, які ніхто б і ніколи не виконував, якби не загроза з боку апарату державного

примусу, гоббсівського Монарха, якому делегували права всі члени суспільства задля припинення «війни всіх проти всіх», або ката із сокирою на плечі.

Не викликає заперечень те, що за суб'єктним складом реалізація норм права може бути індивідуальною та колективною. Причому існують суттєві відмінності у сприйнятті та оцінці як самого її перебігу, так і її результатів у залежності від кількості суб'єктів реалізації права. Це означає, що як особливий процес її можна розглядати з об'єктивного та суб'єктивного боку. Об'єктивний бік реалізації норм права являє собою виконання правомірних діянь у місцях і в терміни, передбачені нормами права, тобто з об'єктивного боку реалізація норм права завжди здійснюється у вигляді правомірної поведінки відповідних суб'єктів. Такий зовнішній бік правореалізації в діяльності державних органів (зокрема, правоохоронних), має найбільше значення, оскільки діяльність суб'єктів права, які дотримуються вимог правових норм, виконують або використовують приписи, що в них містяться, завжди можна відстежити та оцінити відповідним чином з точки зору законодавства. Суб'єктивна сторона правореалізації становить дослідницький інтерес не лише для філософії, загальної теорії та соціології права, а й для юридичної психології, оскільки виявляє ставлення суб'єкта до правових вимог і його емоційно-вольовий стан у момент здійснення дій, що вимагаються правом. У даному випадку суто юридичні методи не можуть бути застосовані, оскільки такого роду феномени знаходяться за межею позитивістсько-юридичної оцінки – як казали давні юристи: «Cogitationis poenam nemo patitur» (з лат. – «Ніхто не несе відповідальності за свої думки»). Прихильники екзистенціалістського підходу до осмислення права абсолютизують цей аспект правового буття, який пов'язаний не лише з усвідомленням суті правової вимоги, але з визначенням місця права і соціуму взагалі в світі істинних особистісних інтенцій (прагнення до ніщо, чи до Бога тощо). В екзистенціалізмі істинне існування людини – «буття-у-світі» – протиставляється його неістинному існуванню у світі об'єктивацій (у сфері культури, суспільства, держави, закону), а екзистенція трактується як вихідне (дораціональне та дорефлективне) переживання й осягнення людиною свого місця у світі. Таким чином, ставлення людини до вимог правової норми відображає

тенденції загального пошуку її місця у світі. Приміром, відповідно до поглядів німецького вченого-правознавця В. Майгофера, буття людини у світі містить два моменти: момент одиничності та неповторності буття людини та момент впливу на людське буття того світу, в якому здійснюється це буття. Отже, суб'єктивний бік реалізації норм права виявляє ставлення суб'єкта до правових вимог і стан його волі у момент здійснення дій, що вимагаються правом. Адже, як уже відзначалося вище, за зникнення бажання щодо забезпечення відповідності своєї поведінки до правових вимог припиняється процес реалізації права [709, с. 210]. При цьому ця «екзистенційна» сторона реалізації права має не менш важливе значення для належного функціонування елементів правової системи, адже справжня реалізація права можлива лише на підставі усвідомленого бажання забезпечити відповідність своєї поведінки правовим вимогам, в основі якого лежить сприйняття системи правових цінностей та принципів.

Водночас, без втілення правових приписів у життя «мертвими» стають самі норми права, інакше кажучи, вони втрачають своє соціальне призначення. Всі покоління юристів розуміли це особливе значення реалізації права та підкреслювали його у своїх працях. Можна лише дивуватися сьогодні, як багато досліджень присвячено цим питанням в радянський час. Навіть для найбільш відвертих противників використання сучасними українськими вченими напрацювань і здобутків того періоду факт залишається фактом: в умовах заідеологізованої радянської правової науки та доволі неоднозначної юридичної практики були твердження, які можна вважати доволі актуальними для державного будівництва та розвитку демократичної правової системи. Саме через реалізацію норм права досягається результат, зміст якого був закладений законодавцем за видання норм права. У зв'язку з цим, своєчасна й точна, правильна і повна, неухильна і «прозора» реалізація правових норм – найважливіша передумова додержання та зміцнення правопорядку, утвердження принципу верховенства права в Україні.

Розглядаючи право, як неперечну загальнолюдську цінність, відзначимо, що за існуючих відмінностей у праворозумінні, воно все ж володіє однією незаперечною і характерною властивістю – властивістю регулювання суспільних

відносин. Саме слово «регулювання» (від лат. *regulo* – правило) означає впорядкування, налагодження. Варто зауважити, що термін «правове регулювання» (який потрібно відрізняти від терміна «правовий вплив»), володіє потужним теоретичним навантаженням, а не просто позначає одну з ознак права. До понятійного ряду, який очолює дана категорія, входять поняття «механізм правового регулювання», «правовий режим», «тип регулювання», «метод регулювання» тощо. Динамічна структура механізму правового регулювання містить чотири основних ланки: 1) юридичні норми; 2) правові відносини; 3) акти реалізації прав та обов'язків; 4) акти правозастосування. Кожен з цих елементів є важливою правовою знаковою конструкцією, які в тій або іншій мірі розглядаються в пропонованому дослідженні в контексті семіотичного підходу. Норма права, як згадувалося вище, по суті є ключовим семіотичним об'єктом, який пов'язує між собою всі рівні правової реальності, вихідною юридичною базою для правового регулювання, оскільки у ній закладено модель потрібної поведінки людини у суспільстві. Визначаючи на рівні позитивного права типові можливості та необхідність певної поведінки суб'єктів, правова норма закладає основи, на яких здійснюється перехід від абстрактних можливостей у площину адресних суб'єктивних прав і обов'язків, що означає матеріалізацію правовідносин. Фактична життєва ситуація розв'язується вже за допомогою актів реалізації прав та обов'язків. Забезпечують виникнення правовідносин, проводять вимоги норм права у життя, гарантують здійснення прав і обов'язків владні веління компетентних органів – акти правозастосування. Деякі дослідники насичують механізм правового регулювання багатьма іншими складовими компонентами, що зазвичай пов'язано із ототожненням понять правового регулювання та правового впливу і, на нашу думку, є не зовсім вірним. Однак, не заглиблюючись у ці нюанси правової теорії, зосередимо увагу на інших принципових аспектах розгляду даного правового феномену. Зокрема, для семіотики права особливе значення має розмежування на такі основні види, як просте і складне правове регулювання. Просте регулювання – це процес, у якому використовується один державний владний акт (а саме нормативний акт, розрахований на необмежену кількість випадків, що повторюються),

індивідуалізацію же прав і обов'язків здійснюють самі суб'єкти – адресати даного акту. Складне регулювання є процесом, у ході якого використовуються два акти державно-владного характеру, одним з яких є нормативний акт, а іншим – акт застосування норми права. Свій остаточний вияв і завершення вищезазначений механізм знаходить у реалізації права.

Якщо в обох випадках безпосереднім результатом правового регулювання виступає правомірна поведінка громадян, то який же сенс і призначення складного регулювання? Для того, щоб коректно відповісти на це запитання, потрібно чітко усвідомлювати, що просте правове регулювання, яке передбачає безпосередню реалізацію права суб'єктами після прийняття відповідної правової норми, здійснюється через використання, виконання і дотримання – розглянуті нами вище основні форми правореалізації, в яких самий суб'єкт права як носій правосвідомості приймає рішення щодо своєї поведінки відповідно до приписів, що містяться в тій або іншій нормі. Отже, для цього соціального суб'єкта норма є тим правовим знаком, який прямо та безпосередньо вказує на його бажану для суспільства поведінку, яку він реалізує в правомірних або протиправних формах. Проте у ряді випадків (це стосується, в основному, зацікавленості держави у додатковому контролі за реалізацією окремих нормативних приписів, викликаної економічними, політичними, ідеологічними, національними, територіальними та іншими державними потребами та інтересами, а також під час здійснення державою своєї охоронної функції) реалізація права у її безпосередніх формах неможлива, виникає потреба у складному правовому регулюванні, здійснюваному через четверту, особливу форму реалізації права – правозастосування. З точки зору семіотики права цей знаковий феномен має особливий і складний характер, тому що містить ще одну проміжну ланку правової діяльності, а відтак – і правового семіозису, та передбачає інтерпретацію змісту правових знаків і прийняття правового рішення спеціальним уповноваженим суб'єктом права, котрий виступає ще одним *посередником* між правовими принципами, змістом норми права та соціальною дійсністю [574].

3.5. Правозастосування як особливий об’єкт семіотико-правових досліджень

Теоретичним аспектам правозастосування приділялася значна увага ще відомими юристами і правознавцями дореволюційного та радянського періоду, звертались до цієї теми у своїх роботах і сучасні українські вчені. Заслуговують на увагу роботи багатьох інших науковців, присвячені принципам та соціально-політичним аспектам правозастосування, застосуванню норм права в діяльності міліції, податкових органів, органів місцевого самоврядування та в різних галузях процесуального права, судовому правозастосуванню, а також правозастосовчому розсуду в контексті дотримання прав людини, європейського поступу України та іншим пов’язаним проблемам. Саме слово «правозастосування» є буквальним перекладом російського юридичного терміна «правоприменение». Прагнучи до максимальної чіткості викладу, і з метою уникнення якихось непорозумінь зауважимо, що в українській юридичній літературі вживаються різні варіанти термінів, похідних від слова «правозастосування». Перекладаючи з російської мови терміни «правоприменительный (-ное, -ная, -ные)», «правоприменитель», вітчизняні вчені не змогли виробити єдиний варіант перекладу цих слів, тому в літературі зустрічаємо як «правозастосовчий» (процес, орган, акт), так і «правозастосовний» або «правозастосувальний», як «правозастосовче» (тлумачення, рішення), так і «правозастосовне» або «правозастосувальне», як «правозастосовчу» (діяльність), так і «правозастосовну», «правозастосувальну» або «правозастосовницьку», як термін «правозастосовник», так і терміни «правозастосувач» або «правозастосовець». Зокрема, щодо практики та діяльності найбільш часто вживають поняття «правозастосовча» (О. В. Андрієнко, В. І. Борисов, Д. О. Бочаров, О. М. Воробйов, В. В. Дума, В. В. Корнієнко, А. В. Котелевець, М. І. Панов, В. В. Пахомов, Л. С. Фединяк та ін.), а щодо актів – «правозастосовний» (П. М. Балтаджи, К. І. Бриль, Н. В. Добренька, Л. І. Калєніченко, О. В. Капліна, Л. М. Кельман, Т. С. Мартьянова, Л. В. Мелех, О. В. Пунько та ін.) або «правозастосувальний»

(А. А. Казанчан, І. Л. Невзоров, М. Б. Рісний, О. В. Фандалюк та інші науковці) [579].

Наша позиція передбачає дотримання суворої однозначності у вживанні юридичних (так само, як і наукових взагалі) термінів, котра є складовим елементом та одним із виявів логічної визначеності. З огляду на це, у межах нашого дослідження будемо послуговуватись одним обраним варіантом для кожного поняття. Зокрема, серед двох найбільш поширених варіантів перекладу з числа названих (оскільки терміни типу «правозастосовець», «правозастосувальний» є маловживаними), вважаємо вірніше вживати терміни «правозастосовчий (-че, -ча, -чі)», аніж «правозастосовний (-не, -на, -ні)». Це пояснюється тим, що російський термін «правоприменение», який, власне, перекладався науковцями, тотожний звороту «применение права». Відповідно, похідний термін «правоприменительный» носить описовий характер і відображає активну властивість органу, рішення, акта, котра знаходить вияв у застосуванні ними або через них норм права. Подібний описовий характер з акцентом на активність зазначених виразників застосування права має слово «правозастосовчий», а термін «правозастосовний», навпаки, характеризує пасивну ознаку об’єкта описування, оскільки українські слова «застосовний» та «незастосовний» відповідають російським словам «применимый» та «неприменимый», які мають зовсім інше змістовне навантаження. Для того, щоб переконатися в цьому, варто просто порівняти слова «применимый» та «применительный» та проаналізувати, з якими іменниками вони співвідносяться. Таким чином, внаслідок вивчення практики інтерпретації вказаних прикметників та їхнього словоутворення було встановлено, що перше поняття походить від іменника «применимость», а друге – від «применение», що і зумовлює відтінки їх значення. А от у схожому терміні «правозастосовник», котрий вважаємо більш вдалим відповідником російського «правоприменитель», зазначений активний характер застосування права зберігається і підкреслюється, тому надалі будемо використовувати саме цей варіант, однак в даному разі термін «правозастосувач» теж має право на життя, оскільки не є неправильним. Таким чином, якщо вважати справедливим твердження про те, що «правозастосування» – це український

відповідник російського «правоприменение», то «правозастосовчий» якнайбільш точно передає зміст терміна «правоприменительный». У такому разі більш вдалим буде саме цей термін, оскільки «застосовний» означає «применимый», отже, і діяльність (акт, процес тощо) є «правоприменительными», а не «правоприменимыми».

Варто звернутися і до мовної практики, в якій знаходимо додаткові аргументи на користь зазначеного. Видається, що слово, яке з'являється в мові на основі суфіксального способу творення прикметників, повинно бути співзвучним іменнику, від якого утворене (приміром, «відрахування» – «відрахований»), однак зауважуємо пасивну позицію предмета думки, який позначається утвореним словом. Втім, може бути й інакше – порівняймо: «розпорядження» – «розпорядчий» (акт), «виконання» – «виконавчий» (директор). Як бачимо, акцентована активна позиція забезпечується використанням суфікса «-ч-». Ще одна ілюстрація наших висновків. Як уже зазначалося, «неприменимый» – це в перекладі з російської мови «незастосовний» (закон, підхід, алгоритм тощо). Приміром, якщо ми хочемо висловити думку про те, що певний акт принципово не може бути застосованим, ми будемо говорити «незастосовний акт», отже, відповідно і «незастосовний правозастосовчий акт» (російською — «неприменимый правоприменительный акт»), адже даний акт з об'єктивних причин принципово не може бути введений в дію.

Від семіотико-правового та юридико-лінгвістичного аналізу термінів, похідних від поняття «правозастосування», перейдемо до вивчення самого явища та розглянемо його теоретико-семіотичні аспекти, а згодом (у п'ятому розділі роботи) – практичні проблеми правозастосовчого процесу як форми правової діяльності та юридичної практики. Конкретизуючи випадки необхідності правозастосування в контексті його зв'язку із правовідносинами, відзначимо, що реалізація норм права у формі їх застосування не залежить від бажання суб'єктів, а обов'язково відбувається тоді, коли адресати правових норм не можуть реалізувати свої передбачені законом права і обов'язки без посередництва компетентних органів, тобто без юридичної кваліфікації – специфічної діяльності уповноважених владних осіб із інтерпретації правових норм, тлумачення їх змісту та, відповідно, правозастосовчого розсуду, що

перетворює правозастосування на особливий об’єкт семіотико-правових досліджень. Можна сказати, що на певному етапі правозастосування як форма владного індивідуально-правового регулювання підключається до способів безпосередньої реалізації – додержання, виконання, використання як форм саморегуляції учасниками правореалізації власної поведінки. До того ж, правореалізуюча саморегуляція лише тоді буде ефективною, коли забезпечена можливістю владної правозастосовчої діяльності, що підкреслює глибинний зв’язок між ними, який зумовлений взаємодією між правом і владою (про що детальніше піде мова далі), та обов’язковий, а не факультативний характер правозастосування для знакової конструкції правореалізації (як часто прийнято вважати) [554].

З семіотико-правової точки зору бачимо у феномені правозастосування декілька «знакових переходів» на всіх рівнях правової реальності: перехід від знакових характеристик ідеї права, виражених у правових цінностях і принципах, до тексту індивідуального правового акту та до фактичної соціальної поведінки; перехід від тексту норми права, яка є формальним відображенням, знаком правової дійсності, до рішення правозастосовчого органу (через інтерпретацію її змісту, тобто юридичну кваліфікацію) та до втілення вимог цієї норми у правовому житті (насправді тут в узагальненому вигляді наявні ще два символічних переходи, оскільки одна норма є причиною юридичного факту, інша – уповноважує суб’єкта правозастосування); перехід від намірів і абстрактних правових можливостей соціальних суб’єктів, які реалізують норму права, до їхньої конкретної правової поведінки (від правосуб’єктності до правового життя) за посередництвом правозастосовчого органу (або наділеної владної повноваженнями особи), який виступає проміжною ланкою в процесі реалізації права; перехід від правового рішення суб’єкта правозастосування до тексту індивідуального правозастосовчого акту, а згодом – до реалізації цього рішення в суспільних відносинах [554].

Якщо фактичні випадки, за яких має місце правозастосування, переважно не викликають наукових дискусій, а лише групуються дослідниками за різними підставами, то у визначенні поняття застосування норм права одностайності не існує і до сьогодні, що зумовлено багатоманітними знаковими виявами та розмаїттям

зв’язків цієї знакової конструкції з різними правовими феноменами. Розглянемо ці визначення детальніше, оскільки кожне з них вказує на важливі семіотичні характеристики даного правового явища. У процесі вивчення юридичної літератури щодо цієї проблематики зустрічаємо таку особливу інтерпретацію та трактування правозастосування як винесення індивідуально-конкретних державно-владних правових актів, яка не дає змоги чітко відмежувати застосування від виконання норм права, адже наділені державно-владними повноваженнями суб’єкти правореалізації можуть у такий спосіб виконувати свої правові функції. Цей підхід наголошує на формально-процедурному аспекті, зовнішньому оформленні застосування права, абстрагуючись від його змісту. Застосування права називають також способом реалізації права, який породжує виникнення, зміну і припинення конкретних правовідносин і веде до юридичних наслідків, тобто звертається наша увага на результати діяльності правозастосовника, акцентується на наслідках правозастосування. Нерідко зустрічаємо визначення що наслідує філософсько-логічну традицію розуміння правозастосування, як використання відповідних його загальних норм для розв’язання правових ситуацій стосовно конкретних фактів, що мають юридичне значення [162], застосування права називають також способом організації здійснення правових норм, втілення у життя їх вимог [706, с. 454–455], владною організацією самого суспільного порядку, відносин суб’єктів, які приймають участь у суспільному житті [187, с. 432] і так далі. Найбільш обґрунтованою, на нашу думку, залишається точка зору, висловлена І. Я. Дюрягіним і підтримана багатьма іншими вченими (зокрема українськими правознавцями), про застосування права як особливу форму його реалізації [705; 709, с. 212; 608, с. 99], причому іноді підкреслюється, що це – складна форма правореалізації, оскільки її здійснення виявляється в сполученні з іншими формами реалізації і у взаємному проникненні одна в одну [706, с. 456]. Дана позиція для нас є найбільш прийнятною з міркувань чіткості здійснюваного нами позиціонування знакової конструкції правозастосування у знаково-символічному складі правової системи України. Що ж до інших визначень, їх реальна цінність полягає в багатоманітності та різноплановості підходів до окреслення суттєвих ознак правозастосовчої діяльності,

адже кожна якісна дефініція містить якнайбільш *повний* перелік *значимих* характеристик предмета розгляду.

Тому, якщо звернутися до більш детальних дефініцій, відзначимо запропоноване В. С. Нерсесянцем розуміння застосування норм права, як їхньої реалізації в передбачених правом випадках і у запропонованій ним формі – правореалізуючих дій державного органа (чи посадової особи), здійснюваних в межах його компетенції з вирішення конкретних правових справ і прийняттю відповідних правових актів. Сильною є позиція В. В. Лазарєва, який визначає застосування права як владну, організуючу діяльність компетентних органів і осіб, що має своєю метою забезпечити адресатам правових норм реалізацію належних їм прав і обов'язків, а також гарантувати контроль за даним процесом. [708, с. 199; 611, с. 425]. Схоже загалом трактування подає і О. Ф. Скакун, на думку якої «правозастосування – це здійснювана в процедурно-процесуальному порядку владна-організуюча діяльність компетентних державних органів і посадових осіб, яка полягає в індивідуалізації юридичних норм стосовно конкретних суб'єктів і конкретних життєвих випадків в акті застосування норм права» [672, с. 388–389]. Вдало підсумовує викладену позицію С. Л. Лисенков, визначаючи застосування норм права як спрямовану на реалізацію норм права і здійснювану у спеціально встановлених формах державно-владну, творчо-організуючу діяльність державних органів і уповноважених державою інших суб'єктів з метою вирішення конкретної справи шляхом видання індивідуальних правових приписів (правозастосовчих актів) [709, с. 213]. Як бачимо, відповідно до останньої групи підходів, у цілого ряду науковців відсутні принципові відмінності у визначенні правозастосування, і, враховуючи таку узгодженість у підході до дефініції правозастосування, на перший погляд може здатися, що подібна ситуація повинна бути і з ключовими ознаками, що характеризують застосування норм права, проте насправді це уявлення не відповідає дійсності – найперша і основна ознака виявилася «каменем спотикання» для правників – у радянській юридичній науці ще в 50-і роки була розгорнута дискусія про основні специфічні ознаки правозастосовчої діяльності.

Підсумком цієї дискусії був визнаний висновок про державно-владний характер застосування права і вказівка на спеціальних суб'єктів, уповноважених займатися цим видом діяльності. Але і після підведення підсумків дискусії владний характер правозастосування неодноразово ставився під сумнів, хоча достатньо серйозних аргументів, які могли б лягти в основу іншої концепції застосування права, вироблено не було. Зокрема П. Е. Недбайло заперечував владний характер актів застосування права і виступав проти визнання можливості застосовувати правові норми лише в тих правовідносинах, де одним із суб'єктів неодмінно виступає державний орган, вважаючи, що суб'єктами застосування права поряд з державними органами, громадськими організаціями і посадовими особами виступають окремі громадяни. Розглядаючи питання застосування цивільно-правових норм, Ю. Х. Калмиков так само вказує на можливість здійснення правозастосовчої діяльності громадянами як особливість застосування норм цивільного законодавства. На противагу даним позиціям А. В. Наумов заперечує можливість виділення як суб'єктів правозастосування навіть громадських організацій і органів. Розглядаючи особливості застосування кримінально-правових норм, він вказує, що товариські суди не входять у коло органів, що здійснюють кримінальне судочинство, отже, не є суб'єктами застосування норм кримінального права, з чим можна погодитись з урахуванням чинного законодавства на час написання даної роботи, а також специфіки досліджуваної сфери правозастосовчої діяльності. Інші вчені, що притримуються державно-владного трактування застосування права, до визначення кола суб'єктів правозастосовчої діяльності підходять не так жорстко – С. С. Алексєєв, І. Я. Дюрягін, наприклад, у якості самостійних суб'єктів застосування норм права виділяють громадські організації і показують особливості їхньої правозастосовчої діяльності (більш детальне порівняння зазначених позицій здійснене в інших працях) [513]. Вітчизняні правознавці, в основному, наголошують на владному – «тому що це діяльність компетентного органу або посадової особи, і *лише в рамках наданих* йому (їй) *повноважень*» [672, с. 390] чи державно-владному – «рішення приймається на підставі однобічного волевиявлення компетентного органу; правові приписи

обов’язкові до виконання та в разі потреби забезпечуються примусовою силою держави» [502, с. 93; 608, с. 99] характері застосування права. Серед органів, що застосовують норми права, можна виділити органи юрисдикції – суди (загальні, арбітражні тощо), адміністративні комісії та інші. Наприклад, лише в судовому порядку можливе безперечне списання (стягнення) коштів з рахунків юридичних осіб і фізичних осіб – суб’єктів підприємницької діяльності. За загальним правилом (особливо в країнах, що належать до романо-германського типу правових систем) основною формою реалізації права суддями та іншими посадовими особами держави вважається застосування правових норм, що містяться в законах і підзаконних нормативних актах [672, с. 389].

Ніби виправдовуючи виключно державно-владний характер даної діяльності, Ю. С. Решетов відзначає, що хоча громадяни не застосовують правових норм, але цим аж ніяк не заперечуються демократичні основи правозастосування, тому що без чітко вираженої ініціативи громадян застосування права нерідко взагалі не здійснюється. Ще більш «гнучкою» і неординарною є позиція В. В. Лазарєва, котрий стверджує, що автоматичного зв’язку між визнанням громадян суб’єктами правозастосування і запереченням його владності може і не бути. Варто враховувати можливість делегування державою владних повноважень окремим громадянам у суворо визначених категоріях питань. За такого стану справ громадянин може здійснювати владну діяльність у відношенні посадової особи. Слід приділити увагу цій проблемі на основі спостереження реальних правових процесів у нашій державі. Крок за кроком, використовуючи наявні засоби логіки, можна дійти до несуперечливого розв’язання практично кожної практичної правової проблеми. Отже, перевірений фактичний матеріал та апробовані методи наукового пошуку фактично гарантують досягнення позитивного результату у вигляді вірогідної теорії. Не можна залишати такі та інші проблемні ділянки правового життя без вивчення та відповідного вирішення всіх наявних питань (складних і тих, які цілком реально розв’язати за короткий час) по суті, робити вигляд, ніби цих питань не існує, або обмежуватися констатацією того, що з цього приводу в науковій спільноті триває дискусія. Логіка пропонованого семіотичного дослідження передбачає збір та

обробку емпіричного матеріалу про реальні правові процеси, про чинники, які визначають зміст правових рішень, формування низки загальних висновків, що утворюють основу для теорій, які описують ряд істотних регулярностей у сфері реалізації та застосування права.

Аналізуючи це питання, запропонуємо варіант розв'язання, який вважаємо найбільш обґрунтованим. Зокрема, ми схильні підтримати вітчизняну школу і вважаємо, що застосування норм права здійснюється державними органами та посадовими особами, і лише у деяких випадках з дозволу держави – громадськими організаціями та деякими іншими суб'єктами (органами місцевого самоврядування, адміністрацією навчального закладу недержавної форми власності тощо) [554]. Громадяни (фізичні особи) не можуть бути суб'єктами застосування норм права. Аргументуючи дану тезу, зазначимо, що громадянин, отримуючи частину повноважень державного органу, у процесі правореалізації змінює свій правовий статус і виступає представником цього державного органу. Тобто якщо людина, будучи громадянином, застосовує норму права (як, скажімо, посадова особа), вона залишається громадянином в одних правовідносинах, але в процесі правозастосовчої діяльності вже розглядається у якості представника держави, котрий діє від її імені та за її дорученням, а не як окрема фізична особа [554]. Проте, якщо дивитися у майбутнє, то з урахуванням сучасних тенденцій до «роздержавлення» деяких сфер суспільного життя та змін в інституті приватної власності не тільки збільшується питома вага правозастосування недержавними органами й організаціями, а й цілком закономірною стає поява нового суб'єкта застосування норм права (наділеного державою відповідною компетенцією активного учасника правозастосовчих відносин, якому належить провідна роль у розвитку та русі цих відносин у напрямі вирішення конкретної життєвої ситуації за допомогою акта застосування права) – власника, директора тощо.

Характерно, що в цьому разі владний характер правозастосовчої діяльності все одно не зникає, оскільки владність як вияв однобічного волевиявлення, здійснення владних повноважень, розкривається через низку ознак, серед яких відзначимо наявність суворо визначеної компетенції органів чи осіб, що застосовують право та

обов’язковість виконання правозастосовчих актів, яка у необхідних випадках забезпечується державним примусом. Отже, згадані вище знакові переходи між різними рівнями правової реальності в контексті семіотико-правового аналізу можуть бути доповнені переходом від влади до права (про їх знакові зв’язки, парадокси та закономірності взаємодії піде мова далі), оскільки правозастосування є ще й виявом владності в праві. Ці теоретичні положення про суб’єктів застосування права та їх семіотична характеристика є досить важливими, оскільки функції та повноваження суб’єктів повинні виключати будь-яку невизначеність. Як зауважує А. Б. Венгеров, якщо когось штрафує той чи інший представник влади або здійснює інші санкції (наприклад, вивозить зі стоянки автомобіль нібито за порушення правил користування стоянкою, ще й вимагаючи відшкодування витрат по буксируванню, перевезенню автомобіля), одразу ж виникає питання – а чи має він на це владні повноваження, чи має він право так чинити, чи той це випадок, коли повинен діяти (здійснюватися) відповідний закон, правові вимоги [187, с. 433], адже семіотичний аналіз правозастосування виразно вказує на його зв’язок із владою.

Крім того, С. Л. Лисенков справедливо відзначає, що правозастосування здійснюється згідно з чітко визначеною нормами права процедурою, порушення якої тягне за собою недійсність усього правозастосовчого процесу. В одних випадках норми щодо порядку розгляду справ дуже деталізовані й утворюють самостійні процесуальні галузі права (наприклад, кримінально-процесуальне право), в інших – лише встановлюється певна процедура вирішення окремих справ (прийом на роботу, призначення пенсії і таке інше). Застосування норм права завжди має активний творчий характер, а правозастосовчий процес завершується виданням правозастосовчого акта (акта застосування норми права), в якому фіксуються індивідуальні правові приписи щодо вирішення конкретної справи [709, с. 212]. Система формальних ознак правозастосування, яка утворює змістовний каркас відповідної правової знакової конструкції, має важливе значення, але не дає повного уявлення про цей складний і дуже цікавий з семіотичної точки зору феномен, оскільки соціальне значення правозастосування розкривається насамперед через відповідний процес і комплекс заходів, виражені в понятті «правозастосовча

діяльність». Дійсно, їх часто використовують як синоніми (з певної точки зору, різниця дійсно незначна), однак у контексті семіотичного підходу ми розглядаємо їх окремо: правозастосування – в контексті формальних зв'язків між іншими правовими знаковими конструкціями, які входять у змістовний ряд правосвідомості, правотворчості, правового регулювання, правової норми, правореалізації як знакових елементів у структурній організації правової системи, а правозастосовчу діяльність – як фактичне втілення знакової конструкції «застосування норм права» в системі правової діяльності, яка відображає рівень соціальних відносин, практики суспільного життя, про що детальніше буде йтися в наступних розділах роботи [574].

Висновки до розділу 3

Враховуючи практичну спрямованість науки на новітньому етапі її розвитку, очевидно, що для сучасних учених важливо зараз не лише визначати принципові закономірності, методологічні установки й розвивати фундаментальні теоретичні засади семіотичних і семіотико-правових досліджень, а й аналізувати конкретні правові явища (а також пов'язані з ними політичні, моральні та релігійні феномени) в контексті семіотичного підходу, який дозволяє розкрити їх знакову природу та характеристики. У цьому контексті заслуговує на увагу звернення семіотики права до низки синтетичних категорій, які останнім часом активно використовуються у філософсько-правовому дискурсі (морально-правової та політико-правової реальності, морально-правового та політико-правового універсуму, політико-правового простору, політико-правової комунікації, політико-правової міфології, правового сумління, логіки права, енергії права та багатьох інших), зумовлене синтетичним характером самих правових феноменів, які вказують на структурно-функціональну єдність різних форм суспільної свідомості (вихідний методологічний принцип семіотики права) та містять у собі як правові смисли, так і моральні, політичні, традиційно-ритуальні, міфологічні чи релігійні.

Під політико-правовою реальністю в сучасній семіотиці права розуміють світ політики і права, цілісну сукупність політико-правових феноменів, упорядкованих у просторі, часі та відносно базисного феномену, тобто не якусь субстанціональну частину реальності, а спосіб життя людини в соціумі (за підходом С. І. Максимова), а точніше – спосіб осмислення, організації та інтерпретації різних аспектів суспільного буття – настільки значущий, що його можна вважати невід'ємним від самого суспільства у класичному його розумінні, співіснування та взаємодії індивідів у соціумі. Політико-правова реальність є багатоаспектною, поліструктурною та системною, для неї характерна визначеність та об'єктивність буття, яке слід розуміти широко. Оскільки політико-правові явища проходять крізь призму людської свідомості та сприймаються індивідами як елементи суспільного життя, активними учасниками якого є самі суб'єкти соціальних відносин, то вони постають у вигляді єдиної системи об'єктивних, суб'єктивних та інтерсуб'єктивних компонентів. Категорія «політико-правова реальність» здійснює інтеграцію політико-правових ідей, уявлень, установок, орієнтирів, ідеалів, цінностей, переконань, емоцій, стереотипів політичної та правової свідомості, принципів і норм, подій, процесів, інститутів, актів соціальної взаємодії, а також дозволяє з'ясувати будову, механізми та закономірності світу політики та права, відображає цілісність та взаємопроникнення політичного та правового буття [539].

Знаковий характер права дозволяє застосувати досягнення семіотики для аналізу правових явищ у взаємодії з політикою, релігією, мораллю, відповідно глибше пізнати право та побачити інші грані цього системного феномену. Право є зразком багатовимірної реальності, яку можна розглядати у якості певної знакової системи, адже у ній існує множина різноманітних знакових конструкцій, тобто стійких конфігурацій груп понять, які використовуються в теоретичній науці та юридичній практиці. У цій системі кожному умовному позначенню відповідає певний зміст, виражений у значенні правового знаку. Знакова система права передбачає наявність системи формальних елементів, які поєднуються у змінні комбінації у відповідності з визначеними принципами структури. Кількість цих елементів відносно невелика, але вони можуть утворювати значну кількість

теоретично можливих комбінацій. Семіотичний аналіз права розкриває внутрішні механізми та знакові закономірності його функціонування, демонструє логіку побудови, системні та структурні зв'язки правової реальності, таким чином, озброює філософа права цінним знанням, яке може бути використане як для осмислення характерних особливостей правової організації соціального буття, так і для удосконалення практики нормативної регламентації суспільних відносин.

Право як багатовимірна знакова система може розглядатися в декількох основних вимірах – як форма суспільної свідомості, ціннісна та нормативна система, регулятор суспільних відносин, практика організації людського життя, з метою впорядкування такого розгляду варто сконцентруватися на традиційній структуризації правової реальності та виділити три основні рівні, які вже стали загальновизнаними для дослідників у галузі філософії права (на основі підходу С. І. Максимова): 1) ідея права; 2) норма права; 3) правове життя. Кожен структурний рівень ієрархічно побудованої правової реальності (правові принципи-ідеї, правові приписи-норми, правові відносини) є зразком знакової підсистеми, в якій поряд із загальними діють і власні семіотичні закономірності [552]. Ідея права розглядається вченими в контексті універсалістського та релятивістського підходів до інтерпретації її змісту, сутності та ґенези, а також аналізується завдяки виділенню антропологічної, аксіологічної та деонтологічної складової в її структурі. Ця правова знакова конструкція позначає абстрактне відображення сутності права та ідеальний аспект його буття. Основними знаковими елементами ідеї права є свобода, справедливість, рівність, всезагальне благо, порядок, солідарність і мир. Знакова конструкція ідеї права у цьому вимірі також охоплює та тісно пов'язана із знаковими конструкціями істини, гармонії та належного. Якщо свобода, справедливість, рівність і всезагальне благо, а також адекватні цим базовим засадничим принципам і вимогам сучасності юридичні форми, які будуються на міцному фундаменті природних і невідчужуваних прав людини, часто розглядалися у зв'язку з ідеєю права, то порядок як системотворча основа суспільного буття, визначена послідовність процедур, єдність інституційних механізмів упорядкування соціальних відносин і відповідних організаційних структур, і солідарність, яка

дозволяє стверджувати та посилювати відповідальність (всього суспільства та кожної людини) за прогресивний розвиток та майбутнє людства, лише входять у площину філософсько-правового дискурсу в цьому контексті [403]. Практично поза увагою сучасних дослідників залишається також такий важливий і актуальний для української держави та для всієї світової спільноти елемент ідеї права, як ідея миру, яка надає змістовної завершеності знаковій конструкції ідеї права. Важливо відзначити, що мир – це не лише період між війнами, який характеризується дипломатичними відносинами між групами людей, народами та державами, в широкому розумінні йдеться про ідею гармонії та спокою в суспільному та індивідуально-духовному житті людини, в міжособистісній взаємодії соціальних суб'єктів, яка дозволяє максимально реалізувати їхні можливості. Іншими словами, ідея миру передбачає досягнення такого стану суспільних відносин, за якого створено реальну систему інституцій і механізмів, покликаних запобігти виникненню нових суспільних суперечностей і ефективно сприяти розв'язанню існуючих соціальних конфліктів, що значною мірою відображає сутність права як регулятора суспільних відносин [403, 552].

Певним аналогом поняття правової реальності в загальній теорії права виступає поняття правової системи, використання якого в юриспруденції дає можливість аналізувати та оцінювати позитивне право в цілісному вигляді, а не лише окремі його компоненти. Деякі науковці небезпідставно вважають категорію правової системи відображенням найвищого рівня абстракції серед правових категорій, що характеризують позитивний вимір права як системного явища. До її складових відносять систему права, систему законодавства, правові принципи, правову культуру, юридичні установи, юридичну техніку, юридичні терміни та правову політику, а також правотворчість, правореалізацію, юридичну практику та правові відносини. Кожна з цих складових правової (політико-правової) реальності, виражених у вказаних елементах правової системи та відповідних знакових конструкціях, є самостійним об'єктом семіотико-правового аналізу.

Хоча більшість дослідників правової системи як комплексного державно-правового утворення погоджуються розглядати його не лише як систему норм, а й

як низку інших компонентів правового життя суспільства, все ж фундаментальна основа позитивного виміру правової системи – це правова норма. За усталеного розуміння їх як «елементарних частинок» права, їхня роль як базового елемента правової реальності, який поєднує різні її рівні, тобто певної сполучної, перехідної ділянки між знаковими конструкціями ідеї права (духовних принципів та ідеалів) та знаковою організацією соціальної дійсності, трансформованої правом (унормованих суспільних практик), складно переоцінити. Крім того, правові норми є ланкою особливої правової матерії, внутрішню логіку організації якої покликані розкрити окремі та фундаментальні семіотико-правові дослідження. Норма права як загальнообов'язкове правило (веління) лежить в основі конкретно-регулятивного впливу права на суспільні відносини, тому є знаково-символічним ядром системи права. Для того, щоб норма права з'явилася в об'єктивній реальності життя певного суспільства, необхідний такий динамічний елемент правової системи, як правотворчість, що виступає фінальним етапом правоутворення, як процесу формування та формулювання права.

Характерно, що норми права, володіючи значною соціальною цінністю, є важливим інструментом впливу на суспільні відносини лише за умови їх втілення в життя в результаті свідомої поведінки людей. Кінцевим результатом правового регулювання є перетворення вимог і приписів правових норм на реальну діяльність суб'єктів права, тому основними елементами механізму соціальної дії права є різні форми правореалізації (дотримання, виконання, використання та особлива державно-владна діяльність – правозастосування). Реалізація норм права пов'язана з індивідуалізацією абстрактних формально-визначених норм права стосовно конкретних суб'єктів у відповідних актуальному рівню розвитку суспільних відносин життєвих обставинах, тобто в конкретних соціальних реаліях. Правореалізація за такого підходу є одним із динамічних елементів правової системи, сутність якого полягає у втіленні правових норм у діяльність суб'єктів права шляхом використання суб'єктивних прав, виконання юридичних обов'язків і дотримання нормативно закріплених заборон. Проте у ряді випадків виникає ситуація, коли адресати правових норм не можуть реалізувати свої права і

обов’язки, передбачені законом, без посередництва компетентних органів. Тоді з’являється потреба у здійсненні за чітко визначеною нормами права процедурою особливої державно-владної діяльності, суб’єктом якої не може виступати громадянин (фізична особа), і результати якої є обов’язковими для всіх адресатів. Зазначена державно-владна діяльність є особливою формою реалізації норм права, що відрізняється від інших форм низкою характерних ознак, та має назву «правозастосування», а відповідна правова знакова конструкція є унікальним семіотико-правовим об’єктом, важливість дослідження якого не викликає жодних сумнівів.

У сучасних умовах, коли правотворча діяльність повинна активно реагувати на зміни в економіці, соціальній сфері і культурі, роль закону зростає, але разом з тим зростає і роль правозастосовника, нерідко покликаного переборювати протиріччя між нормами права і матеріальними умовами життя людей (для судді або працівника правоохоронних органів це питання на сьогодні є дуже актуальним). За умови недостатньої системності, плановості і скоординованості законотворчих процесів, правозастосовче тлумачення найчастіше виявляється найважливішим, а іноді – практично єдиним засобом пристосування закону до суспільних відносин, що постійно виникають і динамічно розвиваються. Правозастосовча діяльність дозволяє уникнути «збоїв» у механізмі правореалізації під впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. Правозастосовник як суб’єкт механізму правореалізації є більш оперативним, ніж законодавець. Саме правозастосовник першим стикається в повсякденній діяльності з багатьма проблемами, і тому від ефективності застосування права, від обґрунтованого врахування правозастосовником соціальних факторів, правових принципів і принципів правової політики залежить ефективність реалізації права загалом [552]. Семіотико-правовий аналіз правозастосування в контексті знаково-символічного елементного складу правової системи, здійснений вище, покликаний розкрити сутність, зміст і соціальне призначення застосування норм права, що допоможе нам у вирішенні наступного відповідального завдання – побудові моделі удосконалення даного процесу і явища. Для цього спочатку необхідно розглянути державно-владний контекст правової діяльності в сучасних

умовах, визначити духовно-ідейні засади консолідації та оптимальні форми суспільно-політичної організації життя вітчизняного соціуму та окреслити загальні напрями реформування правової системи України.

РОЗДІЛ 4.
СЕМІОТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВА ТА ВЛАДИ В ПОСТТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

4.1. Взаємодія та співвідношення права і влади в посттоталітарному суспільстві

Група проблемних питань щодо механізмів взаємодії переконання і примусу, співвідношення права та влади, мають таке ж значення для філософії права, загальної теорії права, теорії держави, соціології права та політології, як і проблеми взаємозв'язку та взаємодії права і політики, права і моралі, права та релігії, права та звичаєвих соціальних практик. В умовах трансформації посттоталітарного суспільства, співвідношення права, примусу та насилля в період соціально-політичного оновлення та реформування правової системи ці питання є одними з ключових у правовій науці та одними з найскладніших у суспільній практиці [див. 752]. Звернемось до цих проблем детальніше, визначимо, чому вони становлять такий інтерес для семіотичних і філософсько-правових досліджень, та спробуємо окреслити варіанти їх розв'язання в сучасній українській державі за допомогою семіотико-правової методології.

Як відомо, влада у загальному сенсі є здатністю впливати на діяльність, поведінку людей, тобто правом і можливістю керувати, розпоряджатись, під цим терміном розуміють також і політичне панування. У зв'язку з цим прийнято виділяти різні види (політичну, економічну, державну, сімейну), форми (панування, керівництво, управління, організація, контроль) та методи влади (авторитет, право, насильство) [403]. Нерідко ці методи розглядаються як вияв влади, але було б невірно ототожнювати владу з авторитетом, насильством чи правом. Етичну цінність влада являє собою тоді, коли вона так спрямовує того, хто її поважає, що той здатний на реалізацію більшої кількості високих цінностей за відсутності безпосереднього тиску з боку влади. Якщо розглядати взаємозв'язок понять «право»

і «влада» за допомогою семіотико-правової методології, то під владою варто розуміти не будь-яке панування (економічне, духовне тощо), а лише соціологічно-правовий вимір проблеми – панування у сфері організації суспільних відносин та управління, тобто у певній системі підпорядкування, в якій воля одних осіб є імперативно обов'язковою для інших осіб. У межах об'єктивізму як способу обґрунтування права правовий порядок вважається виявом існуючих владних відносин. На думку Т. Гоббса, оскільки люди вирішили утворити державу та підпорядкуватись володарю, щоб отримати захист і можливість гуманного життя, то добре – лише те, що правитель санкціонує, все ж інше, таким чином, є поганим. «Влада, а не істина творить закон» – кредо цього напряму. Для засновника правового позитивізму Дж. Остіна закон – це наказ, правило, встановлене для панування однієї особи, що мислить, над іншою. Про можливість певного ототожнення права і влади говорять деякі сучасні дослідники, що розвивають традиції аналітичної юриспруденції, а також послідовники «етатистського» позитивізму, які вбачають позитивність права у встановленні його державною інстанцією («авторитетом»). Для них, таким чином, право існує в актах цього «авторитету» (санкціонованих державою законах, постановах, договорах, звичаєвому праві тощо) [748]. Зокрема, пригадуємо, що «право вимагає влади ... влада є невідворотною», – пише С. С. Алексєєв і в той же час називає владу «антиподом права» [16, с. 64, 67], вірно вказуючи на неоднозначність взаємовпливу та взаємодії цих явищ.

Право не може існувати без влади, тому що тільки державна влада за своєю природою здатна забезпечити точну і своєчасну реалізацію правових норм за допомогою своїх правоохоронних інституцій. Водночас вона може і протидіяти праву, деформувати його у власних інтересах, замінювати його сурогатами «революційної правосвідомості» тощо [див.: 14, с. 71–83]. Про можливість певного ототожнення права і влади говорить також Дж. Мерфі [895, с. 6–7], а якщо звернемось до поглядів окремих мислителів минулого, то китайські легісти відмовилися від етико-релігійного трактування сутності права й політики, вважаючи головним державно-бюрократичне управління, яке ґрунтується винятково на

законах, виконання яких повинен забезпечити централізований апарат чиновників, а Н. Макіавеллі, приміром, взагалі ніколи не розглядав дані поняття відокремлено, оскільки навіть ідеальній, з його точки зору, змішаній республіканській моделі управління державою повинна була передувати одноосібна диктатура з метою приборкання сваволі аристократів і наведення жорсткого державного порядку [428, с. 16–25], що й призвело – в поєднанні з поглядами Т. Гоббса про об'єктивно зумовлену необхідність відмови людей від природних прав і абсолютне підкорення державній владі (уособленій в образі Левіафана) для припинення війни «всіх проти всіх» й ідеями представників історичної школи права – до формування класичного юридичного позитивізму.

Таким чином, семіотичний підхід у філософсько-правовому дослідженні цих питань дозволяє стверджувати, що влада наповнює правові веління силою, а право забезпечує легальний статус і встановлює правила реалізації влади. Їх взаємодія і взаємопроникнення сьогодні, як правило, відбуваються в межах такого специфічного політико-правового інституту як держава. З одного боку, держава гарантує, забезпечує, охороняє право, надає йому владного характеру, а з іншого – право є головним регулятивним інструментом в її розпорядженні, який вона використовує для забезпечення соціальної стабільності та суспільного порядку. Реалізуючи цю та інші внутрішні функції, у правовому регулюванні політична влада спирається на авторитет, використовує як засоби переконання, так і засоби примусу. При цьому арсенал примусових ресурсів влади досить різноманітний: від використання правових імперативів до застосування фізичної сили і зброї. Психічний примус несе у собі погрозу застосування сили і виконання покарання і має запобіжний характер. Фізичний примус накладає на людину ті чи інші обмеження у свободі дій, пересування, вибору місцезнаходження тощо. Фізичний примус спирається на судове, адміністративне, політичне панування, а також збройну організацію держави (збройні сили, поліцію, внутрішні війська, виправні установи тощо). Крім прямого «інструментального» примусу можна говорити про фактичне існування в будь-якій державі «символічного» примусу і насильства, а також «символічної» влади, які є самостійними та надзвичайно важливими в умовах

інформаційного суспільства семіотико-правовим об'єктами. Терміном «символічне насильство», введеним у науковий вжиток сучасним французьким філософом і соціологом П'єром Бурдьє, позначають нав'язування державою своїм громадянам норм, ідей, принципів, ціннісних установок і стереотипів, які набувають у масовій свідомості *природного* характеру (тут доречно згадати попереднє дослідження політико-правової міфології та пов'язаних семіотичних феноменів), що призводить до зміцнення потрібної владі моделі стосунків і відповідної знакової системи «панування – підкорення», внормованої правом. Цей знаковий процес означає перехід легальних політико-правових структур в категорію легітимних на основі технологій маніпулювання суспільною свідомістю. Символічне насильство, отже, є не опціональною, а справді необхідною функцією влади (невід'ємним атрибутом будь-якої влади), якщо ця влада визнається населенням, тобто є легальною та легітимною, адже вона тримається саме завдяки цьому феномену. За допомогою символічної влади та символічного насильства здійснюється трансформація сприйняття ідеологічного впливу в масовій свідомості, результатом чого стає формування стійкого суспільно-ідеологічного підґрунтя відносин в системі «панування – підкорення» та їх стабілізація. Влада нав'язує власну «правду» (тобто варіант розуміння істини), ієрархію норм, цінностей та ідей, які набувають природного та очевидного характеру, тобто не піддаються критичному аналізу та навіть не викликають жодного сумніву. Таким чином, в аморфному, несформованому (догромадянському) суспільстві владні еліти впроваджують у суспільну свідомість вигідну для утримання влади та апологетично орієнтовану відносно них систему значень і смислів, здійснюють символічне насильство через тривалий вплив на соціум в умовах дорефлексивного сприйняття людьми нормативно-ціннісних стереотипів, які їм нав'язуються [748].

Таким чином, легітимну політичну владу в певному сенсі можна розглядати, як організований суспільством правомірний примус. Легітимність влади означає її сприйняття населенням у якості правомірної та справедливої, що пов'язує владу зі знаковими елементами ідеї права – правовими знаковими конструкціями, які характеризують її сутність, зміст і структуру [748]. Тобто влада, яку приймають

народні маси і яка спирається на їх добровільну згоду підкорятися, а не нав'язується їм силою, вважається легітимною. Якщо ж правляча група не користується народною довірою і змушена постійно вдаватися до засобів примусу, владу такої групи прийнято вважати нелегітимною. Легітимність політичного явища не означає його юридично оформленої законності, а тому легітимацію не слід змішувати з легалізацією, а легітимність – з легальністю, тобто законністю [748]. Політичність влади означає, що примус (фізичний) як специфічні засоби влади монополізовані й зосереджені у спеціально створених суспільством інститутах, органах і установах, що в сукупності становлять державу.

Похідним від поняття легітимності є поняття легітимації, яке досить добре розроблене у сучасній філософії права та становить значний інтерес для семіотико-правового дослідження, корелюючи з поняттями правового сумління та іншими синтетичними категоріями політико-правового та морально-правового характеру. Легітимація – це процедура суспільного визнання чи підтвердження законності якого-небудь права чи повноважень діючої особи, а також визнання законності існуючих політико-правових відносин, режиму влади, що панує, його пояснення чи виправдання. За класифікацією, запропонованою М. Вебером, легітимація може бути традиційною, харизматичною і раціонально-правовою. Найважливішими принципами легітимації вважаються суверенітет народу і права людини. Легітимація (на відміну від легалізації) не має юридичних функцій і не є правовим процесом, однак вона є необхідною умовою дотримання законів усіма членами суспільства. Якщо у відкритому суспільстві влада лише забезпечує дієвість права, то в умовах тоталітаризму влада, по суті, намагається поглинути право, перекладаючи його функції на законодавство, в основі якого лежать виключно інтереси владної верхівки, та апарат державного примусу, так звані силові структури, каральні органи тощо. Таким чином, взаємозв'язок права і влади, особливості якого були висвітлені вище, в тоталітарному суспільстві набуває найбільш суперечливого, парадоксального характеру.

Як уже згадувалося, влада наділяє правові приписи своєю силою, робить їх загальнообов'язковими. З цього приводу доречними видаються слова

А. А. Козловського про те, що «нав'язувальний характер порядку говорить про силову природу права. Безсиле, безвладне право так само не право, як і ненормативна влада – не влада». Авторитарна і, особливо, тоталітарна держава є виразом могутньої, потужної державної влади абсолютного порядку, тому силовий компонент права в такому суспільстві реалізується максимально. Разом з тим, право за своєю природою протистоїть тоталітаризмові, оскільки той пригнічує іншу сутнісну ознаку права та ключову знакову характеристику ідеї права, розглянуту в попередніх розділах, – свободу [748]. Влада, особливо, влада політична, державна, яка і робить право правом, у той же час – явище якоюсь мірою з ним несумісне, що виступає стосовно права у вигляді протиборчого, а часом і далекого, гостро ворожого фактора (за підходом С. С. Алексєєва). Як засвідчує семіотико-правовий аналіз, джерела цієї ворожості влади праву криються у глибокій суперечливості влади, а саме в тому, що, будучи необхідним і конструктивним елементом організації життя людей, управління суспільством, влада в той же час володіє такими іманентними якостями, які у процесі ствердження і зміцнення влади можуть перетворювати її на самодостатню, авторитарну силу. Ця владна сила здатна зменшувати роль права, перетворювати його на «служницю» влади, таким чином, фактично утворюючи неправову реальність [див.: 12]. Перехід від влади, що використовувала ідеологізоване та політизоване право як знаряддя панування, до демократичного державно-правового режиму пов'язаний не лише з необхідністю реформування законодавства, а й з глибинними змінами у правовому бутті. Очевидно, що в суспільстві, яке трансформується, політико-правові проблеми набувають особливо гострого соціального звучання і потребують семіотико-правового аналізу, фундаментального філософського осмислення та наукового дослідження з позицій соціальної філософії, філософії політики та філософії права [748].

Забезпечення демократичних правовідносин між державою і людиною на основі інституту відповідальності держави перед особою – це перше і основне завдання у посттоталітарному суспільстві. Державно-владний характер права є однією з його ключових ознак, оскільки забезпечує загальнообов'язковість правових

норм, водночас, саме влада держави всупереч своєму істинному призначенню обвалює на людину державне свавілля. У недемократичній державі визнається лише відповідальність громадянина перед державою, яка немовби дарує йому права і свободи та визначає його обов'язки. Відповідальність держави перед особою є дієвим способом обмеження політичної влади держави. Він виявляється у встановленні державою законодавчих обмежень своєї активності стосовно особистості; у прийнятті державою конкретних зобов'язань, спрямованих на забезпечення інтересів громадян; у наявності реальної відповідальності посадових осіб за невиконання їх обов'язків перед суспільством і особистістю тощо. Відповідальність держави перед громадянами забезпечується системою гарантій, важливим також є належне правове забезпечення поінформованості громадянського суспільства про всі процеси, які відбуваються в державній владі, та посилення практичної реалізації принципів відкритості та прозорості у діяльності органів державної влади (за підходом В. Ф. Нестеровича та інших українських правознавців) [748].

Свобода особи не може бути абсолютною, оскільки вона обмежена інтересами і правами інших осіб. Від кожної людини вимагається дотримання всіх правових приписів і виконання її обов'язків перед суспільством, державою, іншими людьми. Тоталітарні державницькі ідеології вважаються основним джерелом небезпеки поглинання права владою, тому становлення демократичного суспільства супроводжується надіями народних мас на якісні зміни у характері правового регулювання. «Право повинно слугувати інтересам народу, а не влади» – під таким гаслом зазвичай здійснюється реформування політико-правової системи. До того ж, у суспільстві, в якому механізми політичного протистояння ще належним чином не відпрацьовані, досить важливим питанням у процесі суспільно-політичної трансформації є проблема правової регламентації боротьби за владу та її реалізації. Правотворчість, таким чином, покликана встановлювати внутрішні «запобіжники» у механізмі правового регулювання, які б не дозволяли перетворювати силу закону на інструмент протиправного утримання влади. Контроль за діяльністю влади повинна здійснювати як власне громадськість, так і опозиційні сили, гарантії

безперешкодного функціонування яких також мають бути законодавчо закріплені. У процесі трансформації права на пострадянському просторі стало зрозуміло, що для належного функціонування інституцій громадянського суспільства необхідні не лише правові, а й політичні, культурні, економічні й організаційні гарантії законності та правопорядку. Слід усвідомлювати, що головною метою спільноти в перехідний період є недопущення усунення власне суверена (українського народу) від влади, адже це може призвести до поглиблення кризових явищ в економіці та суспільному житті [748].

4.2. Доктрина солідаризму та специфіка її реалізації в умовах посттоталітарної трансформації права

Українська держава сьогодні потребує ґрунтовного теоретико-методологічного забезпечення правової регламентації суспільних відносин і віднайдення власної організаційно-правової моделі регулювання взаємодії суб'єктів на різних рівнях владної вертикалі з метою консолідації суспільства та реалізації загальнодержавних інтересів [552]. Для цього необхідно під час реформування правової системи України використовувати відповідні сучасному рівню розвитку наукового знання методологічні підходи, у тому числі вивчати знакові закономірності, які лежать в основі суспільного життя й зумовлюють організацію українського соціокультурного простору, а також символічні відношення та зв'язки між елементами вітчизняної правової системи [748]. Динамічні суспільні перетворення в Україні наприкінці XX – початку XXI ст. відроджують тему пошуків оптимальних форм організації громадянського суспільства. Кожна суверенна держава має не лише національні символи, мову та історію, а й власну систему цінностей та ідеалів, які виступають підґрунтям державної ідеології. Цей специфічний компонент політико-правового знання, який можна назвати типом політичного мислення [252, с. 246], має риси як теорії, так і ідеології, залежить від змін у соціально-правовій і політичній практиці та від рівня сприйняття масовою свідомістю, активно впливаючи на них. Як учені-правники, так і державні діячі,

владні й опозиційні політичні сили, громадські рухи та організації намагаються створити доктрину, найбільш прийнятну для нашої держави, сформулювати у наукових працях та програмах ідею, здатну консолідувати громадян України незалежно від національності, віросповідання та місця проживання. Вивчення політико-правових концепцій у контексті європейського досвіду дає цінну інформацію, яка дозволяє уникнути відомих небезпек і досягнути державних цілей найкоротшим шляхом.

Якщо соціально-політичні та філософсько-правові концепції абсолютизму (Н. Макіавелі, Ж. Боден, Т. Гоббс), лібералізму (Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, І. Кант, Ґ. Кельзен) та комунізму (К. Маркс, Ф. Енгельс, В.І. Ленін) є досить популярними, отже, відносно добре дослідженими, то ідеї солідаризму залишаються маловідомими широкому загалу, вони обґрунтовувалися у працях Л. Буржуа, А. Ваґнера, Г. Пеша та інших мислителів. Фундаментальною монографічною працею за цією проблематикою є оригінальне дослідження В.-Ю. Даниліва [245]. Цей дослідник спробував системно і комплексно розглянути проблему солідарності та солідаризму. У новітній період феномен солідарності розглядається у працях Г. І. Зеленько, А. А. Зуйковської, М. С. Кармазіної, Л. О. Кочубей, О. М. Майбороди, О. О. Маслака та інших вітчизняних вчених. Водночас соціально-політичні та філософсько-правові виміри феномену солідарності на сьогодні недостатньо розроблені. Вони потребують дослідження за допомогою методології та категоріальної бази новітніх теорій, на основі яких можна не лише визначити зміст певного політико-правового поняття, розкрити його структуру, але більш точно і повно з'ясувати значення відповідного явища для політико-правової реальності, окреслити перспективи побудови держави, яка базується на ідеях соціальної солідарності. Для того, щоб повніше з'ясувати зміст понять «солідарність» і «солідаризм», розглянемо етимологію цих слів. Поняття «солідарність» походить від «solidare», «solidum», яке в латинській мові значить пов'язувати, з'єднувати і наповнювати. У найповнішому сенсі «solidum» – певне монолітне ціле, утворене з пов'язаних між собою елементів. Виведене звідси слово «soliditas» означає міцність, довгочасність, а також цілість (зокрема, слово солідний, що походить від

латинського «solidus», означає міцний, твердий, масивний, ґрунтовний тощо). Від цього слова походить і французьке «solidaire», яке означає діючий заодно, взаємно зобов'язаний, одностайний; це є основою для сучасного розуміння даного поняття. У юридичному значенні солідарність означає спільну відповідальність, ще давньоримські юристи позначали ним таке правове зобов'язання, за виконання якого був відповідальний більш, ніж один боржник, і коли один боржник сплатив зобов'язання, то це цілком звільняло (in solidum) інших співборжників. Таким чином, поняття солідарності розуміється у двох основних значеннях. Із одного боку, зміст цього політико-правового концепту охоплює об'єднання людей для спільної мети, з іншого – розкривається за допомогою терміна, який використовується для позначення колективної відповідальності, відображеної у формулі «всі відповідають за одного, а один відповідає за всіх». Прикладом такої відповідальності може слугувати демонтаж приватних підприємств переможеної Німеччини з метою сплати репарацій для Антанти після Першої світової війни.

На противагу лібералізму з його індивідуалізмом та розумінням держави як інструмента в руках еліт, а також неолібералізму чи економізму, який заперечує право суспільних інституцій втручатися в економічні відносини, солідаризм пропонує образ держави як «родини родин». Система солідаризму будується на солідарності, яка розглядається дослідниками не лише як історичний факт, а також і як морально-етичний і політико-правовий постулат, на який повинен опиратись увесь суспільний устрій, упорядковане узагальнення прагнення суспільних сил, пов'язаних між собою прагненням досягнення спільної мети. Сучасні дослідники розуміють під солідаризмом філософсько-правове вчення, філософсько-політичну доктрину, політичну ідеологією, соціальну технологію та відповідну управлінську практику, засновану на ідеях солідарності, загального блага та узгодженості інтересів і цінностей. Згідно з ідейно-теоретичними основами солідаризму, соціальна система побудована за таким принципом, що її члени (громадяни, родини, етноси, релігійні конфесії, політичні партії, бізнес-корпорації та інші соціальні групи) володіють реальною правовою і соціально-політичною суб'єктністю, на основі якої їхні права, можливості й інтереси можуть бути консолідовані та

солідаризуються заради досягнення консенсусної мети в соціальних межах локального, загальнонаціонального чи світового масштабу. Солідаризм може мобілізувати та консолідувати соціум у період серйозних криз або загроз. Це пояснюється тим, що інтегративні й активно-динамічні можливості соціуму та ефективність його функціонування різко зростають завдяки особливому синергетичному ефекту, зумовленому усвідомленням різними соціальними групами спільності інтересів і здійснення ними погоджених дій. Солідарна взаємодія різних членів суспільства здатна привести до результатів визначного масштабу та доленосного значення – формування народу як соціально-історичного феномену, виховання гордості наступних поколінь за своїх предків, усвідомлення спільності культурних цінностей, морально-етичних принципів, норм поведінки тощо [573].

Основне завдання солідаризму – це узгодження суперечливих інтересів членів суспільства, їх згуртування навколо сутнісних спільних цілей, тобто тих, що гарантують існування та гармонійний розвиток соціуму. У зв’язку з тим, що цього можна досягнути лише шляхом солідарної взаємодії, яка ґрунтується на ідеї справедливості, солідаризм орієнтований на всі без винятку категорії суспільства та є ідеологією загального прориву, спільної творчої еволюції. Хоча у XIX ст. цей напрям інтерпретувався в контексті ідей «корпоративної держави», ідеологія сучасного солідаризму вільна від примусу, адже вона виходить із пріоритету технологій «м’якої влади» над традиційними технологіями «жорсткої влади» та є теоретичним підґрунтям процесів суспільної інтеграції. Правова культура та політична свідомість, мораль, міфологія, мистецтво та інші духовні феномени можуть призводити до появи солідарності духа, чому сприяють спосіб життя, спільність світогляду і світорозуміння, смаків і вподобань, громадянська відповідальність тощо. Однією з найбільш потужних і стійких форм об’єднання людей є релігійна солідарність, пов’язана з вірою в одного Бога, наприклад, цей феномен використовувався в іудаїзмі та християнстві для пояснення єдності людства, а також – у розумінні колективної відповідальності або навіть колективної провини (пригадаймо теорію первородного гріха) [573].

Термін «солідаризм», який зустрічається з другої половини XIX ст. у програмах окремих французьких і німецьких політичних партій соціалістичного спрямування, можна вважати закономірним розвитком первісного значення солідарності при перенесенні його в соціально-правову, політичну та економічну сферу. Одним із перших ще у 1840-х рр. термін «солідаризм» (так само, як і «соціалізм») почав вживати (запозичивши у середньовічних юристів, що ще раз підкреслює міждисциплінарний характер цієї категорії) французький філософ XIX ст. П. Леру, вчення якого сприяло теоретичному оформленню солідаризму. Солідаризм як доктринальний підхід бере свої витоки у творчості французьких філософів, соціологів та юристів на межі XIX–XX ст., зокрема, Е. Дюркгейма, Л. Дюгі, С. Ш. Буґле, Л. Буржуа, А. Круазе та інших учених. Український філософ права Є. Спекторський, який виголосив доповідь про ідеологію солідарності на спільному засіданні Київського та Саратовського юридичних товариств, у працях «Теорія солідарності» (1916) та «Християнство і культура» (1924) відзначав, що «соціація прагне провести у взаємовідносини людей початок суспільності, солідарність і співпрацю всіх членів співжиття, засновану не на примусі, а на згоді». Водночас активно критикує доктрину солідаризму з точки зору її практичної реалізації український філософ права Б. Кістяківський, який пише в книзі «Соціальні науки і право» (1916), що солідаризм слід будувати на системі суб’єктивних публічних прав, а сама «теорія солідаризму невдала, незважаючи на правильність її вихідних соціально-наукових принципів».

Висловлюючи іншу точку зору, у праці «Взаємна допомога як чинник еволюції» (1907) П. Кропоткін пише про солідарність, що інстинкт людини до взаємної допомоги такий прадавній і так міцно пов’язаний з усім минулим розвитком людської раси, що зберігся в роді людському, попри всі історичні зміни, аж до нашого часу. Він стверджував, що в людей, які перебувають на нижчому щаблі розвитку, взаємодопомога зустрічається частіше, ніж у тих, хто стоїть вище за них [245, с. 95, 100]. Для цілого кола мислителів (П. Л. Лавров, М. О. Бакунін, М. К. Михайловський, Л. І. Мечников та ін.) характерною є ідея про солідарність (взаємодопомогу) як фактор розвитку людства. Автори збірника «Віхи» (1909),

М. О. Бердяєв, І. О. Ільїн і члени Народно-Трудового Союзу були близькими до синтетичного трактування солідарності, в якому поєдналися її екзистенційне розуміння як соборності (етична, метафізична інтерпретація в контексті всеєдності, цілісності та органічності буття, в основі якої лежить ідея братства), характерні для східноєвропейської політико-правової думки, та західне утилітарне ставлення до солідарності як до технології взаємодопомоги (соціально-правова та політична оцінка даного феномену як результату розподілу праці, в основі якої лежить ідея рівності), що знайшло відображення не лише в теоретичних побудовах, а й у політичних програмах і правових доктринах. Ідеї соціальної солідарності розвивалися також у працях інших українських і російських мислителів, зокрема, заслуговує на увагу запропонована П. Новгородцевим категорія «суспільного служіння», що може розглядатись як альтернатива формулі соціальної держави, оскільки вона дає підстави розглядати державу в умовах розвинутого громадянського суспільства саме як державу суспільного служіння [13, с. 695]. У праці «Криза сучасної правосвідомості» (1909) він пише, що необхідно обґрунтувати солідаризм, як «коректив права, а не обмежуватися почуттям солідарності. Наш час шукає солідарності влади та народу», також він вважав, що «розвиток у дусі справедливості та всезагальної солідарності – керівна ціль політики».

В органічній теорії солідарності, викладеній у праці німецького соціолога П. Барта «Філософія історії як соціологія» (1922), солідарність розглядається не в історичному розвитку, а як органічна система, відмінна від організму індивідуального, соціального чи колективного. Полемізуючи з Е. Дюркгеймом, автор виділяє три типи солідарності: органічний (що опирається на прагнення та виявляється у розподілі праці та в тиску держави), репрезентативний (що ґрунтується на уявленнях спільноти) та вольовий (що відображає солідарність свідомого способу життя). На його думку, визначальну роль в органічному суспільстві відіграє не однаковість світогляду, а усвідомлення того, що всі індивіди мають допомагати взаємно поповнювати свої життєві засоби, тоді як консенсус і солідарність, які є у неорганічному світі, стають суттєвими в рослинах, у тваринах –

ще досконалішими, а в людях – сягають свого апогею. За Ю. Габермасом, необхідність наднаціонального розширення громадянської солідарності передусім зумовлена існуючою сьогодні кризою міжнародно-правових відносин, серед основних симптомів якої він називає поляризацію інтересів суб'єктів міжнародних відносин, наслідком чого є послаблення регуляторів суспільної поведінки. У своїй насиченій філософсько-правовими та семіотико-правовими змістами праці «Залучення іншого» (1996) мислитель пише, що етико-політичне розуміння себе громадянами демократичного суспільного цілого видається не історико-культурною константою, а «змінною величиною в циклічному процесі, який взагалі починається лише з правової інституціоналізації громадянської комунікації».

Таким чином, у XX ст. досліджується солідарність найвищого порядку, особливості якої відзначали вчені з атеїстичними переконаннями та релігійні мислителі. Цими проблемами займалися як видатні філософи, так і представники позитивної науки, сьогодні ж філософсько-правові аспекти солідарності перебувають у центрі уваги сучасних німецьких, французьких та італійських християнських демократів, які дали нове життя солідаризму. На думку цих вчених, кожна людина потребує спілкування та співпраці, щоб розвивати свою особистість і вижити, а водночас кожна спільнота потребує співпраці та участі кожного зі своїх членів, щоб виконати своє завдання, що є основою солідарності. Найбільш детально та широко цей підхід був розкритий у вченні Н. Нойгауза, який зосередив увагу на цінності солідарності для демократично організованого суспільства в праці «Цінності християнської демократії» (2005). Він відзначає, що персоналістична інтерпретація або християнське тлумачення солідарності охоплює всі соціальні групи суспільства, зокрема, слабких і бідних людей. Солідарність для вченого є основним соціальний принципом, який бере свої витоки зі соціальної природи людини і є конкретним вираженням соціальної любові. Ця солідарність охоплює у глобалізованому світі також інші народи та нації, причому тут потрібно брати до уваги порядок любові: через «любов до дальнього» не можна нехтувати «любов'ю до ближнього». Звідси він робить висновок, що принцип солідарності є основним принципом, який корініться у природі людини і навіть є вписаним Творцем у неї,

що зобов'язання до солідарності є зобов'язанням, яке виникає з людської природи, тобто має природно-правовий і моральний характер.

Фундаментальною працею за даною проблематикою є оригінальна монографія В.-Ю. Даниліва (1921–2002) «Солідарність і солідаризм» (1950). У цій праці вчений пише, що «суспільство – першоістотне, і кожний окремий індивід лише в ньому, тільки як його член, формується на духовно-моральну особистість. Кожна людська діяльність, думка або почуття спричинені або перебувають під впливом суспільства». На думку дослідника, який узагальнив відомі на той час теорії та спробував проаналізувати основні постулати солідаризму, переваги цього філософсько-правового та філософсько-політичного напряму полягають у тому, що він намагається усунути вади лібералізму і соціалізму, залишаючи, проте, позитивні елементи обох систем. Інакше кажучи, солідаризм В.-Ю. Даниліва намагається подолати те культурне протиріччя, яке свого часу помітив З. Фрейд: з одного боку, індивіди вороже ставляться до культури, бо вона обмежує їхню особистість, проте, з іншого – поза межами культури саме існування індивідів є неможливим [330, с. 15]. Високо оцінюючи творчість В.-Ю. Даниліва, дослідники відзначають, що вчений окреслив для України нариси суспільно-правового та політичного ідеалу – серединного шляху між «справжніми» (крайніми, максимально наближеними до ідеального концепту) соціалізмом і капіталізмом. Ідеї мислителя українського походження, який написав свою головну працю про солідаризм у Австрії (передрук дисертації з політичних наук, захищеної в Іннсбруцькому університеті), а все подальше життя навчався та працював у Канаді, сьогодні заслуговують на особливу увагу з огляду на випробування, які дісталися на долю нашої держави. Це дозволяє Е. Заграві та В. Сікорі, вслід за О. Шморгуном, стверджувати, що саме український солідаризм є концентрованим вираженням української національної ідеї на сучасному етапі розвитку людської цивілізації.

Динамічні суспільні перетворення в Україні наприкінці XX – початку XXI ст. зумовили інтерес учених (філософів права, теоретиків права, психологів, соціологів, політологів) і практиків (юристів, громадських діячів, політиків) до конструювання доктрини, найбільш прийнятної для сучасної держави, сформулювати у наукових

працях і програмах ідею, здатну консолідувати громадян незалежно від національності, віросповідання та місця проживання. Сучасні вчені розглядають солідарність як факт, із якого випливає правило поведінки, що диктується людині «силою речей», як обов'язок, до якого слід готувати суспільство, що прагне стати громадянським, і навіть як об'єктивну підставу для побудови демократії – реалізації ідей свободи, рівності та братерства, увічнених у французькій революційній формулі [492, с. 316–317]. Якщо розглядати феномен солідарності комплексно, то основна функція солідарності полягає в тому, що вона виступає як суспільно-організаційна, політико-правова, конструктивно-консолідуюча в своїй основі сила, яка спрямована на реалізацію ідеї справедливості та, особливо, всезагального блага. Її завдання – оминати інтереси членів суспільства, які суперечать один одному, і вказувати на їхні істотні спільні цілі, тобто ті моменти, які гарантують існування і розвиток громадянського суспільства, чого можна досягнути лише шляхом солідарної взаємодії, що ґрунтується на ідеї справедливості. Головний девіз солідаризму в широкому розумінні – це солідарна співпраця та взаємодопомога між усіма членами суспільства [403].

Розуміння й усвідомлення взаємної належності до певної спільноти веде індивідів до духовного союзу не лише через саме відчуття, а також і через мислення в одному напрямі, орієнтоване на досягнення одних цілей. Ця солідарна діяльність багатьох членів суспільства має наслідком значні досягнення, які пробуджують гордість наступних поколінь за своїх предків, що знову підтверджує та зміцнює солідарність. Таким чином, були створені культурні цінності, які в суспільстві маніфестуються звичаями, у ній беруть свої живильні джерела нормативні системи. Соціальна солідарність та адекватні цій вимозі сучасності політико-правові форми, які повинні будуватись на міцному фундаменті невідчужуваних прав людини, дозволяють стверджувати та посилювати соціальну відповідальність (всього суспільства та кожної людини) за прогресивний соціальний розвиток та майбутнє людства. Кожне надбання будь-якого члена суспільства, як про це свідчить теорія солідарності, примножує загальний добробут, і навпаки, все, що трапляється гіршого з кожним, завдає шкоди усім. Солідарність демонструє, отже, діалектичний

зв’язок, який існує між окремим членом будь-якої спільноти та успішністю й стабільністю її існування як єдиного цілого. Інакше кажучи, немає добробуту індивіда без загального добробуту, а з іншого боку – немає повного розквіту суспільства без свободи та добробуту індивіда. Соціально-правове значення доктрини солідаризму в новітній період розвитку людства полягає в тому, що у післявоєнній західній Німеччині саме цей третій шлях став політико-правовою ідеологією її економічного відродження в ході реалізації «плану Маршалла». Водночас класичне розуміння доктрини солідаризму (в якому наголошено на концепції перерозподілу благ) на сьогодні знайшло відображення в суспільно-політичному та правовому устрої всіх розвинених європейських країн, а особливо – Австрії та Швеції.

Як бачимо, на різних етапах історії розвитку філософсько-правової та політичної думки кожен учений по-своєму інтерпретував поняття солідарності, використовуючи його для обґрунтування ліберальних, соціалістичних, теологічних і навіть анархічних поглядів. Якщо говорити про солідарність у більш широкому значенні, поза її окремими формами та видами, таке розуміння солідарності передбачає розгляд усього людства як органічно цілісної структури. У цьому зв’язку слід зауважити, що, наприклад, сучасні християнські демократи, услід за Й. Альтузіусом й Ж. Марітеном, дійсно розглядають людську спільноту як таку, що поєднана між собою зв’язками суспільного солідаризму. Суспільство вони вважають органічною цілісністю, яка має власну внутрішню ієрархію (родину, локальну спільноту, народ, державу, міжнародну спільноту), а державу – засобом свободи та відповідальності громадян для вирішення загальних проблем, а також забезпечення правового та мирного співжиття. Зокрема, християнська демократія як політико-правова доктрина (її теоретичні витоки були розглянуті в першому розділі) підтримує розширену інтерпретацію принципу субсидіарності, виходить із природних і невід’ємних прав особистості, розуміючи основне завдання державної політики у приведенні до певної несуперечливої форми індивідуальних і суспільних цінностей, виражених у ідеї права та правових знакових конструкціях, які входять

до її структури, досягнення взаємної відповідності особистого інтересу та загального блага.

Семіотико-правовий і праксеологічний за своїм характером SWAT-аналіз концептуальних ресурсів солідаризму в XXI ст. засвідчує, що ідеологія солідаризму є вільною від примусу та виходить з передумови суб'єктності всіх учасників соціальних відносин, тому дозволяє створити модель соціальної самоорганізації – співіснування та синергетичної взаємодії індивідів та інших соціальних суб'єктів. Саме тому, на думку дослідників, ідеологія солідаризму здатна дати відповідь на складні запити сучасної епохи та стати ефективною ідеологією інноваційної модернізації в Україні. Солідаризм як філософсько-правове вчення, політична ідеологія, соціальна технологія та управлінська практика, які ґрунтуються на ідеї загального блага, солідарності, а також узгодження інтересів і цінностей, сьогодні розглядається як основа нової соціальності в умовах глобальних змін. В умовах розпаду модерністських цінностей та інститутів, а також трансформації традиційних форм соціальної легітимності, зростання значення мережевих структур, які несиметрично впливають на глобальні процеси, світова спільнота потребує нових онтологічно-етичних засад соціальності, апарату моделювання майбутнього, механізмів узгодження цілей, інтересів і цінностей, а по суті – таких моделей виживання та самоорганізації, які б ґрунтувалися на етиці ненасилля, особистої свободи, свідомого довір'я та вільної незаанґажованої лояльності, синергетичної взаємодії та рефлексивного управління спільнотами. З огляду на ці обставини, теорія солідарності у громадянському суспільстві набуває ще й соціально-педагогічного значення, оскільки позитивно впливає на почуття відповідальності індивіда. У цьому сенсі солідарність може розглядатись як філософсько-правовий концепт, як взаємна відповідальність особи і держави (у широкому соціально-правовому, державно-політичному та морально-етичному розумінні), забезпечення якої виступає однією з ознак сформованості громадянського суспільства [573].

4.3. Семіотико-правовий аналіз проблем реформування правової системи України в контексті забезпечення національної безпеки

Як засвідчив семіотико-правовий аналіз проблематики, висвітленої у попередньому підрозділі роботи, солідаризм як ідейний базис динамічних суспільних перетворень можна вважати оптимальним для сучасної України, однак активне реформування всієї системи соціально-політичних інституцій потребує також нормативно-правового, організаційного, фінансово-економічного забезпечення та супроводження. У суспільстві, в якому механізми політичного протистояння ще не відпрацьовані належним чином, досить важливим питанням у процесі суспільно-правової та політичної трансформації є проблема правової регламентації політичних, економічних, соціальних перетворень [573]. Як уже відзначалося вище, правотворча діяльність компетентних органів держави є лише логічним завершенням складного процесу правоутворення, який передбачає виявлення об'єктивної потреби у врегулюванні певної сфери суспільних відносин, формування правових поглядів, науковий аналіз, оцінку дійсності, врахування позицій громадськості та політичних сил. На процес правоутворення впливають економічні, політичні (наприклад, зовнішньополітичні), соціальні, національні, ідеологічні та організаційні фактори, відтак, ситуація з реформуванням правової системи України не є такою простою і однозначною, тому потребує окремої уваги з позиції семіотико-правового підходу [547, 573].

На початку 1990-х рр. перехід від влади, що використовувала ідеологізоване та політизоване право як знаряддя панування, до демократичного державно-правового режиму був пов'язаний не лише з необхідністю реформування законодавства, а й з глибинними змінами у правовому бутті. Якщо розглядати проблему реформування правової системи України в контексті тих глобальних перетворень, що відбулися наприкінці другого тисячоліття, зрозумілішою стає складність завдань, що стоять перед елітами, які формують стратегію правової політики та обирають напрями політико-правового розвитку суспільства. Адже сумний досвід перших років незалежності країн-республік колишнього СРСР

свідчить, що курс роздержавлення та приватизації «загальнонародної» власності приводить не до капіталізму, а породжує недорозвинені докапіталістичні (неофеодальні) соціальні, економічні, політичні та правові форми і відносини, для яких характерний симбіоз влади і капіталу (зокрема кримінального), політики та економіки як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Глибинні суперечності, які негативно впливали на ефективність функціонування всіх елементів правових систем незалежних держав на пострадянському просторі, полягали також у різкій невідповідності між зовнішніми європеїзованими правовими формами, конструкціями, інститутами та державно-владними силовими характеристиками азіатського типу, які залишились у спадок від попереднього режиму [547].

Першою актуальною проблемою реформування правової системи в умовах посттоталітарного суспільства була необхідність поступової лібералізації законодавства. У літературі справедливо відзначається, що принцип «дозволено все, що не заборонено законом» особливо яскраво висвітлював суть необхідних змін у пострадянській правовій системі [706, с. 230], адже юридичний дозвіл передбачає насамперед нормативно визначену спільну мету, все інше пропонується вирішувати самим суб’єктам. Це давало простір для ініціативи та маневрування, для різноманітних варіантів вирішення одного питання, розв’язання однієї проблеми, позитивно впливало на розвиток договірних зв’язків [див.: 713]. Таким чином, широка свобода дій суб’єктів права та мінімалізація державного втручання в механізм правового регулювання стимулювали розвиток бажаних в демократичному суспільстві відносин. Разом із тим, юристам, які готують законопроекти та втілюють вимоги правових норм в життя, важливо усвідомлювати, що право завжди стояло на варті інтересів держави, в демократичному суспільстві – як підконтрольного йому політичного органу, тому в сучасних умовах право без сумніву повинно виконувати функцію захисту й охорони загальнонаціональних інтересів, бути тим інструментом, що дозволяв би підтримувати певний баланс між різними політичними та економічними ідеологіями задля державного блага, забезпечувати реальний розподіл влади між різними її гілками, причому не знижуючи ефективності

функціонування державних інституцій, стримувати транснаціональний «швидкий» капітал тощо. Механізми подібного правового регулювання в країнах, які входили до складу СРСР, недостатньо розроблені, в Україні вони також потребують доопрацювання з урахуванням змін у політичному курсі держави [547].

За останні роки первинною, вихідною щодо всіх інших стала масштабна проблема реформування правової системи України, яка виникла у зв'язку з новим етапом демократизації суспільства, і полягає в необхідності віднайдення способу організації політико-правового простору, який би забезпечив ефективність функціонування державної влади в Україні, оскільки політична криза, що її переживає країна в останнє десятиліття, передбачає низку загроз і небезпек, найсуттєвішою з яких є втрата державності. На нашу думку, саме у правовій площині слід шукати ключ до розв'язання багатьох гострих проблем сьогодення, які розбурхують українське суспільство. Саме правотворчість покликана встановлювати внутрішні «запобіжники» у механізмі правового регулювання, які б не дозволяли перетворювати силу владних повноважень закону на інструмент політичних маніпуляцій. Українська держава потребує ґрунтовного теоретико-методологічного забезпечення правової регламентації взаємодії політичних еліт і віднайдення власної організаційно-правової моделі забезпечення їх діяльності з метою консолідації суспільства та реалізації загальнодержавних інтересів [547]. Для цього необхідно під час реформування політичної та правової системи України використовувати відповідні сучасному рівню розвитку наукового знання методологічні підходи, у тому числі вивчати знакові закономірності, які лежать в основі суспільного життя й зумовлюють організацію українського соціокультурного простору, а також символічні відношення та зв'язки між елементами вітчизняної правової системи [573].

Процес формування громадянського суспільства в нашій державі дуже тісно пов'язаний з актуальним рівнем правової свідомості і надзвичайно ускладнений деформованою правосвідомістю перехідного періоду. Однак у процесі становлення громадянського суспільства в нашій державі з'ясувалося, що для цього необхідні не лише культурні, політичні та економічні передумови, але, насамперед,

організаційно-правові гарантії належного функціонування його інституцій. Контроль за діяльністю влади повинна здійснювати як, власне, громадськість, так і опозиційні сили, гарантії безперешкодного функціонування яких також мають бути законодавчо закріплені таким чином, щоб досягнення компромісу у процесі прийняття політичних рішень було єдиною умовою функціонування українського політикуму. Реформа правової системи повинна враховувати світоглядні загрози безпеці держави та втілювати основні передумови їх подолання. У цьому зв'язку важливо усвідомлювати, що сучасна Україна характеризується доволі виразними, подекуди навіть гострими регіональними відмінностями на рівні стереотипів суспільної свідомості. Зрозуміло, що наявність таких відмінностей зумовлена різною історичною долею регіонів держави, тривалим і болісним шляхом формування сучасної національної території. Як відзначалося вище, бурхливі суспільні перетворення, свідками яких ми є, відродили тему пошуків оптимальних форм організації громадянського суспільства та політичної доктрини, найбільш прийнятної для нашої держави, – ідеї, здатної консолідувати громадян України різних національностей і віросповідання незалежно від регіону, в якому вони мешкають. Саме таке непросте завдання стоїть перед нашою державою на сучасному етапі її розвитку [195, 547].

Семіотичний аналіз ідейно-духовного сегменту соціокультурного буття українського суспільства в сучасних умовах дозволяє виявити та зафіксувати основні світоглядні загрози безпеці держави: 1) культурно-ціннісна загроза (низький рівень розвитку світогляду, загальної та правової культури кожного члена суспільства, нерозвинене світобачення та світосприйняття особистості, недостатньо сформована система індивідуальних цінностей, відсутність власної життєвої позиції); 2) ідейно-доктринальна загроза (відсутність єдиної державної теоретичної суспільно-ідейної платформи, що призводить до заміщення відповідних прогалин альтернативними ідеологічними концептами) та 3) суспільно-організаційна загроза (відсутність світоглядних, а відповідно – правових та організаційних передумов формування політичної свідомості населення та побудови дієвого механізму політико-правового забезпечення суспільного життя, здатного консолідувати

суспільство, використати його неоднорідність як таку властивість соціальної системи, що додає їй гнучкості, динамізму, різноманітності, а відтак – життєздатності. Наслідком цього є наявність перманентних антагонізмів або відмова від активної участі в політичному житті, байдужість до реалізації людиною своїх прав і обов'язків, які можуть призвести до дезінтеграції українського суспільства).

Головною небезпекою за актуалізації цих загроз є втрата народного суверенітету, однак небажані результати їх здійснення вражають значимістю та широтою спектра, причому всі вони призводять до зниження «політичного імунітету» держави, її здатності опиратися негативним явищам і процесам, конкурентоздатності на міжнародній арені. Перша загроза конкретизується у низькому рівні загальної та професійної культури населення, переважанні у світогляді прагматично-меркантильних та інших практично-приземлених мотивів. Друга загроза полягає у відсутності чітко сформульованих орієнтирів суспільно-політичного розвитку, ідеологічній невизначеності державного будівництва. Третя загроза криється у неефективній роботі механізмів, відповідальних за активізацію політичної свідомості та згуртування населення навколо спільних соціальних цілей, що призводить до мобілізації сил, які спекулюють на суспільних суперечностях, отже, постійного та гострого політичного протистояння, яке руйнує конструктивні здобутки демократичної політичної влади, або до консервації влади за допомогою авторитарних методів, результатом якої є відчуження людини від участі в політичному житті – конформізм, абсентеїзм, політична апатія тощо.

Відповідно передумовами подолання зазначених внутрішніх загроз безпеці держави можна вважати підвищення рівня освіти, яка відповідає за розвиток теоретичного світогляду, загальної, політичної та правової культури соціального суб'єкта, формування єдиної державно-ідейної доктрини та створення відповідної системи реалізації її положень, розвиток національної свідомості та патріотичне виховання громадян, а також розробку ідей соціальної солідарності та солідаризму, підвищення якості управлінських рішень, які приймаються елітами, а також оптимізація правотворчої, правозастосовчої, правоохоронної та правоосвітньої діяльності, про перспективи якої піде мова в наступних розділах [548].

Висновки до розділу 4

Проблеми взаємодії влади та права в умовах трансформації посттоталітарного суспільства, співвідношення права, примусу та насилля в період соціально-політичного оновлення та реформування правової системи є одними з ключових у правовій науці та одними з найскладніших у суспільній практиці. Влада у загальному сенсі є здатністю впливати на діяльність, поведінку людей, тобто правом і можливістю керувати, розпоряджатись, під цим терміном розуміють також і політичне панування. На відміну від фізичного насильства, влада є силою, що впливає одночасно на тіло, душу і розум, пронизує їх, підкоряючи об'єкта влади закону волі суб'єкта влади [748]. Якщо розглядати взаємозв'язок понять «право» і «влада» за допомогою семіотико-правової методології, то під владою насамперед слід розуміти не будь-яке панування (економічне, духовне тощо), а лише соціологічно-правовий вимір проблеми – панування у сфері організації суспільних відносин та управління, тобто у певній системі підпорядкування, в якій воля одних осіб є імперативно обов'язковою для інших осіб. Семіотичний підхід у філософсько-правовому дослідженні цих питань також дозволяє стверджувати, що влада наповнює правові веління силою, а право забезпечує легальний статус і встановлює правила реалізації влади. Їх взаємодія і взаємопроникнення сьогодні зазвичай відбуваються в межах такого специфічного політико-правового інституту як держава. З одного боку, держава гарантує, забезпечує, охороняє право, надає йому владного характеру, а з іншого – право є головним регулятивним інструментом в її розпорядженні, який вона використовує для забезпечення соціальної стабільності та суспільного порядку [748].

Арсенал ідейно-духовних і примусових ресурсів влади досить різноманітний: від переконання, моралізаторства, політичної маніпуляції, використання правових імперативів – до застосування фізичної сили та зброї. Крім прямого «інструментального» примусу можна говорити про існування в будь-якій державі «символічного» примусу і насильства, а також «символічної» влади, що в умовах інформаційного суспільства є самостійними та надзвичайно важливими семіотико-

правовим об’єктами, тісно пов’язаними з розглянутими вище поняттями політико-правової міфології та політико-правової комунікації, оскільки позначають нав’язування державою своїм громадянам норм, ідей, принципів, ціннісних установок і стереотипів, які набувають у масовій свідомості природного характеру [748]. Знакові конструкції легального та легітимного мають важливе значення для синтетичної взаємодії морально-правових і політико-правових смислів у свідомості соціального суб’єкта. Таким чином, легітимну політичну владу в певному сенсі можна розглядати, як організований суспільством правомірний примус. Легітимність влади означає її сприйняття населенням у якості правомірної та справедливої, що пов’язує владу зі знаковими елементами ідеї права – правовими знаковими конструкціями, які характеризують її сутність, зміст і структуру. Похідне від легітимності поняття легітимації досить добре розроблене у філософії права та становить значний інтерес для семіотико-правового дослідження, корелюючи з поняттями правового сумління та іншими синтетичними категоріями політико-правового та морально-правового характеру [748].

Взаємозв’язок права і влади в тоталітарному суспільстві набуває найбільш суперечливого, парадоксального характеру: право за своєю природою протистоїть тоталітаризмові, оскільки той пригнічує головну сутнісну ознаку права та ключову знакову характеристику ідеї права, про яку йшлося в попередніх розділах, – свободу. Як засвідчує семіотико-правовий аналіз, влада не лише є необхідним і конструктивним елементом організації життя людей, управління суспільством, вона володіє такими іманентними якостями, які у процесі ствердження і зміцнення влади можуть перетворювати її на самодостатню, авторитарну силу, яка здатна зменшувати роль права, перетворювати його на власну «служницю», по суті фактично утворюючи такий спосіб організації співжиття людей, який юснатуралістськи орієнтовані філософи права називають «неправовою реальністю». Перехід від влади, що використовувала ідеологізоване та політизоване право як знаряддя панування, до демократичного державно-правового режиму пов’язаний не лише з необхідністю реформування законодавства, а й з глибинними змінами у правовому бутті [739]. Найпершими та основними завданнями у посттоталітарному

суспільстві є забезпечення демократичних правовідносин між державою і людиною на основі інституту відповідальності держави перед особою, ліквідація надмірного бюрократичного апарату, подолання клієнталізму та інших традиційних корупційних практик, переорієнтація системи силових структур на допомогу людині, захист її прав і свобод, зміна економічного вектору на розвиток підприємництва, стимулювання ініціативності та активності суб'єктів господарювання тощо. Свобода особи не може бути абсолютною, оскільки вона обмежена інтересами і правами інших осіб, тому від кожної людини вимагається дотримання всіх правових приписів і виконання її обов'язків перед суспільством, державою, іншими людьми [739].

Тоталітарні державницькі ідеології вважаються основним джерелом небезпеки поглинання права владою, тому становлення демократичного суспільства супроводжується надіями народних мас на якісні зміни у характері правового регулювання. У суспільстві, в якому механізми політичного протистояння ще не відпрацьовані належним чином, досить важливим питанням у процесі суспільно-політичної трансформації є проблема правової регламентації боротьби за владу та її реалізації. Тут політико-правові проблеми набувають особливо гострого соціального звучання і потребують семіотико-правового аналізу, фундаментального осмислення та наукового дослідження з позицій філософії права. На сьогодні очевидно, що українська держава потребує ґрунтовного теоретико-методологічного забезпечення правової регламентації суспільних відносин і віднайдення власної організаційно-правової моделі регулювання взаємодії суб'єктів на різних рівнях владної вертикалі з метою консолідації суспільства та реалізації загальнодержавних інтересів [739].

Динамічні суспільні перетворення в Україні наприкінці XX – початку XXI ст. відроджують тему пошуків оптимальних форм організації громадянського суспільства. Якщо соціально-політичні та філософсько-правові концепції абсолютизму, лібералізму та комунізму є досить популярними, відтак, добре дослідженими, то ідеї солідаризму залишаються маловідомими широкому загалу та недостатньо розробленими у науковій літературі, тоді як з позиції семіотики права було встановлено, що ідея солідарності входить до елементного складу ідеї права.

Система солідаризму будується на солідарності, на яку повинен опиратись увесь суспільний устрій, упорядковане узагальнення прагнення суспільних сил, пов'язаних між собою прагненням досягнення спільної мети. Під солідаризмом розуміють філософсько-правове вчення, філософсько-політичну доктрину, політичну ідеологією, соціальну технологію та відповідну управлінську практику, засновану на ідеях солідарності, загального блага та узгодженості інтересів і цінностей. Згідно з ідейно-теоретичними основами солідаризму, соціальна система побудована за таким принципом, що її члени (громадяни, родини, етноси, релігійні конфесії, політичні партії, бізнес-корпорації та інші соціальні групи) володіють реальною правовою і соціально-політичною суб'єктністю, на основі якої їхні права, можливості й інтереси можуть бути консолідовані та солідаризуються заради досягнення консенсусної мети в соціальних межах локального, загальнонаціонального чи світового масштабу. Солідаризм може мобілізувати та консолідувати соціум у період серйозних криз або загроз. Солідарна взаємодія різних членів суспільства здатна привести до результатів визначного масштабу та доленосного значення – формування народу як соціально-історичного феномену, виховання гордості наступних поколінь за своїх предків, усвідомлення спільності культурних цінностей, морально-етичних принципів, норм поведінки тощо. Основне завдання солідаризму – це узгодження суперечливих інтересів членів суспільства, їх згуртування навколо сутнісних спільних цілей, тобто тих, що гарантують існування та гармонійний розвиток соціуму [572].

У результаті здійсненого семіотико-правового аналізу цієї проблематики було обґрунтовано, що солідаризм як ідейний базис динамічних суспільних перетворень можна вважати оптимальним для сучасної України, однак активне реформування всієї системи соціально-політичних інституцій потребує також нормативно-правового, організаційного, фінансово-економічного забезпечення та супроводження. Першою актуальною проблемою реформування правової системи в умовах посттоталітарного суспільства була необхідність поступової лібералізації законодавства [573]. Механізми подібного правового регулювання в країнах, які входили до складу СРСР, недостатньо розроблені, в Україні вони також потребують

доопрацювання з урахуванням змін у політичному курсі держави. Для населення нашої держави характерним є сприйняття ідеї традиційного або харизматичного лідера та слабке укорінення концепції легітимного лідера, що пояснюється актуальним рівнем правосвідомості громадян. Звідси випливає недостатня сформованість загальнонаціональної ідеї, яка б об'єднувала суспільство, нерозуміння електоратом політико-правової стратегії тієї чи іншої еліти, що призводить до емоційного, а не аналітичного сприйняття політичного протистояння харизматичних лідерів. Механізми притягнення до «політичної відповідальності» мають значний запас часу, оскільки розраховані на стабільне функціонування владних структур, тому можливість швидкого реагування на «політичні правопорушення» відсутня, що використовують відповідні політичні та економічні сили. На нашу думку, саме у правовій площині слід шукати ключ до розв'язання багатьох гострих проблем сьогодення, які розбурхують українське суспільство. Саме правотворчість покликана встановлювати внутрішні «запобіжники» у механізмі правового регулювання, які б не дозволяли перетворювати силу владних повноважень закону на інструмент політичних маніпуляцій [573].

Реформа правової системи повинна враховувати світоглядні загрози безпеці держави та втілювати основні передумови їх подолання. Семіотичний аналіз ідейно-духовного сегменту соціокультурного буття українського суспільства в сучасних умовах дозволяє виявити та зафіксувати основні світоглядні загрози безпеці держави, головною небезпекою за актуалізації яких є втрата народного суверенітету. Передумовами подолання зазначених внутрішніх загроз безпеці держави можна вважати підвищення рівня освіти, яка відповідає за розвиток теоретичного світогляду, загальної, політичної та правової культури соціального суб'єкта, формування єдиної державно-ідейної доктрини та створення відповідної системи реалізації її положень, розвиток національної свідомості та патріотичне виховання громадян, а також розробку ідей соціальної солідарності та солідаризму, вдосконалення теоретико-методологічного забезпечення процесу прийняття політико-правових рішень і підвищення ефективності правової діяльності [548].

РОЗДІЛ 5.
СЕМІОТИКА ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

5.1. Правова праксеологія як галузь філософії права та її значення для семіотичного аналізу правової діяльності

Якщо перші розділи праці більшою мірою стосувалися історії, теорії та методології семіотики права, а також семіотичному дослідженню структурної організації правової реальності як знакової системи, теоретичним засадам взаємодії права і влади та їх трансформації на пострадянському просторі, то повне досягнення мети пропонованої роботи навряд чи можливе без семіотичного аналізу правової практики, нагальних юридичних проблем, зумовлених актуальним станом і тенденціями розвитку юриспруденції. Максимально точно, коректно ставити та розв’язувати практичні юридичні питання можна тільки на основі добре розробленої філософської теорії, оскільки юриспруденція в основі своїй побудована на абстрактних поняттях, які потребують філософського осмислення та обґрунтування, однак і теорія ризикує перетворитися на суцільні спекулятивні умоглядні побудови без спрямування потребами практики, саме тому правова праксеологія відповідає за координацію сучасних філософсько-правових пошуків з урахуванням закономірностей соціальної життєдіяльності людства, актуальних запитів суспільного життя, практично-орієнтованих проблем правового регулювання функціонування та взаємодії соціосистем. Коротко визначимо місце правової праксеології в системі філософсько-правового знання й окреслимо її координуючу роль для семіотико-правового аналізу знаково-символічної організації правової реальності та проблем юриспруденції, які мають практично-прикладний характер.

Оскільки філософія права є не лише філософською, а рівною мірою й юридичною дисципліною, вона здатна не лише до метафізичних розмірковувань про право, що викликають роздратування у багатьох юристів-практиків, а й до цілком

раціонального аналізу важливих юридичних проблем. Право, безсумнівно, є «одним із найбільш важкодоступних об'єктів пізнання» [751, с. 9], для комплексного дослідження якого виникає потреба у «філософському вченні про право, що відповідає на питання, які виникають у правовій сфері методом філософії» [751, с. 14–15], тобто з позицій і за допомогою інструментарію існуючих загальнофілософських дисциплін – онтології, гносеології, аксіології, антропології, об'єктом дослідження яких виступатиме право як соціокультурний феномен. Характерно, що кожна із філософсько-правових дисциплін не лише має відношення до практичної площини правової дійсності через реалізацію своїх дослідницьких інтересів, а й повинна конструктивно впливати на неї, використовуючи власні теоретичні здобутки та напрацювання для вироблення рекомендацій по усуненню недоліків у сфері права та окреслення стратегічних напрямів розвитку його позитивної форми, що потребує виділення у складі філософії права окремого розділу, який би об'єднував такого роду дослідження. Таким чином, дедалі більш актуальною, на нашу думку, стає потреба у висвітленні практично-прикладних аспектів філософії права відповідною філософсько-правовою дисципліною. В ряді авторських досліджень була обґрунтована дана теза у зв'язку з семіотико-правовими дослідженнями [537-540; 545-546; 561], спробуємо викласти ці результати в межах тематичної спрямованості даного розділу та проблематики дослідження.

Як відомо, теоретична (пізнавальна) площина відношення людини до світу не є, так би мовити, цільовою. Вона швидше виконує роль засобу реалізації суб'єктивних ідей у царині реального буття, оскільки останні можуть бути втіленими в об'єктивній дійсності лише за умови бодай принципової адекватності їхньої архітектоніки принципам організації самого матеріального світу. Відповідно, для досягнення згаданої адекватності потребується щонайменше знання про те, як світ «влаштований» незалежно від людських бажань та уявлень про нього. Метою ж будь-якої практичної діяльності, врешті-решт, є перетворення світу з його дійсної, природної форми у форму, котра б відповідала культурно-детермінованим цілям та потребам людини (у протилежному разі така перетворювальна діяльність взагалі була б позбавлена розумного сенсу, коли б світ цілком задовольняв суб'єкта своєю

природною даністю). Зазначена зверненість до практики простежується як в самому пізнавальному відношенні до світу (згадаймо лише коперніканський переворот у науці та відхід від суто умоглядної філософської традиції), так і в оцінці результатів наукового пізнання, адже останні можуть досить неоднозначно співвідноситись з практичними цілями суб'єкта. Застосовано до права цей принцип може бути проілюстрованим виразом В. В. Шкоди: «… тяжко заперечити тому, що практична користь досліджень стає дедалі менш відчутною, що більше вони заглиблені» [813, с. 38].

Екстраполюючи наші висновки у площину права, зауважимо, що саме практика нормативно-правового життя привела до виникнення філософії права, окрім того, вона є «чи не найпрактичнішою з філософських дисциплін» [341, с. 3], оскільки очевидним є те, що для філософії права знання не є самоціллю, тобто свій сенс вона шукає поза знанням, у самій практиці. Теоретик права вивчає його форму, щоб удосконалювати її і цим допомагати юристу-практику, для якого право – лише інструмент, певне знаряддя у маніпуляції соціумом, краще його застосовувати. Філософ права пізнає його у ширшому культурно-історичному контексті і піклується не про саме право, але про «повноту життя людини в світі, частину якого складає право» [813, с. 41]. Таким чином, маючи загальнотеоретичне підґрунтя, філософія права спрямована виключно на практичні цілі, тому, на думку С. І. Максимова, із упевненістю можна стверджувати належність філософії права «до області не теоретичної, а практичної філософії» [431, с. 22], однак механізм реалізації на практиці теоретичних здобутків філософсько-правової науки відсутній, що можна пояснити її недостатньою розробленістю та відносно невеликою кількістю фундаментальних досліджень відповідної проблематики.

Серед складових елементів інтегрованої філософсько-правої науки (правової онтології, правової гносеології, правової аксіології, правової антропології та інших) необхідна частина, яка б реалізувала «зворотний зв'язок» між теоретичними напрацюваннями філософії права і правовим буттям, задаючи критерії прийнятності правових норм та спрямовуючи зусилля інших філософсько-правових дисциплін на розв'язання конкретних правових проблем. За аналогією до інших вже усталених

напрямів у складі філософсько-правової науки, така особлива галузь філософії права називається «правова праксеологія» (від гр. *πράξις* – дія; *λογία* – наука) [537-540; 561], що достатньо вдало, на нашу думку, відображає її специфіку. Головна відмінність правової праксеології від загальної праксеології полягає в тому, що остання є максимально абстрагованою від характеру діяльності, раціональні критерії якої вона визначає. Так звані загальнопраксеологічні алгоритми визначення міри доцільності тих чи інших дій передбачають чіткі дескрипції цільових станів аналізованих систем, досягнення яких прагне суб'єкт дії в певній ситуації (лише за цієї умови можна співвідносити індекси цілераціональності застосування альтернативних «діяльнісних стратегій»). Коли ж ідеться про «цільові стани» правотворчості, правозастосування та правоохоронної діяльності, про які йдеться в даному розділі, то мається на увазі насамперед прагнення тієї суспільної рівноваги, що стабілізує відносини між громадянами та державою, а також гармонізує міжособистісні стосунки. Зрозуміло, що такий «рівноважний стан» не може бути однозначно визначеним, тому «мірила» загальної праксеології релевантно задіюватимуться (тобто набуватимуть сили) лише після філософсько-правового аналізу, результатом якого стало б з'ясування найдоцільніших в розглядуваній ситуації напрямів правової стимуляції суспільно-економічної динаміки. Таким чином, апарат праксеології може задіюватись, знов-таки, лише після встановлення критеріїв істинності та цінності правової норми у контексті соціальних цінностей та пріоритетів, тобто з огляду на суспільне благо, яким воно видається суб'єктам філософсько-правового аналізу [561].

Предметне поле правової праксеології сформоване цілою низкою різнопланових проблемних питань (починаючи від тих, конкретно-практичних, що виникають під час застосування закону в нашій державі, і закінчуючи глобальними теоретичними, що постають перед міжнародною науковою спільнотою), проблем правотворчості, правореалізації та правоохоронної діяльності, які потребують ретельного філософсько-правового та семіотико-правового аналізу і котрим, з одного боку, приділяється недостатньо уваги з боку інших юридичних наук, а з іншого – котрі не мають чіткого тлумачення в царині сучасних правових доктрин та

однозначної оцінки з позиції позитивного права. Що ж до розширення сфери застосування досягнень семіотики права як методологічної парадигми філософсько-правового пізнання, то координація семіотичних досліджень правовою праксеологією істотно збільшує їхню практичну цінність, підвищить ефективність наукового пошуку, а також сприятиме розвитку семіотики права як міждисциплінарної галузі знань, реалізації її евристичного потенціалу [561]. До того ж, важливе значення правова праксеологія та семіотика права мають для інтеграції знань із різних дисциплін, зокрема, об'єднання досягнень філософії, логіки, культурології, етики, соціології, психології, лінгвістики, кібернетики, загальної теорії права та політології. Продуктивним наслідком цієї співпраці «на стику» різних галузей знання є дослідження багатьох феноменів – таких, як політико-правова та морально-правова реальність, політико-правовий універсум, політико-правова комунікація, політико-правова міфологія, політико-правовий простір, політико-правові рішення, політико-правова діяльність, правове сумління тощо, які розглядалися в попередніх розділах. Однак і розробкою згаданих вище фундаментальних категорій не вичерпуються евристичні можливості окреслених міждисциплінарних досліджень, які координуються правовою праксеологією та здійснюються, зокрема за допомогою семіотичної та семіотико-правової методології. Більшість з цих напрямів наукового пошуку ще не реалізовані у вигляді конкретних розробок, так само, як і недостатньо розроблені теоретико-методологічні основи використання універсальної семіотичної методології в політико-правових дослідженнях, але теоретична база для них готується в наш час. Комплексні міждисциплінарні дослідження конкретних правових проблем і шляхів удосконалення правової діяльності в межах (а, як у будь-якої філософської науки, вони є достатньо широкі) і з позицій філософії права можуть змінити наявне дещо скептичне ставлення юристів-практиків до її теоретичних здобутків. Філософсько-правові дискурси, наукові дискусії щодо наведених вище та інших неоднозначних соціальних (економічних, культурних, політичних) явищ, так чи інакше пов'язаних із такими феноменами, як право, мораль, справедливість, сприяють як розв'язанню загальнотеоретичних проблем семіотики права (конкретнішому окресленню її

предмету, визначенню методології), так і активнішому розвитку всього комплексу правових наук, а також можуть принести неоціненну користь на практиці – у законотворчій, правозастосовчій, правоохоронній діяльності. Можна стверджувати, що правова праксеологія спрямована на раціоналізацію правового буття, оскільки відображає орієнтацію дослідницької діяльності на його гармонізацію шляхом розв'язання існуючих суперечностей у сфері права та через подолання дисгармонії філософсько-правового мислення та реального правового буття, що безперечно свідчить про актуальність праксеологічних досліджень [див.: 214, с. 8].

Окреслення спрямовуючого вектора розвитку позитивного права, вирішення проблемних правових питань на основі екстраполяції теоретичних здобутків правової онтології, гносеології, аксіології у практичну площину вимагає проведення філософсько-правового аналізу (зокрема, за допомогою семіотичної методології) таких елементів правової реальності, які зазвичай перебувають у предметному полі загальної теорії права, як норма права, джерело права, правовий статус, механізм правового регулювання, правотворчість та правореалізація, тлумачення права, правовідносини, правосвідомість, таких категорій, як логіка права, дія права, юридична практика, правова діяльність, правова культура, правосвідомість та багатьох інших. При цьому реалізація філософського потенціалу правової праксеології можлива лише за умови якомога більш комплексного дослідження даних феноменів, зокрема через розкриття їх взаємозумовленості та взаємопов'язаності як компонентів знакової системи права з наступним встановленням і усуненням об'єктивно існуючих неузгодженостей та відповідним розв'язанням проблем, які виникають через дані неузгодженості правової теорії чи практики. Адже в основному проблема з'являється, коли відсутні потрібні норми чи наявні зайві, тобто там, де існує певна невідповідність між нормами права та суспільними відносинами, які регламентуються даними нормами, де наявний конфлікт норм різної або, що значно гірше, однієї юридичної сили, де є прогалини у праві, що дозволяють уникати заслуженого покарання тощо. Окрім того, проблему не лише можна дослідити, використовуючи філософсько-правовий (зокрема, семіотичний і семіотико-правовий) інструментарій та накопичений багатий досвід

людства у правовій сфері, відповідно значно спростивши її розв'язання, але навіть запобігти її появі, вчасно відстеживши тенденції у трансформації суспільних відносин, та ще до її актуалізації відповідно змінивши законодавство.

Зокрема, проблемою тлумачення правових норм займаються на глобальному рівні філософія права, семіотика права та правова герменевтика, причому вона надзвичайно важлива для загальної теорії права та галузевих юридичних дисциплін, а також у сенсі коректності законодавчих приписів – для юридичної (зокрема, законодавчої) техніки. Питання правильної інтерпретації норм права є ключовим для таких окремих і специфічних галузей правового знання, як теорія правозастосування та теорія юридичної кваліфікації, про які також ідеться в цій роботі. Вирішальне слово у всі часи залишалося за людиною, яка інтерпретує правові норми, приводить їх у дію, застосовує їх, адже правова норма – це догма, і як будь-яка догма не завжди здатна адекватно відобразити мінливе суспільне життя, тому заклик вирішувати справи «за духом», а не за «за буквою» закону не є пропагандою правового нігілізму, а відбиває ті глибинні принципи, на яких у свій час і будувалися перші закони, і примушує допитливого дослідника звернутися до надскладної проблеми «ідеї права», яка багатьма науковцями визнається центральною проблемою філософії права та яку було розглянуто вище в контексті семіотико-правового аналізу.

Теоретичне підґрунтя правової діяльності (правотворчої, правозастосовчої, правоохоронної та правоосвітньої), яка відображає практичну сторону права, таким чином, тісно пов'язане із поняттями справедливості, істинності, цінності, які мають непересічне значення для філософії права та семіотики права, крім того, правова діяльність є яскравим проявом влади, а група проблемних питань про співвідношення права та влади, права і державного примусу мають таке ж значення для філософсько-правової науки, як і співвідношення права та моралі, що було продемонстровано в попередньому розділі дослідження за допомогою семіотичної методології. Основним положенням у цій його частині була констатація діалектичного характеру зв'язку даних феноменів. Однак не лише ці обставини зумовлюють інтерес до процесу прийняття правових рішень і правозастосовчого

компоненту юридичної практики з боку філософії права. У ході правозастосування не лише виправляються недоліки правових норм і заповнюються виявлені прогалини у праві, а й зводяться нанівець зусилля найвправніших законодавців, якщо застосування норм права відбувається занадто повільно або з помилками. Вагомість правозастосування як явища і як процесу зумовлюється ще й надзвичайно високою ціною помилки під час його здійснення (особливо у сфері кримінально-правового регулювання), неприпустимим є і невиправдане затягування правозастосовчого процесу внаслідок недосконалості механізму застосування права – в обох випадках права людини зазнають відчутної шкоди. Швидке прийняття правильного, обґрунтованого, справедливого правозастосовчого рішення є виразником ефективності функціонування всієї правової системи (процес прийняття правових, зокрема правозастосовчих, рішень буде проаналізовано в окремому підрозділі). Через ці властивості застосування норм права очевидною стає потреба дослідження шляхів його удосконалення, яка зумовлює переорієнтацію філософсько-правових досліджень у практичну площину.

Завдяки онтологічним, телеологічним, аксіологічним, антропологічним і гносеологічним дослідженням об’єктивно існуюча правова проблема максимально точно, повно та всебічно характеризується, набуває конкретних обрисів, що дає змогу визначити дієві шляхи її вирішення через реалізацію потенціалу методології права. Зусилля означених філософсько-правових дисциплін координуються правовою праксеологією, котра як особлива практично-прикладна галузь філософії права об’єднує ці зусилля навколо проблемного поля з метою формулювання рекомендацій, спрямованих на раціоналізацію досліджуваних елементів правової реальності. Правова праксеологія спрямована не лише на виявлення об’єктивно існуючих проблем у сфері права та окреслення можливих шляхів їх розв’язання, а й на визначення з-поміж останніх найбільш раціональних, доцільних, ефективних і перспективних.

Як було з’ясовано вище, праксеологічні дослідження безумовно повинні спиратись на певний теоретичний матеріал, адже спочатку слід з’ясувати сутність явища чи процесу, його соціальну роль, призначення та місце у відповідній системі

суспільних відносин, а вже потім аналізувати даний феномен з позицій спрямованих на вироблення раціональних пропозицій логіки та методології. Тобто найперше необхідно відповісти на питання «що це?» та «які проблеми тут існують?», а вже потім – на питання «що можна зробити, щоб змінити ситуацію на краще?» та «який спосіб дій, спрямованих на покращення ситуації, є оптимальним за даних умов?». Щодо феномену правової діяльності, то очевидною, таким чином, стає необхідність визначення її сутності, соціального призначення, місця у родовій для неї правовій системі.

При цьому, задля наступного вироблення дієвих напрямів підвищення ефективності правової діяльності її слід розглядати якомога більш комплексно, намагаючись конкретизувати не лише змістовне наповнення застосування права, правотворчості, правоохоронної діяльності, а й її процесуальну форму та юридично значимий результат, для чого виникає потреба у зверненні до проблематики спорідненої з філософією права фундаментальної юридичної дисципліни – загальної теорії права, в межах якої переважно і відбувалися дослідження загальних характеристик даного правового феномену як явища і як процесу. Також не зайвим є використання напрацювань галузевих юридичних дисциплін, які розглядають особливості правотворчості, правозастосування та інших форм правової діяльності під час їх здійснення у певній галузі права. У такому разі подібне звернення до здобутків різних юридичних наук зумовлюється потребою об’єднання потужного логіко-методологічного арсеналу, розвинутого категоріального апарату окремих філософських дисциплін із конструктивними надбаннями загальної теорії права як науки, котра намагається структурувати позитивну правову реальність, а також із здобутками інших наукових дисциплін (науки кримінального права, юридичної логіки, семантики, семіотики, прагматики, когнітивної психології, нейрофізіології, мовознавства, юридичної техніки, інженерії знань, теоретичної та прикладної інформатики, теорії алгоритмів, правової кібернетики тощо), здатних надати допомогу в проведенні теоретичного аналізу правової діяльності (зокрема, правотворчості, правозастосування, правоохорони та юридичної освіти), а також запропонувати оригінальний інструментарій для інтенсифікації всіх різновидів даної

діяльності, кожен з яких утворює одну із важливих граней юридичної практики. Для цього у роботі не лише розглядаються правотворчість, правореалізація та інші унікальні феномени правової реальності як знакової системи, але й ставиться завдання проаналізувати за допомогою семіотичної методології постадійний процес відповідної практичної діяльності юриста, визначити конкретні шляхи удосконалення правової діяльності та окреслити можливості використання у цій предметній сфері низки нових інформаційних технологій, зокрема, таких продуктивних засобів підвищення ефективності інтелектуальної діяльності людини як електронні експертні системи.

Тільки за умови якомога більш комплексного підходу до правової діяльності рекомендації та висновки дослідника отримають належне теоретичне підґрунтя і претендуватимуть на певну практичну цінність. Саме наведеними вище міркуваннями зумовлювалась логіка даного дослідження, підпорядкованого цілям і задачам правової праксеології та інших складових сучасної філософсько-правової науки із залученням досягнень семіотики права (яка виступає її новітньою методологічною парадигмою) й багатьох різнопланових галузей наукового знання. З'ясувавши сутність, зміст, дисциплінарний статус і місце правової праксеології в системі філософсько-правових знань, а також її координуюче значення для вирішення практично-прикладних проблемних питань юриспруденції, які розглядаються в процесі даного семіотико-правового дослідження, перейдемо до висвітлення проблем прийняття управлінського рішення в галузі права та можливостей інтенсифікації різних видів правової діяльності.

5.2. Праксеологічні засади прийняття управлінських владно-правових рішень

Під юридичною практикою традиційно розуміють юридичне обслуговування суб'єктів права, зокрема надання консультацій і роз'яснень з юридичних питань, складання заяв, скарг та письмових довідок правового характеру, забезпечення представництва інтересів суб'єктів права у юридичних справах і здійснення

правового обслуговування зовнішньоекономічної діяльності, а також практику судової, прокурорської, слідчої діяльності. Філософія права, яка оперує більш широкими понятійним комплексами, як правило, використовує поняття «правова практика», «правова діяльність», «управлінська діяльність у сфері права» тощо. За допомогою семіотико-правового аналізу варто визначити принципове розмежування понять правової та юридичної діяльності: правова діяльність, за загальноприйнятим традиційним тлумаченням, здійснюється всіма соціальними суб'єктами (як юристами, так і не юристами, тобто на професійній і на непрофесійній основі), а юридична – це сфера діяльності лише юристів-професіоналів, які мають фахові знання та відповідну спеціальну освіту. У цій роботі використовується більш загальне поняття правової діяльності, тоді як юридична діяльність ґрунтовно та детально розглядалася на монографічному рівні у фундаментальній праці відомого українського теоретика і методолога права С. Д. Гусарєва [242].

Правова діяльність, як і будь-яка інша діяльність людини, може бути вдосконалена за допомогою різних способів і засобів, що потребує звернення до здобутків загальної теорії управління в контексті семіотичного підходу, розгляду поняття «система управління» та її знаково-символічних елементів, детального вивчення процесу прийняття управлінських рішень у сфері права, методів і стратегій обрання оптимального правового рішення загалом. Правове рішення тут інтерпретується як вибір суб'єктом одного з можливих альтернативних варіантів поведінки у соціально-правовій ситуації, тобто ситуації взаємодії соціальних суб'єктів, яка має правове значення, а «управлінське рішення в сфері права» – як правове рішення, яке має владний характер. Продуктивна взаємодія семіотики права, правової праксеології та філософії управління в такому дослідженні дозволяють сформулювати концептуальні основи та конкретні напрями підвищення ефективності правової діяльності.

При цьому, здійснюючи семіотичний аналіз юридичної та правоохоронної діяльності, не можна залишити поза розглядом поняття та теоретико-методологічні засади прийняття правових рішень (державно-владних, законодавчих, правореалізаційних, правозастосовчих, правоохоронних, управлінських у галузі

права та інших), викладені в працях науковців. Проблематику філософії управління, загальної теорії менеджменту, теорії прийняття рішень, а також окремих і спеціальних галузей теорії управління й бізнесу розробляли Атаманчук Г. В., Гаєвська О. Б., Голубкова Л. Г., Розін В. М., Лаптій В. А., Кремень В. Г., Пазиніч С. М., Пономарьов О. С., Діденко Н. Г., Воронкова В. Г., Беліченко А. Г., Попов О. М., Рульєв В. А., Гуткевич С. О., Федоренко В. Г., Кіптенко В. К., Мальська М. П., Худо В. В., Гаркуша Н. М., Цуканова О. В., Горошанська О. О., Бутко М. П., Бутко І. М., Мащенко В. П., Мурашко М. І., Оліфіренко Л. Д., Пепа Т. В., Самійленко Г. М. і багато інших дослідників. Їхні погляди були узагальнені в підготовленому під керівництвом академіка М. В. Костицького першому в Україні мультимедійному навчальному виданні з філософських проблем управління (2014). Саме правильний вибір відповідальної особи в кінцевому підсумку визначає сутність і ефективність будь-якої діяльності в галузі права. Свідченням цього є те, що у широкому розумінні правові рішення визнаються головним знаково-символічним елементом правової діяльності та системи управління цією діяльністю, владного формування її організаційно-технічного та матеріального забезпечення. Таке розширене розуміння охоплює не лише процес прийняття рішень, а і його виконання та контроль результатів його реалізації. Спочатку за допомогою семіотичного підходу розглянемо систему управління, поняття та процес прийняття управлінських рішень у правовій сфері, а тоді перейдемо до світоглядно-методологічних, філософсько-правових і праксеологічно-правових засад прийняття, обґрунтування та оцінки результатів правових рішень загалом. Коли у відповідному розділі пропонованої наукової праці було здійснено семіотико-правовий аналіз знакової конструкції правової системи, то вже відзначалося, що вона завжди розглядається як ціле, складене з частин. З позиції семіотико-правового підходу система управління правовою діяльністю також є комплексом взаємопов’язаних і взаємодіючих елементів, який набуває нових властивостей, якісних характеристик, що не містяться окремо в утворюючих його елементах, і має такі загальні ознаки, як структурованість, наявність конкретної та спільної мети, ієрархічна організація та підпорядкування завдань кожного елемента цій загальній меті, наявність зв’язків і

відношень між елементами системи, наявність органу управління та зворотного зв'язку. Зв'язок між компонентами певної системи може бути настільки міцним, що зміна одного з них може викликати зміну всієї системи.

Як свідчать наукові дослідження та праці іноземних та українських філософів і теоретиків управління, погляди яких систематизовано у згаданому мультимедійному посібнику з філософських проблем управління, основними знаково-символічними атрибутами різноманітних систем управління (англ. *control system*) є цілеспрямованість, прагнення до самозбереження, здатність до самоуправління. Використовуючи формально-логічні методи в процесі дослідження цих об'єктів, можна виявити основні умови, дотримання яких сприяє підвищенню ефективності діяльності системи управління в сфері права. Такими умовами можуть бути визначені детермінованість (причинно-наслідковий зв'язок) елементів системи, динамічність системи, тобто її здатність до своєчасного подолання і відповідного реагування на різні впливи, а за необхідності – перебудови, збереження або розвитку наявної структури, наявність управляючого органу, який здатний сприймати команди, організовувати їх виконання і нести відповідальність за здійснення прийнятих рішень, наявність підсилювальної властивості, тобто здатності враховувати і долати перепони, що виникають на шляхах прямого і зворотного зв'язку (без останнього діяльність системи управління може не лише втратити ефективність, а й перестати бути можливою).

В соціально-правових управлінських системах владний вплив суб'єкта управління на об'єкт реалізується в процесі підготовки, прийняття та втілення в життя правових рішень. Крім того, як зазначалося вище, рішення керівника, тобто вибір ним найкращого варіанту дій із багатьох можливих, є кінцевим продуктом управлінської діяльності в сфері права, її основою. Недаремно у філософсько-управлінській, філософсько-правовій та юридико-психологічній літературі рішення визначається одним із необхідних моментів вольової дії правника. Без сумніву, кожна людина знайома на практиці з процесом щоденного прийняття рішень, оскільки навіть упродовж одного дня ми приймаємо десятки, а протягом життя – і тисячі рішень, що так само стосується і правника. Деякі з цих рішень є простими,

інші – більш складні, вони вимагають фахової підготовки, ретельного обмірковування та зважування наслідків. Для будь-якого юриста, політичного діяча, та й узагалі – кожного керівника, яким би процесом не доводилось йому управляти, прийняття рішення – це постійна та дуже відповідальна робота. Зростаючи від найнижчого до найвищого рівня, керівник вдосконалює процес прийняття власних рішень, формулюючи мету і добиваючись її досягнення. Як для юрисконсульта, так і для нотаріуса чи адвоката, а тим більше – для слідчого, прокурора, судді, управлінця в галузі права та законодавця, одним із показників рівня фахової підготовки та ефективності діяльності є їхня здатність приймати правильні рішення. У цьому зв'язку важливо усвідомлювати головну причину такої детальної уваги до праксеологічних і семіотико-правових основ прийняття правових рішень: правова діяльність (у згаданому вище широкому розумінні, в якому вона трактується в пропонованому дослідженні) та, тим більше, юридична діяльність завжди супроводжуються тим, що виникає потреба у прийнятті рішення, пов'язана з цілим комплексом зовнішніх і внутрішніх обставин. За своєю соціальною сутністю рішення є характерною для будь-якої сфери діяльності (правової) відповідною реакцією на внутрішні та зовнішні впливи соціального середовища. Своєчасне, науково обґрунтоване та прийняте у встановленому порядку рішення стимулює будь-яку продуктивну діяльність, натомість рішення, яке прийняте із запізненням, неминуче знижує результативність праці всього колективу та окремих виконавців.

Управлінське рішення в сфері права – це творчий процес мислення суб'єкта управлінської правової діяльності, в результаті якого визначається, які заходи слід здійснити в даній конкретній правовій ситуації, яка склалася в установі чи організації, або в ситуації, що передбачається, для розв'язання певної правової проблеми й одержання бажаного результату. У спеціальній літературі з теорії управління згадуються різні трактування поняття «управлінське рішення», які можна застосувати до правової сфери. Це рішення визначають як соціальний акт і частину управлінського процесу, а найчастіше – трактують як засіб впливу управлінської системи на ту систему, якою здійснюють управління. Хоча вчені вважають, що не можна прийти до однозначного визначення поняття

управлінського рішення, оскільки останнього ще не сформульовано, однак можна зробити висновок, що управлінські рішення в сфері права є соціальним актом, що організовує, координує та спрямовує в конкретне річище діяльність певного колективу, виконує роль важливого засобу, який сприяє досягненню мети, поставленої перед установою чи організацією (правоохоронним органом, підрозділом тощо). Підготовка та прийняття управлінського правового рішення є не лише органічною частиною процесу управління, а й головним етапом відповідного управлінського циклу в правовій сфері, який здійснюється за допомогою юридичних засобів і формує галузь правової діяльності. Тому, якщо сутність управління в сфері права розглядати як цілеспрямований вплив правового суб'єкта на об'єкт, яким управляють, то під сутністю управлінського рішення в галузі права слід розуміти обґрунтування й формування змісту цього впливу. Управлінське правове рішення – це, власне, відповіді на запитання, в які терміни, з витратою яких сил і засобів, коштів, в якому порядку, за якого розподілу обов'язків, прав і відповідальності, за якої організації контролю, з якими результатами має здійснюватися управлінський владно-правовий вплив.

На основі викладеного та результатів семіотичного аналізу здобутків філософії права, філософії управління та загальної теорії управлінської діяльності, спробуємо описати головні моделі та технології прийняття управлінського рішення в галузі права. Вище ми сказали про широке розуміння прийняття рішень, в якому воно відповідає процесу управління загалом. У вузькому розумінні прийняття рішень розглядається лише як вибір кращого рішення з численних альтернатив. У процесі аналізу вузького розуміння необхідно враховувати, що альтернативні варіанти не виникають самі собою. Процес прийняття рішень складається не лише з вибору кращого варіанту, а й з пошуку альтернатив, встановлення критеріїв оцінки, вибору способу оцінки альтернатив тощо. Зважаючи на це, можна запропонувати таке визначення категорії «прийняття управлінського рішення в сфері права»: прийняття рішення – це процес, який починається з констатації виникнення проблемної ситуації та завершується вибором рішення, тобто вибором дії, яка спрямована на усунення проблемної ситуації в правовій діяльності. Кінцевим

результатом процесу прийняття рішення є саме управлінське рішення, яке постає як первинний (тобто базовий) елемент процесу управління, що забезпечує функціонування посадової особи, установи чи організації, правоохоронного органу, підрозділу за рахунок взаємозв'язку формальних та неформальних, інтелектуальних та організаційно-практичних аспектів управління та правової діяльності. Управлінське рішення в сфері права є інструментом впливу на об'єкт управління та окремі його підсистеми, важливою ланкою формування та реалізації відношень управління в організації; складає основу реалізації кожної функції правової діяльності [755].

Семіотико-правовий підхід до вивчення проблем управління правовою діяльністю дає змогу з'ясувати рівень їхньої складності, багатоаспектності та інформаційної забезпеченості. За рівнем кількісного співвідношення всіх взаємопов'язаних факторів проблеми управління правовою діяльністю можна поділити на три групи. Перша група – добре структуровані проблеми управління, коли взаємозв'язки між різними чинниками чітко з'ясовано та кількісно визначено. Друга група – неструктуровані проблеми, коли найважливіші ресурси, ознаки й характеристики описано тільки якісно без кількісного їх визначення. Третя група – слабко структуровані або змішані проблеми, коли частину взаємозв'язків виражено кількісно, іншу частину – якісно, а тому розв'язання проблеми потребує різних підходів. Першу групу проблем, як правило, розв'язують кількісними методами оптимізації, другу – евристичними методами, а третю – методами системного аналізу. Схема процесу системного аналізу значно складніша за схему процесу прийняття управлінських рішень. Розглянемо цей процес з позицій семіотики дещо спрощено, як сукупність лише чотирьох основних стадій: 1) усвідомлення правової ситуації, виявлення головної проблеми, попереднє вивчення системи, формулювання цілей і визначення критеріїв; 2) структурний аналіз правового об'єкта та розробка концепції його розвитку, виявлення найчутливіших точок правової підсистеми; 3) розробка моделі правового процесу та проведення системного аналізу; 4) синтез системи на основі одержаних унаслідок семіотико-правового аналізу даних [755].

Процес прийняття рішень загалом може розглядатися в контексті таких основних підходів, як нормативний та описовий. Представники нормативного підходу концентрують увагу на розробці філософських, методологічних, організаційних та інформаційних засад прийняття раціонального правового рішення. Нормативний підхід опрацьовує «правила руху» в управлінській роботі, дотримання яких має забезпечити прийняття раціонального правового рішення. У межах нормативного підходу передусім досліджується процедура (загальна технологія) прийняття управлінських владно-правових рішень. Технологія розробки, прийняття та реалізації рішень і процедур, здійснення логічних, аналітичних, інформаційно-пошукових, обчислювальних та інших операцій передбачають їх чітку послідовність. Розробляючи управлінські рішення в сфері права, необхідно встановити порядок здійснення операцій, пов'язаних із накопиченням, зберіганням, обробкою, передаванням, аналізом інформації, забезпеченням нею структурних підрозділів і окремих робочих місць, а також визначити дії, необхідні для вирішення управлінських завдань адміністрації. Натомість описовий підхід спрямований на емпіричне дослідження поведінки окремих осіб і груп людей в процесі прийняття правових рішень і має на меті визначити закономірності формування правової проблеми, що вирішується, її вихідні параметри та характеристики суб'єкта, який приймає правове рішення [755].

Найпростішою технологією прийняття правових рішень є інтуїтивна, яка передбачає реєстрацію змін, селекцію рішень, які містить пам'ять суб'єкта та саме прийняття правового рішення. Як уже відзначалося, ця технології сьогодні найчастіше використовується в правоохоронній формі правової діяльності в умовах дефіциту часу, тоді як в історичному розвитку суспільства вона мала місце і на інших рівнях правової реальності, що в сучасних умовах зводиться до мінімуму.

Дослідження моделі раціональної технології прийняття правових рішень передбачає опис таких етапів: 1) діагноз правової проблеми; 2) накопичення інформації щодо сутності та можливостей вирішення проблеми; 3) розробка альтернативних варіантів розв'язання правової проблеми; 4) оцінка альтернативних варіантів; 5) прийняття управлінського рішення в сфері права. Контроль також є

об’єктивною необхідністю в процесі прийняття управлінських рішень у сфері права, тому що завдяки йому реалізуються організаційні плани й здійснюється спостереження за ходом їх виконання, а також втілюється профілактична функція права, зміцнюється його дієвість в процесі впливу на регуляцію суспільних відносин. Таким чином, важлива роль у процесі реалізації управлінських рішень належить контролю, який забезпечується налагодженням зворотного зв’язку. Зворотний зв’язок дає змогу своєчасно отримувати інформацію для коригування правових рішень, за необхідності вносити зміни в перебіг їх виконання. Наведена схема порядку прийняття та реалізації управлінських рішень у сфері права відображає логіку та технологію управлінської діяльності загалом. На практиці цей процес є значно складнішим, але допускає паралельність виконання окремих процедур.

Коротко охарактеризуємо світоглядно-методологічні, філософсько-правові та семіотико-правові засади прийняття правильного управлінського рішення в галузі права. Насамперед, слід розуміти, що існування практично кожного суб’єкта управління в сфері права – установи, організації, підрозділу можна представити як безперервне прямування до встановлених цілей. У той же час у процесі руху до реалізації цілей діяльності регулярно постають питання, які, з одного боку, є наслідком дії зовнішнього середовища, а з іншого – зумовлені поступово зростаючою у часі складністю внутрішньої системи управління. Збереження системного підходу дає можливість оцінити вплив окремих елементів системи на загальні результати діяльності організації, підвищуючи тим самим ефективність загального процесу управління [755].

Теорією управлінських рішень і відповідною галуззю досліджень у складі філософії управління сформульовано основні поняття щодо характеристики управлінських рішень у сфері права, обґрунтовано теоретичні положення, методологію й організацію підготовки та прийняття рішень. Відтак управлінські рішення в сфері права не можна розглядати як довільну дію. Передумовою підготовки та прийняття управлінського рішення в сфері права завжди є наявність соціально-правової проблеми, тобто встановлення невідповідності між фактичним і

бажаним станом діяльності суб'єкта права (громадянина чи групи людей, органу чи підрозділу, адміністративного, комерційного чи будь-якого іншого) – невідповідності, яка перешкоджає ефективному функціонуванню, а також розвитку певної автономної одиниці соціального буття як об'єкта правового впливу.

Отже, як зазначалося, найважливішими складовими процесу управління в сфері права є соціальна проблема, процес підготовки та прийняття правового рішення, а також соціальні суб'єкти, які беруть участь у даному процесі на всіх його етапах. Оскільки соціальні організації є складними системами, правові рішення приймаються людьми, то існує низка факторів, що впливають на прийняття таких рішень. До них належать: нормативна база, фахова підготовка та особисті якості відповідальної особи, соціально-політичне середовище прийняття рішень, інформаційні обмеження, психологічні обмеження, негативні наслідки, взаємозалежність правових рішень та інші. Очевидно, що нормативна база та деякі інші об'єктивні чинники широко розглядалися в літературі, тоді як інші – фактично залишалися поза увагою науковців, які розглядали правову діяльність, тож розглянемо деякі з них конкретніше. Зокрема, фахова освіта та особисті оцінки відповідальної особи (освіта, знання, вік, досвід, характер тощо) істотно впливають на процес прийняття правових рішень (про це часто пишуть в західній філософії права представники так званого правового реалізму). Крім того, кожна людина має світогляд – власну систему цінностей, установок, орієнтацій, яка визначає її дії і впливає на рішення, які вона приймає. Це впливає також і на засоби, за допомогою яких приймаються правові рішення.

Суб'єкти владного управлінського впливу зобов'язане враховувати рівень ризику як найважливіший фактор при прийнятті рішення. Існує декілька способів отримання релевантної інформації, яка дає змогу об'єктивно розрахувати ризик (наукові публікації, статистика, опитування). Ймовірність буде визначена об'єктивно, якщо інформації буде достатньо для того, щоб прогноз був статистично достовірним. Невизначеність характеризується новими, складними факторами, щодо яких не можна отримати досить релевантної інформації (наприклад, швидко змінюються обставини). У такому разі керівник може отримати додаткову

релевантну інформацію і ще раз проаналізувати проблему, цим самим зменшуючи новизну та складність проблеми або діяти, спираючись на досвід, судження, інтуїцію та робити передбачення про ймовірність подій. Важливо відзначити, що правове рішення треба приймати та втілювати в життя, поки інформація і припущення, на яких базується рішення, є релевантними і точними [755].

Індивідуальним правовим рішенням притаманний вищий рівень творчості; їх приймають швидше, оскільки вони не потребують узгоджень. Але вони частіше виявляються помилковими, більш ризикованими, що пов'язано зі складністю та непередбачуваністю зовнішнього середовища. Саме тому нині віддають перевагу груповим рішенням і використовують різні способи інтенсифікації процесу прийняття рішення за допомогою узагальнення фахового досвіду (зокрема, на основі комп'ютерних технологій), що уможливлює використання експертних систем для формалізації, алгоритмізації та моделювання різних видів правової діяльності [513, 755]. Групова робота забезпечує різностороннє дослідження проблеми, підвищує мотивацію та відповідальність кожного, знижує процент помилок, забезпечує багатоваріантність розробок. Результати групової роботи зазвичай краще сприймаються працівниками, ніж індивідуальні рішення, оскільки відображають думку колективу. Водночас групові рішення мають і недоліки – більші витрати часу через необхідність узгодження різних точок зору на проблему та відсутність чіткої відповідальності за прийняття остаточного правового рішення (як у випадку із будь-яким голосуванням – в парламенті, суддівських колегіях, суді присяжних колективна відповідальність «розмиває» межі індивідуальної) [755].

Управлінське рішення в сфері права має комплексний характер. У правовому аспекті – це владний акт суб'єкта управління, в якому він виражає свою волю, реалізує надані йому владні повноваження і несе юридичну відповідальність за його наслідки. З іншого боку, управлінське рішення є актом соціальним, оскільки приймається людьми і завжди стосується людей. Воно є і психологічним актом, тому що являє собою результат розумової діяльності людини та її вольового зусилля. З інформаційної точки зору правове рішення є результатом опрацювання інформації, у процесі якого здійснюється вибір варіанта, найближчого до

оптимального, тобто найкращого. Таким чином, під управлінським рішенням в сфері права розуміють вибір альтернативи, акт, який спрямований на вирішення проблемної соціально-правової ситуації. У кінцевому підсумку управлінські рішення є результатом управлінської діяльності в галузі права, однак у більш широкому розумінні управлінські рішення розглядають як основний вид управлінської праці, сукупність взаємопов'язаних, цілеспрямованих і логічно послідовних управлінських дій, які забезпечують реальність управлінських завдань. Управління здійснюється в соціальному середовищі, а відтак – завжди має зв'язок з його правовим виміром, що надало нам можливість розглядати владно-правову управлінську діяльність в контексті досягнень філософії та загальної теорії управління. Загалом можна вважати, що саме управлінські рішення є основою процесу управління, тому управлінське рішення в сфері права – це результат вибору суб'єктом управління певного способу дій, спрямованих на вирішення поставленого завдання в існуючій чи спроектованій правовій ситуації [755].

Правове (державно-владне, законодавче, правореалізаційне, правозастосовче, правоосвітнє, правоохоронне, управлінське в галузі права тощо) рішення лише тоді принесе користь, коли буде націлене на ефективне використання ресурсів індивіда (організації) і може бути ними реалізоване. Воно може (і повинно) прийматися виключно особою, що має відповідні повноваження, та відповідати чинному законодавству. Прийняте рішення слід формулювати дуже точно, стисло і намагатися чітко окреслити коло осіб, на які воно поширюється, територіальні та хронологічні межі, порядок введення в дію та скасування, інші семіотико-правові характеристики, необхідні для його однозначного розуміння. Своєчасно прийняте та науково обґрунтоване правове рішення стимулює розвиток держави та суспільних інституцій, правоохоронних органів, будь-якої іншої установи чи організації. Слабке, прийняте передчасно або із запізненням правове рішення (особливо таке, що має владний і управлінський характер) може негативно вплинути на ефективність життєдіяльності соціосистеми, в якій або щодо якої воно приймається, а також, як правило, знижує результативність праці трудових колективів і окремих виконавців. Якщо ж правове рішення прийняте з помилкою, воно здатне знівечити

долю людини, позначитись на її професійній кар'єрі та соціальному статусі, відібрати власність, свободу або навіть життя, тому в наступних підрозділах роботи за допомогою використання семіотичного підходу до правової реальності зосередимо увагу на перспективних напрямах вдосконалення процесу обґрунтування та прийняття правових рішень у межах основних форм правової діяльності.

5.3. Семіотико-правова характеристика законодавчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності

Правові рішення приймаються в процесі правової діяльності (у широкому розумінні, представленому в попередньому параграфі), кожен з різновидів якої має свої особливості, однак характеризується і деякими спільними рисами. При цьому, якщо правоутворення є вихідним знаковим елементом правової системи, за яким слідують правореалізація та правозастосування (у вигляді абстрактної семіотико-правової схеми), то законодавчій діяльності як знаковому елементу правового життя на рівні соціально-правових відносин і поведінки правових суб'єктів цілком можуть передувати дотримання, виконання та використання норм права, правозастосовча діяльність щодо наділення тих або інших суб'єктів владними повноваженнями, зрештою, прийняття управлінських рішень у праві, а забезпечувати – правоохоронна діяльність тощо. Разом із тим, її важливість складно переоцінити, адже саме в результаті цього різновиду правової діяльності з'являється формальна модель бажаної (або небажаної) поведінки людини в соціумі. Правотворча (саме так її називають в загальній теорії права, тоді як з точки зору семіотики права її коректніше називати «законодавчою», однак будемо вживати обидва варіанти для збереження вітчизняної традиції вживання юридичних термінів) діяльність зумовлена назрілою необхідністю регламентувати нові суспільні відносини або ж удосконалити правове регулювання вже існуючих, вона передбачає встановлення, зміну або скасування юридичних норм і відбувається відповідно до встановленої процедури.

Правотворча (законодавча) діяльність складається з ряду етапів (основні – підготовка проекту, обговорення, прийняття та опублікування нормативного акту), на кожному з яких слід дотримуватись принципів і організаційних засад законності, демократизму, гуманізму, плановості, професійності та ретельності, науковості, системності, сполучення національного та інтернаціонального, технічної досконалості тощо. Отже, спочатку готується проект нормативно-правового акту, який виноситься на розгляд правотворчого органу для внесення у текст проекту певних змін та доповнень, а згодом відбувається прийняття самого нормативно-правового акту, введення його в дію та надання документові юридичної сили, що завершується обов'язковим доведенням до виконавців (опублікуванням). На думку Д. А. Керімова, успішна законотворча діяльність найбільше залежить від правової культури законодавця, його істинно творчого ставлення до своєї місії, від володіння юридичною наукою та прийомами законодавчої техніки, що засвідчує ієрархічний характер структурної організації права як знакової системи.

Окрім з'ясування теоретико-правових проблемних питань правової діяльності в контексті розгляду знаково-символічних елементів правової системи як знакової конструкції, на нашу думку, варто також висвітлити безпосередньо перебіг (порядок здійснення) застосування права, щоб, власне кажучи, усвідомити яким чином протікає процес, котрий ми збираємося удосконалювати, з якими проблемами у своїй діяльності зустрічається правник, застосовуючи норми закону. На думку О. Ф.Скакун, порядок застосування норм права може бути простим і складним. Як приклад простого порядку (процесу) застосування норм права нею наводиться застосування санкції за безквитковий проїзд у міському транспорті (пропозиція контролера сплатити штраф, одержання суми і виписка квитанції), принципово ж відмінним вона вважає складний процес застосування норм права (наприклад, застосування Особливої частини КК України). Складний порядок застосування норм права, як правило, складається з трьох стадій правозастосовчої діяльності: 1) встановлення фактичних обставин справи; 2) встановлення юридичної основи справи – вибір і аналіз юридичних норм (інакше: юридична кваліфікація фактичних

обставин); 3) вирішення справи і документальне оформлення ухваленого рішення [672, с. 391–392].

Насамперед, як засвідчує семіотико-правовий аналіз такого стадіювання, немає достатніх підстав вважати порядок правозастосування під час штрафування особи за безквитковий проїзд у громадському транспорті якимось особливим: 1) контролер повинен встановити фактичні обставини, тобто наявність закомпостованого квитка на проїзд, місячного проїзного квитка або документів, що дають право на безкоштовний проїзд та їх дійсність, коли це потрібно – наявність студентського або учнівського квитка, відповідність компостерного малюнку, відповідність розмірів багажу встановленим нормам і таке інше; 2) у разі виявлення порушення Правил надання населенню послуг з перевезень міським електротранспортом чи Правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту, затверджених відповідними постановами Кабінету Міністрів України, контролер обирає юридичні норми, якими керуватися, викладені у Кодексі України про адміністративні правопорушення, чинних законах та підзаконних нормативних актах; 3) відповідно до вимог, які містяться у нормах, контролер вирішує справу – приймає рішення про висадження особи з транспорту, штрафування порушника на місці і виписку квитанції (документальне оформлення прийнятого рішення) або, якщо для цього є достатні підстави, доставлення порушника у найближче управління чи відділення міліції. Отже, на нашу думку, виглядає сумнівною потреба у розрізненні складного та простого порядку правозастосування (принаймні за такого підходу до розуміння їхньої сутності). Певна «простота» у випадку з контролером, на відміну від судового розгляду кримінально-правового діяння, полягає швидше в тому, що фактичні обставини з’ясовуються одночасно з виявленням порушника, тут же здійснюється юридична кваліфікація, яка в даній ситуації є типовою, а також визначається й настає правова відповідальність, тобто правова діяльність відбувається за спрощеною процедурою, яка дає змогу владному суб’єкту застосування норм права, не зволікаючи та перебуваючи в одному темпорально-просторовому локусі, не лише прийняти правозастосовчий акт, а й виконати власне правове рішення, що є гарною схематичною ілюстрацією

семіотичного аналізу перебігу цього виду правової діяльності та процесу прийняття правових рішень.

Ураховуючи той факт, що виділення у правозастосовчій діяльності ряду окремих етапів має достатньо давню традицію в юридичній науці [див.: 182, с. 3–4], навряд чи можна погодитись із зауваженням О. Ф. Скакун з приводу складного порядку застосування норм права, що «зазначені стадії є умовними, оскільки на практиці вони збігаються» [672, с. 392], адже збір фактичної інформації про діяння навряд чи можна вважати тотожним процесу юридичної кваліфікації, який детально буде розглянутий згодом. Справді, існують різні погляди на визначення кількості стадій правозастосування, різні підходи до їхнього розмежування, однак, по-перше, ці розбіжності не носять принципового характеру [120; 180], а по-друге, в будь-якому разі навряд чи справедливою буде констатація «збігання на практиці» таких стадій застосування права, як встановлення фактичних обставин справи та видання правозастосовчого акта. У протилежному випадку виникає питання: навіщо взагалі розчленовувати правозастосовчий процес?

На нашу думку, сформовану на основі семіотичного аналізу процесу прийняття та реалізації правових рішень, основні стадії якого розглядалися в попередньому підрозділі роботи, можливим є виділення у правозастосовчому процесі ще однієї його стадії, пов’язаної із приведенням застосування права у цілісно-завершений вигляд шляхом досягнення кінцевої мети як правового впливу загалом, так і правореалізації та правозастосування зокрема. Йдеться про стадію, яку можна сформулювати як: «4) виконання прийнятого індивідуально-конкретного рішення, закріпленого у правозастосовчому акті, а також здійснення контролю за його виконанням». Підтверджують цю тезу міркування, висловлені у працях С. О. Комарова, про те, що «виконання акта застосування – заключний етап реалізації норми права ... реалізація норми у повному сенсі цього слова, тобто втілення в життя» [349, с. 221], хоча безпосереднє втілення вимог акта застосування у поведінці суб’єктів, на його думку, і виходить за межі власне застосування в юридичному смислі, оскільки виконання є чимось більшим, ніж застосування. На користь тези про можливість доповнення правозастосовчого процесу такою стадією

свідчить і той факт, що видання правозастосовчого акту, який формально закріплює появу нових юридичних прав і обов'язків, не є самоціллю правозастосування. Якщо в суді доведено винуватість особи у вчиненні злочину, здійснено кваліфікацію діяння особи відповідно до чинного кримінального законодавства, прийнято рішення про призначення покарання, то у такому разі правозастосування не обмежується виданням документу – на нашу думку, *застосувати* норми права щодо певної особи означає, крім того, і втілити їх в життя, а не лише викласти на папері. Хоча слід погодитись і з тим, що основним у правозастосуванні все ж є інтелектуально-вольовий момент прийняття рішення, тому доповнення правозастосовчого процесу стадією виконання рішення та контролю за його виконанням є дискусійним. Разом із тим, на нашу думку, згадане доповнення достатньо виправдане з міркувань необхідності досягнення кінцевої фактичної мети застосованої норми права (мається на увазі не виправлення правопорушника і запобігання вчиненню ним нових правопорушень, яке є справді кінцевою метою правового впливу, але настання фактичних наслідків, передбачених нормою права, що застосовується). Варто звернутися до можливостей використання логічних методів інтенсифікації правозастосовчого процесу на тих ділянках, які становлять найбільший інтерес для дослідження правової реальності з позицій семіотико-правового та юридико-герменевтичного підходів.

Встановлення фактичних обставин справи вважається підготовчою, але надзвичайно відповідальною стадією, оскільки має вирішальне значення для всіх інших. На цій стадії здійснюється встановлення юридичних фактів і юридичного (фактичного) складу. Це можуть бути головні факти (тобто факти, що підлягають доказуванню) і факти, що підтверджують головні, але обов'язково у тому обсязі, як того вимагає вирішення юридичної справи. Правозастосовник не може спостерігати фактичні обставини справи безпосередньо, оскільки вони зазвичай належать до минулого. Саме тому ці минулі фактичні обставини підтверджуються доказами – слідами (знаками) минулого, що мають матеріальний і нематеріальний характер і зафіксовані в документах (показання свідків, протокол огляду місця події, висновок експерта та інших) [627].

При цьому докази досить давно потрапили в поле семіотико-правового дискурсу: так, ще у 2011 р. їх розглядає Д. О. Бочаров у якості динамічних знакових конструкцій з найвищим рівнем мотивованості [161, с. 186–192]. У традиційному юридичному значенні – це відомості про факти, інформація про них, а також самі факти (пожежа, крадіжка) та джерела відомостей про них – документи, акти, показання свідків. Джерела відомостей про факти потрібно засвідчити (наприклад, протокол про предмети, виявлені під час обшуку, має бути підписаний понятими). Юридична справа як сукупність документів, зібраних разом і певним чином оформлених, включає також документи правозастосовчих органів (про прийняття справи до провадження, призначення експертизи тощо) [627]. Законодавство фіксує, які обставини потребують доказування, а які ні (загальновідомі, презумпції, преюдиції), які факти доводяться певними засобами (наприклад, експертизою). Остаточна оцінка доказу завжди є справою правозастосовника [672, с. 392–393]. Кримінально-процесуальне доказування як пізнавальна діяльність (з урахуванням її специфіки, зумовленої об’єктом, завданнями, засобами пізнання, колом суб’єктів, процесуальними строками і процесуальною формою) пов’язана із застосуванням логіко-методологічного апарату сучасної науки, проте, як для законодавчого регулювання й теоретичного дослідження питання про обов’язок доказування, так і для правильного розуміння місця логічних методів у вдосконаленні цього процесу, важливо розрізняти доказування як дослідження фактичних обставин справи, що полягає в діяльності відповідних органів і осіб по збиранню, перевірці та оцінці доказів, і доказування як логічне й процесуальне обґрунтування певної тези, твердження, висновків, рішення в справі. Останнє, на нашу думку, доцільно позначати словом «доведення».

В юридичній науці прийнято виділяти такі вимоги до доказів: а) вірогідність – залучення і аналіз лише тих фактів, які мають значення для справи, що розглядається. Виключається підтасування фактів і залучення фактів, що не стосуються справи; б) обґрунтованість – використання лише зазначених процесуальними нормами засобів доведення. Наприклад, для встановлення причин смерті необхідно проведення експертизи. Виключається використання засобів

доведення, взятих з іншого джерела, який не вказується; в) повнота – встановлення всіх даних, які мають значення для справи, що розглядається [672, с. 392–393]. Зокрема, доказами в кримінальній справі визнаються всякі фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

Цікавими феноменами у сфері доказування та відповідними правовими знаковими конструкціями, які потребують нашої уваги під час розгляду першої стадії правозастосування, є презумпції та преюдиції. Законні презумпції (від лат. *praesumo* – передбачаю, припускаю) – це закріплені в законі припущення про наявність чи відсутність фактів, що мають юридичне значення. Фактичні (загальножиттєві) презумпції, на відміну від законних, не мають законодавчого закріплення та юридичної сили, хоча й використовуються суб'єктами доказування без звернення до доказів у якості правдоподібного знання про розвиток природи, суспільства, мислення. Преюдиція (від лат. *praejudicium* – попереднє рішення суду) – це виключення заперечуваності юридичної вірогідності одного разу доведеного факту. Якщо суд або інший юрисдикційний орган вже встановив певні факти (після їх перевірки і оцінки) і закріпив це у відповідному документі, то вони визнаються преюдиціальними – такими, що за нового розгляду справи вважаються встановленими, істинними, такими, що не потребують нового доведення [672, с. 372–373, 393–394]. Визначені законом органи і особи, які володіють відповідними повноваженнями, шляхом доказування повинні якомога більш точно відтворити той чи інший фрагмент дійсності, реконструювати обставини з метою встановлення істини для правильного застосування норм права.

Встановлення юридичної основи справи (юридична кваліфікація фактичних обставин справи) – це друга стадія правозастосування, яка є правовою оцінкою всієї сукупності обставин справи через співвіднесення конкретного випадку з певними юридичними нормами і по суті являє собою вибір, аналіз і тлумачення юридичних норм [672, с. 394]. Правозастосування є більш широким, родовим поняттям для

юридичної кваліфікації діяння, яка детальніше в семіотико-правовому контексті буде розглянута нижче і окремо у зв'язку з її важливістю для будь-якого правника.

Вирішення справи і документальне оформлення ухваленого рішення. Результат вирішення юридичної справи виражається в індивідуальному державно-владному велінні, розпорядженні, акті-документі, який називається правозастосовчим актом [627]. Завдяки особливим, визначеним процесуальним законом формам правозастосовчий процес стає цілеспрямованим, значною мірою захищеним від впливу випадкових факторів і непродуманих рішень, що сприяє зміцненню законності та правопорядку в суспільстві, забезпечує належний захист інтересів особи. Це дуже важливо з тих міркувань, що мета застосування права – задоволення не особистих потреб правозастосовників і не лише потреб осіб, котрі реалізують права та обов'язки, а потреб та інтересів всього суспільства. Тому правозастосовча діяльність володіє підвищеною соціальною значимістю у порівнянні з іншими формами реалізації права. З цієї причини винятково від держави залежить вирішення питання про те, у яких випадках правозастосування обов'язкова, а в яких – факультативна стадія розвитку й організації матеріальних відносин у загальному механізмі здійснення права, якими є межі правозастосування у сфері регулювання та захисту матеріальних відносин, яке коло суб'єктів, що застосовують право тощо. Тобто цілком правомірно визнавати застосування права однією з форм владної діяльності, спрямованою на реалізацію правових приписів у життя, формою забезпечення реалізації нормативних установлень. Шляхом застосування права держава продовжує розпочатий правотворчістю процес правового регулювання суспільних відносин, владно втручаючись у вирішення соціально значимих для суспільства й особи індивідуально-конкретних життєвих ситуацій [706, с. 454]. Для того, щоб точніше з'ясувати сутність процесу застосування права, доцільно розглянути його результат у контексті семіотико-правового підходу. Офіційною формою і підсумком вираження правозастосовчої діяльності виступають акти застосування права, за допомогою яких закріплюються рішення компетентних органів у конкретній юридичній справі.

Акти застосування норм права виступають як один із засобів державного управління і, одночасно, як засіб вирішення конкретних юридичних справ – він виконує функцію індивідуального регулювання поведінки суб'єктів у конкретних правових відносинах. Основною відмінністю актів застосування норм права від нормативно-правових актів є те, що нормативні акти містять норми права, тобто приписи, що адресовані невизначеному колу осіб, а правозастосовчі акти містять індивідуальні приписи, адресовані персонально до зазначених у них осіб та організацій. Тобто нормативні акти характеризуються можливістю неодноразової їх реалізації, акти ж застосування щодо конкретного життєвого випадку мають одноразову чинність. Щоб уникнути плутанини, важливо усвідомлювати, що як нормативно-правові, так і правозастосовчі акти можуть виходити від тих самих органів і посадових осіб, а та сама правова форма може бути наповнена різним змістом. Так, у формі указів Президента України можуть видаватися як нормативно-правові акти, так і індивідуальні розпорядження – залежно від змісту [672, с. 398], тому з позицій семіотики права ці укази будуть перебувати на різних рівнях правової реальності. Деталізуючи підходи до класифікації правозастосовчих актів, відзначимо, що українськими правознавцями у найзагальнішому вигляді виділяються: за суб'єктами видання (акти органів державної влади та органів управління, судові акти, акти контрольно-наглядових органів і акти громадських організацій); за способом організації суспільних відносин, які підлягають регулюванню (регулятивні та правоохоронні); за формою зовнішнього виразу (усні, конклюдентні та письмові) [608, с. 101]. Остання класифікація цілком відповідає наведеним нами вище традиційним класифікаціям правових знаків. Існують і альтернативні варіанти класифікації. Зокрема, Ф. А. Григорьєв і А. Д. Черкасов виділяють акти застосування права *за дією в часі* (акти одноразової дії (накладення штрафу); триваючі акти (реєстрація шлюбу, призначення пенсії та інше)) [706, с. 461–463]. З приводу останньої наведеної підстави для класифікації правозастосовчих актів зазначимо в контексті семіотичного підходу до аналізу правової реальності, що дія акту справді може бути одноразовою (коли після виконання вимог, викладених у резолютивній частині акта правозастосування, не

змінюється правовий статус особи) і триваючою (коли юридичні наслідки акту продовжуються, оскільки змінилися права та обов'язки суб'єкта), однак самі акти застосування норм права називати «триваючі» (в оригіналі – «длящиеся»), на нашу думку, не зовсім коректно.

Не вдаючись до специфіки можливих випадків застосування норм права, можна виділити дві форми застосування права – оперативно-виконавчу і правоохоронну. Оперативно-виконавча форма застосування права – це владна оперативна діяльність державних органів по реалізації приписів норм права шляхом створення, зміни чи припинення конкретних правовідносин на основі норм права. Зазначена форма діяльності є основним способом організації виконання позитивних велінь права. Правоохоронна діяльність – це діяльність компетентних органів, що полягає в охороні норм права від будь-яких порушень. Мета правоохорони – контроль за відповідністю діяльності суб'єктів права юридичним приписам, за її правомірністю, а у випадку виявлення правопорушення – вживання відповідних заходів для відновлення порушеного правопорядку, застосування державного примусу до правопорушників, створення умов, що попереджують правопорушення [706, с. 454–455]. Таким чином, за допомогою семіотико-правового підходу можна констатувати взаємне проникнення різних форм правової діяльності.

З одного боку, норми права реалізуються в повсякденній діяльності учасників правовідносин у формі використання, виконання і дотримання, а з іншого – дана правореалізація забезпечується застосуванням норм права. Вплив на механізм правореалізації соціальних факторів може бути як позитивним, так і негативним. Його характер залежить, насамперед, від відповідності нормативної основи правової системи суспільним потребам у правовому регулюванні. За наявності суперечності між суспільними потребами та нормами права в момент реалізації правового припису застосування права виступає єдиним засобом, єдиною формою, що надає можливість адаптувати норму до соціальної ситуації і тим самим забезпечити її правильну, ефективну реалізацію. Стосовно норм-заборон і норм-приписів, то їх реалізація відзначається винятковою важливістю за будь-яких умов, у будь-якому суспільстві, оскільки виключає безладдя, анархію. Ефективність правоохоронної

форми застосування права безпосередньо впливає на правореалізацію у формі належного виконання і дотримання правових норм. З розвитком суспільних відносин, із якісним реформуванням системи законодавства виправданим є прогнозування посилення ролі правозастосування в суспільстві, як найбільш гнучкого засобу обліку виникаючих соціальних потреб і інтересів у процесі правового регулювання на структурному рівні правового життя.

5.4. Юридична кваліфікація як об'єкт семіотико-правових досліджень

Отже, правозастосування є більш широким, родовим поняттям для поняття юридичної кваліфікації, втім, остання все ж заслуговує на особливу увагу та потребує окремого розгляду у зв'язку з її центральним місцем у практичному процесі застосування норм права та важливим значенням для будь-якого рівня та елемента правової реальності, а також найбільшою семіотичною та герменевтичною «насиченістю» даного явища з усіх форм і різновидів правової діяльності. Погоджуючись з тим, що кваліфікація – це саме головне в застосуванні, реалізації кримінально-правових норм та найскладніше завдання у правозастосуванні, насамперед ще раз відзначимо важливість попереднього етапу правозастосовчого процесу: якщо не зібрана, не оцінена та не оформлена процесуально інформація про фактичні обставини справи, правильна юридична кваліфікація не може відбутися. Процес правової оцінки обставин найчастіше відбувається паралельно із їх встановленням, тому зауважимо, що розподіл на стадії у правозастосовчому процесі не слід розуміти буквально (як встановлення їх чітких і суворих меж відповідно до давньогрецької або давньоримської традиції), на нашу думку, даний розподіл відображає якісні особливості кожного періоду. За такого підходу можна ліквідувати одну з причин постійних суперечок науковців навколо визначення місця юридичної кваліфікації у процесі правозастосування. Самий термін «кваліфікація» (від лат. *qualis* – який, якої якості; *facio* – роблю) означає процес оцінювання, визначення внутрішньої якості чогось, віднесення певного явища, речі за їхніми властивостями (якістю) до певного класу, виду чи категорії [678, с. 323, с. 706].

Правова кваліфікація – це пошук, вибір і застосування до певної події, випадку конкретної правової норми [357, с. 72], що робить найважливішим поняття інтерпретації та посилює значення герменевтичного підходу в її вивченні, а також зумовлює ключове місце даного правового феномену в семіотико-правовому пізнанні.

Прагнучи вдосконалити правозастосовчий процес на цій стадії, зосередимо свою увагу на інтенсифікації кримінально-правової кваліфікації (кваліфікації злочинів) в силу її виняткової порівняно з іншими складності та відповідальності. Від компетентності та професіоналізму правозастосовника залежить подальша доля особи, яка підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину, ціною помилки під час кваліфікації злочинів буває скалічене життя невинної людини. З означених причин саме кримінально-правова кваліфікація, на нашу думку, найбільше потребує вдосконалення. Перші праці з цієї проблематики вийшли лише після Другої світової війни, зокрема, робота О. А. Герцензона «Квалификация преступлений» (1947), в якій він визначив кваліфікацію злочинів як встановлення відповідності конкретного діяння ознакам того чи іншого складу злочину, передбаченого кримінальним законом. Це вірне загалом визначення, яке відображає основну сутність кваліфікації, згодом було уточнене і доповнене В. М. Кудрявцевим, А. Ф. Зелінським, Б. А. Куріновим, С. А. Тарарухіним та іншими вченими, котрі прагнули конкретизувати зв’язок ознак конкретного діяння та ознак складу злочину, визначаючи кваліфікацію злочинів як встановлення та юридичне закріплення точної відповідності між ознаками вчиненого діяння та ознаками складу злочину, передбаченого кримінальним законом [390, с. 8]. Заслуговує на увагу підхід, прихильники якого проголошують дуалістичний характер кваліфікації злочинів. Для них кваліфікація злочинів, по-перше, являє собою розумовий процес, у ході якого в діях конкретної особи встановлюються ознаки того чи іншого злочину, а, по-друге, – результат діяльності працівників дізнання, слідства, прокуратури і суду, який одержав юридичне закріплення в офіційному документі (постанові слідчого, вироку суду тощо). У цих юридичних актах фіксується відповідність конкретного злочинного діяння тій чи іншій кримінально-правовій нормі [823, с. 273]. Головним

завданням і результатом кримінально-правової кваліфікації є встановлення наявності складу злочину у вчиненому діянні, тобто визначення підстави кримінальної відповідальності. Отже, кримінально-правова кваліфікація конкретизує кримінальну відповідальність і встановлює її межі, є засобом, конкретною та єдиною формою реалізації кримінальної відповідальності [357а, С. 18].

Склад злочину – це юридико-технічна характеристика злочину, яка виконує роль важливого практичного інструменту (адже наявність чи відсутність у діях особи складу злочину визначає наявність чи відсутність кримінальної відповідальності) [357, с. 159], таким чином, саме склад злочину (як сукупність закріплених у кримінальному законі ознак, за наявності яких реально вчинене суспільно небезпечне діяння визнається злочином виступає як єдина, необхідна, законна та достатня підстава кримінальної відповідальності. У статтях КК України злочин розглядається конкретно (такий склад конкретного злочину іноді іменується юридичним складом злочину), однак в одній статті Особливої частини КК України не завжди вказуються всі ознаки даного складу злочину, оскільки це може бути нераціональним з точки зору законодавчої техніки. Для встановлення повного комплексу і змісту ознак того чи іншого складу злочину необхідно враховувати не лише зміст конкретної норми Особливої частини КК України, а й положення його Загальної частини (у тексті статті Особливої частини може не бути спеціальної вказівки щодо суб'єкта злочину, досить часто немає прямої вказівки і на форму вини, часто застосовуються поняття, зміст яких розкрито законодавцем саме в Загальній частині КК України).

Здійснити кримінально-правову кваліфікацію діяння правильно доволі складно, оскільки вона вимагає врахування такої кількості конкретних обставин вчинення діяння, такого досконального знання законодавства, що передбачає юридичну відповідальність, а також слідчої та судової практики, як ніяка інша діяльність із застосування правових норм. Саме в цій діяльності посадові особи та колегіальні органи припускаються найбільшої кількості помилок. Більшість вироків змінюється і скасовується через неправильну кваліфікацію злочинів. До помилки в

кваліфікації злочину часто призводить неврахування чи неправильна оцінка якоїсь однієї, іноді незначної, обставини чи ознаки злочину. При цьому правильна кваліфікація злочину має вирішальне значення в процесі здійснення кримінального судочинства, теоретичні ж дослідження кваліфікації злочинів у більшості випадків, на жаль, не поєднуються тісно з проблемами практики. Від цього значною мірою страждають і правова теорія, і юридична практика, оскільки така «розірваність» не дає можливості досягти головної наукової мети – розробити загальні засади, принципи та правила кваліфікації злочинів.

З позиції семіотичного підходу процес кваліфікації насправді не є одномоментним, навіть якщо здійснюється миттєво, адже в ньому задіяно багато різних операцій з інтерпретації правових знаків. У ході кваліфікації необхідно перевірити, чи немає офіційного тлумачення норми (адже якщо правотворчий орган видав нормативно-правовий акт, а потім – акт, у якому наводиться офіційне тлумачення, то таке тлумачення є обов'язковим для правозастосовника), але без тлумачення (офіційного чи, у разі відсутності, власного) застосувати правову норму не можна [672, с. 394–395]. Правозастосовник повинен добре знати нормативний матеріал і мати відповідну теоретичну підготовку для того, щоб у разі необхідності чітко розмежувати предмет правового регулювання однієї галузі від іншої. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства ці позиції видаються особливо актуальними, адже в Україні продовжується процес розвитку і масштабного вдосконалення законодавства. Постійно готуються десятки нових законів, скасовуються застарілі акти, розширюється сфера суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню, змінюються погляди на саму систему законодавства. Поряд із традиційними галузями права з'явилися нові (про науку, освіту, охорону здоров'я громадян, податки, банки та банківську діяльність, інформацію тощо), що означає виникнення множини нових правових норм, під впливом суспільних перетворень відповідно зазнають значних змін і норми традиційних галузей права. Як це не прикро, сама динаміка системи законодавства найчастіше виступає головним фактором, що сприяє прийняттю незаконних правозастосовчих рішень, оскільки правозастосовник часто не встигає

«перебудуватися», а органи, покликані інтерпретувати норми права, – оперативно надати необхідні роз'яснення. Подібне членування кваліфікаційного процесу з позиції семіотики права та теорії кваліфікації є схематичним і умовним, адже весь цей процес у своїй цілісності і утворює кваліфікацію, однак з теоретичної точки зору є обґрунтованим і допомагає дотримуватися послідовності, враховуючи головні чинники, які впливають на правильність, точність, повноту юридичної кваліфікації. Вчинене певною особою конкретне діяння має сукупність певних ознак. Органи, що застосовують кримінальний закон, аналізують, порівнюють ознаки вчиненого діяння з ознаками певного складу злочину, і, якщо вони збігаються, робиться висновок про інкримінування певного складу (або складів) злочину за вину особі.

Коли ведемо мову про юридичну (правову) кваліфікацію, не слід ототожнювати її із застосуванням норм права чи закону (кримінального, цивільного чи будь-якого іншого). Дійсно, кваліфікація відображає основний зміст, передає сутність, виступає як сенсовий стрижень для правової (зокрема, правозастосовчої) діяльності, крім того – пронизує увесь процес застосування норм права, починаючи від встановлення фактичної основи справи і закінчуючи прийняттям рішення, що значно ускладнює завдання диференціації цих двох правових категорій і призводить до змішування або ототожнювання даних понять у процесі їх вживання. Однак, на нашу думку, кожне поняття має свою специфіку, нерозуміння якої є шкідливим як для юридичних наук, так і для юридичної практики.

З точки зору семіотики права правозастосування – це правова знакова конструкція, за допомогою якої позначається здійснювана в процедурно-процесуальному порядку владна діяльність уповноважених органів і посадових осіб, тобто процес, який поєднує рівень норми права та рівень правового життя в структурі правової реальності. Ця владно-правова діяльність, з одного боку, є встановленням та перевіркою фактичного матеріалу, тобто необхідної основи для наступної юридичної кваліфікації діяння, забезпеченням самого процесу кваліфікації та юридичним закріпленням винесеного індивідуально-конкретного рішення у справі (організаційно-владна діяльність), а з іншого – юридичною оцінкою та встановленням відповідності вчиненого діяння ознакам того чи іншого

складу злочину, у власному сенсі, вибором норми, яка найповніше описує ознаки вчиненого діяння, а також визначенням міри покарання. Отже, це не тривіальна дія, а важливий розумовий процес і, за сутністю, творча правова діяльність, яка є не менш важливою, ніж законодавча її форма. Таким чином, за результатами семіотико-правового аналізу вважаємо за доцільне вживати у юридичній науці поняття «кваліфікація» та «процес кваліфікації» у якості синонімів (значеннєвий відтінок останнього полягає в наголошенні на перебігу, проходженні кваліфікації), однак не підтримуємо прагнення цілком стерти межу та ототожнити поняття «кваліфікація злочинів» і «застосування норм кримінального закону», оскільки вважаємо останнє, як уже зазначалося вище, родовим для першого. При цьому важливо не лише аналізувати проблемні питання правової теорії з позицій семіотики права, але й визначати та формулювати шляхи оптимізації правових процесів, які відображають зміст, сутність і призначення юридичної практики.

5.5. Основні напрями вдосконалення правової діяльності

Зважаючи на особливий статус правової форми соціальної практики в порівнянні з іншими її різновидами, розглянемо в цьому підрозділі можливості підвищення ефективності та шляхи інтенсифікації правової діяльності. На нашу думку, надзвичайно важливим для розвитку сучасної української держави та трансформації вітчизняної правової системи є активний пошук способів наближення правотворчості, правозастосування та правоохоронної діяльності до принципів і стандартів правової держави, що має на меті сприяти демократизації та підвищенню рівня життя за даних умов та за актуального рівня соціально-економічного розвитку, формуванню й розвитку інституцій громадянського суспільства в Україні.

У ході дослідження був зауважений прикрий факт: науковці, аналізуючи юридичну діяльність і наголошуючи на її значущості для будь-якої правової системи, нерідко оминають питання підвищення ефективності правотворчості та правозастосування, дуже незначною і відтак недостатньою є кількість розробок цієї проблематики. Проте під час пошуку в науковій літературі шляхів удосконалення

правової діяльності нашу увагу привернули спроби визначити критерії правильного правозастосування, які могли б слугувати певними орієнтирами для руху в напрямі підвищення його ефективності. Так, С. Л. Лисенков вважає, що застосування норм права буде правильним та ефективним лише тоді, коли цей процес відповідатиме таким умовам: а) буде законним. Це означає, що весь процес застосування конкретної норми права повинен здійснюватися тими суб'єктами, на тих підставах і відповідно до тих процедур, які встановлені відповідними правовими нормами; б) буде обґрунтованим, тобто застосовуватиметься норма права, передбачена для даного конкретного випадку. Обґрунтованість правозастосування передбачає точне і своєчасне виконання вимог правових норм, виключення випадків свавілля правозастосовувачів, немотивованість правозастосовчих рішень [709, с. 214]. Вимога законності правової діяльності знаходить вияв у основних засадах правотворчості, правозастосування, судочинства, принципах діяльності всієї системи державних органів та передбачає обов'язковий державний контроль за цим процесом. Вимога обґрунтованості в тому числі спрямована і на виконання одного з ключових завдань кримінального процесу в нашій державі – забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності та жоден невинний не був покараний.

Однак деякі автори переконані у необхідності доповнення такого переліку. В інших джерелах знаходимо правові знакові конструкції «справедливість» і «доцільність» як вимоги, які апелюють до морально-правових та цілераціональних характеристик правової діяльності, що дає змогу дослідникам викласти низку умов правильної та ефективної правової діяльності наступним чином: 1) законність – здійснення у суворо встановленому законодавством порядку, належне додержання законних процедур. Будь-який суб'єкт правової діяльності (зокрема, і правозастосовчий орган) у процесі вирішення справи має ґрунтуватися на конкретній нормі права чи сукупності норм, які прямо стосуються розглянутої справи, та дотримуватися їх точного змісту, діяти в межах своєї компетенції, не виходити за межі повноважень, передбачених законом, у разі їх порушення нести юридичну відповідальність, завжди застосовувати правові норми, коли виникають

обставини, передбачені нормою, не ухилятися від застосування норми, а також не припиняти дію норми з будь-якого приводу (застарілість, невідповідність місцевим умовам тощо) або під впливом особи (органу), не уповноваженої на те законом [628]. Доки норма права не скасована, не змінена або не припинена у встановленому законом порядку, вона є обов'язковою для громадян і владних інституцій, законодавчих, правозастосовчих, правоохоронних органів держави та будь-яких інших суб'єктів правової діяльності. 2) Обґрунтованість – винесення рішення лише на підставі повного та всебічного вивчення обставин справи. Правозастосовчий орган під час вирішення справи повинен виявити всі факти, що стосуються справи, ретельно і неупереджено (об'єктивно) вивчити факти та визнати їх достовірними, а також відкинути всі сумнівні факти і факти, що не стосуються справи. 3) Доцільність – відповідність діяльності правозастосовчих органів і осіб у межах закону конкретним умовам місця і часу, обрання оптимального шляху реалізації норми в конкретній життєвій ситуації, тобто урахування особливостей даної ситуації, в умовах якої відбувається правозастосування, та особливостей особи, стосовно якої приймається рішення. Правозастосовчий орган під час вирішення справи повинен у межах змісту норми (яка передбачає межі в межах одного рішення, можливість вибору між різними рішеннями, можливість застосувати норму або утриматися від її застосування) обрати рішення, яке найповніше та найправильніше відображає зміст закону, крім того, за однакового і неухильного виконання юридичних розпоряджень діяти ініціативно, з урахуванням місця і часу виконання, розумно розподіляти сили і засоби, а також зважувати на індивідуальні особливості справи, соціальну значущість застосовуваної норми та її відповідність духу права [627, 628]. 4) Справедливість – прийняття рішення на підставі норм права, але з урахуванням існуючих у даному суспільстві норм моралі. Правозастосовчий орган під час вирішення справи повинен неупереджено ставитися до дослідження обставин справи, до осіб, що беруть участь у ній, до остаточного рішення, крім того, прийняти рішення, яке узгоджується з принципами моралі, загальнолюдськими цінностями, особистісними моральними нормами і моральними переконаннями суспільства загалом [608, с. 100; 672, с. 396–397; 502, с. 94].

Водночас згадані дослідники визначають вимоги до застосування норм права як юридичні правила (умови), за допомогою котрих правозастосовчий орган (суд, адміністрація державних органів) втілює в життя принципи права [672, с. 395], а це ще більше розширює коло згаданих вимог, які за такого підходу повинні корелювати з семіотико-правовим за своїм характером «сузір'ям принципів права» (використовуючи термінологію Р. Дворкіна). Означений підхід дає змогу сформулювати наступні основні вимоги до правової діяльності, які відображають семіотичний ряд характеристик і структурних елементів відповідної знакової конструкції: 1) гуманізм; 2) справедливість; 3) законність; 4) обґрунтованість; 5) доцільність; 6) ясність; 7) точність; 8) системність; 9) передбачуваність. При цьому, як бачимо, зазначений перелік основних знакових характеристик і вимог (перших п'яти) може бути доповнений спеціальними вимогами (з шостої до дев'ятої), адже нормативно-правові підстави правової діяльності мають бути ясними, точними, зрозумілими (зокрема, шоста та сьома вимоги стосуються інтерпретації правових підстав діяльності), закон має бути системним (не хаотичним) і мати окреслену дію в часі та просторі, а правові наслідки безпосередніх форм правореалізації та застосування норм права повинні бути «прозорими», тобто передбачуваними для індивідів і їх об'єднань, які виступають в ролі суб'єктів права (так, дев'ята вимога стосується правових наслідків діяльності), однак не завжди стан справ є таким.

Очевидно також, що кожна з цих вимог має стати предметом окремого філософсько-правового, теоретико-правового та семіотико-правового дослідження. Наприклад, справедливість як загальнолюдська цінність є ключовою правовою категорією, якій присвячені фундаментальні наукові праці (зокрема, донині виникають активні дискусії у зв'язку з «Теорією справедливості» Джона Роулза та дослідженнями інших сучасних вчених), про що вже згадувалося у процесі семіотичної характеристики знакової структури ідеї права. Навколо сутності та змісту категорії справедливості до сьогодні точаться суперечки. Однією з причин неузгодженості серед науковців є те, що ця ментальна конструкція суперечливо поєднує в собі ідеї рівності та нерівності, однак зазначена суперечність долається, якщо конкретизувати знакові елементи відповідної правової конструкції за

допомогою її семіотико-правового аналізу. У такому разі можна встановити, що йдеться про поняття «формальної рівності» (рівності можливостей і вимог) та пропорційності (адекватності відплати за вчинене), поєднання яких не лише не створює змістовної суперечності, а й не передбачає будь-якого внутрішнього «напруження». Також означена семіотична розробка вказує на можливість доповнення елементного складу цієї складної та неоднорідної правової знакової конструкції деякими іншими компонентами, які мають допоміжний характер. Зокрема, було б коректно згадати про так звану процедурну справедливість, що вимагає додержання певних правил перебігу процесу розгляду незалежно від інших обставин, тобто дотримання єдиної процедури, також покликаної забезпечити справедливість результату правової діяльності. Так само до складу свободи як одного з найважливіших правових принципів і ключової характеристики ідеї права можна включати ряд конкретизуючих знакових конструкцій, найбільш відомими з яких є особиста свобода, свобода совісті, свобода слова, автономія, плюралізм, толерантність, субсидіарність тощо, а також доповнювати перелік окреслених вимог іншими притаманними праву, тобто загальними (основними) принципами права та характеристиками правової діяльності, з-поміж яких слід згадати принципи правової визначеності (адже суб’єкти правової діяльності мають планувати свої дії із впевненістю у їх правових наслідках), добросовісності (яка передбачає необхідність сумлінної та чесної поведінки соціальних суб’єктів здійсненні своїх суб’єктивних прав і під час виконання визначених законом власних юридичних обов’язків), пропорційності та ряду інших, які вказують на те, що правові обмеження мають бути виправданими, ґрунтуватися на об’єктивних підставах, переслідувати істотну й легітимну мету тощо. Саме визнання правової реальності знаковою системою, а будь-якого правового феномену – семіотичним об’єктом, відкриває широкі можливості та перспективи подолання неузгодженостей у правовій сфері. Окрім того, це дає змогу більш ефективно визначати способи та засоби оптимізації правових процедур.

Визначаючи напрями вдосконалення правової діяльності, нам необхідно орієнтуватися на згадані основні вимоги до правових рішень (гуманізм,

справедливість, законність, обґрунтованість, доцільність ясність, точність, системність, передбачуваність тощо) з метою підвищення їх якості, з одного боку, і паралельно шукати шляхи спрощення та прискорення їх прийняття – з іншого. У даному процесі можна, послуговуючись методом дедукції, йти від загального до конкретного, згрупувавши дані напрями у певні блоки відповідно до їх змістовного характеру. Зокрема, за допомогою семіотико-правового аналізу спробуємо узагальнити проблемні ланки законодавчого, правозастосовчого, правоосвітнього процесу та правоохоронної діяльності, та, орієнтуючись на згадані вище вимоги, визначимо декілька найбільш загальних «векторів впливу» на правову реальність, що відображають групи основних напрямів удосконалення правової діяльності. У результаті цього процесу отримаємо декілька блоків (нормативно-правовий, організаційний, матеріально-технічний та просвітницький) і низку конкретних напрямів, які входять до кожного з них:

1. Нормативно-правовий блок, пов’язаний насамперед із правотворчістю, складається з трьох елементів: удосконалення норм матеріального права, що регулюють усі важливі суспільні відносини; удосконалення норм процесуального права, що закріплюють порядок реалізації (в тому числі застосування) норм матеріального права різних галузей і регулюють діяльність органів і осіб, яка стосується судового розгляду та вирішення юридичних справ (у кримінальному процесі – також порушення і розслідування кримінальних справ); нормотворча діяльність підзаконного рівня, яка розвиває, деталізує або роз’яснює окремі положення законів України. Конкретними напрямами, які входять до зазначеного блоку, є усунення прогалин у праві та юридичних колізій, систематизація нормативно-правових актів, загальне офіційне тлумачення норм права, нормативне закріплення ініціатив, спрямованих на підвищення ефективності правової діяльності тощо [572].

2. Організаційний блок утворюють напрями удосконалення, пов’язані з продуктивними змінами в організації роботи правника, зокрема, вдосконалення системи прийняття управлінських рішень та проведення адміністративної реформи, покращення взаємодії відповідних державних органів, служб, посадових осіб,

ефективний контроль за їх діяльністю, вироблення рекомендацій з ефективної організації праці правників, використання у правовій діяльності нових наукових розробок, логічна визначеність та внутрішня несуперечливість, формалізація та алгоритмізація правотворчості, застосування права, інформатизація правового процесу (створення пакетів прикладних програм), удосконалення діловодства та інші [572].

3. Матеріально-технічний блок напрямів удосконалення правотворчості, правозастосування та правоохоронної діяльності передбачає покращення фінансування, технічного оснащення правової діяльності, належну підготовку фахівців в системі юридичної освіти, забезпечення високого рівня оплати праці та соціального захисту працівників відповідних державних органів і установ, виділення коштів з бюджету з метою реалізації різноманітних правоохоронних програм, удосконалення технічного оснащення поліцейських підрозділів, закупівлю камер і програмно-апаратних комплексів розпізнавання облич, номерів тощо [572].

4. «Просвітницький» блок об'єднує такі напрями удосконалення правової діяльності, як неофіційне тлумачення норм права, підвищення рівня закладів професійної освіти, стимулювання розвитку загальної ерудиції, етичної культури, спеціальних знань, умінь і навичок правників, а також правової культури та правосвідомості населення загалом [572].

Наведене групування є достатньо умовним, адже всі ці шляхи знаходяться у тісному взаємозв'язку (зокрема напрями організаційного або матеріально-технічного блоку потребують нормативного закріплення, інформатизація правозастосування – необхідного технічного базису, покращення матеріального чи процесуального законодавства – глибоких знань юриспруденції і високого рівня правової культури), але видається необхідним з міркувань істотної неоднорідності зазначених напрямів: деякі з них стосуються всього процесу правової діяльності або її окремих видів і форм, інші – конкретно законодавця, правозастосовника, правоохоронця, одні – потребують теоретично-правового обґрунтування, інші ж – додаткових фінансових ресурсів тощо. Оскільки на даний момент найдоцільніше розробляти шляхи підвищення ефективності правової діяльності, які дають

максимальний ефект за мінімальних затрат, зосередимо увагу на тих напрямах удосконалення, що входять до складу «організаційного» блоку (більшість із цих напрямів в тій або іншій мірі розглядалися у пропонованій роботі, оскільки семіотика права надає можливість максимально ефективно вивчати структурні аспекти правових процесів, виявляти «слабкі місця», тобто проблемні ділянки, та пропонувати способи й засоби вдосконалення правової діяльності). З нашої точки зору, найбільш продуктивним є інтенсивний напрямок пізнання дійсності, спрямований на продукування знань, що мали б статус принципів, тому вдосконалення правотворчості, правозастосування та правоохоронної діяльності повинно здійснюватись насамперед логічними методами, що дають змогу упорядкувати фундаментальні основи цих процесів і подати їх у строгій логічній формі. Слід відзначити, що подібний логічний аналіз ні в якому разі не повинен відриватися від потреб практики, швидше навпаки – координуватися даними потребами та орієнтуватися на вирішення практичних проблем правової діяльності. Логічна визначеність, яка знаходить свій вияв у формалізації правозастосування, уможливлює алгоритмізацію законодавчого, правозастосовчого процесу та правоохоронної діяльності, котра, у поєднанні з сучасними технологіями, здатна істотно інтенсифікувати роботу законодавця, правозастосовника, правоохоронця, зменшити кількість помилок, зробити прозорішим і суворішим процес прийняття правового рішення (зокрема управлінського) та суттєво допомогти тим, хто ще вчиться приймати на себе цю надзвичайну відповідальність за людські долі, співмірну з відповідальністю лікаря та вчителя. Можливостям використання семіотичної методології та теоретичних здобутків різних галузей знання для удосконалення різних видів і форм правової діяльності (зокрема, законодавчого процесу, застосування норм права на конкретних стадіях правозастосування, збору та оцінки доказів, версування, юридичної кваліфікації, правової освіти) повинні бути присвячені окремі цільові дослідження.

Висновки до розділу 5

Філософія права як інтегративна наука, що вивчає правову реальність, здатна не лише до метафізичних рефлексій про право у межах правової онтології, гносеології, аксіології, антропології та інших теоретичних дисциплін, а й до раціонального аналізу конкретних правових проблем з позицій правової праксеології – особливої галузі філософсько-правових досліджень практично орієнтованого характеру. Ця галузь не лише має відношення до практичної площини правової дійсності через реалізацію своїх дослідницьких інтересів, а й має конструктивно впливати на неї, використовуючи теоретичні здобутки філософії права для вироблення рекомендацій по усуненню недоліків у сфері права та окреслення стратегічних напрямів розвитку його позитивної форми. Розширення сфери застосування досягнень семіотики права як методологічної парадигми філософсько-правового пізнання відбувається завдяки координації семіотичних досліджень правовою праксеологією, яке істотно збільшує їхню практичну цінність, підвищує ефективність наукового пошуку, а також сприяє розвитку семіотики права як міждисциплінарної галузі знань, реалізації її евристичного потенціалу. При цьому евристичні можливості окреслених міждисциплінарних досліджень, які координуються правовою праксеологією та здійснюються, в тому числі, за допомогою семіотичної та семіотико-правової методології, не вичерпуються розробкою згаданих вище фундаментальних категорій. Актуальними (з урахуванням останніх досягнень правознавства та політичної науки) сьогодні є також семіотико-правові дослідження багатьох інших проблемних питань правової теорії та юридичної практики, окреслених у розділі.

Філософія права, яка оперує найбільш широкими понятійним комплексами, як правило, використовує поняття «правова практика», «правова діяльність», «управлінська діяльність у сфері права» тощо. За допомогою семіотико-правового аналізу було визначене принципове розмежування відповідних правових знакових конструкцій: правова діяльність, за загальноприйнятим традиційним тлумаченням, здійснюється всіма соціальними суб’єктами (як юристами, так і не юристами, тобто

на професійній і на непрофесійній основі), а юридична – це сфера діяльності лише юристів-професіоналів, які мають фахові знання та відповідну спеціальну освіту. Правова діяльність (зокрема, законодавча, правозастосовча, правоохоронна, правоосвітня), як і будь-яка інша діяльність людини, може бути вдосконалена за допомогою різних способів і засобів, що потребує розгляду поняття «система управління» та її знаково-символічних елементів, детального вивчення процесу прийняття управлінських рішень у сфері права в контексті семіотичного підходу, методів і стратегій обрання оптимального правового рішення загалом. Правове (зокрема, державно-владне, законодавче, правореалізаційне, правозастосовче, правоосвітнє, правоохоронне, управлінське в галузі права тощо) рішення лише тоді принесе користь, коли воно буде своєчасним, націленим на раціональне використання ресурсів індивіда (організації) і може бути ними реалізоване, крім того, рішення слід формулювати дуже точно, стисло і намагатися чітко окреслити коло осіб, на які воно поширюється, територіальні та хронологічні межі, порядок введення в дію та скасування, інші семіотико-правові характеристики, необхідні для його однозначного розуміння. У протилежному разі, правове рішення може негативно вплинути на ефективність життєдіяльності соціосистеми, в якій або щодо якої воно приймається. Якщо ж правове рішення помилкове – воно здатне знівечити долю людини, позначитись на її професійній кар'єрі та соціальному статусі, позбавити власності, свободи та навіть життя, тому важливо з позицій правової праксеології та за допомогою семіотичної методології розробляти перспективні напрями вдосконалення процесу обґрунтування та прийняття правових рішень у межах головних форм правової діяльності.

Правотворча (законодавча) діяльність складається з низки етапів (основні – підготовка проекту, обговорення, прийняття та опублікування нормативного акту), на кожному з яких слід дотримуватись принципів і організаційних засад законності, демократизму, гуманізму, плановості, професійності та ретельності, науковості, системності, сполучення національного та інтернаціонального, технічної досконалості тощо. Конкретизуючи випадки необхідності правозастосування в контексті його зв'язку із правовідносинами, відзначимо, що реалізація норм права у

формі їх застосування не залежить від бажання суб'єктів, а обов'язково відбувається тоді, коли адресати правових норм не можуть реалізувати свої передбачені законом права і обов'язки без посередництва компетентних органів, тобто без юридичної кваліфікації – специфічної діяльності уповноважених владних осіб із інтерпретації правових норм, тлумачення їх змісту та, відповідно, правозастосовчого розсуду, що перетворює правозастосування на особливий об'єкт семіотико-правових досліджень. Правозастосування з точки зору семіотики права – це правова знакова конструкція, за допомогою якої позначається: а) динамічний елемент у знаково-символічному складі правової системи (формальний аспект); б) здійснювана в процедурно-процесуальному порядку владна діяльність уповноважених органів і посадових осіб (діяльнісний аспект). Надзвичайно важливим для розвитку сучасної української держави та трансформації вітчизняної правової системи є активний пошук способів наближення правотворчості, правозастосування, правоохоронної діяльності та юридичної освіти до принципів і стандартів правової держави, що має на меті сприяти демократизації та підвищенню рівня життя за даних умов і за актуального рівня соціально-економічного розвитку, формуванню й розвитку інституцій громадянського суспільства в Україні [574].

Основні вимоги до правової діяльності, які відображають семіотичний ряд знакових характеристик і структурних елементів відповідної знакової конструкції: 1) гуманізм; 2) справедливість; 3) законність; 4) обґрунтованість; 5) доцільність; 6) ясність; 7) точність; 8) системність; 9) передбачуваність тощо. Визначаючи напрями вдосконалення правової діяльності, нам необхідно орієнтуватися на ці основні вимоги з метою підвищення якості правових рішень і паралельно шукати шляхи спрощення та прискорення їх прийняття. Зокрема, за допомогою семіотико-правового аналізу в даній роботі було визначено декілька найбільш загальних «векторів впливу» на правову реальність, що відображають групи основних напрямів удосконалення правової діяльності. У результаті цього процесу ми отримали декілька блоків (нормативно-правовий, організаційний, матеріально-технічний та просвітницький) і низку конкретних напрямів, які входять до кожного з них [572].

Оскільки на даний момент найдоцільніше розробляти шляхи підвищення ефективності правової діяльності, які дають максимальний ефект за мінімальних затрат, варто зосередити увагу на тих напрямах удосконалення, що входять до складу «організаційного» блоку. Більшість із цих напрямів в тій або іншій мірі розглядаються у пропонованій роботі, оскільки семіотика права дає змогу максимально ефективно вивчати структурні аспекти та виявляти «слабкі місця» (проблемні ділянки) правових процесів, пропонувати способи й засоби вдосконалення правової діяльності. Логічна визначеність, яка знаходить свій вияв у формалізації правозастосування, уможливлює алгоритмізацію законодавчого, правозастосовчого процесу та правоохоронної діяльності, котра, в поєднанні з сучасними технологіями, здатна істотно інтенсифікувати роботу законодавця, правозастосовника, правоохоронця, зменшити кількість помилок, зробити прозорішим і суворішим процес прийняття правового рішення та суттєво допомогти тим, хто ще вчиться приймати на себе цю надзвичайну відповідальність за людські долі, співмірну з відповідальністю лікаря та вчителя.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що полягає у поглибленні загальнотеоретичних уявлень стосовно сутності семіотики права як галузі міждисциплінарних досліджень і методологічної парадигми правового пізнання. Проведене дослідження дає змогу дійти таких основних висновків.

1. Семіотико-правові за своїм характером ідеї античних та середньовічних мислителів щодо формальної рівності, співвідношення справедливості та закону, права та моралі, сутності загального блага, ідеального суспільно-політичного устрою та державно-правового ладу мали визначальне значення для всіх подальших епох. Крім того, в Середньовіччі були окреслені сутнісні основи християнської політико-правової доктрини, викладені в біблійних текстах і працях отців церкви, середньовічних вченнях про право, співвідношення духовної та світської влади, які знайшли відображення в усіх наступних пошуках моделі справедливого соціально-правового порядку, тоді ж були переглянуті та доповнені концепції знаку в інтерпретаціях, які запропонували св. Августин, Боецій, св. Тома, Р. Бекон, У. Оккам та інші вчені.

Завдяки творчості середньовічних і постсередньовічних схоластів остаточно розширилося розуміння знаку, було доповнено їх репертуар – додано до числа можливих знаків духовні сутності (тоді як у попередніх вченнях йшлося лише про знаки, які чуттєво сприймаються), таким чином, був введений розподіл на інструментальні знаки (ті, які в попередній традиції і є власне знаками, мають чуттєву природу та попередньо пізнаються завдяки ній) та формальні знаки (ті, які не сприймаються чуттєво, отже, не можуть бути пізнані попередньо, ведуть до знання про ті речі, які вони означають, та залишаються лише провідниками значення), а також на доктринальні та недоктринальні (Дунс Скот та інші), практичні (дієві) та споглядальні (св. Тома), можливі та актуальні (коімбрські

єзуїти), власні та невласні (насамперед, Франциско де Толедо, Франциско де Ов'єдо, Сильвестро Мауро) знаки та запропоновано інші підстави для їх класифікації.

2. Семіотика в епоху Середньовіччя, Відродження та на початку Нового часу існувала як частина логіки, а семіотика права – як частина філософії права. Гуманісти Ренесансу (Марсиліо Фічіно, Лоренцо Валла, Джованні Піко делла Мірандола) розвивали політико-правові ідеї Платона, середньовічних мислителів і звертали увагу на призначення людини як істоти насамперед духовної та антропоцентрично тлумачили основні проблеми філософії права. Зокрема, Гуго Гроцій називав природне право заповіддю розуму, відповідною розумній природі, створеній Богом. Випередивши свою епоху, Н. Макіавеллі розглядав співвідношення права та державної влади під антиклерикальним кутом зору в дусі політико-правового реалізму, а новочасні мислителі (насамперед, Ф. Бекон, Дж. Локк, Т. Гоббс) презентували вже цілісні філософсько-правові теорії, паралельно розвиваючи оригінальні вчення про знаки, що згодом дозволило Й. Г. Ламберту істотно розширити межі філософської семіотики. Вчення Ґ. Ляйбниця засвідчило єдність структурно-функціональної організації світу та його знакового відображення в свідомості людини, що знайшло відображення при подальшому формулюванні принципів загальної семіотики. Французьким просвітникам вдалося виразно підкреслити значення людського розуму в трансформації політико-правової дійсності, тим самим утвердивши праксеологічне значення семіотики права. У філософських концепціях І. Канта, Й.Г. Фіхте та Ґ. В. Ф. Геґеля постановка та вирішення питань мови також відбувається паралельно з висвітленням політико-правових питань, тому використання у їхніх працях правових знакових конструкцій здійснюється в контексті більш загальних філософських проблем, тоді як логічні основи семіотики та семіотики права розвиваються завдяки розробкам Ґ. Фреге.

3. Повноцінне конституювання семіотики насамперед пов'язане з творчістю двох мислителів – Ч. С. Пірса та Ф. де Соссюра. У XX столітті семіотика сформувала власну академічну традицію і сьогодні поділяється на три основні галузі: синтактику (або синтаксис), семантику та прагматику. Синтактика вивчає відносини між знаками та їх складовими (мова йде в першу чергу про означники).

Семантика вивчає відношення між означниками і означуваним. Прагматика вивчає відношення між знаком і його користувачами. Семіотична методологія з кінця XIX – початку XX ст. стає актуальною та затребуваною як у філософському пізнанні, так і в різних окремих галузях наукового знання.

4. Теоретичність узагальнення, перенос методів дослідження на інші моделі, системність, структурність та когнітивні паралелі, притаманні семіотичним дослідженням, позитивно характеризують пізнавальні можливості соціальної та культурної семіотики. Інтерес до семіотичних досліджень зростає, а теоретичний потенціал семіотики як міждисциплінарної галузі знань далеко не вичерпаний. У зв'язку з цим, перспективними видаються семіотичні дослідження соціокультурних феноменів, зокрема, права, оскільки вони дозволяють по-новому осмислити співвідношення матеріального світу та нашої свідомості, в якій цей світ постає у вигляді певної символічної реальності.

5. Регулятори поведінки людини демонструють єдині конститутивні засади – принципи побудови, закономірності функціонування та особливості відображення в індивідуальній і суспільній свідомості. Так, право, політика, мораль і релігія як форми організації суспільного буття мають подібну структуру. Синтетичний характер взаємодії політичних, правових, моральних і релігійних смислів у свідомості соціального суб'єкта та єдині принципи побудови форм суспільної свідомості засвідчують двовекторність і синтетико-аналітичну спрямованість семіотичних досліджень права, які на основі семіотичної методології виходять на розуміння загальних закономірностей знаково-символічного відображення світу людиною, а далі – «препарують» знакові конструкції та виокремлюють сутнісне для правової сфери суспільного буття. При цьому констатація єдності структурно-функціональної організації всіх форм суспільної свідомості є важливим результатом семіотичних досліджень соціуму, яку можна вважати головною теоретичною установкою та вихідним методологічним принципом семіотики права.

6. Останнім часом все більш актуальними стають семіотичні розвідки, присвячені аналізу правової реальності, їхня затребуваність пояснюється активним пошуком метаюридичних підстав інтеграції сучасної правової теорії.

Міждисциплінарні дослідження права з позицій семіотики складають конкуренцію багатьом іншим підходам і сприяють вирішенню важливих проблем філософсько-правової науки, приносять практично цінні для юриспруденції результати. Семіотико-правові дослідження розвивають і збагачують філософсько-правову методологію на сучасному етапі її розвитку. Фіксація прикладів семіотико-правового аналізу у творах, присвячених окремим елементам правової реальності, створює широку історико-філософську та теоретичну основу для розробки категоріального апарату семіотики права в новітній період. Питання конститутивних засад і методологічного потенціалу семіотико-правового пізнання недостатньо розкриті у розвідках учених.

Починаючи з другої половини XX ст., простежується застосування теоретико-методологічного апарату семіотики в процесі аналізу проблем соціально-правового характеру та поступове зародження семіотики права як науки. Сучасна юридична думка дедалі більше використовує евристичні та категоріально-термінологічні можливості семіотичного підходу для дослідження правової реальності. Юридичні явища та процеси відображаються за допомогою нових засобів виразності, нової мови, структурних кодів, які необхідно розглядати на основі та за допомогою семіотико-правової методології, яка видається однією з найбільш перспективних у сучасному філософсько-правовому дискурсі. Осмислення специфіки правової діяльності в контексті постнекласичних методологічних підходів сприяє новим, більш адекватним формам правового пізнання. Актуальність означеної проблематики підсилюється ще й важливістю здійснення законодавчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності в нових умовах, коли трансформація права засвідчила становлення нових першооснов правової теорії – юснатуралістських, принципово відмінних від попередніх визначальних засад юриспруденції в Україні.

7. Семіотика права – це автономна наука, що сформувалася в другій половині XX ст. на основі особливої галузі міждисциплінарних досліджень права як знакової системи, основною метою яких є аналіз його знакової системної та структурної організації, а також сутності, властивостей, відношень та закономірностей

функціонування правових знаків. Семіотика права також є раціональною методологічною парадигмою дослідження права, що об'єктивно описує знакові структури, в які організована правова реальність. Об'єкт семіотики права – правова реальність у її знаковому відображенні. Предмет семіотики права утворюють загальні принципи знакової організації права, закономірності його розвитку та функціонування як знакової системи, синтактичні, семантичні та прагматичні відношення між правовими знаками, правовими феноменами та носіями правосвідомості.

8. Існують три основні аспекти семіотики права – комунікативний, структурний і соціальний. У структурі семіотики права, як і загальної семіотики, також можна виділити: 1) синтактику права, яка досліджує відношення між правовими знаками (правовий синтаксис); 2) семантику права, яка досліджує відношення між знаками та правовими явищами, які вони позначають (правову семантику); 3) прагматику права, яка досліджує відношення людини-суб'єкта права до правових знаків, які вона використовує (правову прагматику). Спираючись на традицію виділення у структурі правової реальності певних рівнів (С.І. Максимов та інші вчені), можна розглядати семіотику права через призму такого розмежування і визначити основні напрями її теоретико-методологічної концептуалізації, кожен з яких присвячений знаковому аналізу різних форм буття права (у їх розгортанні від абстрактних форм сутності до конкретних форм існування): 1) семіотика ідеї права (правових принципів) – дослідження знакової організації на рівні правових принципів, ідей та ідеалів як вираження природно-правових першооснов, відображених у правосвідомості; 2) семіотика закону (норм права) – аналіз зв'язків і закономірностей функціонування знаків, які мають формально-нормативний вираз у тексті закону; 3) семіотика правового життя (правових відносин) – вивчення специфіки знакових форм правового життя у процесі соціальної взаємодії. Основними функціями семіотики права є: 1) світоглядна; 2) пізнавальна (інформаційна); 3) виховна; 4) методологічна; 5) символічно-відображальна; 6) праксеологічна (практично-перетворювальна); 7) прогностична та інші.

9. Міждисциплінарні зв’язки семіотики права – це система взаємних зв’язків семіотики права з різними філософськими та юридичними дисциплінами, які відображають її співвідношення з цими науками та дозволяють більш чітко окреслити місце семіотики права в системі соціогуманітарного знання. Як «галузева» філософсько-правова дисципліна та методологічна парадигма філософсько-правового дискурсу, семіотика права взаємодіє з іншими філософськими та філософсько-правовими дисциплінами. Кожна юридична наука взаємодіє з семіотикою права у тій мірі, в якій вони здатні сприяти одна одній у дослідницьких пошуках, що стосується як загальнотеоретичних, порівняльно- та історико-правових юридичних дисциплін, так і галузевих та спеціальних (або прикладних) юридичних дисциплін. Семіотика права контактує також з окремими науками, предмети яких так чи інакше пов’язані зі світом правових феноменів і з суміжними знаковими системами.

10. Право в новітній період розвитку науки розглядається через призму різних світоглядних систем, з позицій інколи діаметрально протилежних підходів, у контексті різних методологічних парадигм, однією з яких є семіотико-правова парадигма філософсько-правового дискурсу. Сучасна філософія права все частіше звертається до інтерсуб’єктивізму як способу обґрунтування права та тяжіє до інтегративних теорій права, що свідчить про відхід від класичного протистояння юснатуралізму та правового позитивізму як типів праворозуміння. Поява комунікативних теорій права стимулює розвиток нового теоретико-методологічного інструментарію, термінологічного апарату, який може використовуватись і в процесі вивчення сутності права та відповідної інтерпретації змісту та природи правоохоронної діяльності. При цьому семіотичний підхід до аналізу правового буття має як інтегративне (в силу того, що дозволяє уникнути традиційного протиставлення природного і позитивного права), так і самостійне методологічне значення (оскільки дозволяє розкрити властивості та ознаки правової реальності, які залишаються недостатньо дослідженими, оскільки не потрапляють в поле зору альтернативних підходів).

11. Правовим знаком є матеріальний предмет, що чуттєво сприймається і виступає в якості представника (репрезентанта) іншого предмету, властивості або відношення та використовується для отримання, зберігання, переробки та передавання інформації, яка має правовий характер. Правовий знак має такі характерні ознаки, як наявність альтернативної форми, змістовність та системна взаємодія. Існує три класи ознак, поєднання яких утворює правовий знак: 1) форма правового знаку, яка чуттєво сприймається; 2) правове уявлення про предмет; 3) матеріальний предмет зовнішнього світу, з яким співвідноситься знак. Правовий знак містить у собі: 1) зовнішній вираз, форму, оболонку – означення; 2) предмет думки, який означується, найчастіше він виражений у понятті – означуване; 3) існуюче в реальному світі явище правової дійсності (предмет, процес, статус, система відносин), які позначаються. Правові субзнаки – це невід'ємні елементи правового знаку, які не дають уявлення про зовнішній світ відносно нього (правову реальність), але виконують функцію розрізника значень. Процес становлення правових знаків (правовий семіозис) проходить три основні стадії, на кожній з яких виникає новий історичний тип знаків – правові знаки-індекси, знаки-копії, знаки-символи. Семіотичний простір сучасного правового дискурсу формується вербальними, невербальними та змішаними правовими знаками. Також існують суб'єкт права як знак, поведінкові правові знаки, символічні правові артефакти, а згідно з іншим підходом до класифікації можна виділити наступні види правових знаків: 1) оптичні (зорові); 2) слухові; 3) нюхові; 4) смакові; 5) дотикові.

12. Правова знакова конструкція – це інтегральне поєднання правових знаків, яке має самостійне правове значення. Правова знакова конструкція є інтегральною складовою частиною правової реальності, стійким та змістовно цілісним поєднанням правових знаків. Конфігурація правових знаків, втілена в ній, відображена в окремому правовому понятті. Семіотичний підхід уможливив визначення нових синтетичних та інтегративних знакових конструкцій «політико-правова реальність», «політико-правовий універсум», «політико-правова міфологія», а також уточнення дефініцій універсальних понять «правова реальність», «правове буття», «правовий універсум» і «правова система» у їх співвідношенні.

13. Право є зразком багатовимірної реальності, яку можна розглядати у якості певної знакової системи, адже у ній існує множина різноманітних знакових конструкцій, тобто стійких конфігурацій груп понять, які використовуються в теоретичній науці та юридичній практиці. Знакова система права передбачає наявність системи формальних елементів, які поєднуються у змінні комбінації у відповідності з визначеними принципами структури. Кількість цих елементів відносно невелика, але вони можуть утворювати велику кількість теоретично можливих комбінацій. Право як багатовимірна знакова система може розглядатися в декількох основних вимірах – як форма суспільної свідомості, ціннісна та нормативна система, регулятор суспільних відносин, практика організації людського життя. Кожен структурний рівень ієрархічно побудованої правової реальності (правові принципи – ідея права, правові приписи – норма права або закон, правові відносини – правове життя) є зразком знакової підсистеми, в якій поряд із загальними діють і власні семіотичні закономірності.

14. Основними знаковими елементами ідеї права є свобода, справедливість, рівність, всезагальне благо, порядок, солідарність і мир. Знакова конструкція ідеї права у цьому вимірі також охоплює та тісно пов’язана із знаковими конструкціями істини, гармонії та належного. Порядок як системотворча основа суспільного буття, визначена послідовність процедур, єдність інституційних механізмів упорядкування соціальних відносин і відповідних організаційних структур, і солідарність, яка дозволяє стверджувати та посилювати відповідальність (всього суспільства та кожної людини) за прогресивний розвиток та майбутнє людства, лише входять у площину філософсько-правового дискурсу в цьому контексті, а такий елемент ідеї права, як ідея миру, яка надає змістовної завершеності знаковій конструкції ідеї права, залишився поза увагою сучасних дослідників. Мир – це не лише період між війнами, який характеризується дипломатичними відносинами між групами людей, народами та державами, в широкому розумінні йдеться про ідею гармонії та спокою в суспільному та індивідуально-духовному житті людини, в міжособистісній взаємодії соціальних суб’єктів, яка дозволяє максимально реалізувати їхні можливості. Ідея миру передбачає досягнення такого стану суспільних відносин, за

якого створено реальну систему інституцій і механізмів, покликаних запобігти виникненню нових суспільних суперечностей і ефективно сприяти розв'язанню існуючих соціальних конфліктів, що значною мірою відображає сутність права як регулятора суспільних відносин.

15. Певним аналогом поняття правової реальності в загальній теорії права виступає поняття правової системи, використання якого в юриспруденції дає можливість аналізувати та оцінювати позитивне право в цілісному вигляді, а не лише окремі його компоненти, оскільки це поняття є відображенням найвищого рівня абстракції серед правових категорій, що характеризують позитивний вимір права як системного явища. Правова система є позитивним виміром правової реальності, поняттям, яке фіксує доступні для позитивного відображення та наукового дослідження елементи останньої в формальному, структурованому вигляді. Відповідні знакові конструкції, які містить правова система (найбільш відомі, це правотворчість, правозастосування, юридична та правоохоронна діяльність тощо), є значно більш дослідженими в сучасній теорії права, ніж їх метафізичні прообрази. Це підвищує цінність розробки даної категорії в новітніх семіотико-правових розвідках і обумовлює звернення до правової системи як знакового утворення, що відкриває широкі можливості для використання семіотико-правового підходу, порівняльного методу при вивченні правової дійсності, а також продуктивного застосування системного підходу та системно-структурного аналізу. Кожна зі складових правової реальності, виражених у різних елементах правової системи та відповідних знакових конструкціях, є самостійним об'єктом семіотико-правового аналізу.

16. Норма права є знаково-символічним ядром системи права, але кінцевим результатом правового регулювання є перетворення вимог і приписів правових норм на реальну діяльність суб'єктів права, тому основними елементами механізму соціальної дії права є різні форми правореалізації (дотримання, виконання, використання та особлива державно-владна діяльність – правозастосування). Правореалізація є одним із динамічних знакових елементів правової системи, сутність якого полягає у втіленні правових норм у діяльність суб'єктів права

шляхом використання суб'єктивних прав, виконання юридичних обов'язків і дотримання нормативно закріплених заборон. В сучасних умовах, коли правотворча діяльність повинна активно реагувати на зміни в економіці, соціальній сфері і культурі, роль закону зростає, але разом з тим зростає і роль правозастосовника, нерідко покликаного переборювати протиріччя між нормами права і матеріальними умовами життя людей (для судді або працівника правоохоронних органів це питання на сьогодні є дуже актуальним). Правозастосовник як суб'єкт механізму правореалізації є більш оперативним, ніж законодавець, тому від ефективності застосування права, від обґрунтованого врахування правозастосовником соціальних факторів, правових принципів і принципів правової політики залежить ефективність реалізації права в цілому.

17. Перехід від влади, що використовувала ідеологізоване та політизоване право як знаряддя панування, до демократичного державно-правового режиму пов'язаний не лише з необхідністю реформування законодавства, але і з глибинними змінами у правовому бутті. При цьому найперші та основні завдання у посттоталітарному суспільстві – це забезпечення демократичних правовідносин між державою і людиною на основі інституту відповідальності держави перед особою, ліквідація надмірного бюрократичного апарату, подолання клієнталізму та інших традиційних корупційних практик, переорієнтація системи силових структур на допомогу людині, захист її прав і свобод, зміна економічного вектору на розвиток підприємництва, стимулювання ініціативності та активності суб'єктів господарювання тощо.

18. Динамічні суспільні перетворення в Україні кінця XX – початку XXI століття відродили тему пошуків оптимальних форм організації громадянського суспільства, при цьому ідеї солідаризму залишаються маловідомими широкому загалу та недостатньо розробленими у науковій літературі, тоді як з позиції семіотики права було встановлено, що ідея солідарності входить до елементного складу ідеї права. Під солідаризмом слід розуміти філософсько-правове вчення, філософсько-політичну доктрину, політичну ідеологією, соціальну технологію та відповідну управлінську практику, засновану на ідеях солідарності, загального блага

та узгодженості інтересів і цінностей. Основне завдання солідаризму – це узгодження суперечливих інтересів членів суспільства, їх згуртування навколо сутнісних спільних цілей, тобто тих, що гарантують існування та гармонійний розвиток соціуму. Солідаризм як ідейно-доктринальний базис суспільних перетворень можна вважати оптимальним для сучасної України.

19. На сьогодні українська держава потребує ґрунтовного теоретико-методологічного забезпечення правової регламентації суспільних відносин і віднайдення власної організаційно-правової моделі регулювання взаємодії суб'єктів на різних рівнях владної вертикалі з метою консолідації суспільства та реалізації загальнодержавних інтересів. Для цього необхідно при реформуванні правової системи України використовувати відповідні сучасному рівню розвитку наукового знання методологічні підходи, у тому числі вивчати знакові закономірності, які лежать в основі суспільного життя й обумовлюють організацію українського соціокультурного простору, а також символічні відношення та зв'язки між елементами вітчизняної правової системи. Першою актуальною проблемою реформування правової системи в умовах посттоталітарного суспільства є необхідність поступової лібералізації законодавства. Крім того, реформа правової системи повинна враховувати світоглядні загрози безпеці держави та втілювати основні передумови їх подолання.

20. Семіотичний аналіз ідейно-духовного сегменту соціокультурного буття українського суспільства в сучасних умовах дозволяє виявити та зафіксувати основні світоглядні загрози безпеці держави, якими є: 1) культурно-ціннісна загроза (низький рівень розвитку світогляду, загальної та правової культури кожного члена суспільства, нерозвинене світобачення та світосприйняття особистості, недостатньо сформована система індивідуальних цінностей, відсутність власної життєвої позиції); 2) ідейно-доктринальна загроза (відсутність єдиної державної теоретичної суспільно-ідейної платформи, що призводить до заміщення відповідних прогалин альтернативними ідеологічними концептами) та 3) суспільно-організаційна загроза (відсутність світоглядних, а відповідно – правових та організаційних передумов формування політичної свідомості населення та побудови дієвого механізму

політико-правового забезпечення суспільного життя, здатного консолідувати суспільство, використати його неоднорідність як таку властивість соціальної системи, що додає їй гнучкості, динамізму, різноманітності, а відтак – життєздатності. Наслідком цього є наявність перманентних антагонізмів або відмова від активної участі в політичному житті, байдужість до реалізації людиною своїх прав і обов'язків, які можуть призвести до дезінтеграції українського суспільства). Відповідно передумовами подолання зазначених внутрішніх загроз безпеці держави можна вважати підвищення рівня освіти, яка відповідає за розвиток теоретичного світогляду, загальної, політичної та правової культури соціального суб'єкта, формування єдиної державно-ідейної доктрини та створення відповідної системи реалізації її положень, розвиток національної свідомості та патріотичне виховання громадян, а також розробку ідей соціальної солідарності та солідаризму, вдосконалення теоретико-методологічного забезпечення процесу прийняття політико-правових рішень і підвищення ефективності правової діяльності [552].

21. Основні вимоги до правової діяльності, які відображають семіотичний ряд знакових характеристик і структурних елементів конструкції ідеї права: 1) гуманізм; 2) справедливість; 3) законність; 4) обґрунтованість; 5) доцільність. Головні напрями вдосконалення правової діяльності, визначені в роботі, можуть бути згруповані у декілька блоків – нормативно-правовий, організаційний, матеріально-технічний та просвітницький. Визнання правової реальності знаковою системою, а будь-якого правового феномену – семіотичним об'єктом, відкриває широкі можливості та перспективи для семіотико-правового аналізу цих об'єктів з метою подолання неузгодженостей у правовій сфері, а також дозволяє більш ефективно визначати способи та засоби оптимізації правових процедур [552].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абросимов В. А. Принципы языка: анализ на основе общей теории интеграции. М.: Эслан, 2002. 200 с.
2. Августин Аврелій (Блаженний; 354–430). Сповідь / передм. і прим. П. О. Ніколова. Харків: Фоліо, 2011. 346 с.
3. Аверьянова Т. В. Язык в судебно-экспертной деятельности. *Воронежские криминалистические чтения*. 2003. С. 53–57.
4. Аврелий Марк. Размышления. Магнитогорск: Амрита-Урал, 1994.
5. Аймермахер К. Знак. Текст. Культура. М.: Дом интеллект. кн., 1998. 396 с.
6. Акимова И. Л. Формирование юридико-лингвистических и юридико-технических навыков студентов при преподавании юридическиз дисциплин с региональным компонентом. *Юрислингвистика-7: Язык как феноменправовой коммуникации* / под ред. Н. Д. Голева. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2006. С. 89–96.
7. Актуальные проблемы права в СМИ. Материалы первой российско-американской конференции / под ред. Г. В. Винокурова, А. Г. Рихтера, В. В. Чернышева. М.: Право и СМИ, 1997. 184 с.
8. Алейникова Т. В., Семина С. И. Роль фразеологических единиц в юридическом дискурсе (на материале судебных речей и статей А. Ф. Кони). *Личность, речь и юридическая практика*. 2001. Вып. 4. С. 43–61.
9. Александров А. С. Юридическая техника – Судебная Лингвистика – Грамматика права. *Проблемы юридической техники* / под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2000. С. 102–107.
10. Александров А. С. (Александр Сергеевич). Введение в судебную лингвистику. Н. Новгород: Нижегород. правовая акад., 2003. 419 с.
11. Алексеев А. А. Языковая политика и законотворчество. *Мир русского слова.* 2002. № 3. С. 23–25.
12. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. М.: НОРМА, 2001. 608 с.

13. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. М.: Статут, 1999. 712 с.
14. Алексеев С. С. Собрание сочинений: в 10 т. + Справочный том. Т. 7: Философия права и теория права. М.: Статут, 2010. 520 с.
15. Алексеев С. С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность. М.: НОРМА, 2001. 176 с.
16. Алексеев С. С. Философия права. М.: НОРМА, 1999. 336 с.
17. Алексєєва Ж. М. Образ юриста в сучасній європейській культурі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2008. 16 с.
18. Алферова Ю. И. Профессионально маркированные компоненты языкового сознания будущего юриста и элементы правосознания в языковом сознании неюриста: Русский язык и современное российское право. *Юрислингвистика-8: Русский язык и современное российское право.* Кемерово, Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2007. С. 14–20.
19. Альчук М. П. Філософія права Богдана Кістяківського: монографія. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2010. 297 с.
20. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. СПб.: Питер, 2001. 288 с.
21. Андреєв Д. В. Взаємодія влади та громадськості: механізми соціально-правової комунікації: монографія. Київ: Бізнесполіграф, 2013. 334 с.
22. Андреєв Д. В. Соціально-правові комунікації в забезпеченні взаємодії влади та громадянського суспільства: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2014. 36 с.
23. Андреєв Д. В., Вовк В. М., Івченко Ю. В., Павлишин О. В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації. Вид. 2-е, перероб. та допов. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2013. 224 с.
24. Андрейчук Н. І. Семіотика лінгвокультурного простору Англії кінця XV – початку XVII століття: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. 280 с.
25. Антоненко Т. А. Словесность в юриспруденции: курс лекций. Ростов на/Д., 1999.

26. Антропов В. Г. Правоприменительное усмотрение: понятие и формирование (логико-семантический аспект): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 1995. 180 с.
27. Антропологія права: навч. посіб. / В. І. Кушерець, В. М. Кравець, С. О. Мосьондз, О. В. Павлишин та ін.; за ред. В. І. Кушерця. Київ: Знання України, 2011. 223 с.
28. Ануфрієнко О. А. Професійно-політична культура юриста (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2007. 18 с.
29. Анушат Э. Искусство раскрытия преступлений и законы логики / науч. ред. В. В. Крылов. М.: ЛексЭст, 2002. 112 с.
30. Аппельганц Н. И. Синтаксис и семантика текста юридической документации. *Язык науки и бизнеса*. Тюмень, 1999. Вып. 2. С. 3–9.
31. Апт Л. Ф. Анализ составления словарных статей юридического тезауруса. *Современное государство и право*. 1977. № 12.
32. Арановский К. В. Аксиология правды в русском мировоззрении и государственное право. *Правоведение*. 2003. № 6. С. 185–193.
33. Ария С. Язык и стиль процессуальных документов. *Российская юстиция*. 2002. № 7. С. 59–61.
34. Артикуца Н. В. Нові підходи до мовної підготовки майбутніх юристів і викладачів права. *Право України*. 1997. № 12. С. 58–60.
35. Артикуца Н. В. Проблеми і перспективи вивчення юридичної термінології. *Право України*. 1998. № 4. С. 56–57.
36. Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія: навч. посіб. Київ, 2002.
37. Артыкуца Н. В. Русская терминология судоустройства 17 века в генетическом, структурном и функциональном аспектах: автореф. дис. … канд. филол. наук:. Киев, 1990. 23 с.
38. Атарщикова Е. Н. Герменевтика в праве (историко-правовой анализ). СПб.: Изд-во Санкт-Петерб.ун-та МВД России, 1999. 400 с.
39. Атарщикова Е. Н. Место законодательной стилистики в системе права. *Вестник Ставропольского педагогического института*. 2003. Вып. 1. С. 136–141.

40. Атарщикова Е. Н. Интегративная функция правовой культуры в развитии языка и права. *Язык. Текст. Дискурс*. Ставрополь, 2003. Вып. 1. С. 47–52.
41. Атоян О. Н. Категория «историко-правовая реальность» в пространстве семантических метаморфоз. *Поняття, терміни і категорії історико-правової науки:* матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції (Миколаїв, 23–26 квіт. 2009 р.). Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. С. 12–23.
42. Афанасьевский В. Л. Правовое мышление в культурно-антропологическом контексте. *Актуальные проблемы правоведения*. 2006. № 8 (26). С. 87–93.
43. Ахметов Р. Р. Язык юридической науки в XXI век (социально-функциональный анализ). *Язык науки XXI века:* материалы науч. конф., посвященной 200-летию со дня рождения О. Конта. Уфа, 1998. URL: http://www.rbtl.ru/konkurs/bagautdinov/bgu/4.htm.
44. Ахтерова О. А., Иваненко Т. В. Латинский язык и основы юридической терминологии. М.: Спарк, 2001. 318 с.
45. Бабаев В. К. Логика в сфере права: понятие и основные направления исследования. *Советское государство и право*. 1979. № 7. С. 40–47.
46. Бабаев В. К. Правовая система общества / под ред. В. К. Бабаева. *Общая теория права:* курс лекций. Н. Новгород, 1993. 500 с.
47. Бабайцев А. Ю. Коммуникация. *Постмодернизм: энциклопедия слов*. Минск: Интерпрессервис; Книж. дом, 2001. С. 371.
48. Бабенко В. В. Семіотичний інструментарій у комунікативній стратегії українського телебачення: дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.06. Львів, 2008. 229 с.
49. Бабенко В. Н. Язык и стиль дипломатических документов: учеб. пособие. М., 1986. 145 с.
50. Бабкін В. Д. Від правової до соціально-правової держави. *Правова держава:* щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2001. Вип. 12. С. 270–281.
51. Базалук О. А. Из теории жизни. Харьков: Основа, 1999. 355 с.

52. Базылев В. Н. Конфликтные ситуации в сфере политико-правовой коммуникации. *Юрислингвистика-2: русский язык в его естественном и юридическом бытии.* Барнаул, 2000. С. 159–168.
53. Баишева З. В., Смирнова Н. П. Культура речи в юриспруденции: учеб. пособие. Уфа, 1998. 160 с.
54. Баишева З. В. Язык и стиль обвинительных речей А. Ф. Кони: монография / науч. ред.: Е. А. Яковлева. Уфа: РИО БашГУ, 2006. 208 с.
55. Байтин М. И. Сущность права (Современное правопонимание на грани двух веков). Изд. 2-е, доп. М.: ООО ИД «Право и государство», 2005. 544 с.
56. Баланаева О. В. Проблема отбора лексических единиц для юридических словарей. *Вестник Международного славянского университета*. Харьков, 1999. Т. 2. № 4. С. 66–68.
57. Баландина Е. А. Социальное мифотворчество в качестве средства манипуляции сознанием: (философский подход): автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Барнаул, 2006. 18 с.
58. Баланева О. Десимволизация лексики как фактор становления терминологии права. *Лінгвістичні студії*. Донецьк, 2002. Вип. 10. С. 123–128.
59. Балинська О. М. Homo semioticus як основний суб'єкт створення знаків соціонормативного простору. *Право та державне управління*. 2013. № 1. С. 5–8.
60. Балинська О. М. Адресант і адресат як антропосеміотичні чинники права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4 (1). С. 12–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2012_4(1)__4.
61. Балинська О. М. Вербальний біхевіоризм у діяльності органів внутрішніх справ: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2007. 16 с.
62. Балинська О. М. Ім'я, соціальна роль, професія і поведінка як семіотичні характеристики людини, гарантовані суспільством і правом. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 4. С. 275–282. (Серія «Юридична»).

63. Балинська О. М. Іманентні семіотичні характеристики правовідносин, що пов’язані з категорією відповідальності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. Вип. 2. С. 331–343. (Серія «Юридична»).
64. Балинська О. М. Історія семіотики: від знаків речей до суспільних знакових систем. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2013. Вип. 3. С. 409–418.
65. Балинська О. М. Методологія семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 11–22.
66. Балинська О. М. Правові означувані, їх значення та означники (співвідношення та взаємозв’язок). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.* 2012. Вип. 3. С. 47–57.
67. Балинська О. М., Бортняк А. Ф. Психосеміотика у юриспруденції: до постановки проблеми. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. Вип. 2. С. 456–463.
68. Балинська О. М. Семіотика права як філософсько-правова парадигма: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2013. 32 с.
69. Балинська О. М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 415 с.
70. Балинська О. М. Семіотика права: історія становлення в Україні та Росії. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 1. С. 371–382. (Серія «Юридична»).
71. Балинська О. М. Семіотика права: філософсько-правовий методологічний підхід і науковий напрям. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2. – С. 35–42.
72. Балинська О. М. Семіотико-правовий аналіз знаків Євромайдану. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 2. С. 391–402. (Серія «Юридична»).
73. Балинська О. М. Семіотична різноадресність права як тексту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2012. № 4. С. 19–28.

74. Балинська О. М. Семіотичні характеристики людини у праві. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4. С. 417–423.
75. Балинська О. М. Семіотичні характеристики невербальних правових знаків. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 3. С. 286–293. (Серія «Юридична»).
76. Балинська О. М. Тактика і стратегія права як тексту/контексту/інтертексту/гіпертексту. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2012. № 4. С. 51–55.
77. Балинська О. М. Творення та споживання правових знаків. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 341–349.
78. Балинська О. М. Функціональність знаків злочинного світу. *Університетські наукові записки*. 2015. № 2. С. 155–163.
79. Балинська О. Означення людиною правової реальності: денотація, десигнація чи сигніфікація. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи):* ст. учасників Міжнар. круг. столу (Львів, 3–5 груд. 2010 р.). Львів: Галиц. друкар, 2010. С. 39–44.
80. Балтаджи П. М. Юридична мова правозастосовних актів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 205 с.
81. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 12.00.12. Київ, 2003. 38 с.
82. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ України. 2000. 200 с.
83. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: аксіологічно-гносеологічний підхід: монографія. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 272 с.
84. Бандура О. О. Проблема істини в галузі правозастосування. *Науковий вісник Української академії внутрішніх справ*. 1998. Вип. 1. С. 44–54.
85. Бандура О. О. Філософія постмодерну і деякі проблеми правотворчості та правозастосування. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2000. № 2. С. 29–37.

86. Бандура О. О. Філософія права як система (деякі загальні міркування). *Юриспруденція у формуванні правової держави та громадянського суспільства:* зб. матеріалів Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. (Київ, 6 жовт. 2016 р.). Київ: АртЕк, 2016. С. 8–13.
87. Бандура О. О. Істина як загальнолюдська та правова цінність. *Право України*. 2010. № 2. С. 88–95.
88. Баранов В. М., Крусс В. И. Юридическая герменевтика и задачи философии права. *Философия права как учебная и научная дисциплина:* материалы Всеросс. конф. (28–29 апр. 1999 г.). Ростов н/Д., 1999. С. 89–92.
89. Баркалова О. Взаимосвязь устной и письменной речи в гражданском судебном процессе. *Российская юстиция*. 2001. № 7. С. 70–72.
90. Барсукова С. А. Совесть как проявление сущности и индивидуальности человека. *Приволжский научный журнал.* 2010. № 3. С. 246–250.
91. Барсукова С. А. Концептуальное поле феномена «совесть» в психологии. *Психологический журнал*. 2013. № 1. С. 36–44.
92. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: поэтика / пер. с фр., сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. М.: Прогресс, 1989. 616 с.
93. Барт Р. Смерть автора. *Избранные работы. Семиотика. Поэтика*. М.: Прогресс, 1989. С. 384–391.
94. Барт Р. Война языков. *Избранные работы. Семиотика. Поэтика*. М., 1994.
95. Басин Е. Я. Искусство и коммуникация: науч. изд. СПб.: Алетейя, 2015. 186 с.
96. Басков В. О чистоте языка юридических документов и публичных выступлений. *Социалистическая законность.* 1965. № 1. С. 97–99.
97. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества: пер. с англ. М.: Весь мир, 2004. 188 с.
98. Бауман З. Текучая современность: пер. с англ. / под ред. В. Ю. Асочакова. СПб.: Питер, 2008. 240 с.
99. Баумейстер А. О. Тома Аквінський: вступ до мислення. Бог, буття і пізнання. Київ: Дух і літера, 2012. 399 с.

100. Баумейстер А. О. Біля джерел мислення і буття. Вибрані філософські етюди. Київ: Дух і літера, 2012. 480 с.
101. Баумейстер А. О. Сумма логики У. Оккама. *Энциклопедия эпистемологии и философии науки* / сост. и общ. ред.: И. Т. Касавин. М.: Канон+; РООИ «Реабилитация», 2009. С. 943–945.
102. Баумейстер А. О. Філософія права: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Київ. Ун-т, 2010. 312 с.
103. Бачинин В. А. Морально-правовая философия. Харьков: Консум, 2000. 208 с.
104. Бачинин В. А. Философия права и преступления. Харьков: Фолио, 1999. 402 с.
105. Бачинин В. А. Философия права: конспект лекций. Харьков: Консум, 2002. 368 с.
106. Бачинин В. А. Философия права: крат. словарь. СПб.: Лань и др., 2000. 382 с.
107. Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права: підручник. Київ: ІН ЮРЕ, 2006. 472 с.
108. Беглова Е. И. Семантико-прагматический потенциал некодифицированного слова в публицистике постсоветской эпохи: автореф. дис. … докт. филол. наук: 10.02.01. М., 2007. 48 с.
109. Бежанишвили М. Н. Логика модальностей знания и мнения / предисл. В. К. Финна. М.: URSS, 2007. 285 с.
110. Безруков С. С. Оценочные понятия и термины в уголовно-процессуальном законодательстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Омск, 2001. 24 с.
111. Белканов Е. А. Базовые стереотипы правосознания. *Российский юридический журнал*. 1998. № 2. С. 51–58.
112. Белова И. А. Семантически сопряженные константы: долг и совесть. *Вестник Иркутского государственного лингвистического университета*. 2010. № 4. С. 161–168.
113. Белова И. А. Совесть как семантическая константа внутреннего мира человека и средства ее актуализации в современном английском. *Вестник Бурятского государственного университета.* 2010. № 11. С. 26–29.

114. Беловольская Л. А. Концепт «истина» в юридических текстах. *Личность, речь и юридическая практика:* межвуз. сб. науч. тр. Ростов н/Д., 2003. Вып. 6.
115. Белоносов В. О. Философская сущность толкования правовых норм. *«Черные дыры» в Российском законодательстве*. 2004. № 3. С. 326–330.
116. Белоусов Л. В. Однозначное толкование норм права – необходимое условие их единообразного применения. *Арбитражная практика*. 2004. № 7. С. 85–93.
117. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Наука, 1974. 380 с.
118. Берг Е. Б. Юрислингвистика в правотворчестве. *Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы:* Междунар. науч. конф., посвященная 200-летию Казанского университета (Казань, 4–6 октяб. 2004 г.). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. С. 281–282.
119. Бергер П. Л. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания. М.: Моск. филос. фонд и др., 1995. 323 с.
120. Бергсон А. Вопросы философии и психологии. Мн.: Харвест, 1999. 196 с.
121. Бердяев Н. А. О человеке, его свободе и духовности. Избранные труды. М.: Флинта, 1999. 312 с.
122. Березина Е. А. Толкование договора как вид юридического толкования: автореф. дис. … канд. юрид. наук:. Екатеринбург, 2001. 25 с.
123. Берков В. Ф. Логические аспекты правового нормотворчества. *Проблемы управления.* 2002. № 2. С. 41–46.
124. Бернюков А. М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2008. 16 с.
125. Бернюков А. М. Герменевтика як універсальний метод гуманітарних наук. *Питання літературознавства.* 2006. Вип. 71. С. 241–252.
126. Бернюков А. М. Герменевтичний аналіз тлумачення-застосування права як кінцевого етапу здійснення правосуддя. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 1. С. 35–40.
127. Бернюков А. М. Зміст судової інтерпретації: герменевтичний вимір. *Проблеми філософії права.* Т. VI–VII. Київ; Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2009. С. 154–163.

128. Беспарточный Б. Д., Черкашин М. Д. Общественное мнение, правосознание, правовая ментальность: диалектика взаимодействия. *Россия: духовная ситуация времени*. 2001. № 1/2. С. 114–136.
129. Бессонова А. П. Экспертные системы в области права. *Право и информатика.* М., 1990. С. 100–106.
130. Бесценная Е. Теоретические и практические вопросы современной русской юридической терминологии. *Studia rossica poznaniensia*. Poznan, 2003. № 31. С. 205–211.
131. Биркгофф Г. Математика и психология: пер. с англ. М.: Сов. радио, 1977. 96 с.
132. Біблія. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / пер. о. Івана Хоменка. Рим: Василіян, 1963. 1464 с.
133. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2004. 19 с.
134. Бігун В. С. Мовно-правничі аспекти зовнішньоекономічних договорів (контрактів) (ч. 1, ч. 2). *Юридичний журнал*. 2004. № 2. С. 15–46.
135. Бігун В. С. Філософія права в Україні (1990–2005): здобутки і перспективи. *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Т. IV–V. С. 200–206.
136. Бігун В. С. Антропологія, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 4. С. 23–32.
137. Бігун В. С. Філософія права в Україні (1990–2005): наукознавчий огляд здобутків і перспектив розвитку. *Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська Академія»: Юридичні науки*. 2006. Т. 53. С. 46–51.
138. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: монографія. Київ: Реферат, 2011. 303 с.
139. Біленчук П. Д., Гвоздецький В. Д., Сливка С. С. Філософія права: навч. посіб. Київ: Атіка, 1999. 208 с.
140. Блауберг И. И., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. М.: Наука, 1973. 387 с.
141. Бобылев А. И. Современное толкование системы права и системы законодательства. *Государство и право.* 1998. № 2. С. 22–27.

142. Боголюбов С. Язык правоприменительных актов. *Советская юстиция*. 1973. № 15. С. 20–21.
143. Боднар С. Б. Рівність як категорія філософії права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2010. 20 с.
144. Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / пер. с франц. Н. Суслова. Екатеринбург: У-Фактория, 2006. 200 с.
145. Бойдуник О. Національний солідаризм. Київ: КВК, 2012. 127 с.
146. Бокал Г. В. Проблема онтологічного статусу універсалій у філософії Середньовіччя: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05. Київ, 2003. 172 с.
147. Болышева Н. Н. Развитие языка в условиях глобализации: (социал.-филос. аспект): автореф. дис. … канд. филос. наук: . Красноярск, 2006. 22 с.
148. Боннер А. Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности. М.: Рос. право, 1992. 320 с.
149. Боннер А. Т. Применение закона и судебное усмотрение. *Советское государство и право*. 1979. № 6. С. 34–42.
150. Боровкова М. В. Лингвостилистический статус текстов юридической интерпретации и юридического толкования (на материале немецкоязычных и русскоязычных текстов): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. Екатеринбург, 2001. 249 с.
151. Боровська Г. С. Правниче вчення у рефлексії Памфіла Юркевича: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2009. 20 с.
152. Бортняк А. Ф. Правова комунікація як спосіб функціонування правових знаків. *Наше право.* 2014. № 3. С. 177–183.
153. Бортняк А. Ф. Реальність і семіотичність правового мислення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2013. Вип. 4. С. 62–68.
154. Бочаров Д. Проблема тлумачення юридичних текстів у контексті концепту «смерті Автора». *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи):* матеріали Міжнар. кругл. столу (Львів, 4–5 груд. 2009 р.). Львів: Край, 2009. С. 56–65.

155. Бочаров Д. О. Доказування у правозастосовчій діяльності: загальнотеоретичні питання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2006. 201 с.
156. Бочаров Д. О. Загальна теорія знаків Ч. С. Пірса та теорія доказів: точки перетину. *Філософія права і загальна теорія права.* 2013. № 1. С. 293–299.
157. Бочаров Д. О. Уроборос II або пролегомени до семіотики права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 392–395.
158. Бочаров Д. О. Уроборос або Символічна реальність і право. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи):* статті учасників IV Всеукр. «круглого столу» (Львів, 28–29 листоп. 2008 р.). Львів, 2009. С. 31–39.
159. Бочаров Д. О. Функціонування доказів як семіозис: від фактичних даних – до фактів. *Право України.* 2012. № 7. С. 127–133.
160. Бочаров Д. О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми. Донецьк: Акад. митної служби України, 2006. 74 с.
161. Бочаров Д. О. Юридичний доказ як динамічна знакова конструкція. *Право України*. 2011. № 2. С. 186–192.
162. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. М.: Юрид. лит-ра, 1967. 240 с.
163. Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2005. 20 с.
164. Бриль К. І. Правозастосовний акт як особливий вид індивідуальних правових актів: монографія / за ред. А. М. Подоляки. Київ: МП Леся, 2012. 191 с.
165. Бринцев В., Захаренко В. Електронно-технічне забезпечення діяльності судової влади. *Право України*. 2000. № 4. С. 44–48.
166. Бричкин А. М., Каспарова Э. А., Любин С. Ю. Влияние языковых средств массовой коммуникации на восприятие органов внутренних дел России. *Современное российское общество: проблемы безопасности, преступности, терроризма:* материалы Всеросс. науч.-практ. конф. (Краснодар, 19–20 мая 2005 г.): в 2-х т. М.: РИЦ ИСПИ РАН, 2006. Т. 1. С. 333–337.

167. Бульба М. С. Количественный анализ юридических терминосистем в свете теории коммуникации. *Проблемы психолингвистики, интерпретации текста и теории коммуникации*. М., 2006. С. 174–177.
168. Бурдье П. О производстве и воспроизводстве легитимного языка. *Отечественные записки.* 2005. № 2. С. 146–174.
169. Бусова Н. А. Модернизация, рациональность и право. Харьков: Прометей-Прес, 2004. 352 с.
170. Бушин И. В. Формирование вторичных терминосистем и их специфика (на материале терминологии судебной медицины русского и англицского языков): автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.19. Саратов, 1996. 16 с.
171. Буянова Л. Ю., Шипков К. А. О семантико-понятийном модусе юридической терминологии. *Язык в мире и мир в языке:* материалы Междунар. научн. конф. Сочи-Карлсруэ-Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2001. С. 45–48.
172. Быкова С. Е. Тезаурусное моделирование юридической терминологии: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. Екатеринбург, 2006. 19 с.
173. Быстрицкий Е. К. Практическое знание в мире человека. *Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания*. М.: Политиздат, 1989. 464 с.
174. Вавилова А. А. Некоторые теоретические аспекты соотношения права и языка. Вестник Московского университета. 2006. № 5. С. 127–136. (Серия 11 «Право»).
175. Вайс Д. Человек, лицо, личность и особа: четыре неравных соперника. *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке.* М., 1999. С. 81–98.
176. Валдавина С. Э. Право в юридическом мировоззрении нового времени. *Личность, речь и юридическая практика:* межв. сб. науч. тр. Ростов н/Д., 2002. Вып. 5. С. 21–24.
177. Ван Хоек М. Право как коммуникация / пер. с англ. А. В. Полякова. *Правоведение.* 2006. № 2. С. 44–54.
178. Варламова Н. В. Типология правопонимания и современные тенденции развития теории права. СПб.: Славия, 2010. 140 с.

179. Василенко А. В. Справедливость как принцип правоприменительной деятельности. *Право. Ускорение. Справедливость*. Саратов, 1989. С. 48–50.
180. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. М.: Юрид. лит-ра, 1976. 264 с.
181. Василюк С. Правотворча та правозастосовча діяльність: їх діалектична єдність. *Право України.* 1996. № 10. С. 48–53.
182. Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов. М., 1913. С. 6.
183. Вацковский Ю. Ф. Доменные споры: защита товарных знаков и фирменных наименований. М.: Статут, 2009. 188 с.
184. Вдовина Г. А. Розвиток філософії права в XX ст. (англо-саксонська традиція): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2002. 16 с.
185. Вдовина Г. В. Язык неочевидного. Учения о знаках в схоластике XVII в. М.: Ин-т философ., теолог. и ист. св. Фомы, 2009. 648 с.
186. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2002. 1440 с.
187. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник для юрид. вузов. М.: Юриспруденция, 1999. Изд. 3-е. 528 с.
188. Венгеров А. Б. Право и информация в условиях автоматизации управления (теоретические вопросы). М.: Юрид. лит-ра, 1978. 208 с.
189. Вертузаев М. С., Коваленко М. М., Черевик В. М. Експертні системи в діяльності органів внутрішніх справ: навч. посіб. Київ: НАВС України, 1997. 35 с.
190. Вертузаев М. С. Некоторые подходы к построению единой информационно-вычислительной сети органов внутренних дел. Информационный бюллетень МВД РФ. М., 1992. Вып.18. С. 10–19.
191. Вертузаев М. С. Основные понятия информатики, элементы математической логики и применение их методов в оперативно-служебной деятельности ОВД: метод. разработка. Київ: КВШ МВД СССР, 1991. 32 с.

192. Вертузаев М. С., Попов Ю. В. Основы компьютеризации деятельности сотрудников органов внутренних дел: часть общая: учеб. пособие. Київ: УАВД, 1992. 207 с.
193. Веселкова Н. В. Новые исследования мобильности: совпадающие и несовпадающие потоки и социальная компетентность. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2011. Т. XIV. № 3. С. 50–66.
194. Витязев Ю. В. Смысловые модификации концепта «совесть» в русской лингвокультуре. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского.* 2010. № 4. С. 157–161. (Серия «Социальные науки»).
195. Виховання української правової освіти. URL: http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=11919&chapter=1
196. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2000. 17 с.
197. Вовк В. Знаково-символічний характер одягу в межах римського права. *Науковий вісник КНУВС*. 2010. № 2 (69). С. 267–275.
198. Вовк В. Тілесність як теоретико-методологічний концепт римської правової дійсності. *Науковий вісник КНУВС.* 2010. № 1 (68). С. 248–256.
199. Вовк В. М. Бівалентність римської правової дійсності: монографія. Полтава: Полтав. літератор, 2011. 351 с.
200. Вовк В. М. Невербальні і вербальні семіотичні системи римського права. *Бівалентність римської правової дійсності*. Полтава: Полтав. літератор, 2011. С. 176–226.
201. Вовканич С. Семіотика і семантика тризуба: інформаційна візія. *Вісник НАН України*. 2006. № 8. С. 59–65.
202. Войтенко Д. О. Історичний розвиток концепцій обґрунтування у логіці та філософії права (від античності до початку XIX сторіччя): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2005. 20 с.
203. Войцехівська О. І. Семіотика як об’єкт наукового пізнання в концепції Д. Чандлера. *Вісник Державної академії керівників кадрів культури і мистецтва*. 2007. № 3. С. 21–26.

204. Воловик В. І. Політична філософія: навч. посіб. для студ. ВНЗ. Запоріжжя: Просвіта, 2012. 183 с.
205. Воронкова В. Г. Формування концепції солідаризму в контексті соціологічного аналізу. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.* 2007. Вип. 31. С. 132–144.
206. Вригт Г. Х. фон. Логико-философские исследования: пер. с англ. М.: Прогресс, 1986. 595 с.
207. Гаврилов О. А. Компьютерные технологии в правотворческой деятельности: учеб. пособие. М., 1999. 108 с.
208. Гадамер Х.-Г. Показательное значение юридической герменевтики. Истина и метод: Основы филос. герменевтики: пер. с нем. / общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. М.: Прогресс, 1988. 704 с.
209. Гай-Нижник П. П. Солідаризм як соціально-політична концепція: нарис історії розвитку в Європі та Україні. *Гілея.* 2011. № 44 (2). С. 5–24.
210. Ганцева Л. М. Правовое пространство: социально-философский анализ: на примере Российской Федерации: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Уфа, 2001. 191 с.
211. Гарник О. В. Філософія права: предметна специфіка, місце та значення в системі соціально-гуманітарного знання: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропетр. ун-т, 1998. 160 с.
212. Гваттари Ф., Делез Ж. Что такое философия? = Qu’est-ce que la philosophie? / пер. с фр. С. Н. Зенкина. М.: Ин-т эксперим. социологии; СПб.: Алетейя, 1998. 286 с.
213. Гвоздик О. И. Логика: учеб. пособие для высших учебных заведений МВД. Київ: Украин. акад. внутр. дел, 1993. 256 с.
214. Гвоздік О. І. Теорія раціональності (логіко-методологічний аспект): автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.09. Київ: Ін-т філософії НАН України, 1996.
215. Гвоздік О. І. Логічні числення: принципи побудови та застосування в юриспруденції. Київ: ТАТ, 2003. 300 с.

216. Геґель Ґ. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
217. Генералюк Л. Образ дерева і семіотика візуально-просторових концептів (поезія, проза, малярство Т. Шевченка). *Слово і час.* 2006. № 6. С. 21–31.
218. Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 211 с.
219. Головченко В. В., Головченко О. В. Правозастосування і захист прав людини в суверенній Україні: монографія. Чернігів: Лозовий В. М., 2012. 327 с.
220. Гомеров И. Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. М.: ЮКЭА, 2002. 832 с.
221. Гончарук К. О. Практика діалогу християнського тексту в філософії Середньовіччя: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05. Київ, 2011. 17 с.
222. Горбач Н. Я. Що таке солідаризм? Львів: Каменяр, 2007. 19 с.
223. Гордон О. Б. Семіотика: поезії, вибране. Львів: Престиж інформ, 1999. 124 с.
224. Городецька С. Л. Громадянська солідарність як поведінкова стратегія громадянського діалогу. *Грані.* 2014. № 8. С. 80–84.
225. Горский Д. П., Ивин А. А., Никифоров А. Л. Краткий словарь по логике. М.: Просвещение, 1991. 208 с.
226. Горяинов О. В. Проблемы языка юридической науки: знание и власть в зеркале метафорической методологии. *Юриспруденция в поисках идентичности: сборник статей, переводов, рефератов* / под общ. ред. С. Н. Касаткина. Самара: Самарская гуманитарная академия, 2010. 332 с.
227. Григонис Э. П. Теория государства и права: курс лекций. СПб.: Питер, 2002. 320 с.
228. Гридчина В. В. Семіотичні методи дослідження візуальної інформації в науці про соціальні комунікації: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01. Київ, 2013. 20 с.
229. Гридчина В. В. Семіотичні методи дослідження візуальної інформації в науці про соціальні комунікації: дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01. Київ, 2012. 220 с.

230. Гринев-Гриневич С. В., Сорокина Э. А. Полисемия в общеупотребительной и в специальной лексике. *Вестник Московского государственного областного университета*. 2015. № 4. С. 51–64. (Серия «Лингвистика»).
231. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ: Атіка, 2007. 432 с.
232. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Харьков, 2008. 36 с.
233. Грязин И. Текст права: опыт методологического анализа конкурирующих теорий. Таллин: Ээсти раамат, 1983. 187 с.
234. Губаева Т. В. Прагматика речевого общения в правовой сфере. *Разновидности текста в функционально-стилевом аспекте.* Пермь, 1994.
235. Губаева Т. В. Грамматико-стилистические особенности юридических текстов (процессуальные документы): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Баку, 1984. 189 с.
236. Губань Р. В. Міжнародно-правові аспекти розвитку діалогу між цивілізаціями: монографія. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. 225 с.
237. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2008. 16 с.
238. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: пер. с нем. Изд. 2-е. М.: Прогресс, 2000. 398 с.
239. Гураленко Н. А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2009. 18 с.
240. Гураленко Н. А. Суддівське правопізнання: праксеологічний вимір: монографія. Чернівці: Технодрук, 2013. 352 с.
241. Гуренко М. М. Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2004. 36 с.
242. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. Київ: Знання, 2005. 375 с.

243. Давид Р. Основные правовые системы современности. М.: Междунар. отношения, 1988. 399 с.
244. Данилина Е. А., Чернейко Л. О. Слово в товарном знаке: правовой и лингвистический аспекты. М.: Патент, 2009. 148 с.
245. Данилів В.-Ю. Солідарність і солідаризм / пер. з нім. І. Андрющенко, Д. Павлюк. Київ: КМ Academia, 2000. 152 с.
246. Данильян О.Г. Протиріччя процесу розвитку культури в транзитивному суспільстві та міжцивілізаційні конфлікти. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. № 1. 2009. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/filosof/filosof_1.pdf
247. Делез Ж. Логика смысла. М.: Academia, 1995. 298 с.
248. Делез Ж. Марсель Пруст и знаки / пер с фр. Е. Г. Соколова. СПб.: Лабор. метафиз. исслед. при филос. фак. СПбГУ: Алетея, 1999. 190 с.
249. Делез Ж. Машина войны. Трактат о номадологии: пер. с фр. / Ж. Делез, Ф. Гваттари. 2005. № 2–92. С. 183–187.
250. Делез Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения / пер. с фр. и послесл. Я. И. Свирского; науч. ред.: В. Ю. Кузнецов. Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2010. 895 с.
251. Дем’янчук О. Н., Кутузова Г. І., Петрович В. С. Проблеми художньо-естетичної освіти та виховання учнівської і студентської молоді в умовах національного відродження / за заг. ред. О. Н. Дем’янчука. Луцьк: Вежа, 2001. 128 с.
252. Демидов А. И. Учение о политике: философские основания. М.: НОРМА, 2001. 288 с.
253. Денисова А. А. Семантика терминов общей теории права (парадигматический аспект): дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.01. М., 1992. 177 с.
254. Денісова О. О. Інформаційні системи і технології в юридичній діяльності: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2003. 315 с.
255. Деррида Ж. Difference. Тексты деконструкции / пер. Е. Н. Гурко. Томск, 1999. 318 с.

256. Деррида Ж. О грамматологии / пер. с фр. и вступ. ст. Н. Автономовой. М.: Ad Marginem, 2000. 512 с.
257. Деррида Ж. Письмо и различие / пер. с фр. Д. Кралечкина. М.: Академ. проект, 2000. 495 с.
258. Дикарева Л. Ю. Міфопоетика метаморфози і способи її об'єктивації у художньому мовленні: лінгвосеміотичний аспект (на матеріалі прози М. В. Гоголя та М. О. Булгакова): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Київ, 2003. 20 с.
259. Дион К. К. История кесарей. Книги LVII-LXIII «Истории римлян» / под ред. В. Н. Талаха и С. А. Куприенко. Київ: Купрієнко С. А., 2013. 239 с.
260. Ділі Дж. Основи семіотики / пер. з англ. та наук. ред. А. Карась. Вид. 2-е допов. Львів: Арсенал, 2000. 232 с.
261. Добренька Н. В. Доцільність та справедливість у правозастосовній діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 20 с.
262. Доброєр Н. В. Культурологічний аналіз істини як концепта в західноєвропейському інтелектуальному дискурсі: автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01. Сімферополь, 2011. 20 с.
263. Домбровский Б. Т. Логическая семиотика во Львовско-Варшавской философской школе: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.07. М., 1997. 188 с.
264. Донченко О. П. Свобода як категорія права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2010. 18 с.
265. Драчова О. П. Семіотика кіно у сучасній українській екранній публіцистиці: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04. Запоріжжя, 2013. 20 с.
266. Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля: сочинения: пер. с древнегреч. Харьков: Фолио; М.: Изд-во АСТ, 1999. 832 с.
267. Дридзе Т. М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. Проблемы семиосоциопсихологии. М.: Наука, 1984. 269 с.
268. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. СПб.: Питер, 2000. 368 с.

269. Дуфенюк О. М. Філософсько-правова спадщина С. Оріховського: феномен професіоналізму правоохоронця: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2007. 16 с.
270. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / пер. с фр. А. Б. Гофмана. М.: Канон. 432 с.
271. Еко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. СПб.: Петрополис, 1998. 432 с.
272. Ершова Е. Б. Терминология уголовного права (лексико-семантический и функциональный аспекты): автореф. дис. … канд. фил. наук: 10.02.01. Ленинград, 1990. 13 с.
273. Єнін М. Н., Віхров М. М. Ідеологічні ідентичності та можливість групових рухів солідарності в сучасній Україні. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка.* 2013. № 23 (3). С. 223–236. (Серія «Соціологічні науки»).
274. Жеребкин В. И. Логический анализ понятий права. Киев, 1976.
275. Жильсон Э. Избранное. М.: Культурная инициатива 2000. Т. 1: Томизм. Введение в философию св. Фомы Аквинского / пер. Г. В. Вдовина; сост. избр. тр. Э. Жильсона, Р. А. Гальцева. М., 2000. 496 с.
276. Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2002. 19 с.
277. Жоль К. К. Мысль, слово, метафора. Проблемы семантики в философском освещении. Киев: Наук. думка, 1984. 304 с.
278. Жоль К. К. Философия и социология права. Київ: Юринком Интер, 2000. 480 с.
279. Заграва Е. Сучасність і солідаризм. *Перехід-IV: журнал нової еліти*. 2003. № 11. С. 87–98.
280. Заінчковський М. Л. Права людини як новоєвропейський філософський та політико-правовий феномен: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12. Київ, 2003. 20 с.

281. Зайбт Ф. Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем / пер. з нім. Х. Назаркевич, О. Конкевич; наук. ред.: Р. Паранько. Львів: Вид-во УКУ, 2009. – 511 с.
282. Занік Ю. М. Інтелектуальна культура юриста: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2006. 16 с.
283. Зархина С. Э. Истоки феноменологического направления в семантических исследованиях права: Франц фон Брентано. *Особистість. Суспільство. Право:* зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Полт. юрид. ін-ту (Полтава, 15 берез. 2012 р.). Харьков: Точка, 2012. С. 119–122.
284. Зархіна С. Е. Мова права як предмет філософсько-логічного аналізу (історичний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2005. 20 с.
285. Зархіна С. Е. Логіко-семіотичні аспекти аналізу правничих термінів / відп. ред.: В. Я.Тацій. *Проблеми законності:* респ. міжвідом. наук. зб. Харків: Нац. юрид. акад. України. 2003. Вип. 62. С. 200–204.
286. Зархіна С. Е. Сучасні підходи до взаємодії філософії мови і філософії права. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 4 (35). С. 284–290.
287. Заяц И. В. Использование лингвистических познаний при расследовании преступлений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Саратов, 2000. 20 с.
288. Зеленько Г. Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2013. Вип. 3. С. 280–288.
289. Земан И. Познание и информация. М.: Прогресс, 1966. 254 с.
290. Знаково-символическое бытие права. *11-е Спиридоновские чтения:* материалы Междунар. науч.-теорет. конф. (Петербург, 8–9 апреля 2011 г.) / под ред. И. Л. Честнова; ред. С. М. Климов и др. СПб.: ИВЭСЭП, 2013. 368 с.
291. Зубарев В. С., Крысин Л. П. Язык и стиль обвинительного заключения. М., 1976.

292. Зубрицкая Е. В. Метафоризация концепта «совесть» в польской языковой картине мира. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта.* 2010. № 8. С. 44–49.

293. Зуєв С. П. Сучасний культурний простір та семіотика музичного фестивалю (на матеріалах Харкова): автореф. дис. … канд. мистецтв: 17.00.01. Харків, 2007. 16 с.

294. Зуйковська А. Політизація ідеї суспільної солідарності у програмах сучасних українських політичних партій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.* 2012. Вип. 4. С. 141–153.

295. Иванов В. В. Избранные труды по семиотике и истории культуры. М.: Языки русской культуры, 1998. Т. 4: Семиотика культуры, искусства, науки. 792 с.

296. Иванов В. В. Очерки по истории семиотики в СССР. М.: Наука, 1976. 298 с.

297. Ивин А. А. Логика норм. М.: МГУ, 1973. 122 с.

298. Ильин Ю. В. Юридическая дефиниция в аспекте логики, семиотики и когнитивной лингвистики. *Юридическая техника*. 2007. № 1. С. 135–141.

299. Информатика и математика для юристов: учеб. пособие для вузов / под ред. Х. А. Андриашина, С. Я. Казанцева. М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. 463 с.

300. Исаев И. А. Понятие закона в контексте юридической герменевтики. *Право и государство*. 2005. № 4. С. 4–22.

301. Искусствометрия: методы точных наук и семиотики / сост.: Ю. М. Лотман, В. М. Петров. Изд. 4-е. М.: URSS: Либроком, 2009. 370 с.

302. История философии / под ред. Г. Ф. Александрова, Б. Э. Быховского, М. Б. Митина, П. Ф. Юдина. М.: Политиздат, 1940. Т. 1. 491 с.

303. История философии права. СПб.: Юридический институт (Санкт-Петербург); Санкт-Петербург. ун-т МВД России, 1998. 640 с.

304. Іванова І. Б. Фразеосемантичне поле «життя/смерть»: національні стереотипи та їх кореляція: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2008. 19 с.

305. Івченко Ю. В. Філософсько-правовий аналіз гендерної політики в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2009. 19 с.

306. Інформаційне суспільство / В. М. Брижко, О. М.Гальченко, В. С. Цимбалюк, О. А. Орєхов, А. М. Чорнобров та ін. Київ: Інтеграл, 2002. 219 с.
307. Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий світ – 2000, 2016. 1000 с.
308. Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2014. 766 с.
309. Кабальський Р. О. Нормативність права як предмет філософського аналізу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2008. 19 с.
310. Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. Комунікативно-символічна природа суспільної правосвідомості. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.* 2000. № 1.С. 66–72.
311. Кальной И. И. Философия права: учебник. СПб.: Юрид. Центр Пресс, 2007. 259 с.
312. Камю А. Сторонній: повість. Чума: роман. Падіння: повість / пер. з фр. передм. Д. Наливайка. Київ: Дніпро, 1991.
313. Каныгин В. И., Груздева В. В., Гришанин И. К. Философское обоснование права. Н. Новгород: Нижегород. акад. МВД России, 2008. С. 27–47.
314. Капічіна О. О. Феномен семіозису: історико-теоретичний аспект. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2010. № 3. С. 11–14.
315. Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. Харків: Право, 2008. 296 с.
316. Капустіна Н. Б. Класичний і некласичний підходи у філософсько-правовому дослідженні феномену влади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2005. 16 с.
317. Карасев О. В. Семиотика. Краткая история становлення: учеб. пособие. М.: КНОРУС; Пятигорск: Пятигорский гос. лингв. ун-т, 2016. 137 с.
318. Карвацька С. Б. Правовий текст як акт правової комунікації. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 714. Правознавство. С. 28–32.
319. Карпенко З. Копінг-ресурс ментальної солідарності як чинник розбудови сучасного українського суспільства. *Вісник Київського національного*

університету ім. Т. Шевченка. 2012. Вип. 6. С. 10–13. (Серія «Психологія. Педагогіка. Соціальна робота»).

320. Карпенко Л. А. Категориальный анализ понятий общение и коммуникация. *Мир психологии*. 2006. № 4. С. 77–85.
321. Касаткин С. Н. Основной труд Герберта Л. А. Харта (на публикацию русского издания книги «Понятие права»). *Вестник Самарской гуманитарной академии*. 2007. № 2. С. 5–15. (Серия «Право»).
322. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: пер. с англ. / под науч. ред. О. И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
323. Катков В. Д. Jurusprudential novum Organon (реформированная общим языковедением логика и юриспруденция). Одесса, 1913. С. 5.
324. Катков В. Д. К анализу основных понятий юриспруденции. Харьков, 1903.
325. Кельман Л. М. Соціально-політичні фактори впливу на правозастосовну діяльність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2007. 221 с.
326. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). Изд. 2-е. М.: Аванта+, 2001. 560 с.
327. Керимов Д. А. О предмете и функциях философии права. *Теория государства и права. Философия права:* материалы конф. Йошкар-Ола, 1999. С. 4–5.
328. Кирилюк А. С. Универсалии культуры и семиотика дискурса. Миф. Одесса: Рось, 1996. 142 с.
329. Кирилюк Ф. М. Політологія Середньовіччя: навч. посіб. Київ: Знання України, 2000. 256 с.
330. Кисельов С. Передмова. *Солідарність і солідаризм*. Київ: КМ Academia, 2000. С. 1–15.
331. Кислов А. Г. Философия права как выражение социокультурного контекста. *Философия права.* 2005. № 1. С. 11–19.
332. Клименко М. І. Поняття і показники соціальної солідарності. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2008. № 12. С. 119–122.

333. Кобяков Д. Бессмертный дар. Повесть о словах / ред. К. А. Тимофеев. Изд. 3-е, испр. и доп. Барнаул: Алтайское книжное изд-во, 1973. 192 с.

334. Коваль О. В. Абстрактная семиотика нефигуративного искусства. *Вісник Харківської державній академії дизайну і мистецтва*. 2006. № 1. С. 57–69.

335. Ковальчук В. Б. Вчення Томи Аквінського про владу та закон. *Держава і право.* 2005. Вип. 28. С. 33–41. (Серія «Юрид. і політ. науки»).

336. Ковнєров О. Є. Дуалізм солідарності та справедливості як наслідок соціокультурного плюралізму. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури.* 2012. Вип. 3. С. 74–80.

337. Коган В. М. К вопросу о формализации отрасли права. *Вопросы кибернетики и права*. М., 1967.

338. Когнитивная психология: учебник для вузов / под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова. М.: ПЕР СЭ, 2002. 480 с.

339. Козакова В. С. Метатекст літератури як соціально-філософський спосіб осягнення буття: автореф. дис. … канд. філософ. наук: 09.00.03. Донецьк, 2006. 19 с.

340. Козлихин И. Ю. О нетрадиционных подходах к праву. *Правоведение.* 2006. № 1. С. 31–40.

341. Козловський А. А. Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2000. 40 с.

342. Козловський А. А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес. *Право України*. 2000. № 2. С. 49–51.

343. Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права. Чернівці: Рута, 1999. 295 с.

344. Козюбра М. І. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України*. 2010. № 3. С. 6–18.

345. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права). *Проблеми філософії права.* 2003. Т. І. С. 27–32.

346. Козюк М. Н. Правовое пространство и правовые коммуникации. *Новая правовая мысль*. 2002. № 1. С. 26.

347. Колесник О. С. Концепт війна в аспекті лінгвосеміотики та лінгвокультурології. *Мовні і концептуальні картини світу* 2014. Вип. 48. С. 216–230.

348. Колтуцька І. А. Семіотична концепція А. О. Білецького: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Луцьк, 2000. 188 с.

349. Комаров С. А. Общая теория государства и права: курс лекций. Изд. 2-е, исправ. и доп. М.: Манускрипт, 1996. 312 с.

350. Коммуникативная концепция права: вопросы теории / вступ. слово: А. В. Полякова. СПб.: Питер, юрид. фак. СПбГУ, 2003. 160 с.

351. Комп'ютеризована система інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої та правозастосовної діяльності / Л. С. Горьовий, М. Я. Швець та ін. Київ: Парламентське видавництво, 1998. 149 с.

352. Коплстон Ф. Ч. Аквинат. Введение в философию великого средневекового мыслителя / пер. В. П. Гайденко. Долгопрудный: Вестком, 1999. 275 с.

353. Коплстон Ф. Ч. История средневековой философии / пер. с англ. И. Борисовой; послесл. М. Гарнцева. М.: Энигма, 1997. 512 с.

354. Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания. Опыт логико-гносеологического исследования. М.: Наука, 1979. 324 с.

355. Копоть В. О. Концептуальні основи правового реалізму: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2008. 15 с.

356. Корабльова В. М. Філософія права в Україні: ідеологічні підстави. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2013. № 4. С. 40–47. (Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»).

357а. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів: навч. посібник. Вид. 2-е. Київ: Атіка, 2002. 640 с.

357. Коржанський М. Й. Словник кримінально-правових термінів. Київ: Генеза. 2000. 200 с.

358. Корнеев В. Юридическая норма и некоторые проблемы юридической герменевтики. Сборник научных трудов. Сургут: Изд-во Сургут. ун-та, 2000. Вып. 6, Ч. 1. Гуманитарные науки. С. 122–127.
359. Коротченко Ю. М. Моделювання знакових структур (на матеріалі текстів культури): автореф. дис. … канд. філософ. наук: 09.00.01. Сімферополь, 2003. 20 с.
360. Костицький М. В. Натурфілософія чи матеріалістична діалектика (до питання про методологію юриспруденції). *Філософські, методологічні й психологічні проблеми права*. Київ: КНУВС, 2010. С. 3–6.
361. Костицький М. В. Про зміст, предмет і завдання філософії права. *Філософські та психологічні проблеми юриспруденції.* Чернівці: Рута, 2009. С. 17–29.
362. Костицький М. В. Про математику як методологію пізнання (зокрема, в психології). *Юридична психологія та педагогіка*. 2014. № 1. С. 3–11.
363. Костицький М. В. Ренесанс натурфілософії або Всезагальні (космічні) закони як джерела права: доповідь. Київ: Київ. регіон. центр НАПрН України, 2010. Вип. 15. 22 с.
364. Костицький М. В. Сучасні філософські та психологічні проблеми правознавства і спроба їх теоретичного осмислення. *Університетські записки*. 2010. № 1. С. 185–189.
365. Костицький М. В. Соціальні проблеми сучасного етапу творення української держави і права як проблеми людинознавчі. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*. Київ: КНУВС, 2009. С. 6–9.
366. Костицький М. В. Філософія права як наука та навчальна дисципліна. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. І. С. 17–21.
367. Костицький М. В. Філософський аналіз європейського права та трьох його світоглядних джерел. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права.* 2009. Вип. 1. С. 22–34.
368. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: Вибрані наукові праці. Книга перша. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.
369. Кострова М. Б. Язык нормы права: дис. … д-ра юрид. наук. Уфа.

370. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе: пер. с польск. М.: Экономика, 1975. 271 с.

371. Котусенко В. В. Теорія аналогії буття у філософії Томи Аквінського: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05. Київ, 2008. 20 с.

372. Коцюба О. П. Проблеми формування правової системи і законодавства України. *Правова система України:* матеріали конф. Київ, 1993. С. 10–14.

373. Кочан Н. І. Солідаризуюча функція держави: український контекст. *Наукові записки Інституту політичної і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2013. Вип. 5. С. 165–184.

374. Кочубей Л. О. Технології формування солідаризму у громадській думці: світовий досвід для України. *Наукові записки Інституту політичної і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2012. Вип. 6. С. 366–381.

375. Кочубей Н. Ю. Лингвистические средства пропагандистского воздействия (на материале правовой прессы Франции): автореф. дис. … канд. филол. наук. Киев, 1989. 24 с.

376. Кравец И. А. О правовой природе конституционной герменевтики. *Право и политика*. 2003. № 1. С. 15–29.

377. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2003. – 16 с.

378. Кравченко А. П. Антропологічний принцип у філософії права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2008. 20 с.

379. Кравченко В. М. Погляди Фоми Аквінського на проблему сенсу життя людини. Вісник Національного авіаційного університету. 2010. № 1. С. 79–84. (Серія «Філософія. Культурологія»).

380. Кравченко Л. В. Справедливість як вибір. Київ: Молодь, 1998. 256 с.

381. Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2000. 201 с.

382. Краткий политический словарь / сост. и общ. ред. Л. А. Оникова, Н. В. Шишлина. Изд. 4-е, доп. М.: Политиздат, 1987.

383. Кремень В. Г. Освіта і наука України, шляхи модернізації. Київ: Грамота, 2003. 216 с.

384. Крестовська Н. М. Герменевтика та семіотика в історико-правових дослідженнях. *Поняття, терміни і категорії історико-правової науки:* матеріали XXI Міжнар. іст.-правової конф. (Миколаїв, 23–26 квіт. 2009 р.). Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. С. 50–55.

385. Крет О. В. Правовая реальность: онтолого-гносеологический анализ: дис. … канд. филос. наук: 09.00.01. Тамбов, 2007. 155 с.

386. Крисюк Ю. П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2008. 17 с.

387. Крівцова В. М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2005. 20 с.

388. Крусс В. И. Юридическая техника – юридическая герменевтика – конституционный порядок. Проблемы юридической техники. Н. Новгород, 2000. С. 80–88.

389. Кувшинов И. С. Философский анализ гносеологических аспектов правовой реальности: дис. … канд. филос. наук: 09.00.01. Магнитогорск, 2002. 141 с.

390. Кудрявцев В. М. Общая теория квалификации преступлений. М.: Юрид. лит., 1972. 352 с.

391. Кузьмина Е. И. Психология свободы: теория и практика. СПб.: Питер, 2007. 336 с.

392. Кулішенко Л. А. Проблеми національного виховання у засобах масової інформації: навч. посіб. Суми: СумДУ, 2007. 173 с.

393. Кунцман П. Буркард Ф.-П., Видман Ф. Философия: dtv-Atlas: пер. с 9-го нем. изд. / науч. ред., пер.: В. В.Миронов. М.: Рыбари, 2002. 268 с.

394. Курілло В. Є., Бабаєва Е. М. Особливості політичної культури західноєвропейського Середньовіччя. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили*. 2012. Т. 178. Вип. 166. С. 36–39. (Серія «Політологія»).

395. Кушакова Н. В. Деякі особливості законодавчого та правового регулювання в контексті розбудови інформаційного суспільства в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. Київ: Атіка, 2009. Вип. 1. С. 106–109.
396. Лебедев И. А. Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ: миф, символ, ритуал: дис. ... канд. филос. наук: 24.00.01. СПб., 2006. 163 с.
397. Левин Ю. И. Избранные труды. Поэтика. Семиотика. М.: Языки русской культуры, 1998. 824 с.
398. Леви-Стросс К. Путь масок. М.: Республика, 2000. 399 с.
399. Леви-Стросс К. Структура и форма. *Семиотика* / сост., вступ. статья и общ. ред. Ю. С. Степанова. М.: Радуга, 1983. 636 с.
400. Леві-Строс К. Первісне мислення. Київ: Україн. центр духов. культури, 2000. 324 с.
401. Леві-Строс К. Структурна антропологія / пер. з фр. З. Борисюк. Київ: Основи, 1997. 387 с.
402. Лезов С. В. Юридические понятия и язык права в современных зарубежных исследованиях: науч.-аналит. обзор / отв. ред.: Н. Н. Разумович. М.: ИНИОН АН СССР, 1986. 71 с.
403. Лекційні матеріали. Тема 8. Основи філософії права. URL: https://www.naiau.kiev.ua/books/filosofia-30012017/lection/lec8.html
404. Леонтьев А. А., Шахнарович А. М., Базов В. И. Речь в криминалистике и судебной психологии. Москва, 1997.
405. Лешкевич Т. Г. Философия науки: традиции и новации: учеб. пособие для вузов. М.: ПРИОР, 2001. 428 с.
406. Литвинов О. М. Філософія права Новгородцева П. І.: осмислення права і держави в контексті суспільного ідеалу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2005. 20 с.
407. Лихолат І. П. Раціональне та позараціональне в праві (на матеріалах законотворчості): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2001. 19 с.
408. Лихолоб В. Г. ОВС у боротьбі із злочинністю: (морально-правовий аспект реалізації закону). Київ: Вища шк., 1991. 219 с.

409. Лікарчук Н. В. Базові семіотичні моделі комунікації. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2015. Вип. 16. С. 69–74. (Серія 22 «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»).
410. Ллойд Д. Идея права: репрессивное зло или социальная необходимость? / пер. с англ. М. А. Юмашев, Ю. М. Юмашев. 3-е изд. М.: Книгодел, 2006. 415 с.
411. Логіка для правознавців: навч. посіб. / О. О. Бандура, О. І. Гвоздік, В. М. Кравець, О. В. Павлишин та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. 144 с.
412. Лотман Ю. М. Семиосфера: Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи, исследования, заметки: сборник / сост. М. Ю. Лотман. СПб.: Искусство-СПБ, 2000. 702 с.
413. Лотман Ю. М. Об искусстве: Структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Статьи. Заметки. Выступления (1962–1993). СПб.: Искусство-СПБ, 1998. 704 с.
414. Лотман М. Семиотика культуры в тартуско-московской семиотической школе. *История и типология русской культуры*. СПб.: Искусство, 2002. С. 5–22.
415. Лотман Ю. Знаковый механизм культуры. *История и типология русской культуры*. СПб.: Искусство, 2002. С. 63–66.
416. Лубський В. І., Горбаченко Т. Г. Два погляди на релігійну віру (за Фомою Аквінським і Уільямом Джеймсом). *Вісник Національного авіаційного університету*. 2010. № 1. С. 17–21. (Серія «Філософія. Культурологія»).
417. Лукин Н. Н. Методология философско-правовой науки в системе культурно-исторического творчества: науч.-метод. пособие. Красноярск: Красноярский писатель, 2013. 119 с.
418. Лукич Р. Методология права / пер. с сербохорватского В. М. Кулистикова. М.: Прогресс, 1981. 304 с.
419. Лурия А. Р. Язык и сознание. М.: Изд-во МГУ, 1981. 320 с.
420. Луцький І. М. Справедливість як філософсько-правова засада українського державотворення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2005. 17 с.

421. Лучинская Е. Н. Семиологический подход к изучению постмодернистского дискурса. *Семантическая организация и интерпретация дискурса*: монография. Майкоп: Адыг. гос. ун-т, Куб. гос. ун-т, 2002. С. 5–18.
422. Любасюк Т. І. Містичне спрямування духовної практики християнського Середньовіччя: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05. Київ, 2007. 17 с.
423. Ляшенко В. М. Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння світу: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12. Київ, 1999. 16 с.
424. Магазанник В. Д. Структурирование информации человеком при принятии решений. *Психологический журнал.* 1997. № 1. С. 90–102.
425. Мазур Т. В. Профессионально-ориентированная риторическая подготовка студентов-юристов в вузе: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. М.: МПГУ, 2001.
426. Майборода О. М. Політична влада і суспільна солідарність в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2013. Вип. 2. С. 362–379.
427. Майданский А. Д. «Русский европеец» Э. В. Ильенков и западный марксизм. *Вопросы философии*. 2015. № 3. С. 93–100.
428. Макиавелли Н. Государь. М.: Планета, 1990. 84 с.
429. Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2002. 40 с.
430. Максимов С. І. Про філософське осмислення права (до питання про предмет філософії права). *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 2 (13). Харків: Право, 1998. С. 89–99.
431. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. Харьков: Право, 2002. 328 с.
432. Максимов С. І. Ідея права і національний характер. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Спецвип. С. 82–88.
433. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2011). Вид. 2-ге, допов. Харків: Право, 2012. 432 с.

434. Макушина Е. Б. Правовая коммуникация как феномен права и общения. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2004. № 1. С. 141–143.
435. Малахов В. П. Концепция философии права. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 751 с.
436. Малахов В. П. Мифы современной общеправовой теории. М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2013. С. 26–35.
437. Малахов В. П. Философия права: учеб. пособие. 2-е изд. Екатеринбург: Деловая книга, 2007. 360 с.
438. Малинова И. П. Философия права (от метафизики к герменевтике). Екатеринбург: Изд-во Екатеринбурск. ун-та, 1995. 128 с.
439. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. М.: Прогресс, 1990. С. 368.
440. Маркевич Ю. В. Концепт «совесть» в русской лингвокультуре (на материале паремиологии). *Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета*. 2009. № 2. С. 27–30.
441. Марру А.-И. Святой Августин и августинианство / пер. с фр. О. В. Головая. Долгопрудный: Вестком, 1999. 207 с.
442. Мартинюк Т. Розвиток поняття правосвідомості в період трансформації українського суспільства. *Право України*. 2007. № 2. С. 26–31.
443. Мартьянова Т. С. Розсуд суб'єктів правозастосовної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013. 19 с.
444. Мастеров Д. В. Совесть как объект исследования: философская ретроспектива. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 10. С. 24–27.
445. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 294 с.
446. Махінчук В. М. Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2002. 20 с.
447. Махлина С. Т. Семиотика культуры и искусства: Опыт энциклопедического словаря. Ч. 1: А–Л: словарь. СПб.: СПбГУКИ, 2000. 254 с.
448. Махлина С. Т. Семиотика культуры и искусства: Опыт энциклопедического словаря. Ч. 2: М–Я: словарь. СПб.: СПбГУКИ, 2000. 551 с.

449. Махлина С. Т. Семиотика сакрально-религиозных представлений. СПб.: Алетейя, 2008. 170 с.
450. Меленко С. Г. Давньогрецька філософія права як світоглядне джерело української філософсько-правової думки і права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2014. 44 с.
451. Меленко С. Г. Давньогрецькі витоки української філософсько-правової думки: монографія. Чернівці: Технодрук, 2013. 432 с.
452. Мелех Л. В. Законність у правозастосовній діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2009. 184 с.
453. Мельникова Е. Эмблема. Очерки по теории и прагматике регулярных механизмов культуры. М.: Водолей Publishers, 2005. 232 с.
454. Мельничук Н. Ю. Категорії «злочин» та «покарання» у філософсько-правовому вимірі: монографія. Львів: [б. в.], 2010. 439 с.
455. Мережко А. А. Психологическая теория международного права (публичного и частного). Одесса: Феникс, 2012. 244 с.
456. Мережко А. Юридическая семиотика и юридическая герменевтика. *Юридическая практика: еженедельная профессиональная газ.* 2002. № 8 (218). URL: http://www.yurpractika.com/article.php?id=10001433.
457. Мережко А. А. Юридическая герменевтика и методология права. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 159–162.
458. Мережко О. О. Правова держава як міф. *Правничий вісник університету «Крок»*. 2006. Вип. 1. С. 16–23.
459. Мережко А. А. Введение в философию международного права. *Гносеология международного права*. Київ: Юстиниан, 2002. 192 с.
460. Мережко О. О. Семіотика міжнародного права. *Юридичний журнал: аналітичні матеріали. Коментарі. Судова практика*. 2012. № 1. С. 26–27.
461. Мережко О. О. Чи існує наука права? *Правничий вісник університету «Крок»*. 2007. Вип. 2. С. 12–18.
462. Методології правової науки і правозастосовної практики – належну увагу. *Право України*. 1996. № 12. С. 25–26.

463. Мечковская Н. Б. Семиотика. Язык. Природа. Культура: курс лекций. М.: Академия, 2008. 426 с.

464. Микитчик О. В. Злочин як социальне явище: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2002. 16 с.

465. Минькович-Слободяник О. В. Правова політика як чинник правотворчості та правозастосування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.

466. Мир = Peace: альтернативы войне от античности до конца второй мировой войны: антология / отв. ред. Ч. Чэтфилд, Р. Илюхина. М.: Наука, 1993. 348 с.

467. Мирошников Е. Г. Ясность и точность как требования к языку закона. *Проблемы юридической техники:* сбор. статей / под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2000.

468. Мирошниченко Д. А. Интерпретация права как проблема юридической практики. *Экономические и гуманитарные исследования регионов*. 2011. № 2. С. 86.

469. Михайлов А. Е. Методология исследования правовой жизни. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2003. № 1. С. 175–176.

470. Михальчук П. П. Прагматический аспект функционирования форм несовершенного вида в законодательных текстах: автореф. дис. … канд.: 10.02.19. М., 1993.

471. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 8 т. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. Інформаційно-аналітична, освітня та наукова діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. 1132 с.

472. Міщенко О. В. Формування екзегетичного методу в середньовічній філософії: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05. Дніпропетровськ, 2012. 19 с.

473. Моисеев С. В. Философия права: курс лекций. 3-е изд. Новосибирск: Сиб. ун-т изд-во, 2006. 262 с.

474. Моррис Ч. У. Из книги «Значение и означивание». Знаки и действия. *Семиотика* / сост., вступ. статья и общ. ред. Ю.С. Степанова. М.: Радуга, 1983. С. 118–133.

475. Москаленко Т. А. Язык законодательства: взаимосвязь основных понятий информационного, правового, лингвистического аспектов исследования. *Тезисы докладов на теорет. конф. аспирантов Инст. гос. и права РАН и МГЮА*. Москва, 1995.
476. Мулуд Н. Анализ и смысл: пер. с фр. М.: Прогресс, 1979. 348 с.
477. Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. Київ: Атіка, 1999. 418 с.
478. Надь Г. Греческая мифология и поэтика / пер. с англ. и предисл. Н. П. Гринцера. М.: Прогресс-Традиция, 2002. 432 с.
479. Наумов А. В., Новиченко А. С. Законы логики при квалификации преступлений. М.: Юрид. лит-ра, 1978. 103 с.
480. Наумов В. И. Толкование норм права: учеб. пособие для студентов, аспирантов, преподавателей юрид. фак. вузов. М., 1998. 76 с.
481. Невважай И. Д. Философия права: проблема рациональности права. *Правоведение.* 1995. № 3. С. 67–75.
482. Невідомий В. І. Самоорганізація правової реальності та легітимність Основного Закону: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2011. 375 с.
483. Невідомий В. І. Справедливість і доцільність юридичних норм як ключова проблема сучасної правової онтології. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2010. Вип. 23. С. 232–240.
484. Неклассическая философия права: вопросы и ответы / А. В. Стовба, С. И. Максимов, П. М. Рабинович и др. Харьков, 2013. 272 с.
485. Нерсесянц В. С. Философия права Гегеля. М.: Юристъ, 1998. 352 с.
486. Нерсесянц В. С. Философия права: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М.: НОРМА, 2009. 848 с.
487. Нерсесянц В. С. Философия права: учеб. для вузов. М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. 652 с.
488. Нечипоренко В. О. Філософсько-правовий аналіз легітимації правової держави: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12. Київ, 2003. 16 с.

489. Никитина Е. С. Семиотика: курс лекций: учеб. пособие для студ. гуманит. спец. М.: Академический проект; Трикста, 2006. 527 с.
490. Нікітін А. В. Філософсько-правовий аналіз девіантної поведінки особистості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2004. 16 с.
491. Ніколаєнко Н. В. Ідеї солідаризму в політико-правовій спадщині В. Винниченка. *Право і суспільство*. 2014. № 5.2. С. 43–48.
492. Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания. СПб.: Лань, 2000.
493. Новейший философский словарь / [гл. ред. и сост. А. А. Грицанов]. 2-е изд., перераб. и доп. Мн: Интерпрессервис; Кн. дом, 2001. 1280 с.
494. Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. 492 с.
495. Нойгауз Н. Цінності християнської демократії / пер. з нім. В. В. Дребет. Тернопіль: Горлиця, 2009. 192 с.
496. Норбер Р. Юридическая антропология: учебник для вузов. М.: НОРМА, 1999. 310 с.
497. Норманська Ю. В. Семіотика культури повсякденності народів Криму (на прикладі гастрономічної культури): автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01. Сімферополь, 2012. 20 с.
498. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х т. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: Зерцало-М, 2002. Т. 3. 528 с.
499. Овчаренко Д. А. Покарання як соціальне та правове явище: філософсько-правові аспекти: монографія. Київ: Паливода А. В., 2015. 266 с.
500. Овчинников А. И. Юридическая герменевтика как правопонимание. *Правоведение.* 2004. № 4. С. 160–169.
501. Окара А. Социальная солидарность как основа нового «миростроительного» проекта. *Синергия*. 2010. № 9. URL: http://www.perspektivy.info/misl/cenn/socialnaja_solidarnost_kak_osnova_novogo_mirostroitelnogo_projekta_2010-04-01.htm.

502. Олійник А. Ю., Гусарєв С. Д., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 176 с.
503. Омельчук В. В., Ліснича В. М. Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав: навч. посіб. Київ: Персонал, 2011. 608 с.
504. Оніщенко Н. М. Правова система і держава в Україні: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 132 с.
505. Павленко Ж. О. Логіко-методологічні аспекти інженерії знань у правознавстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2003. 20 с.
506. Павлишин О. В. Актуальні проблеми реформування правової системи України: семіотико-правовий аспект. *Іменем Закону. Науковий вісник.* 2011. № 1 (9). С. 8–12.
507. Павлишин О. В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від давнини до Нового часу). *Юридична психологія.* 2016. № 2 (19). С. 45–57.
508. Павлишин О. В. Правова реальність як знакова система: монографія. Харків: Право, 2017. 336 с.
509. Павлишин О. В. Взаємодоповнення семіотичної та психологічної методології в дослідженні можливостей моделювання інтелектуальної діяльності юриста. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2016. № 2 (12). С. 42–54.
510. Павлишин О. В. Взаємозв’язок між знаковими елементами ідеї права в контексті семіотико-правового аналізу. *Науковий вісник НАВС.* 2016. № 4 (101). С. 132–142.
511. Павлишин О. В. Відмінності модерного та постмодерного праворозуміння в контексті семіотико-правового аналізу. *Науковий вісник НАВС*. 2016. Вип. 2 (99). С. 41–51.
512. Павлишин О. В. До питання щодо використання інформаційних технологій у правозастосовчому процесі. *Науково-практичний збірник: актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених.* 2004. № 32. С. 19–23.
513. Павлишин О. В. Електронні експертні системи та їх використання у правозастосовчій діяльності: монографія. Київ: Паливода А. В., 2015. 324 с.

514. Павлишин О. В. Знак політичний. *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори)* / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. С. 142.
515. Павлишин О. В. Знак політичний. *Сучасна політична лексика:* енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. С. 108.
516. Павлишин О. В. Знакова конструкція політична. *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори)* / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. С. 142.
517. Павлишин О. В. Знакова конструкція політична. *Сучасна політична лексика:* енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. С. 108.
518. Павлишин О. В. Конструкція знакова політична. *Політологія:* навч. енциклопед. словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ–2000, 2014. С. 318–319.
519. Павлишин О. В. Методологічне значення семіотики права та її місце в структурі правового пізнання. *Право України*. 2014. № 4. С. 160–165.
520. Павлишин О. В. Міждисциплінарні зв'язки семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1 (11). С. 46–59.
521. Павлишин О. В. Міжпредметні зв'язки філософії права. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 2: Філософія права. С. 471–475.
522. Павлишин О. В. Оптимізація правозастосовчої діяльності: теоретико-правові та логіко-філософські засади: навч. посіб. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. 123 с.
523. Павлишин О. В. Основні напрямки вдосконалення застосування норм права в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2004. № 4. С. 32–36.
524. Павлишин О. В. Політико-правова комунікація / за заг. ред. Н. М. Хоми. *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори)*. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. С. 295.

525. Павлишин О. В. Політико-правова комунікація. *Сучасна політична лексика:* енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. С. 217.
526. Павлишин О. В. Політико-правова міфологія. *Сучасна політична лексика:* енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ. – 2000, 2015. С. 217.
527. Павлишин О. В. Політико-правова міфологія. *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори)* / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. С. 295–296.
528. Павлишин О. В. Політико-правова реальність. *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори)* / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. С. 296.
529. Павлишин О. В. Політико-правова реальність. *Сучасна політична лексика:* енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. С. 217.
530. Павлишин О. В. Політико-правовий універсум. *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори)* / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. С. 296.
531. Павлишин О. В. Політико-правовий універсум. *Сучасна політична лексика:* енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. С. 217.
532. Павлишин О. В. Політико-правові феномени як об’єкти філософсько-правової рефлексії (семіотичний підхід). *Науковий вісник НАВС.* 2015. Вип. 4 (97). С. 149–159.
533. Павлишин О. В. Права людини та методологія їх дослідження крізь призму семіотико-правового підходу. *Право України*. 2015. № 2. С. 46–51.
534. Павлишин О. В. Правова знакова конструкція як елемент знакової системи права в контексті історико-філософського аналізу. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 2. С. 105–117.

535. Павлишин О. В. Правова культура та юридична освіта в контексті семіотичних досліджень права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С. 102–110.

536. Павлишин О. В. Правова культура як показник рівня розвитку системи юридичної освіти (семіотико-правовий аспект). *Юридична психологія і педагогіка*. 2013. № 2 (13). С. 82–93.

537. Павлишин О. В. Правова праксеологія. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 2: Філософія права. С. 638–642.

538. Павлишин О. В. Правова праксеологія як галузь філософії права. *Міжнародна поліцейська енциклопедія:* у 8 т. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. Інформаційно-аналітична, освітня та наукова діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. С. 735–736.

539. Павлишин О.В. Правовий універсум як об’єкт семіотико-праових досліджень. URL: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id =1225%3A290216-17&catid=147%3A7-0216&Itemid=182&lang=ru.

540. Павлишин О. В. Правова праксеологія: предмет, методологія та співвідношення із суміжними галузями знання. *Міжнародна поліцейська енциклопедія:* у 8 т. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. Інформаційно-аналітична, освітня та наукова діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. С. 736–737.

541. Павлишин О. В. Правове сумління як семіотико-правова та юридико-психологічна категорія. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2014. № 2. С. 133–144.

542. Павлишин О. В., Запорожцева Л. Є. Правовий хронотоп як онтологічна детермінанта активації правового міфу. *Часопис Академії адвокатури України. Електронне фахове видання.* 2012. № 2 (15). URL: http://nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-2/12povapm.pdf.

543. Павлишин О. В. Правові знаки та їх прояв у правоохоронній діяльності. *Наука і правоохорона*. 2012. № 2 (16). С. 211–215.

544. Павлишин О. В. Правозастосування як об’єкт філософсько-правових досліджень. *Право України*. 2004. № 8. С. 21–25.
545. Павлишин О. В. Праксеологічний метод та можливості його застосування до аналізу правових явищ і процесів. *Міжнародна поліцейська енциклопедія:* у 8 т. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. Інформаційно-аналітична, освітня та наукова діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. С. 752.
546. Павлишин О. В. Праксеологічно-правові дослідження: основні напрями. *Міжнародна поліцейська енциклопедія:* у 8 т. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. Інформаційно-аналітична, освітня та наукова діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. С. 752–754.
547. Павлишин О. В. Реформування правової системи України як філософсько-правова проблема (семіотичний підхід). *Юридична наука.* 2011. № 2. С. 19–24.
548. Павлишин О. В. Світоглядні загрози процесу творення політичної нації та передумови їх подолання. Сучасна політична нація: духовно-моральні, культурно-етичні та соціально-економічні засади розвитку: XIV науково-практична конференція. Київ. 2014. URL: http://uk.x-pdf.ru/5ekonomika/2304066-29-suspilno-naukoviy-proekt-duhovni-cinnosti-ukrainskogo-suspilstva-svitli-spivpraci-suspilstvoznavstva-bogosl.php
549. Павлишин О. В. Семіотика на межі XIX–XX століть та її значення для формування сучасної семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2015. № 1–2 (9–10). С. 31–43.
550. Павлишин О. В. Семіотичний підхід до аналізу політико-правової реальності: становлення нової парадигми. *Європейський політико-правовий дискурс.* 2017. Т. 4. Вип. 6. С. 80–85.
551. Павлишин О. В. Семіотика політики. Політологія: навч. енциклопед. словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2014. С. 595–596.

552. Павлишин О. В. Семіотична парадигма правового пізнання: результати та перспективи наукового пошуку. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 4 (105). С. 248–261.
553. Павлишин О. В. Семіотика права. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 2: Філософія права. С. 763–765.
554. Павлишин О. В. Семіотична методологія у філософсько-правовому дискусі: історія становлення та актуальні проблеми розвитку. Філософські та методологічні проблеми права. № 2 (14). 2017. URL: https://www.naiau.kiev.ua/philosophy/assets/files/ua/2-2017/7.pdf.
555. Павлишин О. В. Семіотика права у царській Росії та в перші роки радянської влади: становлення і формування нової галузі знань. *Міжнародна поліцейська енциклопедія:* у 8 т. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. Інформаційно-аналітична, освітня та наукова діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. С. 907–909.
556. Павлишин О. В. Семіотика права як галузь наукового знання. *Міжнародна поліцейська енциклопедія:* у 8 т. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. Інформаційно-аналітична, освітня та наукова діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. С. 909–910.
557. Павлишин О. В. Семіотико-правова методологія дослідження права. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Т. 2: Філософія права. Харків: Право, 2017. С. 766–768.
558. Павлишин О. В. Семіотико-правовий аналіз ідеї миру як елемента ідеї права. *Право України.* 2016. № 7. С. 143–152.
559. Павлишин О. В. Семіотична парадигма філософсько-правового дискурсу. *Міжнародна поліцейська енциклопедія:* у 8 т. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. Інформаційно-аналітична, освітня та наукова діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. С. 910–911.
560. Павлишин О. В. Семіотична традиція Середньовіччя як передумова формування сучасної семіотики права. *Вісник Національної юридичної академії*

України імені Ярослава Мудрого. 2013. № 5. С. 150–161 (Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»).

561. Павлишин О. В. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2011. № 1. С. 48–56.
562. Павлишин О. В. Соціальна солідарність як філософсько-правовий концепт (семіотичний аналіз). *Право України.* 2016. № 2. С. 104–113.
563. Павлишин О. В. Теоретико-методологічні проблеми реформування правової системи України: семіотичний аспект. *Українознавчий альманах.* 2011. Вип. 5. С. 84–87.
564. Павлишин О. В. Теоретичні витоки семіотики права як галузі знань. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (102). С. 177–185.
565. Павлишин О. В. Теоретичні витоки, предмет і структура семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2011. № 2. С. 44–51.
566. Павлишин О. В. Українська політико-правова міфологія в контексті семіотичного аналізу феноменів вітчизняної популярної культури. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 8. С. 181–183.
567. Павлишин О. В. Філософія права: місце в системі знань та міжпредметні зв'язки. *Міжнародна поліцейська енциклопедія:* у 8 т. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. Інформаційно-аналітична, освітня та наукова діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. С. 1051–1053.
568. Павлишин О. В. Філософсько-правова характеристика соціальної солідарності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 130–138.
569. Павлишин О. В. Правозастосування та його ознаки в контексті семіотико-правового аналізу правової реальності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 161–172.
570. Павлишин О. В. Взаємозв'язки семіотики права та космології: онтологічний статус права. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 161–169.

571. Павлишин О. В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від Нового часу до сучасності). *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 36–45.

572. Павлишин О. В. Шляхи вдосконалення правової діяльності як семіотико-правова проблема. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (103). С. 298–304.

573. Павлишин О. В. Правові реформи в Україні та їх теоретичне осмислення з позицій семіотики права. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення:* матеріали IX Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 31 жовт. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 255–260.

574. Павлишин О. В. Правозастосування та його ознаки в контексті семіотико-правового аналізу правової реальності. Філософські та методологічні проблеми права. № 1. 2017. URL: https://www.naiau.kiev.ua/philosophy/assets/files/ua/1-2017/15.pdf

575. Павлишин О.В. Форми суспільної свідомості як об'єкти семіотичного та семіотико-правового дослідження. Філософські, методологічні та психологічні проблеми права. Збірник матеріалів V Міжнародної науково-теоретичної конференції. Київ. 2012. URL: http://uk.x-pdf.ru/5filosofiya/1261979-27-filosofski-metodologichni-psihologichni-problemi-prava-zbirnik-materialiv-mizhnarodnoi-naukovo-teoretichnoi-konferencii.php

576. Палашевская И. В. Жанры юридического дискурса: форматы, сценарии, тексты. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2010. Т. 50. № 6. С. 28–32.

577. Палашевская И. В. Судебный дискурс: функции, структура, нарративность: автореф. дис. ... д-ра филолог. наук: 10.02.19. Волгоград, 2012. 40 с.

578. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку. Харків: Майдан, 2011. 368 с.

579. Парасюк В. М. Імперативність моралі у професійній діяльності слідчого: філософсько-правовий вимір: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2008. 16 с.

580. Перепелюк А.М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект). Дис. … кюн. 12.00.01. Київ. 2016. URL: http://idpnan.org.ua/files/perepelyuk-a.m.-mehanizm-zastosuvannya-prava-_struktura-ta-kriteriyi-efektivnosti_-_zagalnoteoretichniy-aspekt_-_d_.pdf
581. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс. Харків: Право, 1998. 416 с.
582. Печуркин Н. С. Солидарный путь выживания в XXI веке. М.: Посев, 2008. 160 с.
583. Пиаже Ж. Генезис элементарных логических структур. М.: Прогресс, 1963. 448 с.
584. Пирс Ч. С. Что такое знак? Вестник Томского государственного университета. 2009. № 3 (7). С. 88–95. (Серия «Философия. Социология. Политология»).
585. Платон. Сочинения в четырех томах / под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса ; пер. с древнегреч. Т. 1. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та ; Изд-во Олега Абышко, 2006. 632 с.
586. Плешко М. Ідеологія солідаризму та її відображення в програмних документах політичних партій України. *Українознавчий альманах*. 2009. Вип. 1. С. 74–77.
587. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. М.: Статут, 1998. 353 с.
588. Полікарпова Ю. О. Семіотичний метод у літературознавстві США: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06. Сімферополь, 2003. 224 с.
589. Політологія: курс лекцій / [О. В. Павлишин, В. М. Кравець, Ю. Д. Мартиненко та ін.]. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 188 с.
590. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ–2000, 2014. 779 с.
591. Полулях Ю. Ю. Семіотичні виміри естетичної реальності: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.08. Луганськ, 2009. 208 с.

592. Полулях Ю. Ю. Феноменологічні засади онтології знаку. *Філософські дослідження:* зб. наук. пр. Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. Луганськ, 2009. Вип. 10. С. 179–192.
593. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода. М.: Проспект, 2016. 832 с.
594. Поляков А. В. Коммуникативный подход в общей теории права. *Проблеми філософії права.* 2006. Т. 4–5. С. 60–67.
595. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12. Київ, 2007. 19 с.
596. Попова Л. Е. Юридический дискурс как объект интерпретаций (Семантический и прагматический аспект): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Краснодар, 2005. 166 с.
597. Поппер К. Р. Логика и рост научного знания: пер. с англ. М.: Прогресс, 1983. 605 с.
598. Портрет солидаризма. Идеи и люди. М.: Посев, 2007. 320 с.
599. Поспелов Д. А. Моделирование рассуждений. М.: Радио и связь, 1989. 184 с.
600. Потебня А. А. Полное собрание трудов: мысль и язык. М.: Лабиринт, 1999. 269 с.
601. Почепцов Г. Г. Русская семиотика. М.: Рефл-бук, 2001. 768 с.
602. Почепцов Г. Г. Семиотика. М.: Рефл-бук, 2002. 432 с.
603. Почепцов Г. Г. Информационно-политические технологии. М.: Центр, 2003. 381 с.
604. Почепцов Г. Г. История русской семиотики до и после 1917 года. М.: Лабиринт, 1998. 336 с.
605. Почепцов Г. Г. Как ведутся тайные войны. Психологические операции в современном мире. Ровно: Волинські обереги, 1999. 304 с.
606. Пошивайло І. В. Міфо-ритуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 1998. 16 с.

607. Правова інформатика: (системна інформатизація законотворчої, правозастосовної, правоохоронної, судочинної та правоосвітньої діяльності в Україні): монографія / М. Я. Швець, Р. А. Калюжний, В. А. Саницький та ін.; за ред. М. Я. Швеця, Р. А. Калюжного. Ужгород: ІВА, 2003. 168 с.
608. Правознавство: підручник / за ред. В. В. Копєйчикова. Вид. 6-е, стер. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 736 с.
609. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк та ін. ; [відп. ред.: В. С. Бігун]. Київ, 2009. 316 с.
610. Практический интеллект / Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. СПб.: Питер, 2002. 272 с.
611. Проблемы общей теории права и государства: учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. М.: НОРМА, 2002. 832 с.
612. Прокофьев Г. С. Анализ юридического текста: некоторые вопросы теории. *Вестник МГУ*. 1995. № 2. С. 80–85. (Серия 11 «Право»).
613. Прокофьев Г. С. Онтологическая и гносеологическая функции языка в правовых нормах. *Вестник МГУ*. 1999. № 3. С. 101–110. (Серия 11 «Право»).
614. Пятигорский А. М. О некоторых теоретических предпосылках семиотики. *Избранные труды*. М.: Языки русс. культуры, 1996. С. 30–32.
615. Рабінович П. М. Про матеріальні і процесуальні властивості юридичних норм. *Проблеми правознавства:* міжвідомчий науковий збірник. Київ, 1971. Вип. 20.
616. Рабинович П. М. Проблемы теории законности развитого социализма. Львов: Высш. школа, 1979. 204 с.
617. Рабинович П. М. Проблемы понимания в правовом регулировании. *Правоведение.* 1988. № 5. С. 21–27.
618. Рабінович П. М., Добрянський С. П., Гудима Д. А., Грищук О. В., Дудаш Т. І. *Філософія права: проблеми та підходи*: навч. посіб. для студ. Львів: ЛНУ ім. І. Я. Франка, 2005. 290 с.
619. Рабінович П. М. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України.* 2010. № 3. С. 19–23.

620. Рабінович П. М. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: сучасні тенденції. *Український правовий часопис*. 2004. Вип. 7 (12). С. 38–43.
621. Рабінович П. М. Сутність праворозуміння. *Право України*. 2007. № 9. С. 3–7.
622. Радбрух Г. Философия права: пер. с нем. М.: Междунар. отношения, 2004. 316 с.
623. Рассел Б. Человеческое познание, его сфера и границы: пер. с англ. М.: Иностранная литература, 1957. 455 с.
624. Рахимов Р. А., Хабибулин А. Г. Государственная идеология: к вопросу о правомерности категории. *Государство и право.* 1999. № 3. С. 11–20.
625. Рахимов Р. А., Хабибулин А. Г. Политическая власть и право: проблемы семиотического анализа. *Правоведение*. 2000. № 2. С. 52–59.
626. Рахимов Р. А., Хабибулин А. Г. Проблемы семиотического анализа государственной власти и языка закона. *Проблемы юридической техники:* сб. статей под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2000. С. 282–300.
627. Реалізація норм права. URL: http://refleader.ru/jgernayfsmeraty.html.
628. Реалізація норм права. Правозастосування. URL: https://otherreferats.allbest.ru/law/00029103_1.html
629. Речевое воздействие: сб. науч. тр. / науч. ред. И. А. Стернин. Воронеж: Центр.-Чернозем. кн. изд-во, 2000. 141 с.
630. Речевые коммуникации юристов: Интерактивный мультимедийный курс / А. М. Ломоносов, М. Н. Морозов, Т. В. Губаев, С. Н. Соколов. Чебоксары, 2003.
631. Речицький В. Символічна реальність і право. Львів: ВНТЛ–Класика, 2006. 732 с.
632. Рикер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике: пер. с фр. М.: Медиум, 1995. 415 с.
633. Рісний М. Б. Правозастосувальний розсуд у юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження). Львів: Світ, 2007. 192 с.
634. Робоча програма навчальної дисципліни семіотика. НАВС, Київ. 2018. URL: https://www.naiau.kiev.ua/files/kafedru/fpul/rpnd_semiotyka_12032018.pdf

635. Романенко Ю. В. Образи смислоутворюючих чинників в функціонуванні соціальних систем: автореф. дис. … д-ра соц. наук: 22.00.01. Київ, 2006. 44 с.
636. Романова А. С. Естетична культура юриста: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2008. 16 с.
637. Ромашов Р. А. Реалистический позитивизм: современный тип интегративного правопонимания. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2005. № 1. С. 4–11.
638. Ромашов Р. А. Проблема соотношения понятий «право» и «закон» в контексте исторического и юридико-лингвистического анализа: [открытая лекция]. Київ; Симферополь: Логос, 2007. 23 с.
639. Рузавин Г. И. Методы научного исследования. М.: Мысль, 1974. 240 с.
640. С'єдін Б. Г. Естетичне виховання у структурі професійної морально-правової культури співробітників органів внутрішніх справ України: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12. Київ, 1998. 16 с.
641. Савелова Е. В., Шунейко А. А. Семиотика: учеб. пособие. Хабаровск: Изд-во ДВГГУ, 2008. 347 с.
642. Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет та її місце в системі юридичних наук: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2002. 18 с.
643. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира. М.: РАН ИГИП, 1993. 148 с.
644. Сальников В. П., Степашин С. В., Хабибулина Н. И. Государственная идеология и язык закона. СПб., 2001.
645. Санников С. В. Семиозис власти в семантическом типе культуры: мифы, чудовища, (интер)тексты: монография. М.: Буки Веди, 2016. 220 с.
646. Саркисов А. К. Семиотика права: историко-правовое исследование правовых знаковых конструкций: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Коломна, 2000. 222 с.
647. Сатохіна Н. Розуміння у здійсненні права: антропологічний вимір. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): матеріали Міжнар. «круглого столу» (Львів, 4–5 груд. 2009 р.). Львів: Край, 2009. С. 289–301.

648. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки: [пер. з англ.]. Київ: Основи, 1997. 838 с.

649. Северин Л. В. Світські прошарки середньовічного суспільства: моральний вимір світогляду (в контексті західноєвропейської культури). Київ: Знання, 1998. 23 с.

650. Сележан Й. Ю. Основи національного виховання: історичний, філософсько-релігієзнавчий аспекти: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2004. 319 с.

651. Селіванов В. М. Право у дзеркалі філософії. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. І. С. 67–71.

652. Семасиология и грамматика / ред. В. Г. Руделев. Тамбов: Тамбовский гос. пед. ин-т, 1978. 73 с.

653. Семиотика и Авангард: Антология / Ю. С. Степанов [общ. ред.]. М.: Культура; Академ. Проект, 2006. 1167 с.

654. Семиотика культуры: сб. науч. ст. / В. И. Антонов (отв. ред.). Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2001. 193 с.

655. Семиотика права: учебная рабочая программа / сост. С. Г. Проскурин. Новосибирск, 2007.

656. Семиотика: пер. с разных яз. / общ. ред., сост. и вступ. ст. Ю. С. Степанова. М.: Радуга, 1983. 636 с.

657. Семиотика: Антология / Ю. С. Степанов (сост. и общ.ред.). Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Академ. проект, 2001. 702 с.

658. Семіотика і літературознавство. *Вестник СЕВГТУ. Филология*. 2000. № 28. С. 4–14.

659. Семіотика культур: робоча навчальна програма курсу / уклад. В. Ю. Головей. Луцьк: Вежа, 2007. 23 с.

660. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. Київ: ОКО, 1996. Вид. 2-ге, перероб. і доповн. 416 с.

661. Сербин Р. А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2003. 15 с.

662. Сербін О. О. Систематизація науки і теології в класифікації Фоми Аквінського. *Вісник Книжкової палати*. 2010. № 6. С. 32–37.

663. Середньовічні латинськомовні джерела: хрестоматія, іст.-лінгв. комент., словник / упоряд. В. М. Миронова. Київ: Київ. ун-т, 2013. 199 с.

664. Сидоров К. Р. О совести. *Вестник Удмуртского университета*. 2012. № 3–1. С. 87–91.

665. Сидорова Л. Н. Интерпретация как один из способов понимания (на материале юридических текстов): автореф. дис. … канд. фил. наук: 10.02.19. М., РАН, 1995.

666. Символ Родины-матери в российской культуре: политика, семиотика, история / ред.-сост. О. В. Рябов. *Лабиринт*. 2015. № 4. 150 с.

667. Синюков В. Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию. Саратов: Полиграфист, 1994. 495 с.

668. Система електронного документообігу Адміністрації Президента України компанія techexpert. URL: http://techexpert.ua/?page_id=18453.

669. Система інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої та правозастосовної діяльності. Київ: Центр комп'ютер. інформ. систем Секретаріату ВР України, 1997. 44 с.

670. Система інформаційного забезпечення ОВС України: навч.-практ. посіб. / В. А. Саницький, А. М. Карацюба, В. В. Святобог та ін.; за ред. Л. В. Бородича. Київ: Ред.-видав. відділ МВС України, 2000. 144 с.

671. Ситар І. М. Онтологічні функції права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2008. 16 с.

672. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник: пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.

673. Скоробогатов А. В. Концепт «право» в российском юридическом дискурсе. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2013. № 4 (28). С. 233–240.

674. Скуратівський А. В. Формування та розвиток правової культури в українському суспільстві (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2004. 16 с.

675. Скляр В. Особливості територіального розміщення україномовного населення в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст.. *Українознавчий альманах.* Випуск 8. 2012. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/9456/1/UA_2012_ 8_Skliar_Osoblyvosti.pdf
676. Сливка С. С. Філософсько-правові проблеми професійної культури юриста: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2002. 32 с.
677. Сливка С. С. Інформаційна культура юриста: монографія. Івано-Франківськ, 1996. 155 с.
678. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1977. 776 с.
679. Смазнова І. С. Філософсько-правовий аналіз тероризму та боротьби з ним: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2007. 18 с.
680. Содомора П. А. Терміносистема Святого Томи з Аквіну: монографія. Львів: Сполом, 2010. 286 с.
681. Содомора П. Закон, право і справедливість у текстах Св. Томи з Аквіну (на матеріалі «Суми теології»). *Вісник Львівського університету*. 2011. Вип. 14. С. 124–131. (Серія «Філософські науки»).
682. Содомора П. А. Семіотичний аспект у формуванні української філософської терміносистеми: традиція і новаторство: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2013. 294 с.
683. Сокуренко В. В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2002. 19 с.
684. Солодухин А. О., Солодухина О. А. Юридический диалог: теория и практика. Круг проблем. М.: Экспертное бюро-М, 1998. 125 с.
685. Соломоник А. Семиотика и лингвистика. М.: Молодая гвардия, 1995. 346 с.
686. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ. С. А. Сидоренко. М.: Политиздат, 1992. 543 с.

687. Сорокина Э. А. Прототерминология и явление консубстанциональности с позиции антрополингвистики. *Edukacja dla pryszlosci.* Т. VIII. Bialystok, 2010. С. 275–285.

688. Сосюр, Фердінан де. Курс загальної лінґвістики / пер з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ: Основи, 1998. 324 с.

689. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. Изд. 2-е. М.: Просвещение, 1975. 238 с.

690. Степанов В. В. Антропологічні виміри німецького містицизму: Мехтільда Магдебурзька та Майстер Екхарт: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05. Дніпропетровськ, 2009. 19 с.

691. Стефанский Е. Е. Концепт «совесть» в русской, польской и чешской лингвокультурах. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2008. № 71. С. 88–96.

692. Стовба О. В. Правова ситуація як онтологічна основа правової реальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2005. 16 с.

693. Стовба О. Назад… у майбутнє? (Рецензія О. Стовби на монографію О. Мережка «Психологічна теорія міжнародного права (публічного і приватного)»). *Філософія права і загальна теорія права.* 2012. № 2. С. 397–399.

694. Строков І. В. Правові та моральні основи забезпечення справедливості й законності в слідчій діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 1998. 16 с.

695. Сундуй Г. Д. Понятие «совесть» в религиозной (христианской) литературе в контексте духовно-нравственного воспитания личности. *Вестник Бурятского государственного университета.* 2012. № 1–1. С. 35–39.

696. Суслов В. А. Герменевтика права. Правоведение. 2001. № 5. С. 4–12.

697. Суслов В. В. Герменевтика и юридическое толкование. Государство и право. 1997. № 6. С. 115–118.

698. Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення: аналітична доповідь / Г. І. Зеленько та ін.; за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 63 с.

699. Сучасна політична лексика: енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2015. 396 с.

700. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. Харків: Прапор, 2006. 432 с.

701. Сырых В. М. Предмет и система законодательной техники как прикладной науки и учебной дисциплины. *Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование:* сб. статей: в 2 т. / под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2001. Т. 1.

702. Тайсина Э. А. Философские вопросы семиотики / под ред. И. С. Нарского. Казань: Казан. гос. энерг. ун-т, 2002. 189 с.

703. Татаркевич В. Історія філософії / пер. з пол. А. Шкраб'юк. Львів: Свічадо, 1997. Т. 1: Антична і середньовічна філософія. 456 с.

704. Теория государства и права / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. М.: Инфра-М: НОРМА, 1997. 570 с.

705. Теория государства и права / под ред. М. Н. Марченко. М.: Зерцало, 1997. 476 с.

706. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2001. 776 с.

707. Теория и практика установления истины в правоприменительной деятельности: сб. науч. трудов. Иркутск: ИГУ, 1985. 125 с.

708. Теория права и государства / под ред. В. В. Лазарева. М.: Право и закон, 1996. 424 с.

709. Теорія держави та права: навч. посіб. / за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копєйчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.

710. Титов В. Д., Зархина С. Э. Историческое развитие философско-логических концепций языка права: монография. Изд. 2-е доп. и перераб. Харьков: Финн, 2011. 560 с.

711. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы. Киев: Знання, 2005. 334 с.

712. Тихомиров О. Д. Юридична компаративістика: філософсько-методологічні засади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2006. 35 с.

713. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. М.: НОРМА, 1996. 427 с.
714. Тихонравов Ю. В. Основы философии права: учеб. пособие для вузов. М.: Вестник, 1997. 608 с.
715. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право: монография. Київ: Атіка, 2009. 284 с.
716. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право: монографія. Київ: Атіка, 2010. 284 с.
717. Ткаченко Т. С. Етико-правові проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12. Київ, 1997. 16 с.
718. Ткачук Т. М., Мельник Я. Г. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). Івано-Франківськ: Плай, 2000. 238 с.
719. Тодоров Ц. Теории символа. М.: Дом интеллект. кн., 1999. 384 с.
720. Тодоров Ц. Семиотика литературы. *Семиотика* / сост., вступ. статья и общ. ред. Ю. С. Степанова. М.: Радуга, 1983. С. 350–355.
721. Токарська А. С. Комунікація у праві та правоохоронній діяльності: монографія. Львів: Друкар. УМВС у Львів. обл., 2005. 284 с.
722. Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2008. 35 с.
723. Токарська А. С. Правові аспекти суспільної комунікації: монографія. Львів: Ліга-прес, 2015. 360 с.
724. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. М.: АСТ, 2003. 672 с.
725. Тоффлер Э. Третья волна: пер. с англ. М.: АСТ, 2004. 781 с.
726. Трофименко В. А. Розум та воля як антропологічні основи права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2004. 20 с.
727. Тураева З. Я. Лингвистика текста. Текст. Структура и семантика: учеб. пособие для студентов педгогических институтов по специальности № 2103 «Иностранные языки». 2-е изд., доп. М.: URSS, 2009. 136 с.
728. Тюгашев Е. А. Концепт империи в горизонте семиотики права. *Вестник НГУ.* Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т., 2007. Т. 3. Вып. 2. С. 8–12. (Серия «Право»).
729. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика: монографія. Харків: МАДРИД, 2012. 194 с.

730. Уварова О. О. Роль принципів права у процесі правозастосування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2009. 210 с.
731. Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? / відп. ред. Я. А. Жаліло. Київ: НІСД, 2009. 108 с.
732. Урманов С. И. Семиотика. Искусство как язык: учеб. пособие. Рязань, 1998. 97 с.
733. Урри Дж. Мобильности / пер. с англ. А. В. Лазарева; вступ. ст. Н. А. Харламова. М.: Праксис, 2012. 576 с.
734. Усманова А. Р. Умберто Эко: парадоксы интерпретации. Мн.: Пропилеи, 2000. 200 с.
735. Успенский Б. А. Семиотика искусства. М.: Языки рус. культуры, 1995. 360 с.
736. Успенский Б. А. Избранные труды. 2-е изд., испр. и перераб. М.: Языки рус. культуры, 1996. Т. 1: Семиотика истории. Семиотика культуры. 608 с.
737. Ушакин С. А. После модернизма: язык власти или власть языка. Общественные науки и современность. 1996. № 5.
738. Ушаков А. А. Содержание и форма в праве и советском правотворчестве: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Свердловск, 1970.
739. Феноменологічний підхід до права. Діяльність правоохоронних органів як об’єкт філософсько-правового осмислення URL: http://lib.univd.edu.ua/?controller=service&action=downloadRep&id=102097.
740. Феномен релігії у творах античних і середньовічних мислителів: колект. моногр. / В. І. Докаш та ін.; за ред. В. О. Балуха. Чернівці: Рута, 2012. 303 с.
741. Филологические исследования: сб. науч. работ. / ред. В. В. Федоров. Донецк: Юго-Восток, 2001. Вып. 2. 379 с.
742. Философия права: конспект лекций. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Эксмо, 2007. 112 с.
743. Философия языка и семиотика / А. Н. Портнов (общ. ред.). Иваново, 1995. 231 с.
744. Философия, логика, язык: пер. с англ. и нем. М.: Прогресс, 1987. 336 с.

745. Философский энциклопедический словарь / редкол.: Л. Ф. Ильичев и др. М.: Сов. энцикл., 1983. 840 с.
746. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский и др. М.: ИНФРА-М, 2001. 576 с.
747. Філіппова Н. М., Снігур Л. А. Семіотико-соціолінгвістичний аспект лінгвістичного аналізу: метод. вказівки для самост. роботи студ. спец. 7.030505 «Прикладна лінгвістика». Миколаїв: НУК, 2007. 65 с.
748. Філософія права. Навчально-методичний посібник. URL: http://kursak.net/filosofiya-prava-navchalno-metodichnij-posibnik kursak.net
749. Філософія права: навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. Г. Данільяна. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 272 с.
750. Філософія права: навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
751. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
752. Філософія права: навч.-метод. посіб. / О. О. Бандура, В. М. Вовк, М. В. Костицький, Ю. С. Симон, О. В. Павлишин та ін.; за ред. М. В. Костицького. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. 160 с.
753. Філософія та енциклопедія права в університеті Святого Володимира: у 2 кн. / за ред. І. С. Гриценка. Київ: Либідь, 2011. Кн. 1. 500 с.
754. Філософія та енциклопедія права в університеті Святого Володимира: у 2 кн. / за ред. І. С. Гриценка. Київ: Либідь, 2011. Кн. 2. 446 с.
755. Філософські засади прийняття управлінських рішень. URL: https://www.naiau.kiev.ua/books/fpu/lections/lection6.html
756. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1973. 600 с.
757. Філософсько-правові засади протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми в громадянському суспільстві: навч. посіб. / Н. І. Бровко, А. С. Даниленко,

Н. В. Кушакова-Костицька, О. В. Павлишин та ін. Біла Церква: Білоцерків. нац. аграр. ун-т, 2014. 365 с.

758. Фома Аквинский. Сумма теологии / пер. с лат. А. В. Аполлонов. М.: Савин С. А., 2006. 820 с.
759. Франк Ф. Философия науки. Связь между наукой и философией: пер. с англ. Н. В. Воробьева. М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1960. 544 с.
760. Фреге Г. Логические исследования: пер. с нем. Томск: Водолей, 1997. 127 с.
761. Хабибулина Н. И. Политико-правовые проблемы семиотического анализа языка закона: теоретико-методологическое исследование: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. СПб., 2001. 335 с.
762. Хабибулина Н. И. Язык закона и его постижение в процессе языкового толкования права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 1996. 146 с.
763. Харитонова О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Харків: Одіссей, 2002. 592 с.
764. Харт Х. Л. А. Понятие права / пер. с англ.; под общ. ред. Е. В. Афонасина и С. В. Моисеева. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. 302 с.
765. Харченко Л. В. Міфотворчість як дієвий чинник суспільно-політичного життя. *Вісник Львівського університету. Філософські науки.* 2003. Вип. 5. С. 199–207.
766. Харченко Л. В. Идеи «Правды и Кривды» в современной украинской мифологии. *Культурная ассоциация «Новый Акрополь».* URL: http://www.newacropolis.org.ua/ru/study/conference/?thesis=4329.
767. Хахановський В. Г. Криміналістична інформатика: курс лекцій / В. Г. Хахановський, О. М. Тебякін, Ю. В. Оліщук; за заг. ред. В. Г. Хахановського. Київ: НАВС України, 2002. 203 с.
768. Хеффе О. Политика, право, справедливость: Основоположения критической философии права и государства. М.: Гнозис, 1994. 396 с.
769. Хижняк С. П. Формирование и развитие терминологичности в языковой системе (на материале юридической терминологии): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Саратов, 1998. 38 с.

770. Хірсін А. В. Методологія обґрунтування права: Від класики до сучасності: монографія. Київ: ІНТЕРСЕРВІС, 2013. 379 с.
771. Хірсін А. В. Обґрунтування права в умовах структурних трансформацій сучасного світу: ревізії класичної методології: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2014. 32 с.
772. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. 2-е изд., перераб. и доп. СПб.: Питер, 2002. 272 с.
773. Хоменко І. В. Логіка – юристам: підручник. Київ: Четверта хвиля, 1997. 392 с.
774. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. М.: Междунар. отнош., 1998. Т. 1: Основы. 480 с.
775. Цебрій І. В. Духовно-моральна парадигма в педагогічній творчості ранньохристиянських наставників середньовічної Європи. Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2011. 373 с.
776. Цимбалюк М. М. Історико-філософське та філософсько-правове обґрунтування правової допомоги. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 150–157.
777. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2009. 34 с.
778. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність. Київ: Атіка, 2008. 288 с.
779. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2004. 15 с.
780. Циппеліус Р. Філософія права: підручник: пер. з нім. Київ: Тандем, 2000. 300 с.
781. Чайковський Ю. В. Становлення міжнародного права: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2009. 18 с.
782. Чантурія А. В. Семіотичні аспекти дослідження соціальної реальності: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03. Київ, 2006. 20 с.
783. Чантурія А. В. Семіотичні аспекти дослідження соціальної реальності: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Луганськ, 2006. 174 с.

784. Чебанов С. В., Мартыненко Г. Я. Семиотика описательных текстов. Типологический аспект. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. 424 с.
785. Черданцев А. Ф. Логико-языковые феномены в праве, юридической науке и практике. Екатеринбург: Наука, 1993. 192 с.
786. Черданцев А. Ф. Логическая характеристика права как системы. *Правоведение.* 1983. № 3. С. 13–21.
787. Чернєй В. В. Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 1999. 16 с.
788. Черниловский З. М. Презумпции и фикции в истории права. *Советское государство и право*. 1984. № 1.
789. Чертов Л. Ф. Знаковость. Опыт теоретического синтеза идей о знаковом способе информационной связи. СПб., 1993. 388 с.
790. Честнов И. Л. Знаково-символическое бытие права после прагматического поворота. *Знаково-символическое бытие права*: *11-е Спиридоновские чтения:* мат. международной научно-теоретической конференции (СПб., 8–9 апр. 2011 г.). СПб.: ИВЭСЭП, 2013. С. 60–67.
791. Честнов И. Л. Методология и методика юридического исследования: учеб. пособие. СПб., 2004. 128 с.
792. Честнов И. Л. Постклассическая теория права. СПб.: Алеф-Пресс, 2012. С. 135.
793. Честнов И. Л. Право как диалог: к формированию новой онтологии правовой реальности. СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2000. 104 с.
794. Честнов И. Л., Разуваев Н. В., Харитонов Л. А., Черноков А. Э. Социальная антропология права современного общества. СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2006. 248 с.
795. Чистякова Ю. В. Методологічна роль семіотичного підходу у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2013. 24 с.
796. Чистякова Ю. В. Взаимодействие семиотического и других методологических подходов в рамках сравнительно правовой методологии. *Науковий вісник*

Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. 2013. Вип. 5. С. 356–359.

797. Чистякова Ю. В. Евристичні можливості семіотичного підходу в рамках порівняльно-правових досліджень. *Правова держава.* 2012. № 15. С. 41–47.
798. Чорнобай О. Л. Філософія фольклорного права: монографія. Львів: Західно-Український Консалтинг Центр, 2013. 226 с.
799. Чупринський Б. О. Формування професійної культури майбутніх юристів: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2010. 19 с.
800. Шайгородський Ю. Міфологія як засіб моделювання політичної реальності. *Віче.* 2009. № 15. С. 35–39.
801. Шатков Г. И. О языке закона. Вопросы кодификации советского права. Вып. 3. Ленинград, 1999.
802. Шатуновский И. Б. Анализ юридического текста: некоторые вопросы теории. *Вестник МГУ*. 1995. (Серия 11 «Право»).
803. Шафиров В. М. Естественно-позитивное право: введение в теорию. Красноярск: ИЦ КрасГУ, 2004. С. 199.

803b. Шахов И.Б. Правоприменительная деятельность. В кн.: Правовые формы деятельности в общенародном государстве. Хрьков: ХЮИ, 1985. С. 56–57.

804. Шевченко Н. В. Устная официальная речь в разных ситуациях (на материале речи юристов). Саратов, 1983.
805. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01, 10.02.19. Волгоград, 2000. 431 с.
806. Шелестов К. О. Домінуюче праворозуміння у функціонуванні правових систем: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2010. 22 с.
807. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади реформування правової системи України. Правова держава. Київ, 1996. № 7. С. 56.
808. Шестопал С. С. Неотомістський напрямок у французькій філософії права: концепція Жака Марітена: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2009. 20 с.

809. Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. Киев: Наукова думка, 1977. 365 с.
810. Шип С. В. Знакова функція та мовна організація музичного мовлення: автореф. дис. … д-ра мистецтв. наук: 17.00.03. Київ, 2002. 42 с.
811. Шишко В. В. Культурологічні проблеми правотворчості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2004. 17 с.
812. Шишко В. В. Філософія права в системі юридичних наук. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. І. С. 44–47.
813. Шкода В. В. Вступ до правової філософії. Харків: Фоліо, 1997. 223 с.
814. Шморгун О. Інтелектуальні корені українського солідаризму. *Перехід-IV*. 2002. Вип. 9. С. 48–56.
815. Шпаковская Е. Е. Научный юридический текст: от создания до публикации: учеб. пособие. Челябинск, 1999. 224 с.
816. Штангрет М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2007. 18 с.
817. Шюц А. Символ, реальность и общество. *Избранное: Мир, светящийся смыслом* / пер. с нем. и англ.; под ред. Н. М. Смирновой. М.: РОССПЭН, 2004. С. 456–530. (Серия «Книга света»).
818. Щедровицкий Г. П. Избранные труды. М.: Школа. Культура. Политика, 1995. 759 с.
819. Щедровицкий Г. П. К характеристике основных направлений исследования знака в логике, психологии и языкознании. *Избранные труды.* М.: Изд-во Шк. культур. политики, 2002. С. 515–539.
820. Щербенко Е. В. Національне примирення як момент солідаризації у владно-опозиційному вимірі політичного дискурсу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 2. С. 101–112.
821. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. М.: Наука. 1978. 391 с.

822. Юридическая техника: природа, основные приемы, значение: Ретроспективный библиографический указатель / сост. и автор предисловия В. М. Баранов. Н. Новгород, 1999.

823. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Феміна, 1996. 696 с.

824. Юркевич П. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. Вид. 2-ге. Київ: Український світ, 2000. 756 с.

825. Юшина Н. Теорія знаків як метод дослідження політичного образу. Вісник Львівського університету. 2011. Вип. 1. С. 329–336. (Серія «Філос.-політол. студії»).

826. Яблонский В. Ю. О метаязыковых характеристиках судебной речию *Синтактика. Семантика. Прагматика:* Межвуз. междунар. сб. науч. тр. Патры (Греция); Краснодар: КубГУ, 1996. С. 70–77.

827. Явич Л. С. Сущность права. Л.: Изд-во ЛГУ. 1985. 207 с.

828. Язык закона / под ред. А. С. Пиголкина. М.: Юрид. лит-ра, 1990. 200 с.

829. Языки свободного общества: искусство: [сб. статей] / сост. Л. И. Таруашвили. М.: Языки славянской культуры, 2003. 157 с.

830. Яковлев О. В. Семіотика як методологія дослідження культурного простору України. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2015. № 2. С. 71–75.

831. Якуц Р. Р. Феноменологічна та семіотична інтерпретації настанов комунікації: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.01. Київ, 2006. 19 с.

832. Яремко О. М. Контамінація раціонального та гуманістичного вимірів у ґенезі інституту покарання в контексті європейської правової традиції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2009. 20 с.

833. Advances in Visual Semiotics / Ed. by Th. A. Sebeok, J. Umiker-Sebeok. Paris: Gruyter, 1994. P. 31.

834. Ahonen P. The Semiotics of Politics and Political Research. *11 Semiotische Berichte (Austrian Semiotic Association)*. 1987. No. 2. P. 143–157.

835. Balkin J. M. Deconstructive practice and legal theory. *Yale law Journal*. New Haven, 1987. Vol. 96. No. 4. P. 743–786.

836. Balkin J. M. The Promise of Legal Semiotics. *Texas Law Review*. 1991. No. 69. P. 1831–1852.

837. Block G. Legal language lay meanings. *Etc. San Francisco*, 1986. Vol. 43. No. 2. P. 169–174.

838. Bourcier D. Discours juridique, interpretation et representation des connaissances: Les connecteurs d'inclusion. *Semiotica*. Amsterdam etc., 1989. Vol. 77. No. 3. P. 253–269.

839. Brkić J. Legal Reasoning: semantic and logical analysis. NY: P. Lang, 1985. 324 p.

840. Broekman J. M. Justice as Equilibrium. *Law and Philosophy*. 1986. Vol. 5. P. 369.

841. Bussani M. Choix et defis de l'hermeneutique juridique: notes minims. Rev. intern. de droit compare. P., 1998. A. 50. No. 3. P. 735–752.

842. Busse D. Juristische Semantik: Grundfragen der juristischen Interpretationstheorie in sprachwissenschaftlicher Sicht. Berlin: Duncker & Humblot, 1993. 318 s.

843. Busse D. Semantische Regeln und Rechtsnormen: Ein Grundproblem von Gesetzesbindung und Auslegungsmethodik in linguistischer Sicht. *Heidelberger Forum*. Heidelberg, 1988. No. 53. S. 23–38.

844. Carzo D. Towards Socio-Pragmatics of Legal Discourses: Discourse and Decision-Making in a Spanish Court. *Legal Semiotics and the Sociology of Law* / ed. B. S. Jackson. Onati: International Institute for the Sociology of Law, 1994. P. 151–225.

845. Chomsky N. Language and Politics. Montreal; NY: Black Rose Books, 1988. 638 p.

846. Computer power and legal language: The use of computational linguistics, artificial intelligence, and expert systems in the law / Ed. by Walter Ch. NY etc.: Quorum books, 1988. XIV. 392 p.

847. Cover R. M. Narrative, violence, and the law: The essays of Robert Cover / Ed. by Minow M. et al. Ann Arbor: Univ. of Michigan press, 1995. 1st paperback ed. XIII, 292 p.

848. Danet B. Language in the legal process. *Law and Society Review*. 1980. No. 14. P. 445–564.

849. Danet B. (1985) Legal Discourse / Ed. T. A. Van Dijk. *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. 1. London: Academic Press, 1985. P. 134–152.

850. Deely J. Four Ages of Understanding: the first postmodern survey of philosophy from ancient times to the turn of the twenty-first century. Toronto; Buffalo: University of Toronto Press, 2001. 1019 p.

851. Dietrich R., Klein W. et al. (Berliner Arbeitsgruppe). Sprache des Rechts. ermitteln, Verstehen, Verwechseln. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik. Sprache des Rechts.* Heft 118, 2000. S. 5–33.

852. Donato J. Dworkin and subjectivity in legal interpretation. *Stanford law rev*. 1988. Vol. 40, 6. P. 1517–1541.

853. Drechsler W. Political semiotics. *Semiotica*. 2009. 1 (173). P. 73–97.

854. Edelman M. Political Language: Words that Succeed and Policies that Fail. New York: Academic Press, 1977. 164 p.

855. Endicott T. A. O. Linguistic indeterminacy. *Oxford j. of legal studies*. Oxford, 1996. Vol. 16, 4. P. 667–697.

856. Fehr H. Offentlicher Sprachwandel und Eliten-Konkurrenz. zur Rolle politischer Semantik in den Dekommunisierungskampagnen post-kommunistischer Gesellschaften (Tschechische Republik, Polen und Ostdeutschland). *Eliten, politische Kultur und Privatisirung in Ostdeutschland, Tschechien und Mittelosteuropa*. Konstanz: UVK, Univ., Verl. Konstanz, 1998. 361 s.

857. Fiske J. Introduction to communication studies. London etc., 1990. 195 p.

858. Frendreis J., Tatalovich R. Who supports English-only language laws? Evidence from the 1992 national election study. *Social Science Quart*. Austin, 1997. Vol. 78, 2. P. 354–368.

859. Gesetzgebung in Ost-und Sudosteuropa: Legislative Technik im Wandel / Hrsg. von Slawinski Geistlinger M.; Mit einem Geleitw. von Foregger E. u. einer Einl. von Uibopuu H.-J. Wien: Munchen: Oldenbourg, 1991. 221 s.

860. Gibbons J. Forensic linguistics: An introduction to language in the justice system. Malden, Mass.: Blackwell, 2003. 337 p.
861. Gillet M. Justice et Charite. *Semaine sociale de France*. 1928. S. 132.
862. Guilford J. P. Cognitive psychology's ambiguities: Some suggested remedies. *Psychological Review*. 1982. Vol. 89. P. 48–59.
863. Gunnarsson B. Functional comprehensibility of Legislative texts: Experiments with a Swedish Act of Parliament. *Text 4 1/3*. 1984. P. 71–105.
864. Haft F. Juristische Rhetorik. Freiburg (Breisgau); Munchen. 1985.
865. Hart H. L. A. Are There Any Natural Rights? *The Philosophical Review*. 1955. No. 64. P. 175–191.
866. Hassemer W. Juristische Hermeneutik. *Arch. fur Rechtsu. Sozialphilosophie*. Wiesbaden, 1986. Bd. 72. No. 2. S. 195–212.
867. Höffe O., Migotti M., Baynes K. Categorical principles of law: a counterpoint to modernity. Philadelphia: Penn State Press, 2002. 311 p.
868. Horn J. L. Theory of fluid and crystallized intelligence. *The encyclopedia of human intelligence* / Ed. R. J. Sternberg. NY: Macmillan, 1994. Vol. 1. P. 443–451.
869. Howe M. J. Intelligence – as an explanation. *British Journal of Psychology*. 1988. Vol. 79. P. 349–360.
870. Hurtado de Mendoza. Universa Philosophia. De Anima. disp. XII. De speciebus impressis. *Universa Philosophia, a P. P. Petro Hurtado de Mendoza Valmasedano e Societate Jesu, apud fi dei Quaesitores Censore, et in Salmanticensi Academia sanctae Theologiae Professore, in unum corpus redacta*. § 1. Nova editio. Lugduni, Sumptibus Ludovici Prost. Haeredis Roville, 1624.
871. Jackson B. S. Semiotics and Legal Theory. London, Routledge & Kegan Paul, 1985.
872. Jackson B. S. Law, Fact and Narrative Coherence. *Legal Semiotics Monographs*. Merseyside: Deborah Charles Publications, 1988; paperback ed. 1990.
873. Jackson B S. Making Sense in Jurisprudence. *Legal Semiotics Monographs*. Liverpool: Deborah Charles Publications, 1996.
874. Jensen A. R. How much can we boost IQ and scholastic achievement? *Harvard Educational Review*. 1969. Vol. 39 (1). P. 1–123.

875. Jensen A. R. Psychometric g as a focus of concerted research effort. *Intelligence.* 1987. Vol. 11. P. 193–198.

876. Jonsen A. R., Toulmin S. The abuse of casuistry: A history of moral reasoning. Berkely etc.: Univ. of California press, 1991. IX, 420 p.

877. Kevelson R. The Law as a System of Signs. New York, NY: Plenum Press, 1988. 332 p.

878. Kirchberger L. Franz Kafka's use of law in fiction: a new interpetation of «In der Strafkolonie», «Der Prozess» u. «Das Schloss»). NY etc.: Lang, 1986. – 212 p.

879. Krefeld Th. Form – Formel – Formular: linguistische Bemerkungen zur Funktion der Formalisierung in franzosischen Rechtstexten. *Technische Sprache und Technolekte in der Romania*. Tubingen, 1989. S. 65–87.

880. Kuchar R. Niektore lexikalno-semanticke zhody v starsej slovenskej a pol'skej pravnej terminologii. Slavia occid. Warszawa; Poznan, 1991/92. T. 48/49. S. 117–126.

881. Kurzon D. Themes, hyperthemes and the discourse structure of British Legal Texts. Text 4 (1–3). 1984. P. 31–55.

882. Lachmayer F. Visualisierung in der Rechtswissenschaft. *Praktische Vernunft und Rechtsanwendung = Legal system and practical reason*. Stuttgart, 1994. S. 156–159.

883. Language and the law / Ed. by J. Gibbons. Harlow: Longman, 1994. XIV. 476 p.

884. Language in the Legal Process / Ed. by J. Cotterill. NY: Palgrave Macmillan Ltd., 2002. 276 p.

885. Law enforcement terminology. *Wikipedia: the free encyclopedia*. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Law_enforcement_terminology.

886. Law, interpretation and reality: Essays in epistomology, hermeneutics and jurisprudence / Ed. by Nerhot P. Dordrecht etc.: Kluwer, 1990. VI. 455 p.

887. Lee D. S., Charles H., Marsha Hurley H. American legal English: Using language in legal contexts. *Instructor's manual.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002. XII. 161 p. (Michigan series in English for academic and professional purposes).

888. Leyh G. Legal Hermeneutics: History, Theory, and Practice. Berkeley: University of California Press, 1992. URL: http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4779n9h2/.

889. Luttermann K. Übersetzen juristischer Texte als Arbeitsfeld der Rechtslinguistik. *Recht und Übersetzen*. Baden-Baden: Nomos, 1999. S. 47–57.
890. Maley Y. The language of the law / In: J. Gibbons (ed.). *Language and the Law.* NY: Longman, 1994.
891. Matson J. N. The language, the law and the treaty of Waitangi. *Journal of the Polynesian soc.* Auckland, 1991. Vol. 100. No. 4. P. 343–363.
892. Meier-Oeser S. Die Spur des Zeichen. Das Zeichen und seine Funktion in der Philosophie des Mittelalters und der Fruhen Neuzeit. Berlin, Y: W. de Gruyter, 1997. 483 s.
893. Mincke W. Die Problematik von Recht und Sprache in der Ubersetzung von Rechtstexten. *Arch. fur Rechts-u. Sozialphilosophie.* Wiesbaden, 1991. Bd 77, 4. S. 446–465.
894. Müller F. Untersuchungen zur Rechtslinguistik. Interdisziplinäre Studien zu praktischer Semantik und Strukturierender Rechtslehre in Grundlagen der juristischen Methodik. Berlin: Duncker & Humblot, 1989.
895. Murphy Jeffrie G., Coleman Jules L. Philosophy of law: an introduction to jurisprudence. Rev. ed. Westview Press, Inc. Boulder, San Francisco and London, 1990. XVI+. 240 p.
896. National criminal justice thesaurus: Descriptors for indexing law enforcement and criminal justice information. *US. Dep. of justice. Nat. inst. of justice*. Wash.: Gov. print. off., 1993. IX. 434 p.
897. Nussbaumer, Markus. Sprache und Recht. Heidelberg: Groos, 1997.
898. O'Barr W. M. Linguistic evidence: language, power, and strategy in the courtroom. NY: Academic Press, 1982.
899. O'Hagan T. Gadamer, hermeneutics and the law. *Arch. fur Rechts-u. Sozialphilosophie*. Wiesbaden, 1990. Bd. 76, 2. P. 197–202.
900. Olsson J. Forensic Linguistics: An Introduction to Language, Crime and Law. London; NY: Continum, 2004. 269 p.
901. Pavlyshyn O. International cooperation in higher legal education: praxeological and semiotics of law approaches. *Poland and Ukraine in the Era of Transformation:*

cross-border cooperation, innovations, education and socio-economic development. Przemyśl: PRO CARPATHIA, 2014. P. 171–182.

902. Philbrick F. A. Language and the law. NY, 1979.
903. Podlech A. Rechtslinguistik. Grimm D. [Hrsg.]. *Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften.* Bd. II. München: Beck, 1976. S. 105–116.
904. Proben W. Law, language, and communication. NY, 1972.
905. Riphagen W. Techniques of international law. *Collected Courses of the Hague Academy of International Law: cours général de droit international privé*. Dordrecht, 1995. Vol. 2. P. 235–386.
906. Rips L. Deduction. *The psychology of human thought* / Ed. R. J. Sternberg, E. E. Smith. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. P. 116–153.
907. Salembier J. P. Designing regulatory systems: a template for regulatory rule-making. *Statute Law Rev*. 2003. No. 24. P. 1–37.
908. Schendera C. F. G. Die Erforschung der Verständlichkeit von normativen Texten. Eine kritische Darstellung von Modellen, Methoden und Ergebnissen. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft*. Bd. 19 Heft 1, 2000. S. 3–33.
909. Scott W. T. Decoding deciding: Law and semiotics. *Semiotica*. NY, 1993. Vol. 96. No. 1/2. P. 173–179.
910. Semiotics and Legal Theory. Law, Fact, and Narrative Coherence / Review by: Bert C. Van Roermund. Noûs. Vol. 27. No. 1 (Mar., 1993). P. 121–126.
911. Sherman B. Hermeneutics in law. Mod. law rev. L., 1988. Vol. 51. No. 3. P. 386–402.
912. Shuy R. W. Language crimes: The use and abuse of language evidence in the courtroom. Cambridge (Ma), 1993. XXII p.
913. Silvestro Mauro. Quaestiones Philosophicae: Quaestiones Philosophicae auctore Silvestro Mauro Societatis Jesu Presbytero, olim in Collegio Romano Philosophiae et S. Theologiae Professore. Tomus Primus, continens Summulas et Quaestiones prooemiales Logicae. Parisii: Bloud et Barral, 1878. t. I. q. LV.
914. Solan L. M., Tiersma P. M. Author identification in American courts. *Appl. linguistics*. 2004. Vol. 25. No. 4. P. 448–465.

915. Sousa Brito J. de. Hermeneutik und Recht. *Ztschr. der Savigny-Stiftung fur Rechtsgeschichte*. Weimar, 1987. Bd. 104. Romanistische Abt. S. 596–619.
916. Stelmach J. Hermeneutik und Theorie der juristischen Argumentation im Prozes der Rechtsinterpretation und Rechtsbegrundung. *Praktische Vernunft und Rechtsanwendung = Legal system and practical reason.* Stuttgart, 1994. S. 219–222.
917. Stormorken B., Zwaak L. Human Rights Terminology in International Law: A Thesaurus. Dordrecht; Boston; Lancaster: Strasbourg: Martinus nijhoff publishers, Human Rights Documentation Centre, 1988. 234 p.
918. Tabarroni A. Mental Signs and Representation in Ockham. *On the Medieval Theory of Signs* / Ed. by Umberto Eco and Constantino Marmo. Amsterdam; Philadelphia: Iohn Benjamins Publishing Company, 1989. P. 195–224.
919. Tiersma P. M. Legal Language. Chicago; L.: The University of Chicago Press, 1999. P. 193.
920. Tompson J. Intelligence / Guffin P. Mc., Shanks M. F., Hodgson R. J. (Eds.). *The Scientific Principles of Psychology*. NY: Grune & Stratton. 1984. P. 460–484.
921. Tracing the Semiotic Boundaries of Politics / P. Ahonen (Ed.). Berlin; NY: Walter de Gruyter, 2013. 408 p.
922. Varga C., Szajer J. Legal technique. Rechtskultur – Denkkultur. – Stuttgart; Wiesbaden, 1989. S. 136–147.
923. Varga C., Szajer J. Presumption and fiction: Means of legal technique. *Arch. fur Rechts- und Sozialphilosophie.* 1988. Bd. 74. No. 2. S. 168–184.
924. Zielinski M. Decoding legal text. *Polish contributions to the theory and philosophy of law*. Amsterdam, 1987. P. 165–177.
925. Johnson-Laird P. N. Mental models: Towards the cognitive science of language, inference, and consciousness. Cambridge: Harvard University Press, 1983. 528 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертаційного дослідження

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії

1. Павлишин О. В. Електронні експертні системи та їх використання у правозастосовчій діяльності : монографія. Київ, 2015. 324 с.

2. Павлишин О. В. Правова реальність як знакова система : монографія. Харків: Право, 2017. 336 с.

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Павлишин О. В. Теоретико-методологічні проблеми реформування правової системи України: семіотичний аспект. *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 5. С. 84–87.

2. Павлишин О. В. Українська політико-правова міфологія в контексті семіотичного аналізу феноменів вітчизняної популярної культури. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 8. С. 181–183.

3. Павлишин О. В. Правові знаки та їх прояв у правоохоронній діяльності. *Наука і правоохорона*. 2012. № 2 (16). С. 211–215.

4. Павлишин О. В. Семіотична традиція Середньовіччя як передумова формування сучасної семіотики права. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2013. № 5. С. 150–161.

5. Павлишин О. В. Правова культура як показник рівня розвитку системи юридичної освіти (семіотико-правовий аспект). *Юридична психологія та педагогіка*. 2013. № 2 (13). С. 82–93.

6. Павлишин О. В. Правове сумління як семіотико-правова та юридико-психологічна категорія. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 133–144.

7. Павлишин О. В. Семіотика на межі XIX–XX століть та її значення для формування сучасної семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1–2 (9–10). С. 31–43.

8. Павлишин О. В. Політико-правові феномени як об'єкти філософсько-правової рефлексії (семіотичний підхід). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2015. Вип. 4 (97). С. 149–159.

9. Павлишин О. В. Міждисциплінарні зв'язки семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1 (11). С. 46–59.

10.Павлишин О. В. Відмінності модерного та постмодерного праворозуміння в контексті семіотико-правового аналізу. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. Вип. 2 (99). С. 41–51.

11.Павлишин О. В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від давнини до Нового часу). *Юридична психологія*. 2016. № 2 (19). С. 45–57.

12.Павлишин О. В. Взаємодоповнення семіотичної та психологічної методології в дослідженні можливостей моделювання інтелектуальної діяльності юриста. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 42–54.

13.Павлишин О. В. Взаємозв'язок між знаковими елементами ідеї права в контексті семіотико-правового аналізу. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. Вип. 4 (101). С. 132–142.

14.Павлишин О. В. Теоретичні витоки семіотики права як галузі знань. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 1 (102). С. 177–185.

15.Павлишин О. В. Правозастосування та його ознаки в контексті семіотико-правового аналізу правової реальності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 161–172.

16.Павлишин О. В. Взаємозв'язки семіотики права та космології: онтологічний статус права. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 161–169.

17.Павлишин О. В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від Нового часу до сучасності). *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 36–45.

18.Павлишин О. В. Шляхи вдосконалення правової діяльності як семіотико-правова проблема. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 2 (103). С. 298–304.

19.Павлишин О. В. Семіотична методологія у філософсько-правовому дискурсі: історія становлення та актуальні проблеми розвитку. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 91–104.

20.Павлишин О. В. Удосконалення інформаційного забезпечення правової діяльності в контексті семіотико-правового аналізу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (14). С. 321–332.

21.Павлишин О. В. Взаємодія філософії, психології та семіотики в дослідженні поняття інтелекту. *Юридична психологія*. 2017. № 2 (21). С. 32–42.

22.Павлишин О. В. Семіотична парадигма правового пізнання: результати та перспективи наукового пошуку. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 4 (105). С. 248–261.

Статті у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Павлишин О. В. Методологічне значення семіотики права та її місце в структурі правового пізнання. *Право України*. 2014. № 4. С. 160–165.

2. Павлишин О. В. Права людини та методологія їх дослідження крізь призму семіотико-правового підходу. *Право України*. 2015. № 2. С. 46–51.

3. Павлишин О. В. Семіотико-правовий аналіз ідеї миру як елемента ідеї права. *Право України*. 2016. № 7. С. 143–152.

4. Павлишин О. В. Соціальна солідарність як філософсько-правовий концепт (семіотичний аналіз). *Право України*. 2016. № 2. С. 104–113.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав

1. Павлишин О. В. Семіотичний підхід до аналізу політико-правової реальності: становлення нової парадигми. *European Political and Law Discourse*. 2017. Vol. 4. P. 80–85.

2. Pavlyshyn O. Historical development of the concepts about the language of law in western philosophy and semiotics of law. *European Political and Law Discourse*. 2018. Vol. 5. P. 86–92.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Павлишин О. В. Людина і право у контексті семіотичних досліджень. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників IV Міжнародного "круглого столу" (Львів, 28–29 листоп. 2008 р.). Львів: Галицький друкар, 2009. С. 186–193.

2. Павлишин О. В. Семіотичні дослідження правових процесів: проблеми методології. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: зб. матеріалів II Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 31 січ. 2009 р.). Київ: Київ. нац. універ. внутр. справ, 2009. С. 95–96.

3. Павлишин О. В. Семіотичні дослідження соціальної реальності: на межі між матеріальним і духовним. *Людина і соціум в умовах глобальної кризи: погляд крізь призму суспільствознавства та богослов'я*: матеріали IX наук.-практ. конф. (Київ, 21 трав. 2009 р.). Київ: ВНЗ «Нац. акад. управління», 2010. С. 181–183.

4. Павлишин О. В. Правова знакова конструкція як антропологічно-правова категорія. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників VII Міжнародного "круглого столу" (Львів, 9–10 груд. 2011 р.). Львів: Галицький друкар, 2012. С. 425–429.

5. Павлишин О. В. Форми суспільної свідомості як об'єкти семіотичного та семіотико-правового дослідження. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: зб. матеріалів V Міжнар. наук.-теорет. конф. (Київ, 17 листоп. 2012 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2012. С. 190–192.

6. Павлишин О. В. Політико-правова міфологія та її відображення у текстах правових документів. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*: матеріали VIII Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2012 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2012. С. 19–20.

7. Павлишин О. В. Історія семіотики права та її значення для антропологічно-правових досліджень. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри*

(стан, проблеми, перспективи): статті учасників VIII Міжнародного "круглого столу" (Львів, 7–8 груд. 2012 р.). Львів: Галицький друкар, 2013. С. 357–368.

8. Павлишин О. В. Значення семіотики права для сучасних теоретико-правових досліджень. *Адепт права: матеріали наукового диспуту «Правознавство чи законознавство: альтернатива чи безальтернативність?»* (Київ, 18 трав. 2013 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2013. С. 35–37.

9. Павлишин О. В. Соціальна солідарність як об'єкт семіотико-правового аналізу. *Громадська взаємодія як екзистенція демократичного суспільства*: матеріали XIII наук.-практ. конф. (Київ, 23 трав. 2013 р.). Київ: ВНЗ «Нац. акад. управління», 2013. С. 225–226.

10.Павлишин О. В. Етимологія поняття «соціальна солідарність» та його сучасне значення. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*: матеріали IX Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 22 листоп. 2013 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2013. С. 75–77.

11.Павлишин О.В. Енергія права як семіотичний феномен. *Актуальні проблеми юридичної психології*: тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 25 квіт. 2014 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2014. С. 50–52.

12.Pavlyshyn O. International cooperation in higher legal education: praxeological and semiotics of law approaches. *Poland and Ukraine in the Era of Transformation: cross-border cooperation, innovations, education and socio-economic development.* (Przemyśl, 11-12 września 2014 r.*)*. Przemyśl: PRO CARPATHIA, 2014. P. 171–182.

13.Павлишин О. В. Правові реформи в Україні та їх теоретичне осмислення з позицій семіотики права. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення:* матеріали IX Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 31 жовт. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 255–260.

14.Павлишин О. В. Об'єкт, предмет і структура семіотики права. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матеріали VII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 11 листоп. 2017 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 311–315.

Додаток Б

Акти впровадження

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА
04053, Київ, пров. Несторівський, 4, тел. 235 96 01, факс. 235 96 05, e-mail:zak_norm@rada.gov.ua

№ 22/466-1-15 „05" 06 2018 р.

ДОВІДКА

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Павлишина Олега Володимировича у законотворчу діяльність

Інформуємо, що наукові положення дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук, доцента, професора кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ Павлишина Олега Володимировича на тему "Семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу", були подані у вигляді обґрунтованих пропозицій до Конституції України та Закону України "Про вищу освіту".

Вважаємо, що положення дисертаційного дослідження Павлишина Олега Володимировича на здобування наукового ступеня доктора юридичних наук є актуальними, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичне значення та характеризуються науковою новизною і можуть бути враховані Інститутом законодавства Верховної Ради України у процес вдосконалення чинного законодавства України.

Директор,
академік НАН України **О. Л. Копиленко**

АПЕЛЯЦІЙНИЙ СУД ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Соборності, 18, м. Полтава, 36000, тел.: (0532)60-80-37, inbox@pla.court.gov.ua

Акт
про впровадження результатів дисертаційного дослідження професора кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ кандидата юридичних наук, доцента Павлишина Олега Володимировича на тему: «Семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.12 – філософія права

В Апеляційному суді Полтавської області опрацьовано матеріали дисертаційного дослідження Павлишина О.В. на тему: «Семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу», виконаного на кафедрі філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ.

У дисертації сформульовано пропозиції та рекомендації, які можуть сприяти оптимізації правозастосовчої діяльності правоохоронних органів та інших суб'єктів застосування норм права.

Пропозиції, що зазначені у дисертаційному дослідженні, можуть бути використані в науково-аналітичній роботі, а також в процесі підготовки матеріалів, покликаних сприяти підвищенню рівня правової культури та правосвідомості населення.

Таким чином, результати дисертаційного дослідження Павлишина О.В. на тему: «Семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.12 – філософія права, можуть використовуватись у процесі розробки науково-аналітичних матеріалів.

Голова Апеляційного суду
Полтавської області **С.А.Гальонкін**

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор
Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

С.С. Чернявський

12 . 03 . 2018 р.

АКТ
про впровадження результатів дисертації
здобувача кафедри філософії права та юридичної логіки
Національної академії внутрішніх справ
кандидата юридичних наук, доцента Павлишина Олега Володимировича
на тему: «Семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права
у науково-дослідну діяльність
Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: провідного наукового співробітника відділу організації науково-дослідної роботи, доктора юридичних наук, професора Тимошенко В.І. (голова комісії); завідувача кафедри конституційного права та прав людини, доктора юридичних наук, доцента Калиновського Б.В., т.в.о. завідувача докторантури та аспірантури, доктора юридичних наук, доцента Дрозда О.Ю. склала цей акт про те, що результати дисертації Павлишина О.В. на тему: «Семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу» впроваджені у науково-дослідну діяльність академії.

Результати дисертації Павлишина Олега Володимировича відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для слухачів магістратури та аспірантури, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Павлишин О. В. Теоретико-методологічні проблеми реформування правової системи України: семіотичний аспект. *Українознавчий альманах*. 2011. Випуск 5. С. 84–87.
2. Павлишин О. В. Українська політико-правова міфологія в контексті семіотичного аналізу феноменів вітчизняної популярної культури. *Українознавчий альманах*. 2012. Випуск 8. С. 181–183.
3. Павлишин О. В. Правові знаки та їх прояв у правоохоронній діяльності. *Наука і правоохорона*. 2012. № 2 (16). С. 211–215.
4. Павлишин О. В. Семіотична традиція Середньовіччя як передумова формування сучасної семіотики права. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2013. № 5. С. 150–161.

5. Павлишин О. В. Правова культура як показник рівня розвитку системи юридичної освіти (семіотико-правовий аспект). *Юридична психологія та педагогіка*. 2013. № 2 (13). С. 82-93.

6. Павлишин О. В. Правове сумління як семіотико-правова та юридико-психологічна категорія. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 133–144.

7. Павлишин О.В. Методологічне значення семіотики права та її місце в структурі правового пізнання. *Право України*. 2014. № 4. С. 160–165.

8. Павлишин О. В. Семіотика на межі XIX-XX століть та її значення для формування сучасної семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1-2 (9-10). С. 31–43.

9. Павлишин О.В. Права людини та методологія їх дослідження крізь призму семіотико-правового підходу. *Право України*. 2015. № 2. С. 46–51.

10. Павлишин О. В. Семіотико-правовий аналіз ідеї миру як елемента ідеї права. *Право України*. 2016. № 7. С. 143–152.

11. Павлишин О. В. Політико-правові феномени як об'єкти філософсько-правової рефлексії (семіотичний підхід). *Науковий вісник НАВС*. 2015. Вип. 4 (97). С. 149–159.

12. Павлишин О. В. Соціальна солідарність як філософсько-правовий концепт (семіотичний аналіз). *Право України*. 2016. № 2. С. 104–113.

13. Павлишин О. В. Міждисциплінарні зв'язки семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1 (11). С. 46–59.

14. Павлишин О. В. Відмінності модерного та постмодерного праворозуміння в контексті семіотико-правового аналізу. *Науковий вісник НАВС*. 2016. Вип. 2 (99). С. 41–51.

15. Павлишин О.В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від давнини до Нового часу). *Юридична психологія*. 2016. № 2 (19). С. 45–57.

16. Павлишин О. В. Взаємодоповнення семіотичної та психологічної методології в дослідженні можливостей моделювання інтелектуальної діяльності юриста. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 42–54.

17. Павлишин О. В. Взаємозв'язок між знаковими елементами ідеї права в контексті семіотико-правового аналізу. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. Вип. 4 (101). С. 132–142.

18. Павлишин О. В. Теоретичні витоки семіотики права як галузі знань. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 1 (102). С. 177–185.

19. Павлишин О. В. Правозастосування та його ознаки в контексті семіотико-правового аналізу правової реальності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 161–172.

20. Павлишин О.В. Взаємозв'язки семіотики права та космології: онтологічний статус права. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 161–169.

21. Павлишин О.В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від Нового часу до сучасності). *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 36–45.

22. Павлишин О. В. Шляхи вдосконалення правової діяльності як семіотико-правова проблема. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 2 (103). С. 298–304.

23. Павлишин О. В. Семіотична методологія у філософсько-правовому дискурсі: історія становлення та актуальні проблеми розвитку. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 91–104.

24. Павлишин О.В. Удосконалення інформаційного забезпечення правової діяльності в контексті семіотико-правового аналізу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (14). С. 321–332.

25. Павлишин О.В. Взаємодія філософії, психології та семіотики в дослідженні поняття інтелекту. *Юридична психологія*. 2017. № 2 (21). С. 32–42.

26. Павлишин О. В. Семіотична парадигма правового пізнання: результати та перспективи наукового пошуку. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 4 (105). С. 248–261.

27. Павлишин О. В. Семіотичний підхід до аналізу політико-правової реальності: становлення нової парадигми. *European Political and Law Discourse*. 2017. Volume 4. Issue 6. P. 80–85.

28. Павлишин О. В. Актуальні проблеми реформування правової системи України: семіотико-правовий аспект. *Іменем Закону. Науковий вісник.* 2011. № 1 (9). С. 8–12.

29. Павлишин О. В. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С.48–56.

30. Павлишин О. В. Теоретичні витоки, предмет і структура семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 2. С.44–51.

31. Павлишин О.В. Реформування правової системи України як філософсько-правова проблема (семіотичний підхід). *Юридична наука*. 2011. № 2. С. 19–24.

32. Павлишин О. В. Правова культура та юридична освіта в контексті семіотичних досліджень права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С.102–110.

33. Павлишин О. В. Правова знакова конструкція як елемент знакової системи права в контексті історико-філософського аналізу. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 2. С. 105–117.

34. Павлишин О. В. Правові реформи в Україні та їх теоретичне осмислення з позицій семіотики права. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення:* матеріали IX Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 31 жовт. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 255–260.

35. Павлишин О. В. Реформування правової системи України: у пошуку оптимальної стратегії. *Postpostglossator:* науково-теоретичний альманах. 2010. № 1. С. 56–61.

36. Павлишин О.В. Семіотика права як галузь наукового знання. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. С. 909–910.

37. Павлишин О.В. Семіотична парадигма філософсько-правового дискурсу. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. С. 910–911.

38. Павлишин О.В. Семіотика права. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 2. Харків: «Право», 2017. С. 763–765.

39. Павлишин О. В. Семіотика права як галузь наукового знання. *Міжнародна поліцейська енциклопедія:* у 8 т. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. Інформаційно-аналітична, освітня та наукова діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. С. 909–910.

40. Павлишин О.В. Семіотико-правова методологія дослідження права. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 2. Харків: «Право», 2017. С. 766–768.

41. Павлишин О. В. Семіотична парадигма філософсько-правового дискурсу. *Міжнародна поліцейська енциклопедія:* у 8 т. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII. Інформаційно-аналітична, освітня та наукова діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. С. 910–911.

42. Pavlyshyn O.V. International cooperation in higher legal education: praxeological and semiotics of law approaches. *Poland and Ukraine in the Era of Transformation : cross-border cooperation, innovations, education and socio-economic development*. Przemyśl : PRO CARPATHIA, 2014. P. 171–182.

Зазначені праці підтвердили високий науково-теоретичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами підготовки та проведення усіх видів занять, а також були використані у науково-дослідній роботі профільних кафедр, наукових лабораторій та перемінного складу академії.

Голова комісії:
доктор юридичних наук,
професор **В.І. Тимошенко**

Члени комісії:
доктор юридичних наук,
доцент **Б.В. Калиновський**

доктор юридичних наук,
доцент **О.Ю. Дрозд**

ЗАТВЕРДЖУЮ
Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор

Є.Д. Гусарєв

16 05 2018

АКТ
про впровадження результатів дисертаційного дослідження професора кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ кандидата юридичних наук, доцента Павлишина Олега Володимировича на тему: «Семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу» (спеціальність 12.00.12 – філософія права) в освітній процес і науково-дослідну роботу Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: професора кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ, доктора юридичних наук, професора **Тихомирова Олександра Деонисовича** (голова); професора кафедри філософії права та юридичної логіки, доктора філософських наук, професора **Гвоздіка Олега Івановича**; завідувача кафедри кримінального права, доктора юридичних наук, професора **Савченка Андрія Володимировича**; професора кафедри юридичної психології, доктора юридичних наук, доцента **Охріменка Івана Миколайовича,** розглянувши основні положення дисертаційного дослідження професора кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ кандидата юридичних наук, доцента Павлишина Олега Володимировича на тему: «Семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 — філософія права, дійшла таких висновків:

1. Результати вищезазначеного дисертаційного дослідження мають необхідний науковий, теоретичний і методологічний рівень та впроваджені в освітній процес Національної академії внутрішніх справ. Зокрема, окремі висновки та пропозиції було використано під час підготовки навчальних, навчально-методичних і мультимедійних посібників із дисциплін «Логіка», «Філософія», «Філософія права», «Політологія» для здобувачів вищої освіти.

2. Результати дисертаційного дослідження відображені у навчально-методичних матеріалах із дисциплін «Філософія» та «Філософія права» для курсантів і слухачів ННІ та факультетів академії і використовувалися під час проведення всіх видів занять у Національній академії внутрішніх справ, де в якості джерел рекомендовано наступні праці Павлишина О.В., які додатково вивчалися комісією:

1. Павлишин О. В. Правова реальність як знакова система : монографія. Харків: Право, 2017. 336 с.
2. Павлишин О. В. Електронні експертні системи та їх використання у правозастосовчій діяльності : монографія. Київ, 2015. 324 с.
3. Павлишин О. В. Взаємодоповнення семіотичної та психологічної методології в дослідженні можливостей моделювання інтелектуальної діяльності юриста. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 42–54.
4. Павлишин О. В. Правозастосування та його ознаки в контексті семіотико-правового аналізу правової реальності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 161–172.
5. Павлишин О.В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від Нового часу до сучасності). *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 36–45.
6. Павлишин О. В. Шляхи вдосконалення правової діяльності як семіотико-правова проблема. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 2 (103). С. 298–304.
7. Павлишин О. В. Семіотична методологія у філософсько-правовому дискурсі: історія становлення та актуальні проблеми розвитку. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 91–104.
8. Павлишин О.В. Взаємодія філософії, психології та семіотики в дослідженні поняття інтелекту. *Юридична психологія*. 2017. № 2 (21). С. 32–42.
9. Павлишин О. В. Семіотична парадигма правового пізнання: результати та перспективи наукового пошуку. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 4 (105). С. 248–261.
10. Павлишин О. В. Семіотичний підхід до аналізу політико-правової реальності: становлення нової парадигми. *European Political and Law Discourse*. 2017. Volume 4. Issue 6. P. 80–85.

3. Зазначені праці підтвердили високий науково-теоретичний рівень, практичну цінність, доцільність і обґрунтованість висновків к.ю.н., доцента Павлишина О.В. у процесі проведення всіх видів занять із дисциплін «Логіка», «Філософія», «Філософія права» та «Політологія». Результати дисертаційного дослідження були використані у науково-дослідній роботі профільних кафедр і наукових лабораторій Національної академії внутрішніх справ, а також при підготовці енциклопедичних видань – Міжнародної поліцейської енциклопедії, Великої української юридичної енциклопедії та інших. Висунуті автором пропозиції у вказаних публікаціях є цілком обґрунтованими, мають належний науковий рівень та вагоме практичне значення.

Голова комісії: _____ **О. Д. Тихомиров**

Члени комісії:

_____ **О. І. Гвоздік**

_____ **А. В. Савченко**

_____ **І. М. Охріменко**

Акт впровадження

пропозицій і висновків, викладених у дисертаційному дослідженні професора кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ к.ю.н., доцента Павлишина Олега Володимировича на тему: «Семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.0012 — філософія права

Комісія у складі:

Начальника управління організаційно – методичної роботи Департаменту карного розшуку Національної поліції України підполковника поліції Богдана А.В.

Заступника начальника управління організаційно–методичної роботи – начальника організаційно-методичного відділу Департаменту карного розшуку Національної поліції України підполковника поліції Філіпенко В.Ю.

Головного оперуповноваженого організаційно-методичного відділу Департаменту карного розшуку Національної поліції України підполковника поліції Павловича АВ.

Старшого оперуповноваженого в ОВС організаційно-методичного відділу Департаменту карного розшуку Національної поліції України старшого лейтенанта поліції Філіна В.О. встановила наступне:

професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ кандидат юридичних наук, доцент Павлишин Олег Володимирович в опублікованій монографії «Електронні експертні системи та їх використання у правозастосовчій діяльності» (2015) та ряді інших праць (перелік і бібліографічний опис основних публікацій автора вказаний нижче) пропонує способи розв'язання та варіанти вирішення низки проблем і дискусійних питань теоретичного, методологічного, законодавчого, правозастосовчого, правоохоронного, організаційного характеру, які до цього залишалися неврегульованими і суперечливими.

Зокрема, у вказаних працях автора досягнуто наступних результатів:

Визначено сутність, структуру та функції семіотики права як галузі знань і методологічної парадигми новітнього філософсько-правового дискурсу. Визначено ряд напрямків удосконалення правозастосування, окреслено логіко-методологічні засади підвищення ефективності правової діяльності, розглянуто можливості використання методів логіки на конкретних стадіях правозастосовчого процесу. Обґрунтовано можливість і доцільність розробки та використання електронної експертної системи, покликаної оптимізувати та інтенсифікувати правозастосовчу діяльність, визначено принципи її організації, структуру, ключові характеристики, призначення та перспективи впровадження.

Автор у монографії відзначає, що можливості вдосконалення правової діяльності за допомогою інформаційних технологій далеко не вичерпані. У правоохоронній діяльності, яка, без сумніву, має свою специфіку, інформаційні технології можуть використовуватися по-різному. Це не лише бази даних з квазіінтелектуальними функціями (для філософії права, логіки та семіотики вивчення можливостей розробки таких систем є найбільш масштабним і важливим завданням у цій сфері), але й глобальне позиціонування, сучасні

способи пошуку об'єктів, які становлять оперативний інтерес, розробка додатків до мобільних пристроїв, які мають функції швидкого сповіщення правоохоронних органів у разі викрадення будь-якого майна, скоєння іншого злочину або за допомогою відповідних датчиків відстежують роботу життєво важливих систем організму та сигналізують у разі критичного зниження фізіологічних показників власника, завдяки чому можливе радикальне вдосконалення системи допомоги громадянам, чітке та оперативне реагування на будь-які проблемні ситуації. Через упровадження таких розробок уможливлюється збереження життя, здоров'я людини, ефективне забезпечення її безпеки, а також експертний аналіз криміногенної ситуації на місцях і постійне коригування маршрутів патрулів, створення необхідної інформаційної бази для найбільш ефективного способу протидії протиправним діянням – розкриття злочинів «за гарячими слідами» та багато інших напрямів оптимізації роботи правоохоронних органів.

Комісія також вивчила основні праці к.ю.н., доцента О.В. Павлишина, в яких відображено результати дисертаційного дослідження та які можуть використовуватися в науково-дослідній діяльності, зокрема:

1. Павлишин О. В. Електронні експертні системи та їх використання у правозастосовчій діяльності [Текст] : монографія / О. В. Павлишин. – Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2015. – 324 с.
2. Павлишин О.В. Актуальні проблеми реформування правової системи України: семіотико-правовий аспект / О.В. Павлишин // Іменем Закону. Науковий вісник. – 2011. – № 1 (9). – С. 8-12.
3. Павлишин О.В. Правові знаки та їх прояв у правоохоронній діяльності / О.В. Павлишин // Наука і правоохорона. – 2012. – № 2(16). – С. 211-215.
4. Павлишин О.В. Методологічне значення семіотики права та її місце в структурі правового пізнання / О.В. Павлишин // Право України. – 2014. – № 4. – С. 160-165.
5. Павлишин О.В. Права людини та методологія їх дослідження крізь призму семіотико-правового підходу / О.В. Павлишин // Право України. – 2015. – № 2. – С. 46-51.
6. Павлишин О. В. Соціальна солідарність як філософсько-правовий концепт (семіотичний аналіз) / О.В. Павлишин // Право України. – 2016. – № 2. – С. 104-113.
7. Павлишин О. В. Міждисциплінарні зв'язки семіотики права / О.В. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. – 2016. – № 1 (11). – С. 46-59.
8. Павлишин О. В. Відмінності модерного та постмодерного праворозуміння в контексті семіотико-правового аналізу / О.В. Павлишин // Науковий вісник НАВС. – 2016. – Вип. 2 (99). – С. 41-51.
9. Павлишин О.В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від давнини до Нового часу) / О.В. Павлишин // Юридична психологія. – 2016. – № 2 (19). – С. 45-57.
10. Павлишин О. В. Взаємодоповнення семіотичної та психологічної методології в дослідженні можливостей моделювання інтелектуальної діяльності юриста / О.В. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. – 2016. – № 2 (12). – С. 42-54.

11. Павлишин О. В. Взаємозв'язок між знаковими елементами ідеї права в контексті семіотико-правового аналізу / О. В. Павлишин // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2016. – № 4 (101). – С. 132-142.

12. Павлишин О. В. Теоретичні витоки семіотики права як галузі знань / О. В. Павлишин // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – № 1 (102). – С. 177-185.

13. Павлишин О. В. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень / О.В. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. – 2011. – №1. – С.48-56. – 164 с.

14. Павлишин О. В. Теоретичні витоки, предмет і структура семіотики права / О.В. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. – 2011. – №2. – С.44-51.

15. Павлишин О. В. Правова культура та юридична освіта в контексті семіотичних досліджень права / О.В. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. – 2012. – №1. – С.102-110.

16. Павлишин О. В. Правова знакова конструкція як елемент знакової системи права в контексті історико-філософського аналізу / О. В. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. – 2012. – № 2. – С. 105-117.

17. Pavlyshyn O.V. International cooperation in higher legal education: praxeological and semiotics of law approaches / Oleg Volodymyrovych Pavlyshyn // Poland and Ukraine in the Era of Transformation : cross-border cooperation, innovations, education and socio-economic development. – Przemyśl : PRO CARPATHIA, 2014. – P. 171-182. – 267 p.

Таким чином, комісія дійшла висновку, що дисертаційне дослідження кандидата юридичних наук, доцента Павлишина О.В. на тему: «Семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу» та інші праці автора можуть використовуватись для формування науково обґрунтованого теоретико-методологічного забезпечення правоохоронної діяльності.

Голова комісії: **А.В. Богдан**

Члени комісії: **В.Ю. Філіпенко**

А.В. Павлович

В.О. Філін